

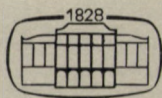
1999-02-18 R-23

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXVIII. KÖTET

1—2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1994

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.
III. EM. (Latin Tanszék) FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
VÁLLALAT IGAZGATÓJA

Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál:
1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19—35.

AZ ANTROPOMORF BRONZSZOBRÁSZAT KEZDETEI KÖZÉP-ITÁLIÁBAN

Az 1–4. képen megjelenő, 8,23 cm magas bronzszobor, amelyet a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye őriz, mindeddig gyakorlatilag közöletlen maradt.¹ Két okból. Az egyik szubjektív jellegű: mikor Ranuccio Bianchi Bandinelli meglátta a kis szobor fényképét, annyira felkeltette az érdeklődését, hogy hajlandónak mutatkozott a feldolgozására. Ez a terv, sajnos, soha nem került kivitelre. A publikálás elhúzódnásának másik oka az a szokatlanul nagyszámú bizonytalansági tényező, amely a feladatot megterheli. Másfelől éppen a tárgykörrel kapcsolatos kutatás mai állása és a kutatások során felmerült problémák szinte halaszthatatlanná teszik, hogy a budapesti darab hozzáférhetővé váljék és további viták tárgya lehessen.

A ruhátlan férfialak tömör öntésű, és viaszelvesztéses technikával készült.² A figura szabálytalan kerek talapzaton áll. A felülete arról tanúskodik, hogy a viaszmodell (és részben talán már az öntőforma is) durva kivitelű volt, és a kész öntvény finomabb átdolgozása is elmaradt. A bal lábon egy feltűnő öntéshiba eltüntetése sem történt meg, és az egész felület szinte lágy hatásával a viaszba mintázott forma egyenetlenségeinek eltávolíthatatlanul hagyott nyomait mutatja. A szájat és talán az állat jelző durva horizontális bevágás alighanem már a viaszmodellen rajta volt. A kész öntvényen végzett hidegmunka a haj vékony, párhuzamos bekarcolt vonalakkal való jelzésére, valamint a szemeket és a mellbimbókat feltüntető poncolt körökre korlátozódott. Az erősen hangsúlyozott (ithyphallikus?) nemi szervnél és a bal karnál pontosan látható, hogy a mintázás során utólag illesztették őket a testhez anélkül, hogy ennek nyomait eltüntették volna. Mindkét felső karon megmaradtak az öntőforma csapjainak a nyomai.

Ami a kompozíciót illeti, az alak teljes súlyával áll mindkét lábán, a törzs kissé előre és jobbra hajlik. Az egyes részletek formálása feltűnően aránytalan: a gömbölyű fej a testhez viszonyítva túl nagy, az ívben előrenyúló karok rövidek, és fomátlan, végükön lekerekített, részleteikben minden plasztikus kidolgozás híján levő kezekben végződnek. A kissé széttárt, túlságosan vastag lábak egyenesek és kerekerek, a térdek jelzetlenek. Az egész figurára jellemző térbeliségének és tömegének hangsúlyozása, egyúttal pedig a jól felismerhető törekvés az alig észrevehető,

¹ Lelt. sz. 50. 616. További adatok nélkül reprodukálva *Genthon J. – Zádor A.* (szerk.): *Művészeti Lexikon II.* Budapest 1966, 475, és *Szilágyi J. Gy.*: *Az etruszkok világa.* Vezető. Budapest 1989, 14, 1. kép.

² A bronzművesség korai technikájáról részletesen legutóbb *C. C. Mattusch*: *Casting Technique of Greek Bronze Sculpture*, Diss. North Carolina. Ann Arbor 1977, 1–11; *Heilmeyer*, 34–53; *U. Gehrig*, AA 1979, 547–553; *P. C. Bol*: *Antike Bronzetechnik*. München 1985, 18–29.

de mégis tagadhatatlanul érvényesülő tagolásra: fej és nyak, valamint nyak és váll különösen oldalnézetben feltűnő elkülönítésére, a csípő és oldalnézetben a far hangsúlyozására. Az egyes tagok részleteinek plasztikus jelzése a lehető legszükszavúbb; a fejnél a két ujj összenyomásával képezett csörszerű orra, alul a lapos, saru nélküli, de ujjatlan lábfejek mintázására korlátozódik. A füleknek semmi nyoma nincs.

A kis szobor eredetéről nagyon kevés az adat. Az Olaszországban dolgozó magyar festőművész, Haan Antal (1827–1888) szerezte Rómában az 1855–1860 közti években.³ Kapcsolatban állt a Vatikánnal (1857-ben megfestette IX. Pius pápa portréját), és állami megbízatásból többek között Raffaello vatikáni freskóit másolta. 1860-ban rövid időre visszatért Magyarországra és maga után küldette antik-gyűjteményét, amelyet bonyolult tárgyalások után végül a gyulai Városi Múzeumnak adott el. Az eredetileg közel háromszáz darabot számláló gyűjteményt a második világháborúban súlyos károsodás érte, megmaradt részét 1950-ben a Szépművészeti Múzeum vette át. Amennyire ma meg lehet ítélni, a gyűjtemény túlnyomórészt etruszk bronzokból, bucchero- és finomkerámiából, valamint a Haantól egy levelében „etruszk fazekak”-nak nevezett athéni fekete- és vörösalakos vázákból állt, az utóbbiak közt az Andokidés-festő egy kylixével.

A fenti bronzszobor esetében sincs rá ok, hogy itáliai származásában kételkedjünk. Ha azonban a fennmaradt emléanyagban iránymutatást keresünk készítése helyének és idejének meghatározására, nem kis nehézségekbe ütközünk. Mindenesetre a legbiztosabb kiindulási pontul a kivitel technikája és a plasztikai megformálás koncepciója kínálkozik. Egyértelműen a korai keltezés mellett szól az, hogy a mesterből minden igyekezet hiányzott az öntés tökéletlenségeinek, a viaszmintázás nyomainak és a felület egyenetlenségeinek reszeléssel vagy simítással való eltüntetésére. Ami a szobrászati kifejezőmódot illeti, egy szóval kifejezve „prae-geometrikus”-nak lehet nevezni, mert alig mutatja jelét a világos tagolásnak és felépítésnek, a formai fegyelem szigorúságának, ami a „geometrikus” ábrázolásokat jellemzi.

Ez azonban legfőljebb relatív-kronológiai alapvetést jelent a szobor időbeli elhelyezéséhez. Ha ugyanis megpróbálunk biztosan keltezhető párhuzamok alapján továbblépni, kitűnik, hogy a kora vaskori Itáliában, ahol azokat a budapesti darab jogosan feltételezett származása miatt elsősorban keresni kell, egyetlen hozzá hasonlítható bronzfigurát sem találunk. Így kísérletképpen kénytelenek vagyunk a kora-itáliai agyagplasztikában párhuzamai után kutatni.⁴ A legközelebbinek első pillantásra azok a terrakotta szobrocskák látszanak, amelyek többnyire Latium kora-vaskori kultúráinak sírjaiban, a halott hamvait őrző kunyhó alakú agyagurnákban kerültek elő (5–7 kép).⁵ Sokszor tárgyalt sorozatuk nemrégiben két újabb agyagidollal gazdagodott, amelyeket a Gabii közelében, Osteria dell'Osában feltárt temető egy-egy sírjában találtak.⁶ Számunkra két okból van különösen nagy jelen-

³ Haan Antalról l. *Thieme-Becker*, s. v.; antik gyűjteményéről *Pulszky F.*, *ArchÉrt* 10 (1876) 133–135; *Szilágyi, J. Gy.*, *ActaAntHung* 1 (1951) 113, 117 és jegyzetek.

⁴ A módszer jól ismert veszélyeiről pl. *H.-V. Herrmann*, *BonnerJb* 182 (1982) 614–615.

⁵ *Hanfmann*, 2–4; *Müller-Karpe*, 51–56 (a korábbi irodalommal); *E. Richardson*, *MAAR* 27 (1962) 163–166; *P. G. Gierow*: *The Iron Age Culture of Latium I.* Lund 1966, 306–307; *Colonna*, 1974, 291, 299; *Colonna*, 1988, 445.

⁶ *A. M. Bielli Sestieri*: *Ricerca su una comunità del Lazio Protostorico*, *Catal. Roma* 1979, 44, 36. sz., tav. 26, 10; *uő.*: *Archeologia Laziale II* (1979) 15, tav. 5, és a sírletről: *Bartoloni-Buranelli*, 252; *vö. még T. J. Cornell*, *ArchRepLondon* 1979–80, 74 és 1. kép.

tőségük. Először, mert a 142. sír teljes egészében fennmaradt agyagfigurája (8. kép) valamennyi ismert idol közül a legközelebb áll a budapesti kisbronzhoz, másodszer mert a szigorúan tudományos módszerekkel feltárt sírok viszonylag pontosan keltezhetők: a kora-latiumi kultúra I. és II/A. (egyesekek esetleg a II/B.) szakaszába sorolhatók, vagyis a 900–830 közötti, de a 9. század végénél semmiképpen nem későbbi évekre.⁷ A többi említett, agyagidolt tartalmazó sírt is nagy valószínűséggel erre az időre lehet keltezni.⁸ A legkorábbinak tűnő agyagszobrok Latium déli részének, az ún. *Latium adiectum*-nak két fogadalmi leletéből — az egyik Cassinónál,⁹ a másik Minturno közelében a Garigliano-folyó torkolatánál, vagyis a Liri alsó folyásánál¹⁰ — vitathatatlanul szoros stílusrokonságban állnak a sírokban előkerült idollokkal, keltezésük alapja azonban elsősorban éppen a sírszobrocskákkal való formai kapcsolatuk.¹¹

Latium korai idol-plasztikájának szinte valamennyi kutatója figyelmes lett arra a kapcsolatra, amely ezeket a szobrokat az etrusiai Villanova-kultúra rendkívül ritka, részben nagyjából egyidejű emberalakú ábrázolásaival összeköti.¹² Az alapvető különbség köztük abban áll, hogy jelenlegi ismereteink szerint a Villanova-kultúrában teljességgel ismeretlen az önálló körplasztikai emberalak.¹³

Ami a budapesti kisbronzot a legfeltűnőbb módon elkülöníti mind a stílusban kissé távolabb álló Villanova-kultúrabeli emberalakoktól, mind a vele szoros kapcsolatban levő latiumi antropomorf idoloiktól, az az anyaga. Ez már önmagában is indokolja azt, hogy megkíséreljünk Itálián kívül megerősítést vagy cáfolatot találni a terrakottákkal való összehasonlításból adódó eredményre. A tapasztalat szerint itáliai bronzszobrocskák esetében jelenleg a görög művészettel való összevetés látszik a leginkább célravezetőnek,¹⁴ bármennyire nyilvánvaló is a végeredmény bizonytalansága.¹⁵ Kétségtelen azonban, hogy a bronzfigura, amely jelenleg egyedülálló képviselője Itáliában a 7. század elején kialakuló geometrikus bronzplasztikát megelőző stílusfoknak, azonnal kilép elszigeteltségéből, ahogy a korai görög

⁷ Az abszolút és relatív kronológiához *Bietti Sestieri*, 67–69 és Uő; *C. Malone–S. Stoddart* (kiad.): *Patterns in Protohistory* (Papers in Italian Archaeology IV, III. rész), Oxford 1985, 111–144; *Colonna*, 1988, 427–428; *G. Bartoloni*: *La cultura villanoviana*, Roma 1989, 98–104 (a korábbi irodalommal); *B. d'Agostino–P. Gastaldi*: *Pontecagnano II*, I. Napoli 1988 (1990) 110–115.

⁸ Legutóbb *Bartoloni–Buranelli* (*Indice analitico*, s. v. „statuetta”); a grottaferratai Villa Cavalletti VIII. sírját ők a 10. századra kelteznek (91).

⁹ *C. Ampolo*: *Civiltà del Lazio primitivo*, Catal. Roma 1976, 364–365 és tav. 99, 1–5. kép (a korábbi irodalommal).

¹⁰ *Mingazzini*, 760–770 és kül. tav. 13, 10–15, utalva a közeli rokonságra a Cassinóban talált szobrocskák és a kora itáliai terrakották mediterrán kapcsolataira; *F. Trotta*: *Minturnae* (szerk. F. Coarelli), Roma 1989, 16–24 (kiegészítő irodalommal az *ex-voto* típusok elterjedéséről Campania belsejében). Ebbe a csoportba tartozik egy nőalak a közeli Mondragonéból genfi magángyűjteményben (*L'art des peuples italiques*, cat. Genève 1993, 264, n. 164 bis.)

¹¹ *Colonna*, 1974, 291, a fogadalmi szobrokat a korai sírfigurák hagyománya késői folytatónak tekinti; *Mingazzini*, a latiumi terrakottákkal és néhány Olympiából és Rhodósról származó görög szobrocskával való stílusrokonság alapján, készítésük (és a hozzájuk kapcsolódó kultusz) kezdeteit a 7. század elejére teszi; vö. azonban *Guidi*, 149.

¹² *Colonna*, 1974, 229; *Colonna*, 1988, 445; *F. Delpino*, in: *La civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione*, Firenze 1977, 173–182; vö. azonban jogos fenntartásait in: *Bartoloni–Buranelli*, 164.

¹³ Eldönthetetlen, hogyan folytatódott alul a Delpinótól publikált két idolfé.

¹⁴ *Richardson*, XIII–XIV.

¹⁵ A korai görög agyagplasztika gazdag párhuzamos anyagának bevonása az elemzésbe csak újabb bizonytalansági tényezőt jelentene; vö. fent 4. j.

1-4. kép. Itáliai bronz férfiszobor. Budapest, Szépművészeti Múzeum

5. kép. Agyagszobor Castel Gandolfóból.
Vatikáni Múzeum

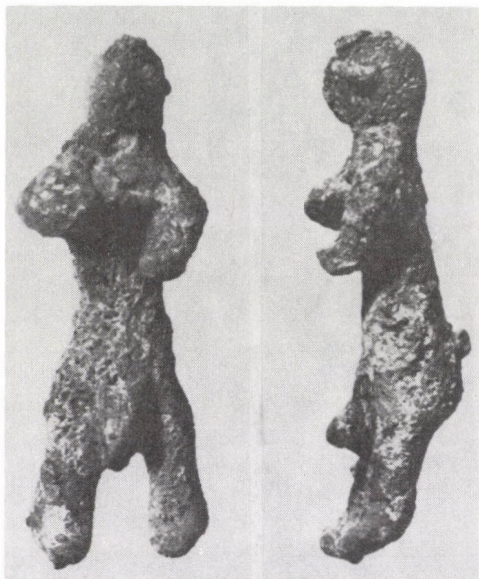
6. kép. Anyagszobor S. Lorenzo Vecchióból.
Róma, Museo Preistorico

7. kép. Agyagszobor Castel Gandolfóból.
Vatikáni Múzeum

8. kép. Agyagszobor Osteria dell'Osából.
Róma, Soprintendenza Archeologica

9. kép. Krétai bronz férfiszobor. Oxford, Ashmolean Museum

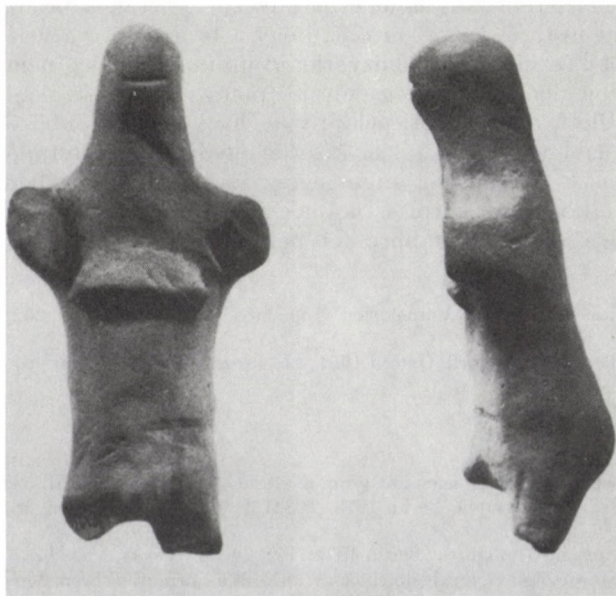
10. kép. Lakón bronz férfiszobor. Svájci magángyűjtemény

11. kép. Bronz kartáncos csoport. Olympia, Múzeum

12. kép. Lovat vezető férfi: bronz edénytartóról. Olympia, Múzeum

13. kép. Kocsihajtó agyagszobra. Olympia, Múzeum

14. kép. Agyag férfiszobor. Olympia, Múzeum

bronzplasztikával vetjük össze. A kérdés részletes tárgyalása helyett elég itt csak néhány olyan, a geometrikus formaadás fejlődésének kezdetét megelőző görög kisbronzra utalni, amelynek rokonsága a budapesti példánnyal nyilvánvaló. Ilyen elsősorban egy-egy krétai bronzszobrocska Berlinben¹⁶ és Oxfordban (9. kép),¹⁷ valamint egy harmadik Lakóniából (baseli magántulajdonban) (10. kép)¹⁸ és egy negyedik Olympiából; az utóbbi publikálása adott alkalmat Emil Kunzénak arra, hogy a prae-geometrikus stílus általános uralkodó vonásait jellemezze.¹⁹ A budapesti szobor a fejlődés későbbi fokán áll, mint az említettek: a fej és nyak elkülönülése világosan felismerhető rajta, a hengeres test körvonalai is hajlékonyabbak, mint amazokon, de a váll észrevétlen, a fej és a tagok formátlanok, és részleteik alig jelzettek. A következő lépést, amely már átvezet a szoros értelemben vett geometrikus stílusba, jól szemlélteti egy olympiai táncoscsoport (11. kép)²⁰ vagy az ugyan-csak Olympiában előkerült „lovász-fogó” (12. kép); az utóbbi a 8. század első harmadában készülhetett.²¹

A budapesti kisbronz helyét ebben a sorozatban a „lovász-csoport” előtt és az említett prae-geometrikus figurák után lehet kijelölni. Az utóbbiak stíluselemzés alapján történő kormeghatározása érthetően problematikus, de nem valószínű, hogy a 10. század végénél korábban vagy a 9. század második felénél későbbben készültek. Ez azt jelenti, hogy a budapesti szobor így nyert keltezése lényegében megfelel annak, ami a latiumi terrakottákkal való összehasonlításból adódott: a 9. század második fele ($\pm 20-30$ év).

A kisbronz „terrakotta-stílusa” — amit a mellnek és a szemeknek az olympiai terrakottákról (13–14. kép) jól ismert módon körökkel való jelzése is hangsúlyoz²² — nem jelenti azt, hogy itt akár helyben, akár Itálián kívül kialakult agyagszobrászati hagyomány folytatásáról van szó. A kivitelezés jellege — amit ebben az esetben ugyanolyan joggal „viasz-stílusnak” is lehetne nevezni — csak a bronz megmunkálásának korai fokára utal.²³ Azt a kérdést, hogy a bronzfigura a vele rokon latiumi terrakották előtt készült-e, vagy közvetlenül utánuk, jelenleg nem lehet eldönteni: az ismert anyag nem enged meg ennyire pontos keltezt. Ami azonban a bronzszobrászatot illeti, a budapesti példány — ha a két, különböző anyagon és különböző módszerrel végzett datálási kísérlet eredménye helytálló — jelenleg a 9–8. század etruszk-latiumi, sőt talán egész itáliai művészetében egyedüli képviselője az emberalakos bronz körplasztikának, és azt bizonyítja, hogy ennek kezdeteit legalább egy évszázaddal korábbra kell helyezni, mint eddig gon-

¹⁶ V. Müller: *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*. Augsburg 1929, 63 és Taf. 19, 267, 269.

¹⁷ J. Boardman: *The Cretan Collection in Oxford*. Oxford 1961, 11, 18. sz., pl. 3; Naumann, 94, P3 sz., Taf. 18, 4 (kül. az oldalméret).

¹⁸ H. Bosshard, *AntK* 33 (1990) 6–7, Taf. 2, 1–4.

¹⁹ Kunze, 213–214 és Taf. 106, 1c.

²⁰ Kunze, 216–217 és Taf. 107, 3.

²¹ E. Kunze, in: VII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Berlin 1961, 150–151, Taf. 59; M. Maass: *Die geometrischen Dreifüße von Olympia*. Berlin 1978, 168–169, Taf. 40; Heilmeyer, 28, 62–63 (a száj rovátkolt).

²² W.-D. Heilmeyer: *Frühe olympische Tonfiguren*. Berlin 1972, Taf. 24–38, *passim*; I. még a 7. század végére keltezett keleti-görög kisbronzokat is, amelyeknek összefüggését a „primitív” bronzfigurákkal régen felismerték: D. E. L. Haynes, *JHS* 72 (1952) 74–76, pl. 2, a–c; M. Comstock-C. Vermeule: *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts*. Boston 1971, 18, 16. sz.

²³ Cl. Rolley, *RA* 1983, 334–335.

dolták.²⁴ Új leletek bármikor megváltoztathatják ezt a helyzetet,²⁵ de ennek az egyetlen darabnak a megléte is indokolja néhány kérdés felvetését.

Görögországban a bronzszobrászat megjelenése és a bronzművesség általános fellendülése 900 táján alighanem a nyersanyag megszerzési nehézségeinek megszűnésével függ össze.²⁶ Ugyanebben az időben Latiumban is megfigyelhető a bronzipar fellendülése;²⁷ igaz, hogy itt már csak a Villanova-kultúrával való kapcsolatok miatt is ismeretlenek voltak a bronz ötvözéséhez szükséges nyersanyag beszerzésének problémái.²⁸ Mindenesetre régen felmerült már a feltevés, hogy a két párhuzamos jelenség nem független egymástól, és hogy az emberalakos kispasztika megszületése Latiumban ugyanúgy évei ösztönzésekre vezethető vissza, mint a bronzművesség megélénkülése.²⁹ Pontosabban fogalmazva elsősorban syro-föníciai hatásra gondoltak,³⁰ amelynek közvetítője főként Cyprus és Kréta lehetett,³¹ ahol a mykéniai kultúra összeomlása után ugyanúgy nem szakadt meg a bronzművesség és a kispasztika produkciója, mint a syro-föníciai partvidéken.³² Ezeknek a feltevéseknek új dimenziókat adtak az elmúlt évtizedek szardíniai leletei és a velük kapcsolatos kutatások. Ezek a kutatások nemcsak azt látszanak megerősíteni, hogy az Égeikum és Szardínia közt a kapcsolatok a bronzkor és a kora-vaskor között soha nem szűntek meg, legföljebb keleti főszereplőik váltakoztak — aminek során a mykéniai árut a ciprusi, azt pedig a föníciai követte, illetve váltotta fel —, hanem annak a lehetőségét is feltárták, hogy a szomszédos itáliai partvidék bronzipara Szardíniától kapta az első ösztönzéseket, és így a 9. században Szardínia közvetítésével lépett kapcsolatba a keleti Mediterráneumnak a mykéniai kultúra bukása után kialakult kultúraival.³³

²⁴ Richardson, XIII–XIV, 5, 20–23 („7. sz. eleje”).

²⁵ Ember alakú bronzfigurák mint edény-, fibula-, függő- és egyéb díszek a 8. század közepétől vagy második felétől ismeretesek. Vö. pl. M. Sprenger–G. Bartoloni: Die Etrusker. München 1977, Taf. 7–9 (Bisenzióból); G. Bergonzi: Civiltà del Lazio primitivo, Catal. Roma 1976, 321, 15. sz., tav. 84 (Anzióból, irodalommal); L. Aigner Foresti, in: J. Swaddling (kiad.), Italian Iron Age Artefacts in the British Museum. London 1986, 37–41 (Campaniából? — további irodalommal).

²⁶ A. Snodgrass: The Dark Ages of Greece. Edinburgh 1971, 216–286; Langdon, 30–35.

²⁷ Bietti Sestieri, 70; Colonna, 1988, 445; uő, in: Storia di Roma I. Torino 1988, 295.

²⁸ L. pl. Quilici, 169; Bergonzi–Bietti Sestieri, 57–60.

²⁹ Hanfmann, 4; Müller-Karpe, 54–56.

³⁰ Colonna, 1981, 28. Ebben az összefüggésben észak-szíriai és föníciai eredetű anyag megkülönböztetése (l. legutóbb J. Boardman, OxfJA 9, 1990, 179–182 és 11, 13. j. a korábbi irodalommal) nyilván közbömbös.

³¹ Müller-Karpe, 71–72; Langdon, 273–276; J. W. Shaw, AJA 93 (1989) 165–184; A. M. Bisi, in: Phoinikeia grammata. Namur 1991, 277–282; N. Coldstream, OxfJA 12 (1993) 99–100.

³² A levantei produkcióról H. Seeden: The Standing Armed Figurines in the Levant. München 1980, küll. 132, és a bronzfigurák elterjedéséhez Taf. 119, B; A. Spycket: La statuaire du Proche-Orient ancien. Leiden–Köln 1981, 336–349, 402, 426–430. Krétáról: Naumann.

³³ A gondolat már Hanfmann-nál megjelenik, 4; vö. M. Pallottino: La Sardegna nuragica. Roma 1950, 60; Colonna, 1981, 28. Az új leletekről és kutatásokról, valamint történeti jelentőségükről legutóbb főként Gras, 98–162; F. Lo Schiavo–E. Macnamara–L. Vagnetti, PBSR 53 (1985) 1–71 (a kislemezről E. Macnamara, 52–56); F. Lo Schiavo–D. Ridgway: La Sardegna e il Mediterraneo Occidentale allo scorcio del II. millennio. La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millennio (Atti del II Convegno di studi, Selargius-Cagliari). Cagliari 1987, 391–404. Vö. továbbá D. Ridgway, in: Atti XXVII. Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto 1989, 112–116; uő: ArchRepLondon 1988–89, 134–135 és 5. kép; L. Vagnetti, BSA 84 (1989) 355–361; O. Negbi, AJA 96 (1992) 599–615, küll. 607–611; M. S. Balmuth, uo. 690. További irodalom és a kérdés egyéb aspektusai: A. B. Knapp, BSA 85 (1990) 115–153.

Nem lehet tagadni azoknak az érveknek a súlyosságát, amelyek ezt az elképzelést támogatják; a budapesti kisbronzsal kapcsolatban mégis legalább két fontos megfontolást kell hozzájuk fűzni. A Keletről jött ösztönzés, amelynek létezése egyre inkább nyilvánvaló, és útjai mind pontosabban követhetők, Itáliában nem elnyomta, hanem felszabadította a helyi formaérzékét és művészi készséget, nem a helyébe lépett, hanem kibontakozásra serkentette. A Szardíniából érkező impulzus, amelynek kézzel fogható tanúi a nurage-kultúrából Etruriába importált, mindjobban gyarapodó számú bronztárgyak, semmiféle látható nyomot nem hagyott a Villanova-kultúra művészi kifejezésformáin, és Latiumba is legfőlőbb a bronzszobrászat gondolatát közvetítette, a megformálás stílusára semmilyen hatással nem volt. Az égei és elő-ázsiai vagy görög párhuzamok összehasonlító elemzése sem teszi kétségesé az azt a tényt, amire a kora latiumi terrakották szinte valamennyi tanulmányozója hangsúlyozottan utalt, hogy ezeknek — éppúgy, mint a budapesti kisbronznak — jól felismerhető sajátos vonásai vannak, amelyek továbbéltek a helyi produkcióban.

Szardíniai hatás a Villanova-kultúra útján, de a Tiberis torkolatánál, Portóban előkerült és most Szentpéterváron őzött bronzsajka, valamint más leletek tanúsága szerint közvetlenül is eljuthatott Latiumba.³⁴ Másfelől azonban a kora latiumi kultúra ugyanilyen nyitott volt a campaniai *fossa*-kultúra felé is,³⁵ amely ugyanúgy, vagy még inkább lehetett görög és keleti-mediterrán hatások közvetítője — a görög betűírás használatát is beleértve^{35/a} —, mint a Villanova- és/vagy a szardíniai kultúra. Új felfedezések, amilyenek a Szardíniában előkerült és feltárás alatt levő leletek, mindig okozhatnak újdonságuk által előidézett optikai csalódást, amelyet előbb-utóbb az újraéledő tisztánlátás redimenzionál. Alighanem ez történt majd a szardíniai kultúrák itáliai hatásának túlértékelésével is, ami már-már feledtette azt a tényt, hogy a Tirrén-tenger partján vagy ahhoz közeli lelőhelyeken szóróványosan mykenéi edénytöredékek kerültek elő, és ezekhez pár évvel ezelőtt a latiumi Casale Nuovóban, Satricumtól 6 km-re és a mai tengerparttól 4 km-re feltárt mykenéi edénytöredék járult.³⁶ Elképzelhető, de egyáltalán nem bizonyított, hogy mindezek Szardínia felől érkeztek Itáliába; nem kevésbé valószínű azonban, hogy a mykenéi kultúrának legalábbis utolsó szakaszában a tirrén tengerpart mentén közvetlen kereskedelmi tevékenységgel is számolni kell, amelybe a jelek szerint talán már a 9. században föníciai hajósok is bekapcsolódhattak.³⁷

A közvetítés bármelyik útját valószínűsítik is — egyáltalán nem feltétlenül a többi rovására — újabb leletek és felismerések, az antropomorf bronzplasztika

³⁴ Vö. *Gras*, 160. A portói bronzsajkáról *G. Colonna*: *Gli Etruschi e Roma*. Roma 1981, 171–172.

³⁵ *R. Bianchi Bandinelli–A. Giuliano*: *Etruschi e Italici prima del dominio di Roma*. Milano 1973, 29; *Bergonzi–Bietti Sestieri*, 61; *Colonna*, 1988, 448. A *fossa*-kultúráról, benne a latiumi kapcsolatok és a fémművesség jelentőségéről a 9. században összefoglalóan legutóbb *B. d'Agostino*, in: *Popoli e Civiltà dell'Italia Antica II*. Roma 1974, 26–40 és uő, in: *Italia omnium terrarum alumna*. Milano 1988, 532–536, 588 (irod.). L. most *A. Berardinetti Insam*, *DArch* 3. ser. 8 (1990) 20–22; *G. Bartoloni*, *La cultura laziale e il villanoviano salernitano* (s. a.).

^{35/a} L. most *E. Peruzzi*, *PP* 47 (1992) 459–468.

³⁶ *M. Angle–A. Zarattini*, in: *Archheologia Laziale VIII* (1987) 250–252, a 6. jegyzetben a fontosabb korábbi irodalommal.

³⁷ *I. Ström*, in: *Atti del II. Congr. Internaz. di Studi Fenici e Punici*. Roma 1991, 329–331. Görög hatások nyomairól a Villanova-kultúrában a 9. században *F. Delpino*, in: *Secondo Congresso Internazionale Etrusco* 1985. *Atti I*. Firenze 1989, 105–112.

megjelenése kétségekívül egyik jele annak, hogy Itália részese volt a 9. században az újonnan felvirágzó egységes mediterrán történelemnek és kultúrának, amelynek létezése és — a hellénisztikus *koíné*-től természetesen lényegesen eltérő — sajátosságai mind élesebb körvonalakkal bontakoznak ki az újabb kutatásban.

Ez indokoltta teszi a kísérletet arra, hogy a budapesti bronzfigura értelmezését és rendeltetését is ilyen szélesebb összefüggésben kíséreljük meg meghatározni. Aligha lehet vitás, hogy a terrakották túlnyomó részétől eltérően fogadalmi ajándék, nem pedig sírmelléklet volt. Ezt valószínűsíti a felállítására szolgáló talapzat, amelynek csak néhány Cassinóban és Minturnóban (fogadalmi leletben) előkerült idolon van párhuzama, elsősorban pedig az a tény, hogy Közép-Itáliában csak egészen kivételes esetekben helyeztek a sírokba bronzszobrokat.³⁸ Az ember alakú bronzszobrok hiánya a görög sírleletekre is jellemző,³⁹ és talán a különböző anyagokhoz fűződő vallási képzetekkel is magyarázható. Ami az értelmezést illeti, az emberábrázolásnak ez a latiumi terrakották is megjelenő típusa jól ismert Görögországból és Elő-Ázsiából, élete évezredekben át tartott. Ez közvetlen kapcsolatok fellelése nélkül is indokolja az itáliai kisbronz összevetését görög kortársaival. A kitárt karok gesztusát általában istenek megjelenésére utaló motívumnak tartották, és ennek megfelelően a típus olympiai képviselőiben Zeus ábrázolását vélték felismerni.⁴⁰ Müller-Karpe azonban joggal mutatott rá arra, hogy a gesztus halandók könyörgő-imádkozó kéztartásaként is felfogható, és hogy egy bizonyos szinten a két értelmezés közti határ elmosódik.⁴¹ Így lehetett ez a kora-vaskorban Görögországban,⁴² és ennél biztosabbat a budapesti figura jelentéséről sem lehet mondani.

Végül érdemes még egy kérdést felvetni. Fogadalmi szobor kultuszhelyet feltételez, amelyet ebben az esetben — tekintettel a budapesti kisbronzhoz legközelebb álló latiumi párhuzamok lelőhelyének földrajzi megoszlására, — elsősorban az albai hegyek környékén kell keresni. Görögországban a bronzplasztika felvirágzása a szentélyek hirtelen megnövekvő jelentőségével függ össze. Ugyanezek, vagy óvatosabban fogalmazva: fogadalmi ajándékokkal megtisztelt helyek felbukkanása ebben az időben vagy nem sokkal később Latiumban is kimutatható,⁴³ és nyilván hasonló történeti mozzanatot jelez, vagyis elszórt, a görögökhöz és az etruriaiakhoz mérten többnyire kisebb, de mindenesetre közös kultuszhelyeket igénylő prae-urbánus közösségek kialakulását. A 10. századtól a fedetlen szent helyeket Latiumban a kunyhók kezdték felváltani,⁴⁴ a budapesti szobor mint a maga idejében nyilvánvalóan különlegesen értékes fogadalmi ajándék esetében azonban — pusztán feltévésként — arra lehet gondolni, hogy a Colli Albani térségének legjelentősebb és nagy történeti jövőjű kultuszhelyével, Juppiter Latiarisnak a 9. században a Monte Cavón létesült szentélyével állhatott összefüggésben. A szentély korábbi ásatásainak anyaga jelenleg hozzáférhetetlen, de önmagában amúgy is aligha volna elegen-

³⁸ Richardson, XIII–XIV.

³⁹ Cl. Rolley: Greek Bronzes. London 1986, 32–33. A geometrikus korszakról Langdon, 43–45.

⁴⁰ Kunze, 213 és l. j. (a régebbi irodalom).

⁴¹ Müller-Karpe, 79. Más kérdés a latiumi sírszobrok értelmezése; vö. ehhez G. Bergonzi, A. M. Bietti Sestieri, M. Torelli és G. Colonna, DArch 2. ser. 2 (1980) 63, 194–195; P. G. Gierow, OpRom 14 (1983) 14; Bartoloni-Buranelli, 225.

⁴² Langdon, 98–100.

⁴³ Guidi, 148–155; C. M. Stibbe, uott, 175; R. Peroni, uott, 237; Quilici, 208–211.

⁴⁴ A. Guidi, Scienze dell'Antichità 3–4 (1989–1990) 411–413.

dő egy ilyen feltevés igazolására.⁴⁵ Márpedig ebben az esetben, amikor egy elszigetelt darabra messze vezető történeti és vallástörténeti következtetések súlya hárul, különösen fontos a határvonal szigorú megvonása egyfelől a lehetséges vagy valószínű, másfelől a biztos, illetve bebizonyított között. Új ismeretek vagy felismerések kis lökése az egész gondosan felépített konstrukciót összedöntheti. Úgy tűnik ugyan, hogy szilárdan gyökerezik a tények talajában; de meglehet, hogy — mint Kafka *Fáin*ak esetében — még ez is csak látszat.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bartoloni–Buranelli* = *G. Bartoloni, F. Buranelli és mások: Le urne a capanna rinvenute in Italia.* Roma 1987
- Bergonzi–Bietti Sestieri* = *G. Bergonzi—A. M. Bietti Sestieri, DArch n. s. 2 (1980)*
- Bietti Sestieri* = *A. M. Bietti Sestieri, DArch n. s. 2 (1980)*
- Colonna, 1974* = *G. Colonna, in: Popoli e Civiltà dell'Italia Antica II. Roma 1974*
- Colonna, 1981* = *G. Colonna, in: Prima Italia, Catal. Roma 1981*
- Colonna, 1988* = *G. Colonna, in: Italia omnium terrarum alumna. Milano 1988*
- Gras* = *M. Gras: Trafics tyrrhéniens archaïques. Rome 1985*
- Guidi* = *A. Guidi, QuadAEl 3 (1980). Roma 1980*
- Hanfmann* = *G. M. A. Hanfmann: Altetruskische Plastik I. Berlin 1936*
- Heilmeyer* = *W.-D. Heilmeyer: Frühe olympische Bronzefiguren. Berlin 1979*
- Kunze* = *E. Kunze, VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Berlin 1967*
- Langdon* = *S. Langdon: Art, Religion and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines. Ann Arbor 1984*
- Mingazzini* = *P. Mingazzini, MonAnt 37 (1938)*
- Müller-Karpe* = *H. Müller-Karpe: Vom Anfang Roms. Heidelberg 1959*
- Nauman* = *U. Naumann: Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta. Berlin 1976*
- Quilici* = *L. Quilici: Roma primitiva e le origini della civiltà laziale. Roma 1979*
- Richardson* = *E. Richardson: Etruscan Votive Bronzes. Mainz 1983*

⁴⁵ Juppiter Latiaris kultuszhelyről *Müller-Karpe*, 40 és 30. jegyz. (az ásatások); *M. A. Galosi, in: Archeologia Laziale II (1979) 63–66; P. Finocchi, in: Archeologia Laziale III (1980) 156–158* (a 2. jegyzetben a korábbi ásatások anyagáról); *Colonna, 1988, 447.*

MIT SZABAD EGY SZENTÉLYBEN?

A HEKATOMPEDON-FELIRAT ELŐÍRÁSAI

A Hekatompodon-felirat a legszebben faragott dokumentum az athéni epigráfika történetében.² Nevét onnan kapta, hogy szövegében előfordul annak a templomnak, a Hekatompedonnak a neve, amely a Parthenón egyik elődje volt. A felirat mégsem szépségének köszönhetette az iránta mutatott érdeklődést, hanem annak, hogy a szövegében található arkhónnév alapján nagy valószínűséggel datálni lehetett, s ez a datálás kiindulópontot jelenthet az Akropolison álló, egymást követő építmények pontosabb kronológiájának kialakításában. Ennek pedig az az oka, hogy a felirat két márvány sztléje eredetileg a Kr. e. 550 k. épült Athéna-templom vagy más néven H-architektúra metopéja volt, így a felirat keletkezésekor az említett épület már bizonyosan nem állt. Az arkhónnevet ma Philokratészként olvassák ki, ezért a felirat széles körben elfogadott datálása Kr. e. 485/484.

A felirat tartalmával kevesebben foglalkoztak, olyanannyira, hogy az A-töredéknek mind a mai napig egyetlen fordítása sem készült, a B-töredék átfogó értelmezése pedig 1979-ig, Borimir Jordan monográfiájának megjelenéséig váratott magára.³ De még Jordan sem foglalkozott a felirat minden problémájával, erőfeszítései elsősorban arra irányultak, hogy a szövegben előforduló tisztségek (tamias, zakoros, prytanis, hierieia, hierorgutes stb.) funkcióját tisztázza. Ez a látszólagos érdektelenség a szöveg állapotával magyarázható: a sztlék darabokra törtek, s az A-tábla 12 kisebb töredéke szinte sehol sem illeszkedik egymáshoz. A B-tábla rekonstrukciója könnyebb volt ugyan, s töredékei ma gipsszel összeragasztva az athéni Epigráfiai Múzeumban láthatók, szövege azonban így is hiányos, és sok értelmezési nehézséget vet föl. Nézzük meg tehát először, hogy mi az, amit az előírások szövegéből ma le tudunk fordítani.

A-sztélé

3. [...] ha pedig valaki [...]
4. [...] vagy az őrség nem [...]

¹ Elhangzott a visegrádi Ókortudományi Konferencián (1993. február 26.). Köszönetet mondok Dr. Judith Bindernek (American School of Classical Studies, Athén) és Dr. Peppa-Delmouzounak (Epigráfiai Múzeum, Athén) munkámhoz nyújtott baráti segítségükért.

² IG I³ 4. Rövidítések: IG = Inscriptiones Graecae; LS = Sokolowski, F., *Lois sacrées des cités grecques*, Paris 1969; LSA = Sokolowski, F., *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris 1955; LSS = Sokolowski, F., *Lois sacrées des cités grecques, Supplément*, Paris 1962; LSJ = Liddell, H. G.-Scott, R.-Jones, H. S., *Greek-English Lexicon*, Oxford 1968.

³ Jordan, B., *Servants of the Gods*, Göttingen 1979.

5. [...] ötven drakhmát [...]
6. [...] a pénzt (praxin) a
7. három piaci arkhónnak kell befizetni, anélkül, hogy letétbe tennék, és a büntetés felét az államkinestárba (eis to demosion), a
9. másik felét pedig [a ... kell befizetni]
10. [...]
11. [...] Az Akropolison (Polis) levő tamiasoknak
12. van [...] [...] a [...]
13. [...] és a rabszolgákat ugyanolyan módon ítélik el, mint
14. a szabad embereket. Így határozott a népgyűlés PH-
15. [...] A [...] ÉS arkhóni évében. *vacat*
16. A tamiasok közül az egyiknek a szentélykörzetben (en téi tó neó peribolei)
17. kell maradnia a megfelelő napokon (kathékósas hémeras), amikor [...]
18. [.]: Ha semmi nem akadályozza, de ha mégsem, [...] a pry-
19. tanisnak, és adjon [...] oknak [...] bronz-
20. edényeket és nyársakat a [...] kivételével [...]
21. a megjelölt [épületekbe? ...]
22. [...] de: [...]
23. [...]
24. [...] Mert ha valaki] szántszándékkal [elkövet ezek közül
25. valamit.] két drakhmát [fizessen büntetésként...]
26. [...] az államkinestárnak [...]
27. [...]

B-sztélé

1. Az Akropolison (Polis) lévő bronzedényeket, amelyeket használnak, azok kivételével,
2. amelyek a megjelölt épületekben vannak. De ha azoknál maradnak
3. az Akropolis (Polis) területén, akik [használják őket?],
4. jegyezzék föl a tamiasok. Ha az áldozók (hierorgontes) a belső területen mutatnak be áldozatot,
5. ne állítsák az agyagedényt (khytra) a kapu elé, sem pedig
6. [a fal mellé], tüzet se gyújtsanak, de ha valaki mégis
7. szántszándékkal elkövet ezek közül valamit, fizessen
8. a tamiasoknak három oboloszt meg nem haladó bírságot. Az áldozók ne mutas-
sanak be égő áldozatot (m' optan)
9. a templom és a [nagy] oltár előtti tér között, és [...]
10. a templomtól [...] irányában, a K [ekropion] területén, és végig az egész He-
katompedon [területén], ne dobják ki az onthost sem (méd' onthon egbalen).
12. Mert ha valaki szántszándékkal elkövet ezek közül valamit, fizessen a
13. tamiasoknak három oboloszt meg nem haladó bírságot. Az Akropolis papnői
14. és a zakorosok ne állítsanak föl az Akropolison raktárhelyiségeket, és
15. ne is süssenek kenyeret (hipneuesthai), mert ha valaki szántszándékkal elkö-
vet ezek közül valamit, kötelezzék
16. [száz] drakhma büntetés megfizetésére, és a tamiasokat, ha szemet hunynak
fölötte,
17. [szintén] kötelezzék száz drakhma megfizetésére.

18. A tamiasok az Akropolison lévő épületeket nyissák meg
19. legalább háromszor havonta, hogy meg lehessen nézni őket.
20. Az újhód előtti első napon, a tizedik és huszadik napon,
21. több mint fél napon át.⁴ Ha vannak olyan tamiasok,
22. akik nincsenek jelen, noha semmi nem akadályozta őket, ítélik mindegyiküket két drakhma büntetésre, amit a
23. prytanis hajtson be. Mert ha ezt nem teszi meg, büntessék
24. meg az előírásoknak megfelelően. A P[rytanis közölje]
25. a tamiasokkal azt, amit a kőtáblákra [...] fel kell írni?]
26. Így határozott a népgyűlés PH[.....] arkhóni évében,
27. amint ezen a két kőtáblán [olvasható.]

Mint látjuk, a felirat arról szól, hogy mit szabad és mit nem szabad cselekedni az Akropolison álló szentélyekben. Az egyik legkülönösebb tilalom a következő: „Az Akropolis papnői és a zakorosok ne állítsanak föl az Akropolison raktárhelyiségeket, és ne is süssenek kenyeret (hipneuesthai).” A zakorosok, más néven neókorosok alacsonyabb rangú papi személyek lehettek, de annyira azért mégsem alacsony rangúak, hogy tiszttségük a templomok kisöprése lett volna, amint ezt egy korábbi értelmezés sugallta, Hérodotos szerint ugyanis egy hypo Zakoros, vagyis Zakoroshelyettes papnő fontos szerepet játszott Miltiadés parosi politikájában,⁵ mindenestre fontosabbat, mint amit egy takarítónő játszhatott volna. Ezt az értelmezést támogatja egy későbbi felirat is, amely szerint egy volt papnőt neveztek ki az istennő zakorosának.⁶ A *ἡπνεύεσθαι* jelentése „dry or bake in the oven”,⁷ vagyis olyan kifejezés, amelyet az áldozati étel elkészítésére nem szoktak használni,⁸ ezért valószínű, hogy nem az áldozat rituális megsütéséről van szó, hanem az Akropolison szolgáló papi személyzet ebédjének megfőzéséről. Erre utal az ezzel összefüggő előírás is, amely megtiltja raktárhelyiség berendezését a papnők és zakorosok számára. A probléma érthető: egyetlen papnő vagy zakoros sem vette volna szívesen, ha a meredek dombról le kellett volna mennie ebédelni a városba, de ha a szentélykörzetben akart ebédelni, akkor ott is kellett ebédjét elkészíteni (ἐμ πῶλει, vagyis az Akropolison), mivel az Akropolis egésze vagy legalábbis nagy része szentélykörzet volt.⁹ Éppen ezért tiltották meg az egész Akropolison (ἐμ πῶλει) a

⁴ Jordan értelmezése szerint: a tamiasok testületének több mint a fele jelen kell hogy legyen. Jordan, i. m. 21.

⁵ Hér. VI. 134.

⁶ LSCG 48.

⁷ LSJ s. v. ἡπνεύω.

⁸ Az áldozatok bemutatásának és elkészítésének szókinsét *in extenso* tárgyalja Casabona, J., *Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec des origines à la fin de l'époque classique*, Aix-en-Provence 1966. Vö. még Durand, J.-L., *Sacrifice et labour en Grèce ancienne. Essai d'anthropologie religieuse*, Paris–Rome 1986.

⁹ Van olyan feltevés is, hogy a Hekatompedon ebben az időben nem egy szentély, hanem egy szentélykörzet neve volt, amint erről R. Tölle-Kastenbein írt (*Das Hekatompedon auf der Athener Akropolis*, megjelenés alatt). Ugyanígy vélekedett Judeich is: „Das Hekatompedon muß schon etwas anderes sein als ein Tempel, am wahrscheinlichsten eben eine große Fläche.” Judeich, W., *Hermes* 64 (1929) 397–398, N. 65; Preißhofen, F., *Zur Topographie der Akropolis*, AA 1977, 78. Az Akropolison álló profán épületekről vö. Tölle-Kastenbein, R., *Die Athener Akropolis-Koren. Ort, Anlässe und Zeiten ihrer Aufstellung*, *Antike Welt* 23 (1992/3) 133–148.

sütést-főzést (μεδὲ ἡπινεύεσθαι).¹⁰ Az áldozatok bemutatásához természetesen szükség volt tűzgyújtásra, tehát a szentélykörzetekből nem lehetett kitiltani a tüzet, ezért találunk a rituális törvényeket (les lois sacrées) olvasván számos olyan előírást, amely a tűzgyújtást szabályozza.¹¹ A Hekatompedon-felirat a tiltott helyen történő tűzgyújtást három oboos büntetéssel sújtja, amelyet a tamias-ok hajtottak be.¹² A rituális törvények előírásai pontosan meghatározták, hogy hol volt és hol nem volt szabad tüzet gyújtani a szentélykörzeten belül, és az ez ellen vétőknek mekkora büntetést kellett fizetniük. A Kr. e. 5. században Arkesiné Héra-szentélyében 10 dr.;¹³ a Kr. e. 4. században Tegea Alea-szentélyében 12 dr. (amiből 6 a hieromnamoné, 6 pedig az istennőé),¹⁴ a római kori Kameirosban pedig már 25 dr. volt a büntetés.¹⁵ A tűzgyújtás tilalmát többféleképpen lehet magyarázni: védték az épületeket a tűzveszély ellen, illetve védték bizonyos tisztviselők tűzgyújtási monopóliumát, amelyből jövedelmük származott. Az első esetre jó példa a delphoi Attalos-stoa,¹⁶ illetve a tymnosi áldozati stoa védelme (ahol kifejezetten azt tiltják meg, hogy a stoában rakjanak tüzet: μηδεμίαν ξύλα καίειν ἐν ταῖς στοαῖς),¹⁷ továbbá a vacsorafőzés parosi szabályozása (μὴ καίειν πῦρ... ὀψοποιίας ἔνεκεν μὴ τὸ ἱερὸν κινδυνεύειν),¹⁸ a másodikra pedig az ephesosi prytanis és hierophantes tűzgyújtási monopóliuma.¹⁹ Ez utóbbi előírás azonban már a római korból származik.

A papnók és zakorosok előbb említett raktárhelyisége (οἶκεμα ταμειῶν) valamiféle ideiglenes bódé lehetett, amelynek a felállítását éppúgy szabályozták a szentélykörzeten belül, mint a kapéloi elárusító bódéiéét, az ergastérion-okét és a sátrakét. A szentélykörzetekben fontos szerepet játszottak a kiskereskedők (kapéloi), akik bódéikban részben az áldozatokhoz szükséges tárgyakat, edényeket árulták, mint például Samoson Héra szentélykörzetében,²⁰ részben az áldozati állatok eladható részeivel kereskedtek, mint például Didymában (τοὺς δὲ μαγεῖρους πωλεῖν

¹⁰ LS 3, 113–15; IG I³ 4 B, 13–15.

¹¹ Szándékosan kerülöm a kézenfekvőnek tűnő „szent törvény” fordítást. E törvényekben ugyanis semmi szent nem volt, csak egy szentélykörzet életét, az ott folyó áldozatokat és viselkedést szabályozták, amint erre *Michael J. Jameson* rámutatott: *The Functions of Religious Inscriptions* című előadásában (Athén, 1991). Az előadás szövege a Svenska Institutet i Athen kiadásában fog napvilágot látni.

¹² IG I³ 4 B, 4–8; Mäddoli, G., *Responsabilità e sanzione nei „decreta de Hekatompedo”*, *Museum Helveticum* 24 (1967) 1–11, kül. 3.

¹³ LS 100,

¹⁴ LS 67, 28.

¹⁵ LSS 105; Parosról is ismerünk a Kr. e. 2. századból ilyen előírást, de a büntetés összege nem maradt fenn, csak az, hogy a neokorosok hajtották be, LS 112.

¹⁶ LSS 43, 3, Delphoi Kr. e. 218.

¹⁷ LSS 111, 12; Tymnos, Kr. e. 1 sz., „danger d’ incendie”, *Sokolowski* LSS 181.

¹⁸ LS 112, Paros Kr. e. 2. sz.

¹⁹ LSS 121, 3, Ephesos 3. sz. Ha hihetünk Euripidésnek (Fr. 65 NF Austin, 90–97. sor), Athéné papnőjének jelen kellett lenni az Akropolison minden tűzgyújtással járó áldozatnál, vö. *Jordan*, 31.

²⁰ A Kr. e. 3. századi kapélos-feliratról *Thür, G.-Taeuber, H.*, *Prozeßrechtlicher Kommentar zur „Krämerinschrift”* aus Samos. *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss.* 115 (1978) 205; *Kron, U.*, *Archaisches Kultgeschirr aus dem Heraion von Samos*, in *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium* (Allard Pierson series 5), ed. *Brijder, H. A. G.*, Amsterdam 1984, 297.

τὰς κεφαλὰς τῶν προβάτων καθαράντας).²¹ E bódékat azonban nem lehetett bárhová fölhúzni, mert ez a szentély életét, rendjét és meglévő épületeit komolyan veszélyeztette volna. Erre példa Argosban, az Apollon Lykeios-szentélyben létesült, közelebből meg nem határozott funkciójú ergastérion szabályozása,²² és az athéni Héraklész-szentély melletti bőrcserző műhely helyének kijelölése.²³ E műhelyt úgy kellett megépíteni, hogy az Ilissos patak vize ne a műhely felől a szentély felé, hanem fordítva, a szentély felől a műhely felé folyjon, vagyis a szennyezett víz elkerülje a szentélyt. A bőrcserző műhelyek számára igen kedvező volt szentélyek mellé települni, mivel az áldozatok során termelődött állati bőroket így helyben lehetett feldolgozni. Ebből egyébként a papságnak is komoly haszna volt, mivel az áldozatok során a papok vagy az áldozati segédszemélyzet tagjai kapták meg az állatok fején, nyelvén és belső részein kívül a bőrét is, vagy annak legalább egy részét (κεφαλῇν, γλῶσσαν, τὸ δέρμα,²⁴ σκέλος, νεφρὸν, σκολιόν,²⁵ σπλάγχχνον²⁶ stb.) A papok és segítők (prytanis, hierophantész, eisagontes, hierews, hieropoius stb.) a megkapott bőrt eladták a műhelytulajdonosoknak, akik ilyen módon gazdaságilag szorosan összefonódtak egyes szentélyek papságával, az állatok fejét és más hasznosítható részeit pedig a didymai feliraton említett mageiroi adhatták el, akik árujukat szintén a szentélyek papságától kaphatták.²⁷ A szentélyekre ráépülő ipari és kereskedelmi vállalkozások tehát komoly gazdasági hasznot jelentettek a szentélyeknek és azok papságának is, tevékenységüket mégis szabályozni kellett, mivel túlbujánzásuk veszélyeztette a szentélykörzetek szent jellegét.

Utoljára hagytam a sátrak felferésének szabályozását, mivel a sátor (σκηνή) szorosan hozzátartozott a kultuszhoz: a kultikus lakomát ugyanis a legtöbb helyen sátrakban kellett elfogyasztani.²⁸ Ez a kapcsolat olyan szoros volt, hogy a σκανεῖν ige nemcsak azt jelentette, hogy sátrat verni, sátorozni, hanem azt is, hogy rituális lakomát elfogyasztani, amint ezt egy Kr. e. 5. századi elateiai felirat mutatja: Ἐν τοῖς πανακειοῖσι θύοντα σκανεῖν.²⁹ A sátorban éjszakázni is lehetett, hiszen az áldozatok olykor több napot vettek igénybe, ezért a sátorozók nemcsak a rituális lakoma elkészítéskor gyűjtött tüzeikkel, hanem a mindennapi élettel együtt járó egyéb tevékenységekkel is zavarhatták a szentély nyugalomát (ha másra nem gondolunk is, illemhelyekre pl. szükségük volt az ott éjszakázóknak). Éppen ezért jelölték ki

²¹ LSA 54, 6.

²² LS 57, 5.

²³ LSS 4, Athén, Kr. e. V. sz.

²⁴ LSS 121, Ephesos 2. sz.; prytanis, hierophantes.

²⁵ LSA 39, 20, Thébai Myk. Kr. e. 4. sz.; eisagontas.

²⁶ LSA 59, Iasos Kr. e. 4. sz. hierews. A splankhnon értelmezéséhez vö. *Detienne, M. – Vernant, J.-P.* (eds): *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Paris 1979, küll. *Detienne* tanulmánya, *Pratiques culinaires et esprit sacrifice*, 7–36, és *Vernant*, *A la table des hommes*, 37–132.

²⁷ LSA 54, 6.

²⁸ „La mention de la σκηνή indique que dans passage . . . il s'agissait du repas après le sacrifice. Il était probablement interdit de banqueter ailleurs que dans la σκηνή.” LSA 54. A skenai-hoz általában: *Schaefer*, H., *Die Laubhütte*, Diss. Jena 1939; *Drerup*, H., *Das sogenannte Daphnephorion in Eretria*, in *Festschrift F. Hiller*, Saarbrücken 1986, 17; *Kron*, U., *Kultmahle in Heraion von Samos archaischer Zeit*, in *Early Greek Cult Practice* ed. *Hägg, R. – Marinatos, N. – Nordquist, G. C.*, *Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen*, ser. 4, 38, Stockholm 1988, 142–144.

²⁹ LS 82, 4, Elateia Kr. e. 5. sz., „Le verbe σκανεῖν aurait ainsi le même sens que θοινάσθαι ou δαίνυσθαι (Xen. Anab. 5, 3, 9; Kyrop. 2, 3, 1; 3, 2, 25)”.

a sátrak számára a szentélykörzeten belül, de magától a szentélytől és oltártól kellő távolságra a táborhelyet. A sátorcövekek régészetileg megfogható nyomát Korinthusban és az athéni Kerameikosban mutatták ki.³⁰ Az ergastérion-ok, bódék és sátrak tehát hozzátartoztak a szentélykörzetek mindennapi életéhez, sőt azok fontos velejárói voltak, túlságos elburjánzásuk ellen azonban már Kr. e. 5. században szigorú előírások születtek.

A Hekatompedon-felirat B-táblája arról is beszámol, hogy „az áldozók³¹ ne mutassanak be égő áldozatot a templom és a [nagy] oltár előtti tér között, és ... a templomtól ... irányban, a K[ekropion] területén, és végig az egész Hekatompedon [területén] ne dobják ki az onthost (ὄνθον)”.³² Bár B. Jordan az ὄνθος kifejezést trágyának (dung) fordítja, nem vagyok biztos benne, hogy itt valóban egyszerűen trágyáról van szó, a kifejezés mezőgazdaságban használatos értelmében. Ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk az ὄνθος jelentését, meg kell keresnünk a kifejezés párhuzamait a rituális törvényekben. Az átvizsgált rituális törvények az eltávolítandó állati eredetű hulladéokra három kifejezést használnak, ez a σποδός, κόπρος és az ὄνθος.

A σποδός jelentése a legegyszerűbb: fa hamuja vagy oltár hamuja.³³ A korai idők szentélyeiben voltak úgynevezett hamuoltárok, amelyekről nem takarították el a hamut, ezek voltaképpen egyre nagyobbra növvő hamukupacok voltak. Pausanias szerint Olympiában, Samoson és Attikában is lehetett ilyeneket találni.³⁴ Az épített környezetben álló, kőből emelt oltárokat azonban áldozatbemutatás után általában megtisztították az áldozati állatok zsíros hamujától, s a megtisztítás elmulasztóira súlyos büntetés várt (Déluson a szabadokat 10 drakhma megfizetésére, a rabszolgákat ötven korbácsütésre ítélték,³⁵ a római császárkori Epidauróban 50 drakhma volt a büntetés).³⁶ Feltűnő, hogy ezek az előírások egy kategóriaként kezelik a σποδός-t és a κόπρος-t, vagyis egyként az áldozati állatok hulladékának tekintik.

A legtöbb előírás a κόπρος eltávolítását szabályozza. Amint a Kr. e. 4. századi thasosi és tegeai feliratok mutatják, a kopros, vagyis trágya elsősorban a legelőkön termelődik: az áldozatra kijelölt állatok az igás állatokkal együtt legelnek a szentély legelőjén, s közben természetesen nem kevés koprost hagynak hátra.³⁷ Tegeában a damiorgosok feladata a trágyát eladni. Itt egyértelműen a mezőgazdaságban használatos trágyáról van szó. Egy-egy nagyobb ünnep után vagy egy jeles személyiség, pl. Démétrios Poliorkétés délosi áldozatbemutatása után jelentős mennyiségű kop-

³⁰ *Kron*, I. c. 142–143; Dionysios olympiai sátráról Diod. XIV, 109, 2–3.

³¹ „Che costoro non facciano parte del personale templare, ma siano comuni cittadini saliti sull’acropoli per esprimere con sacrifici la loro pietà religiosa fu giustamente già rilevato” (*Maddoli* 1967, 2.).

³² IG I³ 4 B, 8–11; *Jordan*, I. c. 21.

³³ Hamu: Hom. Od. IX 375; Hérod. II 140; oltár hamuja: Soph. Oid. Tyr. 21; Antig. 1007; Hérod. IV 35; SIG 1171, 18.

³⁴ Paus. V 13, 8; *Kron*, op. cit. 136.

³⁵ LSS 53, 8: μήτε σποδόν, μήτε κόπρον, μήτε ἄλλο μηθέν.

³⁶ LSS 24, 8–9.

³⁷ LS 67; LS 115, LS 57, 6; LSS 24; LSS 53; IG II² 380, 37–8, (Artist.) AP 50, 2; *koprologosokról*, vagyis trágyagyűjtőkről of. Ar. Vesp. 1184; Pax 9; Poll. 7, 134.

rostól kellett megtisztítani a szentélykörzetet.³⁸ A kopros ugyanis nemcsak a legelő-kön, hanem még az oltárok előtt is termelődött. (Csak zárójelben jegyzem meg: képzeljünk el egy görög szentélyt egy hekatombé, vagyis száz-ökor-áldozat után!) A nagytestű állatok tartása az épített környezetben (szentélyekben, városokban) megfelelő szabályozást igényelt. Athénban a Kr. e. 4. században külön törvényben kellett megtiltani, hogy a koprost az Agorára hánnyák ki.³⁹ A városokban az ellenőrzés feladatát városi tisztviselők, pl. az astynomosok látták el, a szentélyekben pedig a papság és a szentélyfelügyelők, pl. hieromnamón-ok.⁴⁰ Míg a szentélykörzetek kiépített részét többnyire az állati eredetű hulladékoktól kellett védeni, legelőjét és ligeteit az emberek és állatok pusztításától kellett megóvni, s ennek csak egyik összetevője volt a *kopros* eltávolítása. A tegeai törvény fellép a szentély legelőjének túllegettetése ellen, az attikai, euboiai és egyéb feliratok a szent ligetek fa- és egyéb növényi állományát védik az illetéktelen favágóktól, rőzszeszedőktől és legeltetőktől.⁴¹ Bizonyos feliratok ugyanakkor arra látszanak utalni, hogy a *kopros* jelentése nemcsak trágya, hanem az áldozatok során termelődött állati hulladék is lehet, ezért említik többször a koprost és a spodost, vagyis az állati hamut (μηδὲ κόπρον μηδὲ σποδὸν ἐκβάλλειν ἐν τῷ ταμένει).⁴²

Az ὄνθος-t a scholionok egyszerűen azonosítják a κόπρος-szal,⁴³ de az irodalmi források többnyire egy meghatározott jelentésében használják: az áldozati állatok megölése után a belekből kikerülő *excrementum*.⁴⁴ Homéros szerint Aias megcsúszik az Akhilleus által levágott ökrök onthos-ában, s bele is esik a mocsokba. Antigonos leírja, hogy a syrakusai Arethusa-forrás valamilyen módon az élisi Alpheiosból táplálkozik, ezért amikor az Alpheiosban az áldozati állatok beleit mossák, az Arethusából onthos folyik.⁴⁵ A feliratok ugyanezt az értelmezést támasztják alá. Erre a legjobb példa a következő attikai felirat:⁴⁶

Τὰ ὄνθη' ἔχ-
σο κλύζει[ε]
καὶ τὸν ὄν-
θον νίξετε

Vagyis a szentélykörzeten *kívül* kell kitisztítani a beleket, és kimosni belőlük az *onthos*-t. A fentiek alapján úgy látom, hogy míg a κόπρος-t használják „állati trágya” (dung) és „áldozat bemutatása során termelődött állati eredetű ürülék”

³⁸ IG XI 2, 146, 76–77, Délos, Kr. e. 301.

³⁹ IG II² 380, 37–8, (Artist.) AP 50, 2.

⁴⁰ LS 67.

⁴¹ LS 91; LS 37; LS 36, 17; LS 47, 15; LS 57; LS 65, 78–81; LS 84; LS 91; LS 102; LS 111; LS 146; LS 148; LS 150; LSS 36; LSS 81.

⁴² LSS 24, Epidauros 2. sz.; LSS 53, 8, Délos Kr. e. 3. sz.

⁴³ Schol. II. 23, 775: ἡ τῶν βοῶν κόπρος. Az eposz itt világosan a *már feláldozott* állatok ürülékéről ír, vö. Hesychios (ed. Latte, K., Hauniae 1966) s. v. ὄνθος.

⁴⁴ Hom. II. 23, 775; 777; Aiskh. fr. 478 egy szürkegém ürülékéről ír, nem pedig trágyáról.

⁴⁵ Antigonos, Historia Mirab. 140 (155), Keller, O., Rerum naturalium scriptores I, Leipzig 1877: ἀλλὰ ρεῖν ὄνθη. Frisk, H. Griechisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1961, s. v. ὄνθος: „Mist, Kot von Trieren.”

⁴⁶ LS 9, Attika Kr. e. 5. sz.

értelemben is, vagyis jelentése általánosabb, az onthos-t szinte sohasem használják mezőgazdasági értelemben véve trágyaként, legalábbis a Krisztus előtti évszázadokban. A Kr. u. 1–2. században keletkezett, tévesen Apollodórosnak tulajdonított mitológiai kézikönyv ugyan onthos-t ír, amikor Héraklés kitakarítja Augeias istállóját, de a szerző olyan bizonytalan volt a szó helyes alkalmazásában, hogy a hímnemű onthos-t nőnemben használta.⁴⁷ Mindez amellett szól, hogy a Hekatompedon-feliratban szereplő μεδ' ὄνθον ἐγβάλεν felszólítást úgy értelmezzük, hogy a Kekropionon belül és a Hekatompedon szentélykörzet mellett tilos az áldozati állatok beleit tisztítani. A szövegkörnyezet is ezt sugallja. Az áldozatot bemutatók (hierorguntes) tűzgyújtásának szabályozása után következik a μεδ' ὄνθον ἐγβάλεν tiltása, vagyis azok, akik az áldozati lakomát elkészítik, a megjelölt területeken nem tisztíthatják meg az áldozati állatok belső részeit.⁴⁸ A hagyományos trágya (dung) értelmezés ellen szól az a tény, hogy a Kr. e. 5. században az Akropolison már bajosan lehetett legeltetni, vagyis a κόπρος-nak a tegeai legelőfeliratról ismert jelentése az ὄνθος-ra nem alkalmazható.⁴⁹

A görögöknél lépésről lépésre alakultak ki azok az előírások, amelyek a szentélykörzetekben való viselkedést, valamint a rituális cselekvényen kívüli tevékenység, vagyis a szentélyekbe behatoló mindennapi élet megnyilvánulásait szabályozták. E szabályokban keveredik a szentség és a praktikum, bár többnyire a praktikum kerekedik fölül. A szentélykörzetben szabad legeltetni, mivel a vendégek ígás állatainak enniük kell, de ha lehet, legeltetési illetéket fizettetnek a hívekkel. Szabad sátrat verni, tüzet rakni, de csak bizonyos helyeken, bizonyos előírásokat betartva, s egy idő után a tűzrakás is papi monopóliummá válik. Szabályozni kell a kereskedők és iparosok tevékenységét, de nem szabad elijeszteni őket. El kell hordani az áldozati állatok trágyáját, de ha lehet, el is adják. A görög szentély nagyüzem, amely komoly jövedelmet termel, s ezt a tevékenységét alig-alig rejtik el a rituális cselekvények. Nem csoda, hogy a Kr. e. 5–4. század fordulóján a bensőségebb vallás iránt sóvárgó Sókratés-körben fölmerül a gondolat, hogy a szentélyeknek valamilyen módon ki kellene emelkedniük a hétköznapi életből, s a szentségnek a mindennapi élet fizikai és erkölcsi szennyyétől tisztának kellene maradnia. Sókratés mondja Xenophón szerint, hogy „a szentélyeknek és oltároknak olyan helyet a legillendőbb kiválasztani, amely messziről látszik, de nehezen megközelíthető: mert kedves, ha látják, akik imádkozni akarnak, de az is kedvező, ha csak a tiszta életűek jutnak föl oda”.⁵⁰

Amint ez a rövid áttekintés talán bizonyította, a görög szentélyek hiába voltak nehezen megközelíthetőek, ha ugyan azok voltak, egyáltalán nem csak a

⁴⁷ Apollod. Mit. II 5, 5; Chantraine szerint a κόπρος nőnemű névelője hatott Apollodórosra, Chantraine, P., Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris 1980, s. v. ὄνθος. Chantraine ezen a helyen utal egy Kr. u. 4. századi papiruszra, amelyen szerepel az ὄνθοφόρος kifejezés, amely bizonylyan a κοπροφόρος megfelelője lehet.

⁴⁸ Egy Kr. e. 5. századi parosi felirat az ἐκκαθάρματα kiöntését bünteti pénzbírással. A szó Paus. 41, 1 szerint a lemosott mocsoktól piszkos vizet jelenti. E mocsok többnyire a belek mosásakor termelődött.

⁴⁹ LS 67, 28.

⁵⁰ Xen. Mem. II, 8, 10. A gondolat — sokkal gyakorlatiasabb megokolással — előfordul Vitruviusnál is, Vitruv. I 7, 1–2. Ő az Aphrodité-szentélyeket telepíteni minél távolabb a városoktól, nehogy közelségük megzavarja a családapákat és a fiatalbereket.

tiszta életűek érkeztek oda, s akik odaérkeztek, a szentélykörzeten belül is élték a maguk mindennapi életét, amelyhez hozzátartoztak a kapéloi és a koprologoi, a vállalkozók és az üzletemberek szolgáltatásai is. A rituális törvényeknek a szentélyek mindennapi életét szabályzó előírásai annak a gyakorlatias kompromisszumkeresésnek a dokumentumai, amelynek során a törvényhozók a szentséget a praktikával próbálták összeegyeztetni, s érzékeltetik azokat a viszonyokat, amelyekkel Sókratész és Xenophón elégedetlen volt, de amelyek a sókratészi kritika és a szigorú törvények ellenére nem sokat változtak az évszázadok alatt.*

* *Korr. jegyzet:* A felirat datálásához és további értelmezési problémáihoz vö. *Gy. Németh:* Hekatompedon-probleme. ZPE 101 (1994) 215—218; Tafel XXI.

TEIRESIAS A „HETEN THÉBAI ELLEN” C.
TRAGÉDIÁBAN

„De most a jós, a szárnyas-étető, aki
tűz nélkül, füllel, értelemmel fogja fel
madarak jóságait csálhatatlanul
— a szárnyas jósjelek tudósa szolt, hogy az
akhájok éjjel általános támadást
szavaztak, s hogy a várost csellel ejtik el.”

(24–29. sor, Jánossy István fordítása)

Aischylos Labdakida-tetralógiájának¹ utolsó része a „Hetén Thébai ellen”. A tetralógia többi része — Laios, Oidipus és a Sphinx című szatírájáték — nem maradt ránk. A testvérgyilkos háború előtörténetéről szolt a két elveszett tragédia; az utolsó rész a végkifejletet, az oídipusi átok² teljesülését tárja elénk: egy dicstelen hatalmi harc zárófejezeteként Eteoklés és Polyneikés egymás kezétől pusztul el. Polyneikés idegen hadak élén saját hazája, Thébai ellen támad, hogy megszerezze a hatalmat, amely a testvérevel kötött megállapodás alapján egyébként jogosan illetné meg. Eteoklés viszont hazáját védi az ellenséges támadással szemben, így az ő igaza mellett is komoly érvek sorakoztathatók fel. A „haza-hatalom-becsület-vérségi kötelék”-problémakör tragikus zárófejezetének feldolgozásával Aischylos első díjat nyert a tragédiaversenyen i. e. 467-ben. A mítoszok nyugtalanító-gazdag mélységeire utal, hogy mind Sophoklés, mind Euripidés újra és újra feldolgozta (Antigoné, Oidipus király, Oidipus Kolónosban; Euripidés elveszett Chrysippa, Oidipusa, Antigonéja és a Phoinikiai nők).³

Az elemzésre választott néhány sor, a prológus része, olyan valakiről szolt, aki a színen meg sem jelenik,⁴ de aki mindig döntő módon vesz részt a város életében: Teiresiasról, a jósról szoltak e sorok. Teiresias szervesen hozzátartozik Thébaihoz,

¹ G. Q. Hutchinson: *Aeschylus, Septem contra Thebas*. Oxford 1985, XVII–XXX.; J. Péron: Une version „sicilienne” du mythe des Labdacides dans les Sept contre Thèbes d’Eschyle. GB 8 (1979) 75–99; B. Deforge: Eschyle, poète cosmique. Paris 1986, 81–85.

² O. L. Smith: The father’s curse: some thoughts on the Seven against Thebes. *Classica et mediaevalia* 30 (1969) 27–43; A. P. Burnett: Curse and dream in Aeschylus’ Septem. GRBS 14 (1973) 343–368.

³ J. Franz: *Die Didaskalie zu Aeschylus Septem contra Thebas*. Berlin 1848; R. Adlon: Euripide, héritier d’Eschyle. I–II. Paris 1983, 224–229.; B. Deforge: i. m. 81–85.; E. Simon: *Das Satyrspiel Sphinx des Aischylos*. Heidelberg 1981.

⁴ G. O. Hutchinson: i. m. 46.

amiként Théseus Athénhoz vagy Héraklés a Peloponnésoshoz. Elképzelhetetlen nélküle a város élete; jósolt ő már Laiosnak, Oidipusnak, s különleges tudását Eteoklés utóda, Kreón előtt is bizonyítani fogja.⁵ A tetralógia elveszett darabjainak címe alapján nem túlságosan kockázatos feltételezni, hogy akár a Laiosban, akár az Oidipusban (vagy akár mindkettőben!) meg is jelenhetett a színen, hiszen szerepeltetése mindig rendkívül látványos (teátrális): a vak jós a világról kialakítható tudásnak olyan dimenzióját tárja a szereplők — és természetesen a nézők — elé, amely elérhetetlen a földi halandók számára. A jós tudása isteni eredetű, kiválasztottsága, a társadalomban elfoglalt helyzete azon a csak számára fenntartott kapcsolattrendszeren alapul, amely az isteni világhoz köti. Teiresias esetében ez a tudás vigaszdíj, szeme világának elvesztéséért kapta a jóstudományt, valamint a több emberöltőnyi életidőt.⁶ A jós mássága a tragédia színpadán általában már a megjelenés külsőségeivel is hangsúlyozódik: Kassandra örületnek vélt megszállottsága tisztelettel vegyes félelmet-bizonytalanságot vált ki az Agamemnón Kórusából.⁷ Teiresias esetében pedig a vakság megjelenítése hangsúlyosan teátrális: kötelezően egy gyermek vezeti (Antigoné 988–990; Oidipus király 297–299, 444; Phoinikiai nők 834–843 — ez utóbbi esetben két kísérője is van: lánya és Menoikeus — ezzel is kiemelve a fizikai akadályoztatottság és az isteni eredetű tudás mindenkit térdre kényszerítő ereje közti feszültséget. Nem térhetünk ki jelen dolgozatunkban arra az egyetlen esetre, amikor Teiresiaszt nem kíséri senki: a Bakkhásnők új Teiresiasa az euripidési világértelmezés szerves része⁸).

Teiresias lényeglátása („belső látása”), a jelenségek-események valódi jelenségeinek megértésére való képessége minden esetben éles ellentétben áll fizikai nyomorúságával. Nem elhanyagolható jellemárnyaló lehetőség rejlik abban, ahogy a jós környezete reagál rokkantságára: azok az uralkodók (Oidipus, Kreón, Pentheus), akikkel szembekerül a színpadon, a számukra kedvezőtlen szavak hallatán előbb-utóbb szidalmazni kezdik Teiresiaszt, s gúnyolódásuk nyilai vakságát sem kímélik (pl. Oidipus az Oidipus királyban:

Teiresias:

Igen, ha van az igazságnak ereje.

Oidipus:

Van, de nem benned! Benned nincs, mert vak vagy és füled és elméd éppolyan vak, mint szemed.

(370–371. sor, Babits Mihály ford.)

Teiresias többet-tudása természetesen minden esetben érvényesül, az események igazolják szavait. Ellenfelei pedig semmi mást nem érnek el szidalmazásával, mint

⁵ Teiresiaszal a következő tragédiákban találkozunk a színpadon: Antigoné, Oidipus király, Phoinikiai nők, Bakkhásnők. L. B. Gallisti: Tiresias in den Bakchen des Euripides. Würzburg 1979, 44–80.; K. Deichgräber: Die Kadmos-Teiresiaszene in Euripides' Bakchen. Hermes 70 (1935) 322–349.

⁶ Odysseia 10, 487 skk.; 11, 84 skk.; Apollodóros, Bibl. 2, 4.; Th. Zielinski: De Tiresiae actis infortunatis. Eos (1926) 1–7; A. H. Krappe: Tiresias and the Snakes. AJPh 49 (1928) 267–276.

⁷ Agamemnón 1072–1326.

⁸ Karsai György: Tirésias dans les Bacchantes. „L'initiation” Actes du colloque international de Montpellier. I–II. (Montpellier 1992.) 199–208.

hogy amúgy sem csekély számú tragikus vétkük még eggyel gyarapszik, s immár az istenek képviselőjének — s rajta keresztül az isteni világnak! — megsértéséért is sújtja őket végzetük.

A „Hetén Thébai ellen” azért érdemel külön figyelmet a jósábrázolás tragédia-beli vizsgálatakor, mert két jós is szerepel a cselekvényben. Teiresias szavainak proológusbeli felidézése mellett a Thébai ellen gyülekező sereg egyik jós-hadvezérének, Amphiaraosnak bemutatása jelentős helyet foglal el a tragédiában.⁹ Ő sem jelenik meg a színen, mint ahogy Teiresias sem, az ő szavait azonban a Hírnök szó szerint idézi (580–589. sor). Amphiaraos esetében megfigyelhető a jóslattal világra hozott végzet elkerülhetetlenségébe való belenyugvás: tudván tudja, hogy halál vár rá Thébai falainál, sőt azt is tudja, hogy nem jó ügyért kell harcba szállnia, mégis vállalja sorsát. Ebben a tekintetben különbözik mindazon tragédia-hősöktől, akik nem nyugszanak bele a jós közvetítette isteni szóba, s megkísérik elkerülni az elkerülhetetlent (pl. Oidipus, Kreón). A jós sorsvállalásának szól az ellenfél, Eteoklés tisztelgése:

Így Oiklés fia, a jós,
ki maga jó, igaz, meggondolt, istenes,
jövőbelátó — szíve ellenére most
szentségtelen nagyszájúakkal összeállt. . .

(609–612. sor)

Amphiaraos tehát harcba száll, jóslatot adván a harc kimenetelét illetően.

A thébai jós, Teiresias aktivitása nem hasonlítható Amphiaraoséhoz: a darab során nem gyakorolja mesterségét, senki nem fordul hozzá segítségért, jóstudására nem tartanak igényt. A proológusban elhangzó utalás személyére a színpadi jelen előzményét idézi fel, olyan jós-megszólalás formájában, amit kéretlenül tesz Teiresias. Hangsúlyozottan a közvetlen előzmény Teiresias idézett megszólalása (24. sor), ezt emeli ki a mondat két ragozott igealakja (*phésin, legei*). A praesens imperfectumok azt a benyomást keltik, mintha éppen az imént vált volna el Eteoklés a jóstól, aki akár rögtön be is léphetne, mindössze talán lassabban mozog az ifjú uralkodónál, vélhetnénk, ezért kell megjelenésére még várnunk. Mivel azonban Teiresias csak nem jön, fel kell tételeznünk, hogy a rá való hivatkozás mást célt szolgál, mint fellépésének, egy új szereplő megjelenésének előkészítését. Eteoklésnek szüksége van a jós tekintélyére, midőn a várost fenyegető veszélyre figyelmezteti honfitársait. A végveszélyben — hiszen most, amikor az ellenség támadása bármelyik pillanatban megindulhat, minden perc számít! — a nem éppen szavahihetősége okán híres király (l. a Polyneikésnek tett ígéret megszegését) a köz érdekében lép fel. Az ellenséges sereg éjszakai haditanácsának határozatairól szóló hírek azonnali cselekvést igényelnek: fel kell készülni a támadásra, a védelmet meg kell szervezni, késlekedés nélkül ki kell jelölni a város kapuinak őrzésére hivatott csapatok parancsnokait. Eteoklésnak tehát hiteles forrásra kell hivatkoznia a sorsfordító információ bejelentésekor, a tette szólítás pillanatában.

⁹ A. Moreau: Fonction du personnage d'Amphiaraos dans les Sept contre Thèbes: le blason en abyme. BAGB 1976, No. 2, 158–181; P. Vicaire: Images d'Amphiaraos dans la Grèce archaïque et classique. BAGB 1979, No. 1, 2–45.

A Teiresiasból származó információ határozza meg a tragédia majd kétharmadának szerkezetét (1–652. sor): az ellenség támadása küszöbön áll — e hír a cselekvény során három, egyre részletesebb interpretálásban tárul fel. Először az idézett sorokban, Teiresias szavaiban száraz tényismertetesként, majd a Hírnök rögtön ezután következő jelentésében (40–65. sor)¹⁰ immár a támadók pontos számának megjelölésével, végül a Hírnök minden részletre kiterjedő, az ellenséges vezérek hangulatát, fegyverzetét, sőt megnyilatkozásait is híven leíró beszédében (375–652. sor).¹¹ Három, egymástól nemcsak időmennyiségében, de minőségében is különböző megközelítés: Teiresias hírei vélhetőleg a vak jós jelekből leszűrt tudása, amiben — a tragédia szabályainak megfelelően — lehet kételkedni, vagy akár elutasítani is (l. Oidipus vagy Pentheus példáján), a Hírnök első beszámolója a szemtanú (*autos katoptés*: 42. sor) tényekkel (*pragmata!*) alátámasztott, a teiresiaszi információt megerősítő híradásra, végül a Hírnök mind a hét, ellenséges vezért leíró, részletes beszéde az eseményeket teljességükben megélő szemtanú (ismét *katoptés*nek nevezi a Kar: 369. sor) biztos tudást (*eidós*: 375. sor) sugárzó előadása.

Vakság (jóstudással ellensúlyozva)–szemtanúság–megélés: ezek az egymásra épülő, egymást igazoló megismerési szintek a „Hetén Thébai ellen” cselekvényt előkészítő elemei. A tragikus történet (a *dráma*) mindezen megismerési szintek bemutatása után következik: a városra törő ellenség vereségével és a két fivér halálával végződő csata akkor kezdődik, amikor már az összes szereplőt, várható eseményt részleteiben is megismertük.

Fel kell tenni most már a kérdést: *mi a szerepe Teiresiasnak ebben az információs szinteket részletesen bemutató, azok egymásra épülését szerkezeti építőelemmé lényegítő tragédiában?*

A rá való hivatkozás tekintélyteremtő ereje kétségtelenül fontos Eteoklés számára, mint arra fentebb rámutattunk, ezen túlmenően azonban további megjegyzéseket is fűzhetünk szerepeltetéséhez, tragédiabeli funkciójához.

Két szempont előtérbe állításával vizsgálom a Teiresiasssal foglalkozó hat sort: a *formai* és a *tartalmi jegyek* leírása segíthet az idézett rész jelentőségének meghatározásához.

Kezdjük a formai elemekkel: a hat sor egyetlen, kijelentő alárendelő mondat. Az első négy sor a főmondat alanyának kifejtése, részletes leírása alanyi alárendelés formájában (24–27. sor). A mondat tárgya a két *verbum dicendi*-től függő accusativus cum infinitivo (28–29. sor).

A mondat első felében előforduló, Teiresias jellemzésére, meghatározására szolgáló szavak között hangsúllyal szerepelnek ritka, mondhatni meghökkentő kifejezések: *oiónón botér* (Aischylosnál csak itt), *dikha* genitivusszal,¹² *dispotés manteumatón* (csak itt a görög irodalomban).

Az accusativus cum infinitivo két infinitivus imperfectusa (*nyktégoreisthai, epibuleuein*) — a szöveg hagyományozási viták nem elhanyagolható érvei mellett (vajon nem kell-e *epibuleusein*-t, tehát instans infinitivust olvasnunk, a legtöbb

¹⁰ G. D. Hutchinson: i. m. 48–52.

¹¹ H. Erbse: Interpretationsprobleme in den Septem des Aischylos. *Hermes* 92 (1964) 1–22; P. Vidal-Naquet: Les boucliers des héros. *Essai sur la scène centrale des Sept contre Thèbes*. *Annali del seminario di studi del mondo classico, Archeologia e storia antica*, I. (Napoli 1979) 95–118.

¹² Ez a *postpositio* egyébként is igen ritka használatú: Homérosnál, Hésiodosnál, Pindarosnál, Hérodotosnál nem fordul elő, a tragédiában Sophoklés két helyen használja: Aias 750; Philoktés 31.

kézirat szövegvariánsát követve?¹³) — az ellenséges összeesküvés titkosságára és elszántságára utal.

A *nyktégoreó* ige e helyen kívül egyetlenegyszer szerepel forrásainkban: Euripidész Rhésosában (88–89. sor), a mi tragédiánkhoz igencsak hasonló szituációban! Az ostromlott Trójában Aineias és Hektór izgatottan tárgyalja, éjszakai tanácskozás keretében, az ellenséges hadmozdulatok értelmét, amelyek döntően befolyásolhatják a város sorsának alakulását. Éjszaka és titkosság természetesen összefüggő elemek, említésük utal arra a nehézségre, amelyet az ellenséges haditanács felderítése jelent.

Az imperfectum a várható támadás fenyegető közelségét érzékelteti. Az *epiboulein* dativusszal (*polei*) a valami ellen, valami megszerzésére, ellenséges szándékkal való elfoglalására irányuló igyekezetet fejezi ki.¹⁴

Az idézett szövegrész tartalma: *valaki valamit mond*, egyszerűbben: Teiresias jósol. A *valakiről* négy sor szól, a *valamiről* éppen a fele, kettő. Hiba lenne azonban ebből azt a — formállogikailag minden bizonnyal megalapozott — következtetést levonni, hogy e helyen fontosabb a kinyilatkoztató személye, mint szavainak tartalma. Éppen fordítva van: Teiresias információja olyanannyira fontos, életbevágó, hogy csak úgy lehet hitelt érdemlővé tenni, ha megkérdőjelezhetetlenné avatjuk a jós szavahihetőségét. Mit mond e jellemzés? Először is azt, hogy Teiresias *oiónón botér*, szárnyasok pásztora. Ez rendjén is van, mind Sophoklésnél, mind Euripidésnél megtaláljuk Teiresias jellemzésekor a madarak röptéből való jóslás motívumát,¹⁵ bár maga a szókapcsolat egyedül e helyen fordul elő a görög tragédiában. Mit tudunk meg még a jós hírforrásairól? Hogy „fülében és lelkében” alaposan megforgatva és így megértve (*nómón*) a jósjeles madarat, nem hazug módon, mestersége tudásával, tűz igénybevétele nélkül beszél. Tehát megtudtuk azt, amit már az *oiónón botér*, „madarak pásztora” eposzhóshöz illő jellemzésből tudtunk: hogy Teiresias a madarak röptéből jósol. Ez az ismétlés már önmagában is magyarázatra szorul, de ami igazán meglepő, az annak a megjelölése, ami nemhogy nem szerepel a teiresiaszi jóseszköztárban, de onnan hangsúlyozottan ki van zárva: a *tűz*. Márpedig Teiresias egyéb előfordulásai a görög tragédiában az áldozati tűz viselkedéséből kiolvasható jósjelekre való hivatkozás ott van: az Antigonében a madárjóslásból nyert információk megerősítésül, ellenőrzésül fordul Teiresias a tűzhöz:

Amint székemben ültem a madár-lesen,
amerre gyakran száll a szárnyas égi raj,
éber fülem szokatlan láрма csapta meg:
irtóztató rikácsolás és károgas...
Hallottam ott, hogy egymás tollát tépdésik,
gyilkos körömmel: sebhedt szárnyuk csattogott!
Vizsgáltam erre rögtön oltárunk tűzét
az áldozat körül, de íme, láng sehol
föl nem csapott! A combok zsírja olvatag

¹³ G. O. Hutchinson: i. m. 47; G. Zuntz: Aischylos-Interpretationen. Hermes 111 (1983) 267–269; U. Wilamowitz-Moellendorf: Aeschyli tragoediae. Berlin 1915, 40.

¹⁴ Hérodotos 3, 112; Platón, Gorgias 473c.

¹⁵ Antigoné 998–1004; Oidipus király 310; Phoinikai nők 839–840; 954; Bakkhánsnők 257; 347–348. sor.

szivárgott el hamú közé és pattogón
szikrázva füstölt, majd fröccsenve dobta fel
a megfakadt epét... Az elfolyt zsír alól
az ösztövére comb éktelen meredt elő.
E gyermek látta és mondta el nekem, hogy ily
baljós jelek közt füstbe ment az áldozat —
mert ő vezérel engem, mint én másokat.

(999–1013. sor, Mészöly Dezső ford.)

Az Oidipus királyban Oidipus így kéri Teiresiaszt:

Ne sajnáld hát madár szavából, vagy ha más
útját a jóslásnak tudod, mentsd meg vele
magadat és a várost, ments meg engemet!

(310–312. sor, Babits Mihály ford.)

Euripidésnél más a helyzet: a jós attribútumai közt nem szerepel a tűz, a teljesen eléggő áldozat.¹⁶ A Phoinikiai nőkben csak a madárjóslásra történik célzás (838–840. sor), a Bakkhánsnőkben Pentheus legfőbb büntetésül parancsolja meg szolgájának, hogy rombolja le a jósnak székhelyét, ahonnan a madarak röptét szokta figyelni (346–350. sor). Euripidész azonban egyik esetben sem foglalkozik Teiresias jóstudásának gyökereivel, így a módszerek felsorolásának hiánya nem feltűnő. Aischylosnál is csak az teszi e hiányt hangsúlyossá, hogy mintegy pozitívumként szerepel a tűz kizárása a jóslatformák közül. Azt a gyanút ébreszti a külső szemlélőben, hogy *valami nincs rendjén* vagy e jóslatforma, vagy a jóslatot szolgáltatni hivatott személye körül.

Mielőtt azonban a végkövetkeztetés megfogalmazására vállalkoznánk, vizsgáljuk meg a jós személyére vonatkozó utolsó meghatározást: mégpedig „a jóslatoknak emez ura” (*hutos toionde despotés manteumatón*). Teiresias tehát *uralkodik* a jóslatok felett, miként egy földi — vagy égi — uralkodó alattvalói felett. E különös megjelölés egyedül e helyen illet egy jóst a ránk maradt görög tragédiákban. A meghatározás ereje az édekszférák keverésében keresendő: a földi hatalmi berendezkedéseken kívül-felül álló jós, aki senki felett nem uralkodik, de akinek az istenen kívül senki nem adhat parancsot, váratlanul azt a megjelölést kapja, ami az uralkodónak jár. Teiresias tehát nem „jósfejedelelem”, ami szellemi foglalkozások esetén éppenséggel elismerő megjelölés (l. költőfejedelelem, írófejedelelem), vagyis nem a jósok legkiválóbbika — amely cím pedig akár még meg is illethetné! —, hanem úr a mestersége tárgyát képező információk felett.

Mit jelent ez? Mire céloz Eteoklés? Ennek megértéséhez vegyük szemügyre a következő két sor tartalmát, a jóslatban kapott információt: „igen fontos haditanácsot tartott az éjszaka során az ellenség és támadást határozott városunk ellen”.¹⁷ Ha csak egy kicsit is elgondolkozunk e mondat tartalmán, világos, hogy ez nem jóslat. A jóslat vagy valamely múlt esemény magyarázatául szolgál, vagy a halandó számára kifürkészhetetlen jövő egy darabját mutatja meg, mindig szigorúan isteni

¹⁶ W. Burkert: *Ancient Mystery Cults*. Cambridge & London 1987, 89–92.

¹⁷ Az ellenséges erők megjelöléséről: G. O. Hutchinson: i. m. 46–47.

segítséggel!¹⁸ A jóslatoknak többé-kevésbé meghatározott „koreográfiája” van: feltétlenül szükség van jóslatkérőre, egy jóslatot szolgáltatóra, egy pontosan megfogalmazott kérdésre, a jóslatszerzés módjának megnevezésére, valamint a jóslat ismertetésére. Ezen elemek nem mindegyike szerepel minden jóslatban (pl. hogy csak a tragédiánál maradjunk, az Antigonében nincs kérdésfeltevés, a Bakkhánsnőkről nem is beszélve, ahol amúgy is egészen különös dolgok történnek a jós körül...), de a legtöbb kötelezően szerepel, máskülönben nem lehetne megkülönböztetni a jóslatkérés kivételes pillanatát az élet hétköznapi eseményeitől, amilyen például az egyszerű tanácskérés vagy tudakozódás. Eteoklés Teiresiasra hivatkozásából gyanúsán halmozottan hiányoznak a szabályos jóslatkérésre utaló elemek: nincs se jóslatkérő, se jóslatkérés, se jóslatmódszer-megnevezés, se isteni tudást igénylő tényfeltárás.

Amit Teiresias állítólagos mondata közöl: kémjelentés, egy elsőrangúan értesült titkosügynök friss beszámolója, amelynek semmi köze nem is lehet sem az isteni világhoz, sem a jóslatszerzés hagyományos módozataihoz: az ellenség titkos terveiről értesít, az ostromlott város szempontjából életbevágó fontosságú információ. Igazságtartalma a fentebb vizsgált, a cselekvényben később bemutatásra kerülő, kettős megerősítés során világlik ki. Csakhogy a szemtanú, majd a részletekről is beszámoló második jelentés nem változtat a legfontosabb tényen: a város elsőként az Eteoklés idézte jósszavakból értesült a készülő támadásról. A jósnak tulajdonított információ jelentősége a minden egyéb hírforrást felülmúló gyorsasága. Arra is fel kell figyelniünk, hogy Eteoklés aránytalanul nagy teret szentel ugyan Teiresias dicséretének (négy sort a hatból), de a „jóslat” közzétételekor elfelejti megemlíteni, milyen úton jutott a jós az idézett információkhoz.

Nem is teheti, hiszen — ha elemezésünk e pontig nem futott tévútra — most már megfogalmazhatjuk, hogy *Eteoklés blöfföl*. Igen, meggyőződése, hogy e jóstól nem származható információt a király nem Teiresiasztól kapta. Beállíthatja úgy, mintha a jós segítette volna, de erre csak azért van szüksége, hogy a csodásan gyorsan érkezett hír forrására senki ne kérdezzen rá gyanakvón egy olyan pillanatban, amikor az egész városnak együttesen kell fellépnie az ellenség támadásával szemben. Egyetlen *despotés* van a színen az egész darabban, aki valóban ura a város életét befolyásoló információknak: Eteoklés! Ő valóban tűz nélkül jut híreihez, s az is bizonyos, hogy hétköznapi halandók számára hozzáférhetetlen hírforrásokra támaszkodik. A kapott információkat ő hivatott *alaposan átgondolva* tette mozgó-sító parancsá-figyelmeztetéssé formálni. Az árulkodóan nem jós-híradás mögött Eteoklés rejtőzik, a súlyos-cirkalmas, jósra egyáltalán nem illő szóvirágok őt írják le!

Joggal merülhet fel a kérdés,¹⁹ hogy vajon a színházban helyet foglaló közönség megérthette-e, követhette-e ezt a szavakba burkolt félrevezetést. Egyáltalán,

¹⁸ A jóslatok tipologizálása: H. W. Parke–D. E. Wormell: *The Delphic Oracle*. Oxford 1956; általában a jósokról, jóslatokról: A. Bouché-Leclercque: *Historie de la divination dans l'antiquité*. I–II. Paris 1879–1882; J. Fontenrose: *The Delphic Oracle*. Berkeley 1978; haszonnal forgatható, értékes tanulmánnyal kiegészített jóslatgyűjtemény: Steiger Kornél: *Delphoi jóslatok*. Budapest 1992.

¹⁹ Köszönettel tartozom Szepessy Tibornak, aki felhívta figyelmemet e nagyon fontos, színházesztétikai, dramaturgiai problémára. A kérdés általánosan érvényes minden, színházban *elhangzó* információval kapcsolatban. Erről az antik színház kapcsán I. D. Bain: *Actors and Audience. A Study of Asides and Related Conventions in Greek Drama*. Oxford 1977; D. J. Mastronade: *Contact and Discontinuity. Some Conceptions of Speech and Action on the Greek Tragic Stage*. Berkeley & Los Angeles 1979.

Teiresiasra kellett-e ismerniük, miként a szakirodalom állítja? Talán sikerült elegendő érvet felsorakoztatnom annak alátámasztására, hogy a korabeli nézőnek legalábbis fel kellett kapnia a fejét a sok furcsa-szokatlan fordulat, szóvirág, jóra soha nem használt megjelölés hallatán. Ne feledjük, Teiresias a jós *per excellence* a tragédia közönsége számára, a megfelelő, kötelezően rá vonatkozó megjelölésekkel, külsejét és tevékenységét leíró meghatározásokkal. Ezek bármelyikének hangsúlyozott megváltoztatása (mint amilyen lesz a Bakkhánszókban átöltöztetése és kísérőjétől való megfosztása) valamilyen fokon el kellett hogy jusson a tragédia közönségéhez. Nem állíthatjuk, hogy minden néző megértette az eteoklési leírás minden rétegét — mint ahogy ma is számtalan összetevő határozza meg egy mű befogadásának mértékét —, azt talán feltételezhetjük, hogy ez a feltűnően nem Teiresiasra illő leírás kérdéseket ébreszthetett jó néhány korabeli nézőben is. Ha nem értette is meg az athéni polgár azonnal, mi a szándéka Eteoklésnak e ködösítéssel, de legalábbis megfogalmazódhatott a gyanú, hogy a böles király uralomérvényesítési módszerei körül valami nincs teljesen rendben...

Nincs idő tehát győzködésre, magyarázkodásra, hogy milyen jól működő kémhálózata van a királynak, amely még, lám, a városba lihegve megérkező hivatalos Hírnököt is megelőzve értesítette őt az ellenség legtitkosabb tanácskozásáról.

Nem, ilyen magyarázkodásnak most nincs helye, a *népfront* megteremtéséhez egy minden és mindenki felett álló tekintély bevetésére van szükség! Ki lehetne alkalmasabb ennek az integráló szerepnek a betöltésére, mint a város jós-intézménye, a korábbi királyok mellett is bizonyított Teiresias?! Mindössze arra kell ügyelni, hogy minél homályosabbá kell tenni az információszerzés módját: legfontosabb, hogy nem szabad megjelennie a jósnak a színen — tegyünk tehát úgy, mintha megkímélnénk a színpadig vezető út fáradságaitól, s tegyünk úgy, mintha épp az imént váltunk volna el tőle (praesens imperfectum, infinitivus imperfectus!). Írjuk alaposan körül személyét: mindenféle bombasztikus, szokatlan, súlyos-cirkalmas szóválasztás megengedett (sőt: szükséges), majd találjuk a döntő információt a lehető legtömörebben, hogy szinte agyonsújtson, sokkoljon szigorával, fenyegető tartalmával...

Eteoklés jó uralkodó, népéért őszintén aggódó, hazáját mindenáron óvni akaró király. De ez nem jelenti azt, hogy a *nép böles vezérének* ne lehetnének titkai; a tragédia egésze szempontjából a továbbiakban az információforrás kérdése teljesen háttérbe is szorul, hiszen a későbbiekben minden és mindenki igazolja majd ennek az első tudósításnak megalapozottságát. Mi pedig vegyük tudomásul, hogy *van, ami nem tartozik ránk*: Eteoklés — ha jól értem — „titkosította” a hírforrására vonatkozó dossziét, s ha reményeim szerint elemzésemmel sikerült is rajtakapnunk e kis hatalmi turpisságon, ez sem az ő megítélésén, sem Teiresias valódi tevékenységének értékén nem változtat...

EGY ISMERETLEN XENOKRATÉS-TESTIMONIUM

1. A vizsgálandó szöveg ismertetése

Al-Fārābī az *Analytika deuterához* írt rövid kommentárjában¹ hosszan értekezik a definícióról. Ez természetes is, mivel a hagyományos felfogás szerint az *Analytika deuterá* témaköre a bizonyítás és a definiálás volt.

A definíciókról írva al-Fārābī megállapítja, hogy a számos idevágó elmélet között a „régiektől” három olyan módszer öröklődött, amely hasznos. Ezek közül az első Xenokratésé. Xenokratés úgy látta, hogy egy adott dolog meghatározását szillogisztikus úton lehet kimutatni. A másik módszer lényege a fölosztás. Ez a módszer Platónról származik. A harmadik az úgynevezett szintetikus módszer, kidolgozója Aristoteles.² Ha al-Fārābī itt megállt volna, akkor meglehetősen bajban hagyott volna bennünket. Szerencsére azonban e rövid megállapításait hosszabb magyarázattal és példákkal is kiegészítette.

A Xenokratés-féle definíció esetében szerinte, ha be akarjuk egy dologról bizonyítani azt, hogy egy bizonyos definíció hozzá tartozik, akkor egy középfogalomra van szükségünk. Ez a középfogalom is definíciója ugyanannak a dolognak. Az azonban a bizonyító szillogizmusok esetében ismeretes, hogy a középfogalom az ok szerepét tölti be, az ok pedig előbbi a főfogalomnál, ezért tehát a középfogalom helyén álló definíciónak korábbiak kell lennie a főfogalom helyén álló definíciónál.

Ezt a leírást követi a példa: bizonyítsuk az emberről, hogy az két lábon járó élőlény. Ebben az esetben a „korábbi” definíció a középfogalom helyén az lehet, hogy „gondolkodó, halandó élőlény”. Ha a középfogalom helyén levő definíció maga is bizonyításra szorul, akkor kell lennie egy harmadik definíciónak is, amelyik a „korábbi”, középfogalom helyén levőnél is korábbi, s így azt bizonyítani tudja. És így tovább a végtelenségig. Ha mindez lehetetlen, akkor szükségszerűen föl kell tenni egy legkorábbi, további bizonyításra már nem szoruló definíció meglétét.

Mindebből a definíciót bizonyító szillogizmus így áll össze:

Minden gondolkodó, halandó élőlény kétlábon járó élőlény
az ember gondolkodó, halandó élőlény
 az ember kétlábon járó élőlény.³

Fölmerül azonban a kérdés, mennyire hiteles al-Fārābīnak ez a helye, igazolható-e, hogy Xenokratés ezt tanította a definícióról. A kérdést már azért is föl kell

¹ Al-mantiqijjāt li-l-Fārābī, I. ed. *Mohamad Taqī Danešpažūh*, Qum 1408 h.

² *Op. cit.* 301.

³ *Op. cit.* 301–302.

vetni, mert maga Aristotelés világosan kijelentette, hogy a definíció a princípiumok sorába tartozik és szillogisztikusan nem bizonyítható.⁴ Ugyanakkor Aristotelés azt is mondta, hogy egy dolognak csak egy definíciója lehet.⁵ Márpedig a xenokratési tanítás lényege az, hogy egy dolognak több definíciója is elképzelhető.

A legegyszerűbb eljárás ebben az esetben az, hogy megnézzük, tartalmaz-e Xenokratés ismert fragmentumainak gyűjteménye valami olyasmit, ami al-Fārābī szavait megerősíti.⁶ A válasz egyszerű: Xenokratés ismert fragmentumai között egy sincsen, amelyik segítene akár igazolni, akár cáfolni mindazt, amit az arab szöveg tartalmaz.

Nincs más hátra, mint az, hogy megvizsgáljuk azt, amit ellenőrizni lehet, tehát a Platónról és Aristotelésről szóló beszámolót, mennyire helytállók al-Fārābī szavai az ő esetükben, továbbá meg kell néznünk, elképzelhető-e ennek az Aristotelés szavaival ellentétben álló tanításnak a kidolgozása Xenokratés részéről, ha az Aristotelés utáni idők logikai tanításaival szembesítjük azt.

2. A Platónra és Aristotelésre vonatkozó megállapítások

Platón szerint, ha valamit meg akarunk határozni, akkor először megnézzük, melyik genus alá tartozik. Ha a legfőbb genusánál egy másik közelebb esik hozzá, akkor ezt a másodikat vesszük. Ha ilyet nem találunk, akkor vesszük a legfőbb genusát. Ezt fölösztjük két elsődleges ellentétes különbséggel. Ezután megnézzük, hogy a definiálni kívánt dolog a kettő közül melyik alá esik. Ha az egyik alatt megtaláljuk, akkor megvizsgáljuk, hogy a genus és a különbség együtt egyenlő-e vele. Ha igen, akkor megtaláltuk a definíciót. Ha tágabb, akkor két újabb ellentétes különbséggel fölösztjük azt, és így tovább az újabb és újabb differenciák sorozatán át. Esetleg megvizsgáljuk azt, hogy nem az így nyert fogalom alá tartozó individuum-e az, amit meg akarunk határozni. Ebben az esetben a definíció a genusból és a megfelelő sorrendben föl sorolt különbségekből fog állni.⁷

Ami a szintézis útján nyert (aristotelési) definíciót illeti, az a következőképp nyerhető. Megvizsgáljuk azokat az egyedeket, amelyeket definiálni kell. Vesszük az egyedekről mondható állítmányokat és megnézzük, hogy vajon ezek az állítmányok az egyedek miségéről mondhatók-e el. Ha mindezeket összegyűjtöttük, akkor megvizsgáljuk, hogy az állítmányok közül melyek tekinthetők genusnak és melyek nem. Eztán összehasonlítjuk a genusokat és az egyre általánosabbak irányában haladva rendezzük el őket. Ennek során azt is megtudjuk, hogy melyik genus a legspeciálisabb. Eztán megnézzük a többi lehetséges állítmányt, ami a miségre vonatkozik, és hozzá vesszük azt, amelyik a legutolsó genusnál is speciálisabb. Addig állítjuk ezeket a fogalmakat össze, amíg nem látjuk úgy, hogy együttesük egyenlő a meghatározni kívánt dologgal.

Ha végigolvassuk ezeket a leírásokat, akkor azonnal láthatjuk, hogy ezek nem felelnek meg pontosan sem Platón, sem Aristotelés szavainak. Platónnál szerepel a

⁴ *Arist.*, *Anal. post.* 93 b 15–17: 'Ὁς μὲν τοίνυν λαμβάνεται τὸ τί ἐστι καὶ γίγνεται γνώριμον, εἴρηται, ὥστε συλλογισμὸς μὲν τοῦ τί ἐστιν οὐ γίγνεται οὐδ' ἀπόδειξις.

⁵ *Arist.*, *Top.* 154 a 10–11: οὔτε γάρ ἓνα δυοῖν οὔτε δύο τοῦ αὐτοῦ ὁρους δυνατόν ἐστιν εἶναι.

⁶ *Senocrate-Ermodoro*: *Frammenti*, ed. M. I. Parente. *La scuola di Platone*, III. (Napoli 1982).

⁷ *Op. cit.* 302–303.

közelebbi és a távolabbi genus fogalma, azaz a genusok hierarchiáját veszi a leírás alapul. Erről Plátón mit sem tud. A továbbiakban olvashatunk a különbségek rendezett egymásutánjáról is. Tulajdonképpen az is a genusok hierarchiáját előföltételezi, a különbségek egymásutánja ugyanis attól függ, hogy melyik genushoz csatlakoznak. A leírás tehát semmiképp sem származhat Platóntól, még akkor sem, ha Plátón dialógusaiban gyakran megfigyelhetjük, hogy egy fogalom tisztázását fölosztással éri el a szerző. A leírás tehát általános szellemében platónista ugyan, részleteiben azonban ez a leírás nem képzelhető el az újplatonikus *Tabula Porphyriana* ismerete nélkül.

Végző soron azt kell mondanunk, hogy al-Fārābī leírásában a „közelebbi genus” (genus proximum), a „távolabbi genus”, a „lényegi járulék” és a többi csakis a harmadik században élt Porphyrios Eisagógé-jának megírása és az abban kidolgozott elmélet után jöhetnek létre. Felosztással definiálni tehát tipikusan platóni eljárás, de az, ahogyan ez az eljárás le van írva, csak egy platóni ihletésű, azonban mégis késő antik logikai elmélet keretei közt vált lehetségessé. Ezt a megállapításunkat még akkor is tartanunk kell, ha al-Fārābī szövege „elsődleges” és „másodlagos” fölosztásról beszél, és a fölosztásra adott példák néha olyanok, mintha valóban Platóntól és nem Porphyriostól származnának. Az elsődleges fölosztásra a szöveg ugyanis példának azt mondja, hogy az élőlényeket föl lehet osztani lábasokra és lábatlanokra. Ezt a csak lényegi járulékokat, azaz differentia-kat használó Porphyrios nem mondhatta volna.

Tulajdonképpen némi módosítással ugyanerre az eredményre jutunk a szintetikus definiálási eljárás esetében is. A szintetikus definiálási eljárásnak is lényeges eleme összeszedni mindazokat a fogalmakat, amelyek genusnak tekinthetők és ezeket hierarchikus rendbe kell állítani. A genusok hierarchikus rendje azonban ismét a *Tabula Porphyriana* Aristotelés után öt és fél évszázaddal keletkezett tanára emlékeztet bennünket.

Ebben a kérdésben mégsem ilyen egyszerű megítélni az arab szöveg értékét. Aristotelés ugyanis, aki például a Topika hatodik könyvében és az utána következő részekben írja le a definiálási eljárást, a hatodik könyv ötödik fejezetének a második felében beszél a genusok egyre közelebbi vagy magasabb fajtáiról. A görög szövegben a τὸ ἐγγυτάτω γένος vagy a τὰ ἐπ' αὐτῷ γένη kifejezések esetleg megfelelhetnek az arab szövegben leírt *akhaṣṣ* vagy *a'amm ġins* kifejezéseknek.⁸

Ha tehát al-Fārābī fejtegetései nem is állnak ellentétben, sőt, nagyon is összhangban vannak mindazzal, amit Aristotelés a Topikában mond, mégis Porphyrios szelleme hatja át a kérdés tárgyalását. Ezt elsősorban terminológiai megfontolások alapján állíthatjuk. Ezt nem annyira a most idézett arab *akhaṣṣ* terminus mondatja velünk, mivel ez nem az aristotelési szövegben található *legközelebbi* értelmet adja vissza, hanem *speciálisabb*, *legspeciálisabb* a jelentése, és ez a porphyriosi *Tabula species specialissima* kifejezését idézi föl bennük. Sokkal komolyabb az a körülmény, hogy az arab szövegben előfordul az *al-anuā' al-akhīra* (legalsó nemek) kifejezés, amely az arab szakirodalomban egyértelműen a *Tabula Porphyriana* leírásához kapcsolódik.

Az is igaz, hogy Aristotelés a definícióról írva nem adja a definíció megfogalmazásának itt leírt eljárását, de al-Fārābī szövege ebben az esetben is messzemenően megegyezik az aristotelési Topika szellemével. A negyedik könyv elején ugyanis

⁸ Arist., Top. 143 a 15–29.

maga Aristotelés is hasonlóképp írja le az egyedeket általánosan átfogó állítmányok vizsgálata alapján a genus megtalálásának módját, mint al-Fārābī, sőt még meg is jegyzi, hogy mindez a definiálás szempontjából fontos.

Lényeges különbség azonban, hogy Aristotelés nem akarja a genusok hierarchikus rendszerét a vizsgálat eredményeként fölállítani, amint azt al-Fārābī teszi. (E lényeges különbség ellenére is meg kell jegyezni, hogy Aristotelés szövege nem zárja ki ezt a lehetőséget, mert teljesen hangsúlytalanul, de mégis szerepel könyvében az a gondolat, hogy egy species több, egymást tartalmazó genus alá tartozzon.)⁹ Lényegében ugyanezt a gondolatot találhatjuk meg a Topika föntebb idézett 143 a 15–29 részében is, ahol az áll, hogy a magasabb genusok mind állíthatók a legközelebbi genusról (és ami az alá tartozik).

A vizsgálódás tehát azt mutatja, hogy az aristotelési definiálási eljárás esetében a kérdés sokkal bonyolultabb, mint a platóni eljárásé volt. Platón még nem dolgozta ki a definíció elméletét, ezért a neki tulajdonított eljárást nem volt mivel szembesíteni. Ő is próbálkozott azzal, hogy definiáljon fogalmakat, és amit al-Fārābī szövegében olvashatunk, az ettől a platóni eljárástól nem idegen.

Fölfedezhetjük azonban a későbbi antik szövegekben azt a törekvést, hogy Platónnak — immár az aristotelési filozófiai rendszer ismeretében — olyan tanításokat tulajdonítsanak, amelyek az ő műveiben nem voltak megtalálhatók, de hiányuk Aristotelésszel szembesítve rendszerének hiányosságát jelentették volna. Így például a második századi Albinos (újabban ismét Alkinoos) a Platón filozófiájához írt Eisagógé-jában nagyon hasonlóan ír mindahhoz, amit al-Fārābīnál találhatunk.

Szerinte, ha meg akarjuk tudni valamiről, hogy mi az (ἐπισκοπεῖ δὲ αὐτὸ μὲν ὁ ἔστιν ἕκαστον), akkor több eljárást követhetünk. Ezek közül az egyik az, hogy fölülről fölosztással (ἄνωθεν διαίρεσις) közelítjük meg. A fölosztás természetesen a genusnak speciesekre, az egésznek a részeire való osztásában áll.¹⁰ Az eljárás illusztrálása után kijelenti a platónista szerző, hogy a definíciót ezen a fölosztásból álló úton alkotjuk meg (ὁ δὲ ὅρος ἐκ διαίρεσεως γεννᾶται τοῦτον τὸν τρόπον).

Ennek az egyik helynek, valamint az al-Fārābī féle leírás Porphyriostól származó szemléletének alapján kijelenthetjük, hogy a Platónra vonatkozó megállapítások történetileg nem helytállóak ugyan, de az arab szöveg tanításai mégis a késői antik hagyományban gyökereznek.

Nagyjából ugyanez állítható az aristotelési definíció vizsgálatának eredményeként is. Aristotelés írt a definícióról, Aristotelés szövegét a későbbi korok, görögök és arabok egyaránt jól ismerték. Bár a szintetikus definiálási eljárásnak ez az arab szövegben található megfogalmazása biztosan nem származik Aristoteléstől, sőt ez is inkább az újplatonikus iskolai hagyomány jeleit viseli magán, mégis általában véve nehéz lenne azt mondani, legföljebb csak bizonyos részletekről állíthatnánk, hogy Aristotelés nem is írhatta volna meg mindezt ebben a formában.

A szintetikus definíció leírása tehát meglehetősen pontos. Az egyes megfogalmazásokon kívül inkább a definiálási eljárások rendszerének együttese, a fölosztáson és a szintézisen alapuló ellentétes eljárások egy rendszerben való ismertetése az, ami ismét csak a késői antik iskolai hagyományra emlékeztet bennünket. Példaként ismét csak a már hivatkozott Alkinoostól származó traktátus idézett helyére utal-

⁹ Arist., Top. 121 b 24–122 a 2.

¹⁰ Alkinoos: Eisagógé didaskalikos. Platonis dialogi. VI. (ed. C. F. Hermann, Lipsiae 1902) 156–157: διαίρεσις μὲν τοῖνυν ἐστὶν ἢ μὲν γένους εἰς εἶδη τομῇ, ἢ δὲ ὅλου εἰς μέρη.

nék, ahol a logikai eljárások úgy vannak rendszerbe foglalva, hogy a fölülről lefelé haladó (fölsztással definiáló és szillogisztikusan bizonyító) és a lentől fölfelé haladó (indukció és analízis) eljárások egymással szembe vannak állítva.

A Platónra és Aristotelésre vonatkozó két módszer vizsgálata alapján tehát megállapíthatjuk, hogy azok bár nem autentikusak, mégis a görög filozófia iskolai hagyományának ismeretét és továbbvitelét jelentik. Ez a körülmény megnöveli a Xenokratésről szóló híradás értékét. Ugyancsak a Xenokratésről szóló mondatokat látszik igazolni, a fentebb már említett világos ellentmondásokkal szemben, néhány más körülmény is.

Ezek közül elsőnek azt említem, hogy a xenokratési szillogizmus, amivel a definíciót lehet bizonyítani, a szillogizmus terminusai helyén definíciókat tartalmaz. Ha azt vizsgáljuk, hogy lehetséges volt-e ez a görög hagyományban, akkor igennel kell válaszolnunk. Maga Aristotelész állítja azt, hogy a definíció kifejezés, amit név, azaz terminus helyett is használhatunk.¹¹ Ez a definíciónak nem pontosan azt a használatát írja ugyan le, amit a xenokratési szillogizmusban látunk, de egy bizonyos értelemben egyenlőségjelet tesz egy definíció és egy terminus közé.

A másik elgondolkodtató körülmény az, hogy a xenokratési szillogizmus épp azt teszi, hogy egy név és egy definíció, majd pedig egy definíció és egy másik definíció azonosságát mondja ki. Ez nem idegen attól a gondolattól, amelyet Aristotelész a *Topika* harmadik könyvében fogalmazott meg. Aristotelész szerint lehet érvelni a többé, a kevésbé és a hasonlóan alapján is. Márpedig a xenokratési definíció az azonosan, a hasonlóan alapján való érvelés. A definíció bizonyítását Aristotelész nem látta szillogisztikus úton lehetségesnek, de az azonosan és a hasonlóan szempontjából, dialektikus érvelésként megengedett valami olyasmit, amit Xenokratész csinált.

Ez azért érdekes, mert néhány évszázaddal később Galénos az *Eisagógé* dialektiké-ben ismerteti a relációs szillogizmusokat.¹² A relációs szillogizmusok szerinte az inkább, kevésbé és a hasonlóan viszonyán alapulnak. A hasonlóan viszonyára azonban Galénos csak matematikai példát hoz, így nem visz közelebb bennünket a jelenlegi problémánk megoldásához. Az azonban fontosnak látszik számunkra, hogy Galénos a kérdés tárgyalását azzal a megjegyzéssel indítja, miszerint a relációs érveléseket Aristotelész tanítványai igyekeznek a kategorikus szillogizmusok sémájában beszorítani.¹³

Ugyanakkor szövege alapján úgy látszik, hogy ezeket a szillogizmusokat tanulmányozta Poseidónios is. A XVIII. fejezet utolsó mondata így hangzik: Az összes ilyen szillogizmust *genusa* szerint relációs szillogizmusnak kell mondani, speciese szerint pedig egy axióma érvénye szerint vannak konstruálva, ahogyan Poseidónios is mondja, aki szerint ezek egy axióma érvényessége alapján konkluzívak.¹⁴

J. S. Kieffer a helyhez fűzött magyarázatában rámutat arra, hogy ezt a rövid mondatot nehéz értelmezni. Nem világos, hogy Poseidónios csak a matematikai

¹¹ *Arist.*, *Top.*, 101 b 38–102 a 2: ἔστι δ' ὁρος μὲν λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι σημαίνων, ἀποδίδοται δὲ ἢ λόγος ἀντ' ὀνόματος ἢ λόγος ἀντὶ λόγου.

¹² Galénos: *Eisagógé* dialektiké, ed. C. Kalbfleisch (Lipsiae 1896) 38–42.

¹³ *Op. cit.* 38: βιάζονται δ' αὐτοὺς οἱ περὶ τὸν Ἀριστοτέλην τοῖς κατηγορικοῖς συναριθμεῖν.

¹⁴ Galénos: *op. cit.* 47, 14–17: λογισμοὺς δὲ κατ' ἀξιώματος δυνάμιν συνισταμένους, ὥσπερ καὶ ὁ Ποσειδώνιος φησὶν ὀνομάζειν αὐτοὺς συνακτικoὺς κατὰ δυνάμιν ἀξιώματος.

bizonyításokra korlátozta-e vizsgálatát, vagy általában a hasonló jellegű szillogizmusokra. Galénos egyes szavai Kieffer szerint arra látszanak utalni, hogy ő volt az, aki a relációs szillogizmusokat a szillogisztika körébe bevonta.¹⁵

Mostani problémánk szempontjából érdekes megvizsgálni az aphrodisiai Alexandros *Analytica priora* kommentárjának egy helyét. Aristotelés művének 47 a 22-vel kezdődő helyét kommentálva elmondja, hogy ha egy következtetésben a konklúzió szükségszerűen következik a premisszákból, az még nem feltétlenül jelenti, hogy szillogizmussal van dolgunk. Abból ugyanis, hogy A egyenlő B-vel, valamint G is egyenlő B-vel, föltétlenül következik az, hogy A egyenlő G-vel. Ennek ellenére ezt a következtetést nem nevezhetjük szillogizmusnak. Ebből csak akkor lesz szillogizmus, ha a következtetés elé illesztünk egy általános érvényű premiszát, például ezt: Amik ugyanazzal egyenlőek, azok egymással is egyenlőek. A főnti premisszát egyébe átfogalmazva elmondhatjuk: A és G egyenlő B-vel. Ebből az általános és az alá tartozó egyedi premisszából már szillogisztikus úton következik, hogy A és G egyenlő egymással.¹⁶

Alexandros és Galénos helyei azért érdekesek, mert a xenokratési szillogizmus világosan nem fogható föl úgy, mint egy szabályos aristotelési szillogizmus. Ez itt két dologból is következik. Az egyik dolog az, hogy a terminusok helyén összetett kifejezéseket, definíciókat találunk. Ez szillogizmusban még akkor is föltűnő, ha a főtebb idézett Topika-helyet esetleg úgy is érthetjük, hogy egy név helyettesíthető definícióval. A másik dolog az, hogy a xenokratési szillogizmus definíciót bizonyít. Ez Aristotelés főtebb idézett szavai alapján nem lehetséges.

Elesik azonban mindkét kifogás, ha Xenokratés szillogizmusát nem tekintjük szabályos szillogizmusnak, hanem csakis egy olyan „relációs” szillogizmusnak, mint amilyeneket Galénosnál és Alexandrosnál találunk. Egy ilyen álláspontot már csak azért is elfogálhatunk, mert Xenokratés szillogizmusa pontosan azonos fölépítésű azzal a példával, amit Alexandros szövegében találhatunk.

Xenokratés ugyanis egyrészt kimondja az A (ember) és a B (gondolkodó, halandó élőlény) azonosságát, másrészt a B (gondolkodó, halandó élőlény) és a G (kétlábon járó élőlény) azonosságát. Ebből következik a konklúzióban az ember és a kétlábon járó élőlény azonossága is. A Xenokratéstól származó definiálási eljárás tehát struktúrájában azonos az azonosságon alapuló relációs szillogizmusokéval. Ezenkívül kategorikus formáját mutatja, épp úgy, ahogyan ezt Galénos Aristotelés követőiről állította.

Ezek után viszont a különböző helyeket összevetve arra az eredményre juthatunk, hogy a relációs szillogizmusok kutatása, valószínűleg a főtebb idézett Topika-hely ihletésére éppúgy az Aristotelést követő generáció munkájában vette kezdetét, mint ahogyan a hipotetikus szillogizmusok kutatását is ugyanebben az időben kezdték meg, ugyancsak Aristotelés elejtett célzásai alapján.

Valószínűleg a relációs szillogizmusok logikai megalapozásáról is ugyanolyan viták folyhattak, mint a hipotetikus szillogizmusokéről. Erre látszanak utalni Galénos és Alexandros szavai. Ahogy ez utóbbiakat úgy kívánták legitimizálni, hogy a kategorikusok formájára hozták őket, valószínűleg ugyanígy próbáltak meg eljárni a relációs szillogizmusokkal is.

¹⁵ J. S. Kieffer: *Galen's Institutio Logica*. Baltimore 1964, 128.

¹⁶ Alexandri in Aristotelis *Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, ed. M. Wallies (Berolini 1883) 344.

Al-Fārābī helyét tehát autentikus beszámolónak tarthatjuk Xenokratésről, mert végső soron ugyanannak az Aristotelés utáni időszaknak viszonyait tükrözi, mint a Platónról és az Aristotelésről szóló beszámoló. Platón tanításán a hagyomány sokat torzított, jóval kevesebbet Aristotelésén. A késői görög szövegek alapján úgy látjuk, hogy Xenokratés véleményét al-Fārābī híven adja vissza, hiszen ehhez képest újabb fejleményeket tükröz mindaz, amit Alexandros és Galénos mond. Ennek az autentikus beszámolónak az alapján viszont világosabban látunk a logika egy részkérdésének, a relációs szillogizmusoknak a történetében.

KELTA HARCOSOK DELPHOI ELŐTT ÉS UTÁN

ADALÉKOK AZ ÓKORI KELTÁK TÖRTÉNETÉNEK EGYIK KRITIKUS PERIÓDUSÁHOZ

A Kr. e. 3. században a hellénisztikus világ ellen irányuló kelta offenzíva antik írott forrásai töredékesek és gyakran homályosak. A ránk maradt szövegek — Diodóros *Bibliothéké historiké*-jéből a XXII. könyv töredékei, Pompeius Trogus (*Historiae Philippicae*) Justinus-féle kivonatában a XXIV. könyv 5 utolsó fejezete, valamint Pausanias útikönyvének két elbeszélése (I, 4, 1–6 és X, 19, 5–23, 14) — közül a legkorábbi sem régebbi Augustus koránál. A három szerzőtől közölt verziók közvetlenül vagy közvetve az eseményekkel quasi egykorú görög hagyományokhoz nyúlnak ugyan vissza, történeti értéküket azonban a modern kritika meglehetősen eltérően ítéli meg.¹ Ez nagymértékben annak a következménye, hogy az említett feldolgozások összevetése során komoly ellentmondások és hiányosságok mutatkoznak. Különösen feltűnő, hogy a mai Bulgária és Közép-Görögország közötti térségben lezajló hadmozdulatok részletei homályban maradnak, és alig tudunk valamit az ezekben részt vevő kelta népek származási helyéről, akárcsak számos főszereplő sorsáról.²

A források alapján az mindenesetre világos, hogy a Kr. e. 280/79-re keltezhető elementáris erejű invázióknak voltak előjelei. Kr. e. 335-ben az Al-Dunáig előrenyomuló Alexandros kelta követséget fogadott. Állítólag ekkor hangzott el a barbárok híres megjegyzése, hogy semmi mástól nem félnek, legfeljebb attól, hogy az ég a fejükre szakadhat. (Strabón VII 3, 8.) Az Észak-Balkán destabilizációja az autariáták fölött aratott kelta győzelemnek volt a következménye. Ez a fontos esemény a forrásokban meglehetősen zavarosan csapódott ugyan le, az azonban kétségtelen, hogy Kr. e. 310 táján Makedónia új ura, Kassandros a legyőzöttek közül 20 ezret az Orbelos-hegy környékén, katonai telepesként, földhöz juttatott. (Diodóros XX 19, 1; Justinus XV 2, 1–2.) Mindebből az következik, hogy a kelták ezt megelőzően űzték el az autaristákat eredeti szállásterületekről részint Nyugat, azaz a dalmát tengerpart, részint Kelet és Délkelet, azaz Paiónia és Makedónia felé. Seneca, Theophrastos nyomán, megemlíti Kassandros győzelmét a kelták fölött, valahol a Balkán-hegység vidékén (Quaest. nat. III 11, 2). Nem kizárt, hogy Pausanias adata,

¹ Az írott forrásokkal kapcsolatos problémák áttekintése: G. Nachtergaele: Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes. Académie Royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Lettres. 2e série, LXIII/1), Bruxelles 1977, 15–93; vö. Rankin, H. D.: Celts and the Classical World. London–Sydney 1987, 83–102.

² G. Nachtergaele: i. m. 129 és 164–165. Vö. még a 6–12. jegyzetekkel.

miszerint a kelták Kambaulés vezérletével Thrákiába betörték (X 19, 5), ugyanerre az eseményre vonatkozik.³

A 280–279-es események időrendjét újabban G. Nachtergaelel vizsgálta. A Lysimachos birodalmának összeomlását (Kr. e. 281) követő kelta hadjárat keltezésére erősen vitatott. A legvalószínűbb megoldásnak az tűnik, ha Belgios (vagy Bolgios) győzelmét a fiatal makedón király, Ptolemaios Keraunos ellen Kr. e. 279 februárjára tesszük. A második kelta támadás 279 késő nyarán indult meg: Brennos ekkor rendezte csapatait és tört előre Dél felé. A delphoi csata, azaz a kelták veresége, ugyanezen év télelőjén következett be. Így a „második hullám” visszavonulása Észak, végső soron a Duna-vidék felé, 279–278 telének eseménye volt. Végül a harmadik kelta offenzívát (Kr. e. 278–277-ben) Antigonos Gonatas állította meg Thrákiában, Lysimacheia közelében.⁴

Ennek a rövid történeti áttekintésnek az a legfontosabb konklúziója, hogy a Kr. e. 4. század utolsó évtizede új korszak kezdetét jelentette a kelta világ történetében: a késő vaskori ún. La Tène-civilizáció súlypontja Kelet felé tolódott el, s az új centrum a Közép-Duna-vidéken alakult ki. Ez egyrészt nagy vonzóerőt gyakorolt a nyugatabbra lakó keltákra, másrészt viszont kultúráját határozott balkáni orientáció jellemezte.⁵

Amint már említettük, az antik források szinte semmi érdemleges információval nem szolgálnak a balkáni hadjáratokban részt vevő kelták eredetéről. A ritka, erre vonatkozatható adatok homályosak és ellentmondóak, s emiatt értelmezésük rendkívül bizonytalan. Példaként idézzük azt a szakirodalomban régóta fel-felbukkanó, de nyilvánvalóan téves felfogást, amely szerint Brennos és alvezére, Akichorios, egyazon személynek tekinthető, minthogy *brennos* valójában kelta rangjelzés, ami annyit jelent mint „főnök” vagy „király”.⁶

Ha a delphoi Apollón-szentély elleni támadás főszereplőjének gyökereit kutatjuk, ellentmondó forráshelyekre bukkanunk. Kallimachos egyik töredéke szerint Brennos a keltákat a nyugati tengertől vezette a hellének ellen.⁷ Ezt nyilván úgy kell érteni, hogy frissen, az Atlanti-óceán térségéből érkezett törzsről vagy seregről van szó. Ezt a véleményt Pausanias első elbeszélése közvetve megerősíti, amely az Ancyra környékén megtelepült kis-ázsiai galatákat az európai nyugati „végekről” származtatja.⁸ Ezzel szemben (Strabón szerint) a második Brénnos (az első jó egy évszázaddal korábban Itáliában jeleskedett) származását tekintve „*prausios*” volt. Mindenesetre a görög geográfus nem tudta, hogy ez a törzs a föld melyik táján élt (IV 1, 3). Amennyiben a „trausosok” népével hozható összefüggésbe, amelyet Hérodotos a getákkal együtt ír le (V 3), akkor nem marad más lehetőségünk, minthogy Brennost az Észak-Balkán vagy a Kárpát-medence keleti, kelták által

³ A. Mócsy: Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter. Acta Ant. Hung. 14 (1968) 92–93; G. Nachtergaele: i. m. 3–14. Az antik források gyűjteménye: F. Papazoglu: Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. (Rés.: Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine.) Sarajevo 1969, 422 skk.

⁴ G. Nachtergaele: i. m. 174–175.

⁵ F. Maier: Keltische Altertümer in Griechenland. Germania 51 (1973) 459 skk.; Szabó M.: Les Celtes dans les Balkans. La Recherche 241 (1992) 297–304.

⁶ Vö. G. Nachtergaele: i. m. 137–138, 52. jegyzet; H. D. Rankin: i. m. 88. Megjegyezzük, hogy Pausanias és Diodóros világosan megkülönbözteti a két főnök akcióit.

⁷ Frag. n°. 379, Pfeiffer.

⁸ I 4,1–6. Vö. G. Nachtergaele: i. m. 19.

elfoglalt részéről származtassuk. Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Stephanos Byzantios, amikor Trausost kelta városként definiálja.⁹

Belgios (Bolgios) esete bizonyos fokig hasonló Brennoséhoz. Modern történetek többször felvetették az ő, valamint serege legalábbis egy részének belga, azaz nyugati eredetét.¹⁰ Pausanias szerint a kitűnő stratégia nem használta ki a Ptolemaios Keraunos fölötti nagy győzelem által felkínált lehetőséget, hanem harcosaival együtt „hazai földre” tért vissza (X 19, 7). Amennyiben ezt a terminus technikumust a kérdéses kelta csoport szülőföldjének értelmezzük, a Belgios név elemzéséből kiindulva Nyugat-Európára vonatkoztathatjuk.¹¹ Ha viszont, ahogy Nachtergaele fordítja, Belgios bázisáról (esetleg hátországról) van szó, azt értelemszerűen a Közép-Duna vidékére kell lokalizálni.¹²

Iustinus nagyon világosan úgy fogalmaz, hogy a scordiscusok ugyanazon az útvonalon vonultak vissza „óhazájukba” (*antiqua patria*), a Száva és a Duna összefolyásának vidékére, mint amelyen Dél felé előrenyomultak (XXXII 3, 6–8). Ebben az esetben a helyzet egyértelmű: ez a kelta népesorport a hellénisztikus világ elleni offenzíva előtt telepedett meg a Szerémségben.¹³ Értelmezésünket némileg zavarhatja az a körülmény, hogy ugyanez a szerző Tolosát a Tectosages-törzs *antiqua patria*-jaként említi (Iust. XXXII 3, 6). Holott nagyon valószínű, hogy ez a kelta nép, amelynek neve talán úgy értelmezhető, mint „akik tetőt keresnek”, a balkáni invázió hajnalán, Közép-Európában formálódott törzsi egységgé. Galliai megjelenése ilyenformán a delphoi kudarc következményének tekinthető. Ugyanakkor azonban az Apollón-szentély kirablása és a kincsek Tolosába szállítása nem több a második pun háború utáni gallellenes propaganda légkörében született híresztelésnél, melyet a legújabb kutatások visszahelyeztek valódi történeti és politikai kontextusába. Ez pedig az A. Servilius Caepio elleni per: a consul a Róma ellen fellázadt Tolosa kincseit — kétségtelenül helyi eredetű aranyat — a város elfoglalása után, i. e. 107/106-ban, eltulajdonította. (Strab. IV 1, 13 és Iust. XXXII 3, 6).¹⁴

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy van-e magyarázat arra a konfúzióra, amely az antik forrásokat a balkáni invázióban részt vevő kelták származási helyét, eredetét illetően jellemzi. Kézenfekvőnek tűnik az okot az expedíciók törzsi szempontból heterogén összetételében keresni. Emellett az értelmezés mellett fel lehet hozni az Itáliában megtelepedett gallok sajátos szervezetét, melyet Polybios *hetai-*

⁹ A trausosok-ról l. J. Wiesner: Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes. Stuttgart 1963, 21. Vö. G. Nachtergaele: i. m. 138, 52. j.

¹⁰ C. Jullian: Histoire de la Gaule. I. (Párizs 1920) 299 skk. Vö. Szabó M.: Les Celtes en Pannonie. Contribution à l'histoire de la civilisation celtique dans la cuvette des Karpates. Párizs 1988, 19. — Egy másik etimológia: „The name may be connected with (bheleg), »shine« or »flash« ...” l. H. D. Rankin: i. m. 88.

¹¹ Vö. Polyb. IV 46, 1.

¹² G. Nachtergaele: i. m. 174. Vö. Mócsy A.: i. m. 93.

¹³ F. Papazoglu: i. m. 443, S 2 és 209, 212–213, 265, 276. — A scordiscusok kialakulásáról l. újabban B. Jovanović–P. Popović: Les Celtes. Milano 1991. (A velencei kelta kiállítás katalógusa.) 337 skk. L. még a 15–16. jegyzetet.

¹⁴ Újabb elemzések: G. Nachtergaele: i. m. 99–107; J. Malitz: Die Historien des Poseidonios. München 1983, 220 skk. — A Tectosages nyugati és keleti ágának közös eredete Caesar adatán alapul (Bell. Gall. VI 24), aki a *Hercynia silva* területén közös lakhelyüket említi. Vö. P. Bosch-Gimpera: Les mouvements celtiques. Études Celtiques 7 (1955) 152–161; V. Kruta–E. Lessing–M. Szabó: Les Celtes. Párizs 1978, 58.

reia-nak nevez (II 17). A végkövetkeztetés tehát úgy szól, hogy a hellénisztikus világot fenyegető kelta seregek az Atlanti-óceán és a Kárpátok közötti térségben élő népek kalandvágyó, s ugyanakkor megtelepülésre alkalmas földet kereső csoportjaiból verbuválódtak.¹⁵

A régészet a feltárt leletanyag alapján a történeti források elemzéséből kirajzolódó kép homályos részleteinek tisztázásához jelentős mértékben képes hozzájárulni. Az elmúlt két évtized eredményei közül első helyen kell kiemelni a balkáni invázió jellegének, céljának definiálását. Meggyőző érvek szólnak amellett, hogy nem rablóhadjáratok sorozata, hanem megtelepülésre alkalmas földek megszerzését célzó kolonizációs mozgalom volt ez, amelyet a kelták korábbi szállásterületén lezajlott demográfiai robbanás váltott ki. A Dél felé vándorló csoportok — a harcosok száma legfeljebb az össznépesség felét tehetette ki (vö. Liv. XXXVIII 16; Diod. XXII 9) — minden jel szerint békés kapcsolatokra törekedtek: az archeológia kimutatta, hogy a Kárpát-medencében és az Észak-Balkánon szinte megérkezésük pillanatától kezdve együttéltek, keveredtek a helyi lakossággal. (Ez a szituáció magától értetődően megváltozott, amikor a kelták jól szervezett államalakulatba ütköztek.)

Különösen figyelemreméltóak a régészet eredményei a balkáni orientációt tükröző, ún. keleti kelta kulturális és művészeti *koiné* vizsgálatában. De tegyük hozzá, hogy a hellénisztikus világ elleni offenzíva összeomlását követő események (visszavonulás Észak, illetve Nyugat felé) hatása messze túlmutat a Kárpát-medencén, elérte Galliát, sőt Britanniát is.¹⁶

A következőkben mindössze arra vállalkozhatunk, hogy a Közép-Duna-vidék La Tène-kori temetői s azok sírleletei alapján a balkáni inváziót közvetlenül megelőző, illetve azzal összefüggő kelta népmozgásokra és azok főszereplőire, a harcosokra vonatkozóan tegyünk megállapításokat.

Az archeológia már viszonylag régóta valószínűsítette, hogy a Kr. e. 4. század végén nyugati kelták érkeztek a Kárpát-medencébe. Régészeti definíció szerint ez a korai La Tène-periódus utolsó szakasza, melynek feltűnő sajátossága az ékszer- és a fegyvertípusok átalakulása. Vagyis az anyagi kultúra átmeneti jellegű volt, ami konzervatív és új formák együttes előfordulásában fejeződött ki.¹⁷

Számos jel mutat arra, hogy ez a leletszituáció azzal magyarázható, hogy a Közép-Duna-medence a balkáni expanzió háterszágaként funkcionált, gyülekezőhelye volt a Makedónia felé elvándorolni készülő keltáknak. A feltevés a régészeti kutatás jelenlegi helyzetében elsősorban a La Tène-temetők elemzésén alapul, minthogy a korszak települései egyelőre lényegében ismeretlenek. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a lelőhelyek tekintélyes része tudományos szempontból nehezen értékelhető, minthogy a mentőásatást megelőző mezőgazdasági, építési vagy éppen tereprendezési munkák során az objektumok egy része megsem-

¹⁵ A kelta expedíciók összetételéről, I. H. Hubert: *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*. Párizs 1989, 73–75; B. Jovanović: *Les sépultures de la nécropole celtique de Pećine près de Kostolac*. *Études Celtiques* 21 (1984) 86–87. — L. Polyb. II 17, 12-höz: C. Peyre: *La Cisalpine gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.-C.* Párizs 1979, 55; V. Kruta: *Les Celtes*, i. m. (a 13. jegyzetben) 212.

¹⁶ Áttekintés az újabb kutatásokról: Szabó M.: *Le monde celtique au IIIe siècle av. J.-C.* *Études Celtiques* 28 (1991) 11–30; *Idem*: i. m. (5. j.) — Legújabb: N. Tasić (szerk.): *Scordisci and the native population in the Middle Danube Region*. Belgrad 1992.

¹⁷ R. Gebhard: *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. (Die Ausgrabungen in Manching, Band 11). Stuttgart 1989, 74 skk.

misült.¹⁸ Például Ménfőcsanakon (Győr mellett) a kiásott sírok alapján a szakirodalom La Tène B 1-korú nekropoliszt regisztrált, holott a temetkezések a lelőhely feltáratlan részén e periódus után is folytatódtak. Ezzel szemben a Rezi-Rezicséri homokbányában a legkorábbi sírok pusztultak el, vagyis a lelőhely ilyenformán kényszerűen „megfiatalodott”.¹⁹

További probléma adódik abból, hogy tekintélyes a régió csak részben publikált vagy teljesen kiadatlan temetőinek listája. Példaként talán elengedő felsorolni Malé Kosihyt (Ipolykiskeszi) és Palárikovót (Tótmegyer) Szlovákiából, Kölesd-Lencsepusztát, Kosdot, Kistokaj-Kültelket, Muhit és Radostyánt Magyarországról, Brežicét és Dobovát Szlovéniából vagy Fintinelét (Újös) Romániából. Vagyis a felvállalt vizsgálat szükségszerűen csak provizorikus eredményeket hozhat.²⁰

A La Tène B 1-periódusra keltezhető temetők a Dunántúl északi részén helyezkednek el. Ezek a lelőhelyek, mai felfogás szerint, a kelták ún. történeti vándorlásához kapcsolhatók, amelynek egyik ága a Kr. e. 4. század elején Itáliát, a másik pedig Közép-Kelet-Európát érte el.²¹ A kelta nekropoliszok újabb generációja a Kárpát-medencében az LT B 2-fázis elején jelent meg; az időrendi problémákra lentebb visszatérünk. Végül említsük meg, hogy a vizsgált térség peremvidégein, Kelet-Szlovákiában, Szlovéniában, Kelet-Magyarországon és Erdélyben a középső La Tène-periódus (= LT C) elejénél nem korábban kezdődő temetők is ismertek.²²

Témánk szemszögéből nézve számunkra az Lt B 2-időszak lelőhelyei érdekesek. Figyelembe véve azt a relatív pontosságot, amellyel a protohiztorikus korok leletei keltezhetőek, valószínű, hogy az ebbe a csoportba sorolható temetők használatban voltak Kr. e. 280/279, azaz a Mekadónia és Hellasz elleni nagy invázió előtt, valamint annak kudarca, azaz a Duna felé történő visszavonulás után is.²³

Ahhoz, hogy egy nekropolisz sírjainak relatív kronológiáját megállapítsuk, azonosítani kell generációk szerinti elhelyezkedésüket. Minderre azonban csak akkor van reális esély, ha a lelőhely a maga teljes egészében feltárássra került.²⁴

¹⁸ A problémához l. *Hunyady I.*: Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. Régészeti Füzetek I/2. Budapest 1957.; *Benadik B.*: Zur Frage von chronologischen Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei. *Slovenská Archeológia* 11 (1963) 340 skk.; *V. Zirra*: Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien. *Dacia* 15 (1971) 171 skk.; *M. Guštin*: Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das archäologische Fundgut. *Jahrb. des Römisch-Germ. Zentralmuseums* 31 (1984) 350–354.

¹⁹ *Kovács T.–Petres É.–Szabó M.* (szerk.): *Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia* 1. (ezentúl: CCFH) Budapest 1987, 13. 1. (Ménfőcsanak), 97–98. (Rezi-Rezicsér).

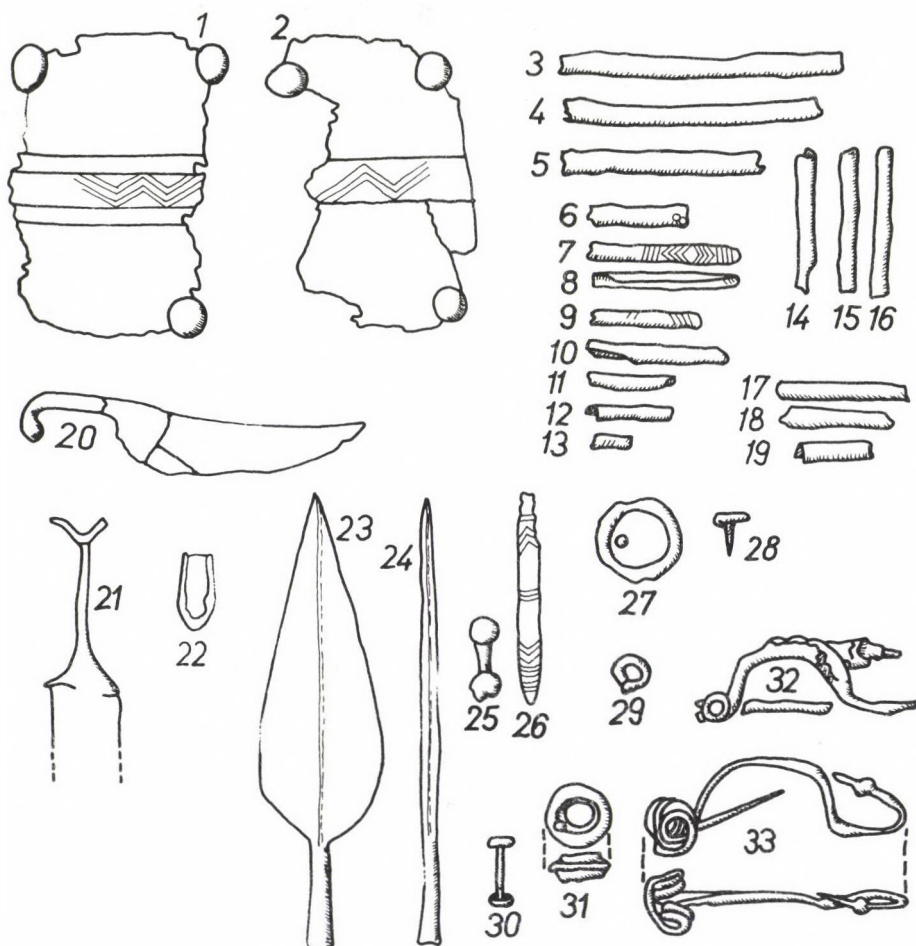
²⁰ *Vö. J. Bujna*: Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. *Památky Archeologické* 73 (1982) 315, 5. j. — Malé Kosihy: a publikációt J. Bujna készíti. *Palárikovo: B. Benadik*: Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár 1975, 97 skk. — A magyarországi helyzetről l. *M. Szabó*: *Rec. É. B. Bónis*: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. *Acta Arch.* 22 (1970) 429; Északkelet-Magyarországhoz (Kistokaj, Muhi, Radostyán stb.) l. a Muhi 43. sír kapcsán idézett irodalmat a 36. jegyzetben. — Szlovéniáról l. *M. Guštin*: i. m. 350–352. — Fintinele: *H. I. Crișan*: La nécropole de Fintinele: The Celts in Central Europe, 185–186.

²¹ *Vö. M. Szabó*: Les Celtes en Pannonie... i. m. (10. j.) 17, 41.; CCFH 75–76 (Felsőrajk), 231 skk. (Szomód).

²² L. egyelőre *Bujna J.*: i. m. 343–344; *Maráz B.*: Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. *Arch. Ért.* 104 (1977) 55–56; *V. Zirra*: i. m. 182 skk.; *M. Guštin*: i. m. 350–352.

²³ Cf. *M. Szabó*: Les Celtes en Pannonie... i. m. (10. j.) 20; l. még a 41–47. jegyzetet.

²⁴ *F. R. Hodson*: The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. *Catalogue and relative Chronology*. (Acta Bernensia V.) Bern 1968, 13 skk.; *J. Waldhauser* (szerk.): Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen. II. (Teplice 1978) II. köt. (F. R. Hodson). L. még a 32. jegyzetet.

1. ábra. Muhi-Kocsmadomb, 43. sír: a fém mellékletek (36. j.)

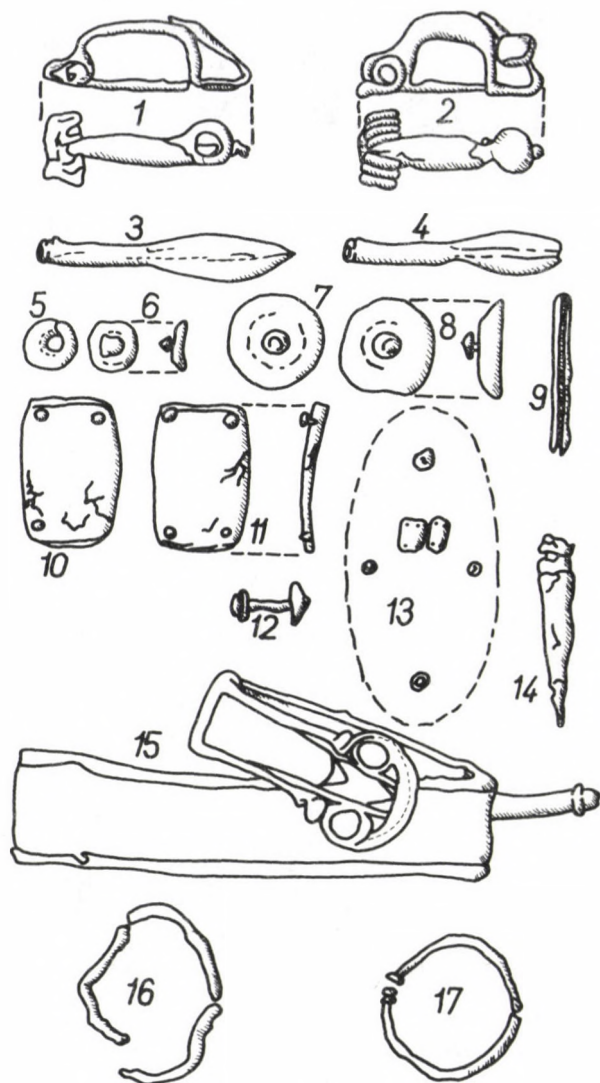
Jelenleg a Kárpát-medencében egyetlen ideális esettel számolhatunk, ez pedig Chotiné (Hetény) Délnyugat-Szlovákiában.²⁵ R. Gebhard nemrég a 47 sírt 3 horizontra osztotta fel, ami, legalábbis a harcosírok esetében, meggyőző.²⁶

Gebhard 4. és 5. horizontja a kora La Tène-időszak végének, azaz az LT B 2-fázisának felel meg, míg a 6. horizont a középső La Tène-periódus (= LT C 1) első felére tehető.²⁷ A kosdi (Északkelet-Magyarország) és a karaburmai (Belgrád) fegy-

²⁵ P. Ratimorská: Keltské pohrebisko v Chotine I. Západné Slovensko 8 (1981) 15–88; továbbá: Das keltische Gräberfeld in Chotin (Südwestslowakei). Alba Regia 14 (1975) 85–95.

²⁶ R. Gebhard: i. m. 85–86, 27. kép. Szemben a harcos-írokkal, a női temetkezések osztályozása (ibid. 85–87, 28. kép) vitatható. Ez nyilvánvalóan a viseleti szokások heterogén voltából következik, amely azzal magyarázható, hogy a Chotinban megtelepült kelta népesség törzsi szempontból nem volt homogén összetételű. A fegyverzet ezt nem tükrözi.

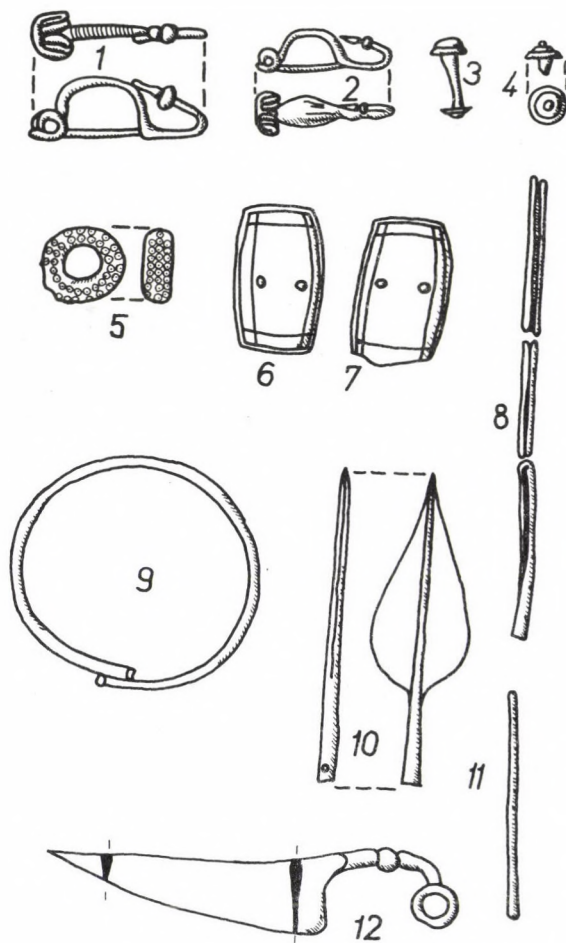
²⁷ R. Gebhard: i. m. 88–92 és 118–121.

2. ábra. Pişcolt, 36. sír: a fém mellékletek (36. j.)

vermellékletet tartalmazó temetkezések elemzése Gebhardéhoz hasonló eredményre vezet. Meg kell azonban jegyezni, hogy az utóbbi lelőhelyen a legrégebbi sírok egy része elpusztult, míg a kosdi leletanyag értékelését az ásatási dokumentáció hiányosságai jelentősen megnehezítik.²⁸

²⁸ Kosd: l. egyelőre *I. Hunyady*: i. m. 162–168; *A. Rapin*: Les umbos des bouclier celtiques décorés de Nogent-sur-Seine au Musée des Antiquités Nationales. Antiquités Nationales 14–15 (1982–1983) 71–72. — Karaburma: *J. Todorović*: Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba. Belgrád 1972, 71 skk.

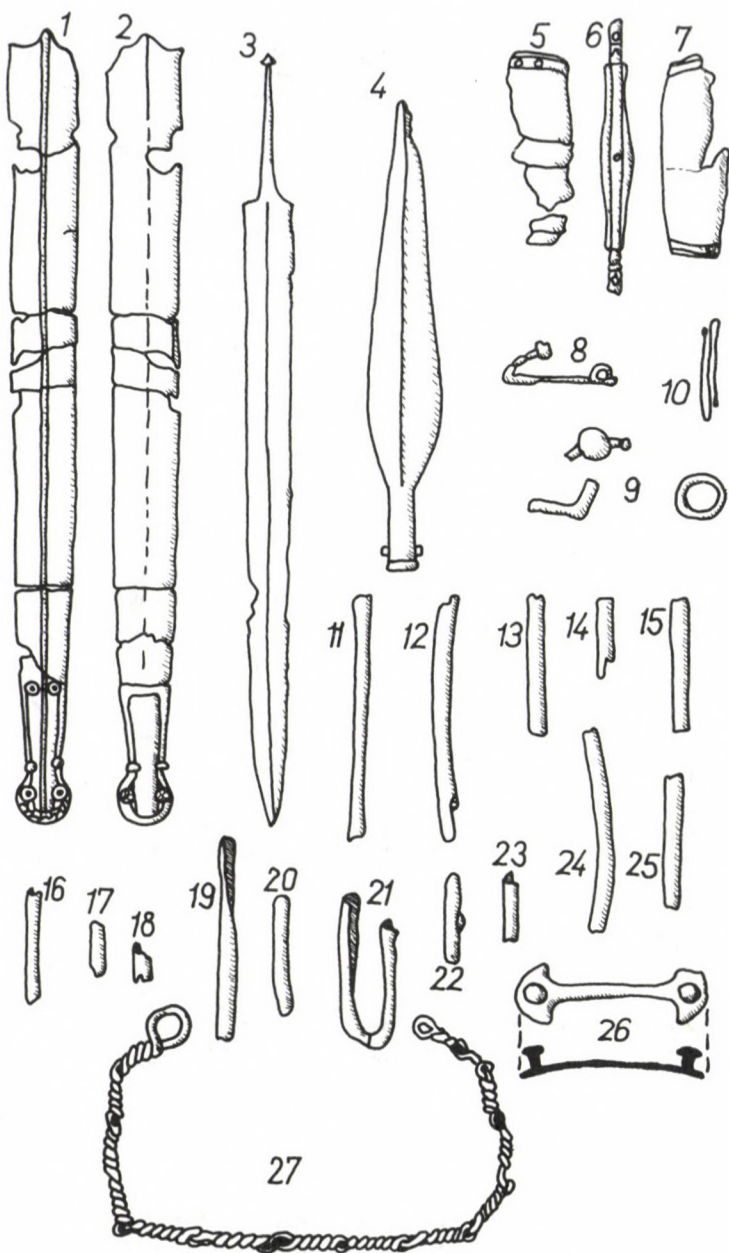

3. ábra. Pećine, 283. sír: a fém mellékletek (36. j.)

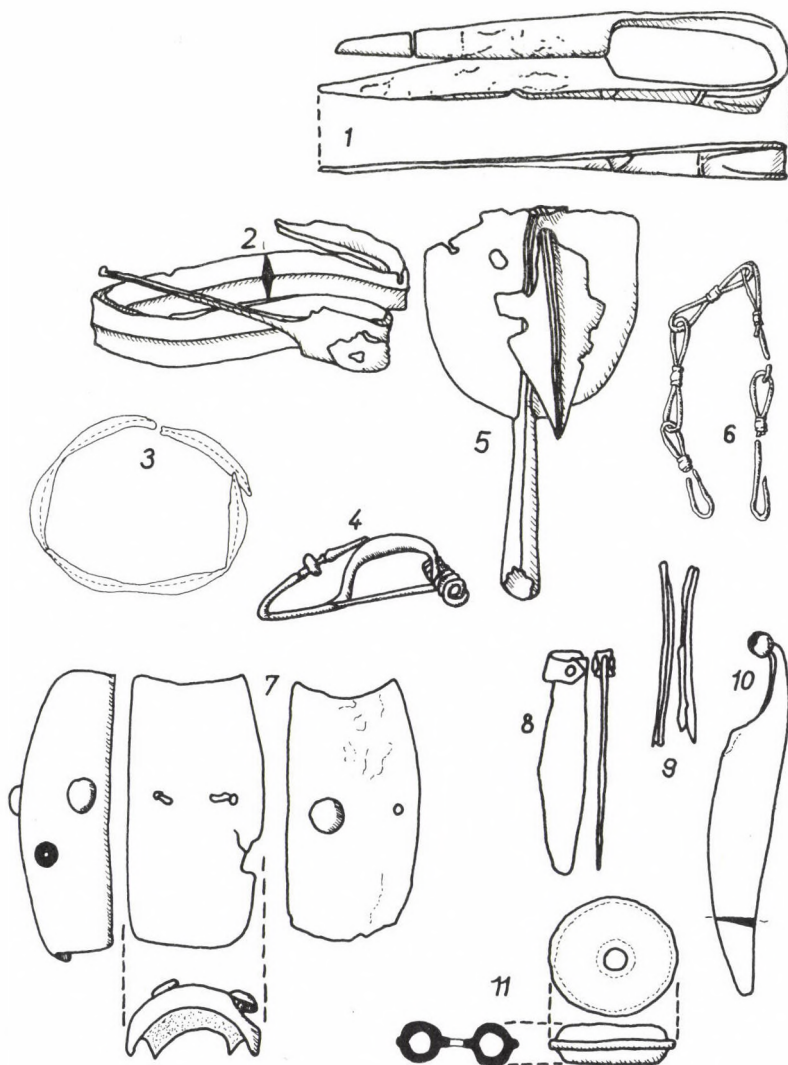
Gebhard javaslata összeegyeztethető a középső La Tène-periódus új definíciójával, s ez szükségképpen együtt jár a La Tène II-szkémájú fibulák és a leletegyüttesekben velük együtt előforduló tárgytípusok (a kötetlen lábú fibula kései változatai, az ún. hólyagos kar- és lábperecek, fémövláncok stb.) korai datálásával.²⁹

Az LT B 2-fázisba sorolt két horizont közül a későbbi abszolút keltezéséhez számos időrendi támpont ismeretes. A dendrokronológiai dátumok, valamint a keltaság és a mediterrán civilizációk érintkezési zónáiból származó kronológiai adatok összevetéséből az a következtetés adódik, hogy a Közép-Duna-medence La Tène-nekropoliszai 5. horizontjának a vége s ezzel együtt a középső La Tène-periódus

²⁹ V. Kruta: Duchcov-Münsingen: nature et diffusion d'une phase laténienne. Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère (Párizs 1979) 82–83, 1. kép; V. Kruta–M. Szabó: Canthares danubiens du IIIe siècle avant notre ère. Etudes Celtiques 19 (1982) 52.

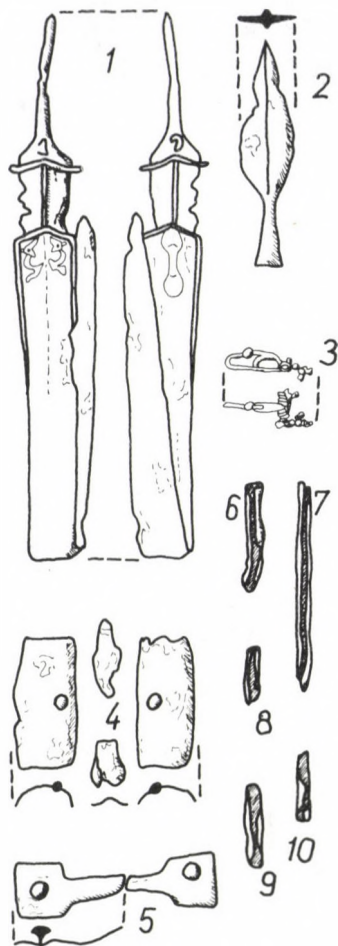
4. ábra. Magyarószerdahely, 30. sír: a fémmelléletek (36. j.)

5. ábra. Karaburma, 62. sír: a fémmelléletek (39. j.)

dus kezdete valamivel korábbra tehető, mint a Kr. e. 3. század közepe. A Kr. e. 260-as időpont mintegy szimbolikusan jelzi ezt a szituációt.³⁰ Ami a horizont kezdetét illeti, a ma ismert támpontok (az Isthmiában talált lábperecpár, az Audo-

³⁰ A. Haffner: Zur absoluten Chronologie der Mittelatlantenezeit. Arch. Korrespondenzblatt 9 (1979) 405–409; V. Kruta: Facies celtiques de la Cisalpine aux IVe et IIIe siècles av. n. è. Popoli et Facies Culturali Celtiche a Nord et a Sud delle Alpi tra V et I sec. a. C. Milano 1983, 2–10. 1.; R. Gebhard: i. m. 121–124 és 127.

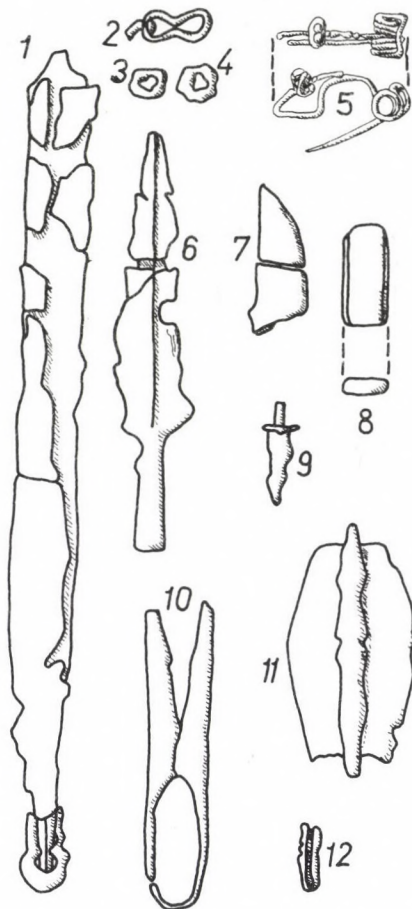
6. ábra. Osijek, 29. sír: a fémmellékletek (39. j.)

león-típusú pénzek stb.) a Kr. e. 280/79-es kelta invázióhoz kapcsolódnak. Ezen az alapon az 5. horizontot Kr. e. 280 és 260 közé tehetjük.³¹

A 4. horizont kezdetének meghatározása nehéz feladat. A Gebhard által javasolt dátum — Kr. e. 330/320³² — túlságosan korai, valamint összeegyeztetetlen a „Duchcov–Münsingen-facies” történetével. Az utóbbi kezdete a bolognai zónából és Marzabottóból származó régészeti bizonyítékok alapján a Kr. e. 4. század 2. negyede. Továbbá, a csehországi Jenišův Újezdben feltárt női sírok alapján V. Kruta kidolgozta a temető generációk szerinti beosztását. A 8 generáció-

³¹ Vö. R. Gebhard: i. m. 121–124. A kezdet időpontja — Kr. e. 280 — szintén szimbolikus dátum, amely azonban Kr. e. 290-nél elfogadhatóbb, tekintettel a 4. horizont felső határának általunk javasolt keltezésére (Kr. e. 4. század utolsó évtizede) (l. 33. j.).

³² R. Gebhard: i. m. 125–126.

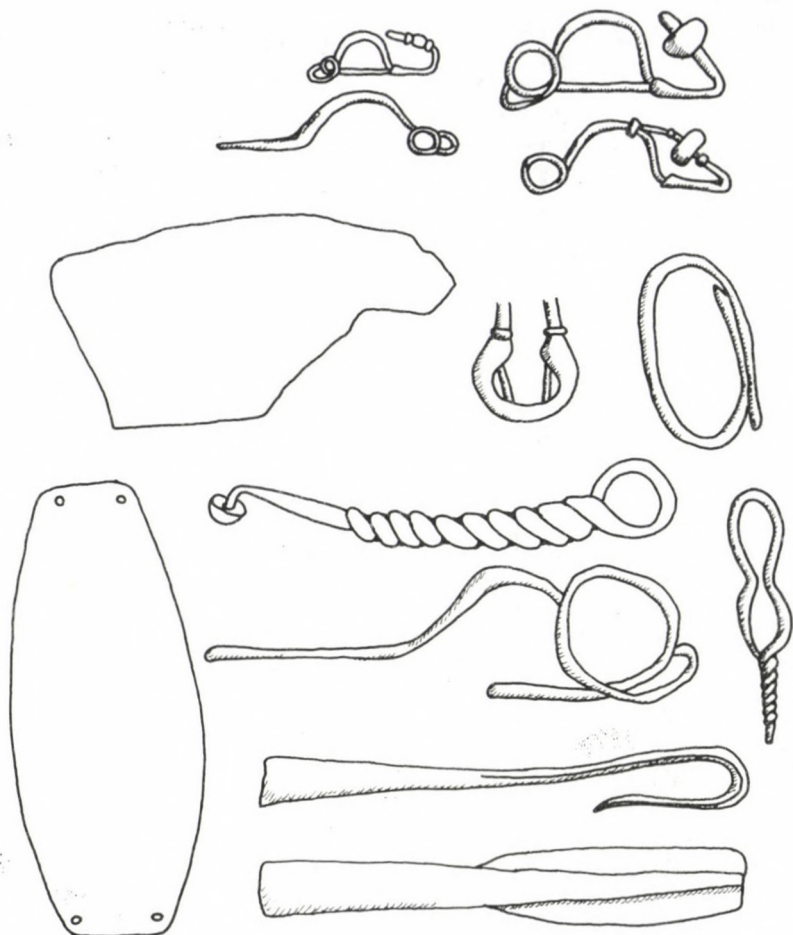

7. ábra. Chotin, 2. sír: a fémmelléletek (40. j.)

ból 3 vagy 4 képviseli a *Duchcov–Münsingen-faciést*. Ha, elfogadva Kruta óvatos becslését, egy generációra 16–18 évet számítunk, akkor a 4. horizont felső határa aligha lehet korábbi a Kr. e. 4. század utolsó évtizedénél.³³ Mindez tehát azt jelenti, hogy a LT B 2-fázist célszerűnek látszik Kr. e. 310 és 260 közé beilleszteni, azzal a megjegyzéssel, hogy a temetőelemzések alapján számolni lehet egy, a balkáni inváziót megelőző és egy azt követő alfázissal.

Ha a LT B 2-ben kezdődő nekropoliszok földrajzi elhelyezkedését vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a legfrissebb adatok szerint ezek a Kárpát-medencében mindenütt megtalálhatók, Szlovákiától kezdve (Chotin, Dubnik/Csúz, Ižkovce/Iskelva), Magyarországon át (Nyugat: Magyarszerdahely; Északkelet: Kosd, Szob, Mátraszöllös, Rozvány; Kelet: Jászberény-Cseróhalom, Gyoma, Békéssámsón), Románia nyugati részéig (Ciumești/Csomaköz, Sănislau/Szaniszló), illetve Észak-Szer-

³³ V. Kruta: *Duchcov–Münsingen...* i. m. (29. j.) 82–84.

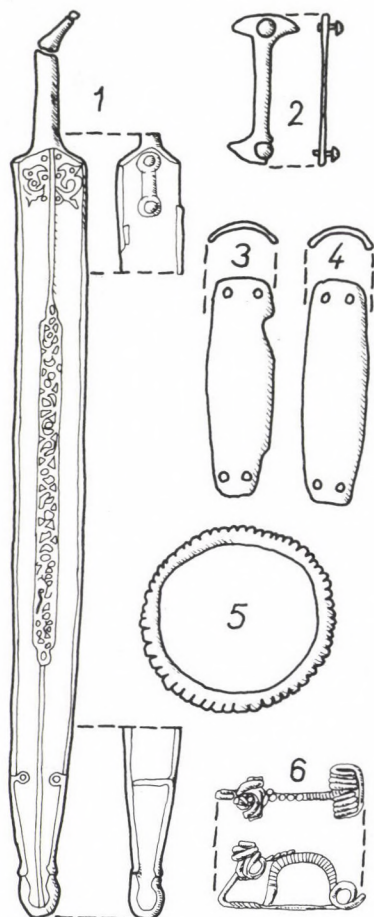
8. ábra. Kosd, 3. sír: a fémmellékletek (40. j.)

biáiig (Karaburma, Pećine) és Szlavóniáiig (Osijek/Eszék), csak a legismertebb lelőhelyeket említve.³⁴ A 4. horizontba sorolható harcosirok fegyvermellékletei a következők: korai La Tène-típusú kard és hüvely, az utóbbi kör alakú, áttört koptatóval; rombusz- vagy levél alakú lándzsahegy; vágókés és — néha — olló.³⁵ Ami a kard viselési módját illeti, konstatáljuk az üreges gyűrűk meglétét, (Muhi, 43. sír = 1. ábra, Maňa/Nagymánya 107. sír; Pişcolt/Piskolt 36. sír = 2. ábra; 164. sír; Nebojsa/Nemesnebojsza, 4. sír, Pećine G-1-283. sír = 3. ábra), majd pedig az első fémláncok megjelenését (Magyarszerdahely, 30. sír = 4. ábra).³⁶ Ez az utóbbi azt

³⁴ Vö. J. Bujna: i. m. 342–343; l. még az itt közölt elterjedési térképet (11. kép).

³⁵ R. Gebhard: i. m. 85–86., 27/a kép.

³⁶ Muhi, 43. sír: egyelőre Hellebrandt M. B.: A kelták Észak-Magyarországon (Doktori disszertáció a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékén.) Budapest 1987, 81–82; Maňa,

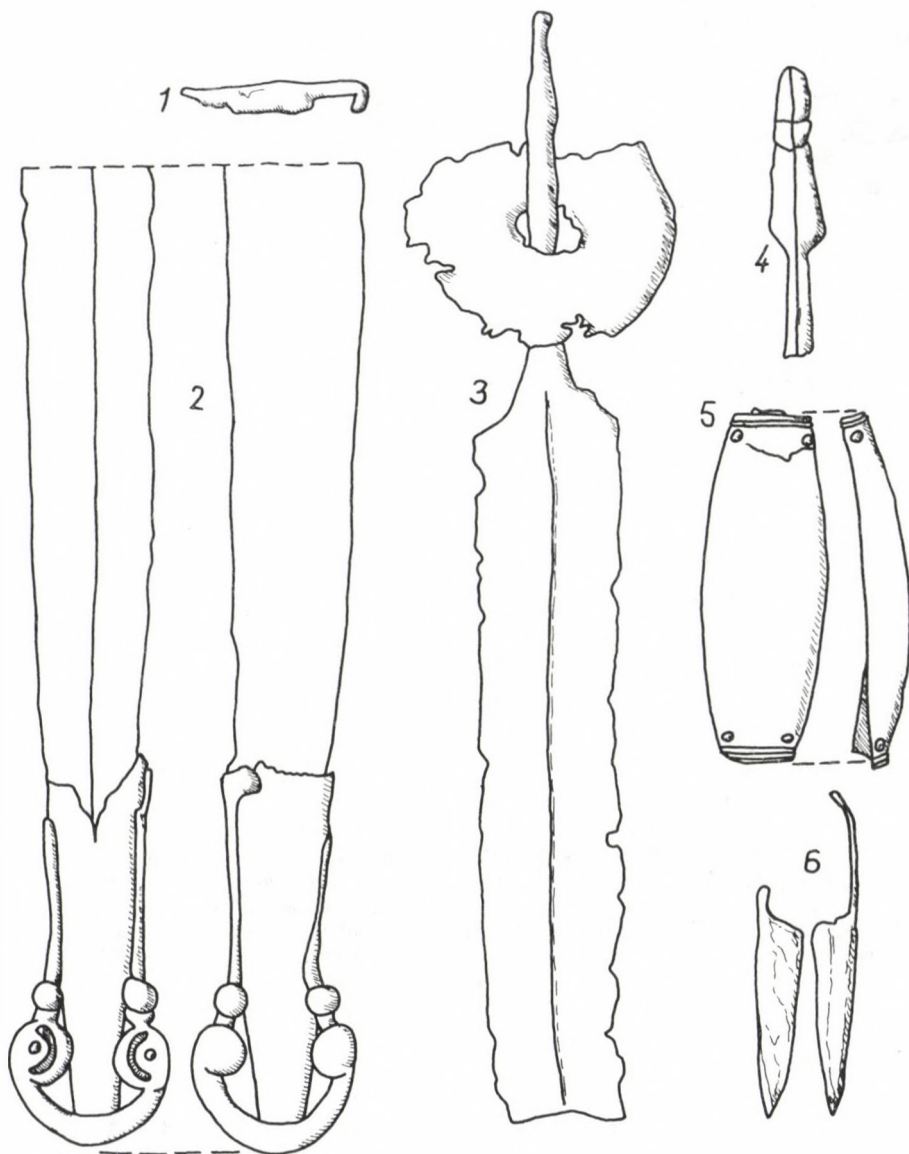

9. ábra. Pişcolt, 40. sír: fémmelléletek (45. j.)

jelzi, hogy milyen gyorsasággal (20–30 év alatt!) zajlott le egy igen fontos változás.³⁷ A kétrészes pajzsdudor története ugyanezt a tempót tükrözi. A Rapin kutatásainak köszönhetően a tipo-morfológiai fejlődés ma már jól ismert. Az ívnégyszög

107. sír: *B. Benadik*: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Nitra 1983, 49, XXXVIII. t.; Pişcolt, 36. sír: *I. Némethi*: Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare I. Thraco-Dacica 9 (1988) 54. 1., 4. kép; Pişcolt, 164. sír: *Némethi I.*: Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare II. Thraco-Dacica 10 (1989) 91, 13. kép; Nebojsa, 4. sír: *B. Chropovský*: Laténske pohrebisko v Nebojsi okr. Galanta, Slovenská Archeologia 6 (1958) 123, II. t.; Pećine, G-1-3 283. sír: *B. Jovanović*: i. m. 67–73, 2–4. kép; Magyarszerdahely, 30. sír: *L. Horváth*: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. (Zalai Gyűjtemény 14.) Zalaegerszeg 1979, 23–24, XIX–XXI. t.

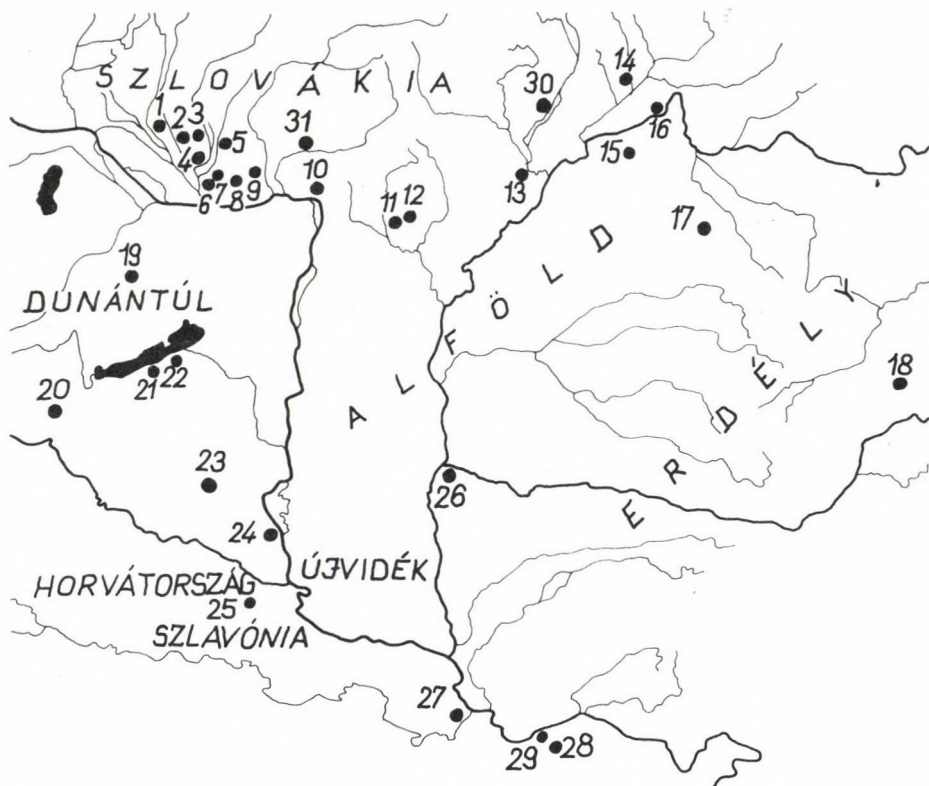
³⁷ *Vö. A. Rapin*: L'armement. Les Celtes i. m. (13. j.) 324–326; Az üreges gyűrűkről, l. *B. Raftery*: Hollow two-piece metal rings in La Tène Europe (Marburger Stud. zur Vor- und Frühgesch. 11.) Marburg/Lahn 1988, 44–46, 86–93. sz. (Maňa).

10. ábra. Hort: egy elpusztított sír mellékletei (49. j.)

alakú „klasszikus”, kétrészes umbótól a hosszúkás, ovális változaton át vezet az út az átmeneti típus kialakulásáig. A klasszikus és az ovális forma egyaránt ismert közép-bordával vagy anélkül.³⁸ A közép-Duna-vidéki síregyüttesek elemzése időren-

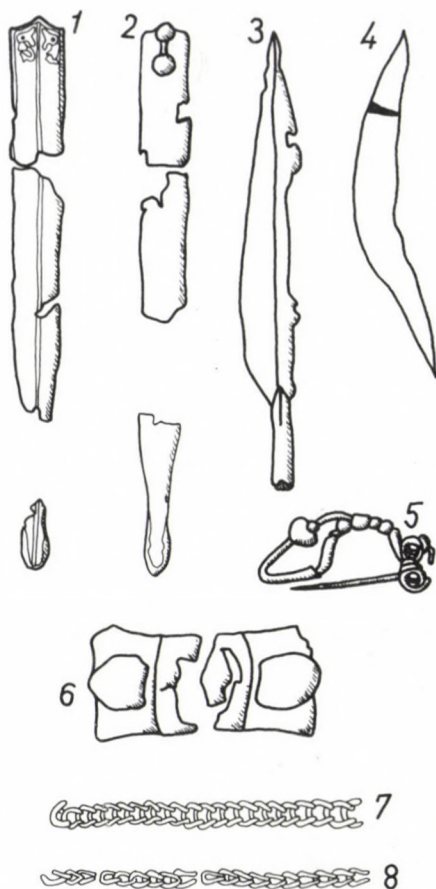
³⁸ A. Rapin: Les Umbos... i. m. (28. j.) 70–77, V. t.; A. Rapin: Boucliers et lances. Gournay II. (Párizs 1988) 12–26 és 70.

11. ábra. A kétrészes pajzsdudor földrajzi elterjedése: 1. Nebojsa/Nemesnebojsza, 2. Trnovec nad Váhom/Tornóc, 3. Komjatice/Komját, 4. Palárikovo/Tótmegyer, 5. Măna/Nagymánya, 6. Hurbanovo/Ógyalla, 7. Svätý Peter/Vágszentpéter, 8. Dubnik/Csúz, 9. Domaša/Garamdamásd, 11. Hatvan-Boldog, 12. Hort, 13. Muhi, 14. Cejkov/Céke, 15. Tiszarád, 16. Rozvágy, 17. Pişcolt/Piskolt, 18. Dezmir/Dezmér, 19. Borsosgyőr, 20. Magyarszerdahely, 21. Somogytúr, 22. Szántód, 23. Pécs, 24. Batina/Kiskőszeg, 25. Osijek/Eszék, 26. Szőreg, 27. Karaburma, 28. Požarevac, 29. Pećine, 30. Felsőméra, 31. Chotin/Hetény. (49. j.)

di szempontból megerősíti A. Rapin vizsgálatait: legkorábbra a „klasszikus” kétrészes umbo elterjedése tehető. Idézzünk példaként néhány biztosan a Kr. e. 4. század végére keltezhető síregyüttest: Pişcolt, 36. sír (= 2. ábra), Muhi, 43. sír (= 1. ábra). A pećinei 283. sír (= 3. ábra), a 62. sír Karaburmában (= 5. ábra), továbbá az osijek-i 29. (= 6. ábra), a dubniki 31. és a kosdi 32. sír quasi egykorú az előbbi kettővel.³⁹

³⁹ Muhi, Pećine és Pişcolt: l. a 36. jegyzetet. — Dubnik, 31. sír: *J. Bužna*: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubnik I. Slovenská Arch. 37 (1989) 280–281, XXXIII–XXXIV. t.; Karaburma, 62. sír: *J. Todorović*: i. m. 26, XXII–XXIII. t.; Kosd, 32. sír: közöletlen, vö. *A. Rapin*: Les umbos... i. m. (28. j.) 72; Osijek, 29. sír: *D. Božić*: Relativna kronologija majše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, Archeološki Vestnik 32 (1981), 6/1–4. t. Az osijek-i sírmellékletek között, akárcsak a magyarszerdahelyi 30. sír esetében (vö. 36. j.), a klasszikus típus található meg, középbordával.

12. ábra. Karaburma, 66. sír: a fémmelléletek (54. j.)

Ezzel szemben Chotinban a 2. (= 7. ábra), a 7. és a 38., valamint a kosdi 3. temetkezés (= 8. ábra) a kétrészes pajzsdudor hosszúkás variánsával kissé fiatalabb, mint az előbbieik.⁴⁰ Le kell azonban szögezni, hogy 20–30 éves időszakon belül a La Tène-anyag kronológiailag „legérzékenyebb” tárgytípusa, a fibula sem alkalmas további időrendi finomságok kidolgozására. A nehézségek szemléltetésére elegendő összevetni a chotini 7. sír mellékleteit az első csoportba sorolt anyaggal.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy az elhunyt harcos életkorának ismerete nélkül egyelőre lehetetlen megmagyarázni a 4. horizonton belül mutatkozó anomáliákat és reális kronológiai sorrendbe állítani a temetkezéseket.⁴²

⁴⁰ Chotin: *P. Ratimorská: Keltské... i. m.* (25. j.) 19, VI/A t. (2. sír); 24, VIII/A t. (7. sír); 69, XXVI/A t. (38. sír); Kosd, 3. sír: közöletlen (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum).

⁴¹ Chotin, 7. sír idézve a 40. jegyzetben. Vö. a 36. és a 39. jegyzetben idézett együttesekkel. L. még: Maňa, 61. sír: *B. Benadik: Maňa... i. m.* (36. j.) 35–36, XXV. t.

⁴² Egyelőre a Kárpát-medence esetében a használható eredmények ritkák. Vö. *B. Benadik–E. Vlček–C. Ambros: Keltské pohrebiska na juhozápadnom Slovensku–Keltische Gräberfelder der Süd-*

Az anthropológiai kutatás „hozádéma” más szempontból is fontos volna. A 4. horizont kronológiai helyzetéből az következik, hogy a Makedónia és Görögország ellen vonuló kelta harcosok kétrészes umbóval felszerelt pajzsot használtak, továbbá — általában — kerek áttört koptatós (ún. Hatvan-Boldog/Kosd típusú) hüvelyben hordták kardjukat.⁴³ Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk arra a kérdésre, hogy a Chotinban, Kosdon, Osijeken vagy másutt eltemetett harcosok Kr. e. 280 előtt vagy után haltak-e meg, ismerni kellene életkorukat.⁴⁴

Ritkán a sírmellékletek vizsgálata is nyújthat érdekes támpontokat az előbbi problémák megoldásához. A pişcolti 40. sír mellékletei között hosszúkás kétrészes umbo, gomboslábú fibula „plastikus stílusú” díszítéssel, valamint hüvelyben lévő vaskard található (9. ábra).⁴⁵ Az utóbbi 1991-ben szerepelt a velencei kiállításon,⁴⁶ és ez lehetőséget nyújtott restaurálására. A Rapin ennek során a kardhüvelyen 3 nem egykorú díszítést fedezett fel. A legkorábbit, a hüvely belsején, röntgenvizsgálat segítségével sikerült azonosítani; az igen kvalitásos vésett ornamentika az ún. „magyar kardstílus” körébe tartozik. Az időben második díszítmény kívül, a hüvely előlapján, legfelül található; ez De Navarro I.-típusú, vésett „sárkánypár”. A harmadik, legfiatalabb díszítés az előbbi alá felszerelt, áttört vaslemez applikáció. A díszítmények, illetve a velük kapcsolatos beavatkozások időrendje azt a feltételezést sugallja, hogy a pişcolti harcos magas kort ért meg.⁴⁷ Íme, a balkáni hadjárat egy lehetséges résztvevője és túlélője. Sajnos, ez a hipotézis nem támasztható alá biográfiai adatokkal vagy, ezek érthető hiányában, legalábbis görög készítményekkel, amelyek a Kárpát-medencében néhány, a Kr. e. 3. századra keltezhető sírleletből ismertek.⁴⁸

Ha a kétrészes pajzsdudort tartalmazó harcossírok elterjedését (11. ábra) vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik a kelta előrenyomulás egyik iránya Kelet, azaz Erdély felé, a Nagyalföld északi peremén (vö. Kosd, Rozvágy, Hort = 10. ábra, Tiszarád, majd Pişcolt, Romániában). Konstatálnunk kell továbbá az idevágó leletek koncentrációját Délnyugat-Szlovákiában (Chotin, Maňa, Palárikovo, Komjatice/Komját, Nebojsa, Dubnik) és végül a dél felé irányuló hullámot is, a Dél-Dunántúlon át (Szántód, Magyarszerdahely, Somogytúr) Szlavóniáig, Újvidékig és Észak-Szerbiáig (Osijek, Batina/Kiskőszeg, Požarevac, Karaburma, Pećine).⁴⁹

westslowakei (Arch. Slovaca, Fontes I.) Bratislava 1957, 205 skk.; J. Jakab–M. Fondráková: Ergebnisse der anthropologischen Analyse des latènezeitlichen Gräberfeldes in Dubnik. Slovenská Arch. 37 (1989) 355 skk. — A mannersdorfi (Kelet-Ausztria) 114. számú gyermek sír különösen jól példázza, hogy mennyire fontos a sírmellékletek értelmezése szempontjából az elhunyt életkorának ismerete, vö. G. Mossler: Zwei Gräber mit Fritzens-Sanzeno Keramik aus Mannersdorf am Leithagebirge: I. R. Metzger–P. Gleirscher (szerk.); Die Räter—I Reti. Bolzano 1992, 299–302, 3–4. kép.

⁴³ L. a 35. jegyzetet. Vö. É. F. Petres–M. Szabó: Notes on the so-called Hatvan-Boldog type scabbards. Aquitania Suppl. 1 (1986) 257 skk.

⁴⁴ Vö. a 23. jegyzettel.

⁴⁵ Némethi I.: Contributions concernant le facies laténien du Nord-Ouest de la Roumanie à la découvertes celtiques de Pişcolt: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár 1975, 188–189, VI–VII. t.

⁴⁶ Les Celtes. i. m. (13. j.) 719, 243. sz. (791).

⁴⁷ A. Rapin–M. Szabó–D. Vitali: Monte Bibele, Litér, Rezi, Pişcolt. Contributions à l'origine du Style des épées hongroises. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1992, 44–52.

⁴⁸ Vö. V. Kruta–M. Szabó: Canthares... i. m. (29. j.), 59–62.

⁴⁹ 1. Nebojsa (36. jegyzet); 2. Trnovec nad Váhom, 460. sír (B. Benadik–E. Vlček–C. Ambros: i. m. 32, 9. sz.); 3. Komjatice, 3. sír (L. Kraskovská: Laténske hroby z Komjatice na Slovensku. Rész.: Sépultures de La Tène trouvées en Slovaquie. Slovenská Arch. 5 (1957) 347, I. t. 2); 4. Palárikovo (20.

Mindebből két fontos következtetés adódik. Az első az, hogy Pompeius Trogus idézett megjegyzése, miszerint a scordiscusok törzse a delphoi kudarc után a Dunánál lévő „óhazába” tért vissza, a régészeti adatok alapján hitelesíthető.⁵⁰ A másik konklúzió szerint a kelták a balkáni invázió előestéjén a Kárpát-medence legnagyobb részén már megtelepedtek.⁵¹

A közép-Duna-vidéki La Tène-temetők 5. horizontja a 280/279-es offenzíva és a középső La Tène-periódus kezdete között helyezkedik el. A fegyverzet terén legfontosabb újítás a szárnyas, egyrészes umbo megjelenése és a csavart vas kardlancok általános használata. Figyelmet érdemel a kardhüvely átalakulása is. Ez a horizont a szaporodó átmeneti jegyek ellenére, melyek közül legfontosabb a La Tène II-típusú, tehát kötött lábú, hosszú vasfibulák gyakorivá válása, végeredményben a korai La Tène-időszakhoz tartozik.⁵² E definíció szempontjából kulcsfontosságú a chotini 14. sír; a harcos „felszereléséhez” tartozott egyebek között a híres álfiligrán-díszítésű karperec.⁵³ Ebben az összefüggésben idézni kell a karaburmai 66. sírt (= 12. ábra), valamint a nemrég, a Lovasberény-Alsótelek lelőhelyen kiasott 1. temetkezést, melynek mellékletei közé az egyrészes umbo mellett vésett kardhüvely tartozik; díszítménye a „magyar kardstílus” első csoportjába sorolható.⁵⁴ Ezt a fázist olyan mesterművek képviselik, mint a Cernon-sur-Coole-ból, a

j.); 5. Maňa (36. és 41. j.); 6. Hurbanovo, Bacherov-major, 2. és 4. sír [*B. Benadik-E. Vlček-C. Ambros*: i. m. 57 és 59, XX, 7–8. és XXII, 8. t.]; 7. Svätý Peter, 62. sír [*M. Dušek*: Keltské pohrebisko vo Svätom Petri. *Rés.*: Ein keltisches Gräberfeld in Svätý Peter. Slovenská Arch. 8 (1960) 461, III. t. 1 és 3]; 8. Dubník (39. j.); 9. Domaša; [*Márton L.*: A korai La Tène sírok leletanyaga — Das Fundinventar der Frühlatènegräber, Dolgozatok — Travaux (Szeged) 9–10 (1933–34) 150, XLVI. t. 8, 10]; 10. Kosd (28. és 39. j.); 11. Hatvan-Boldog [*Hunyady I.*: Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. II/18. Budapest 1942–44. 121. l.: azonosíthatatlan tárgyak]; 12. Hort [*Hellebrandt M. B.*: Heves megye kelta kori régészeti leletei. *Agria* 27–28 (1992) 98, 30. t.]; 14. Cejkov [*B. Benadik*: Mladohalštátské nálezy v dobe laténskej. *Rés.*: Les trouvailles du Hallstatt récent à l'époque de La Tène. Archeologické Studijné Materiály 1 (1964) 85–86, 1. kép]; 15. Tiszarád [*Németh P.*: Kelta lándzsák. (Szakdolgozat a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékén. Budapest 1986, LXXII. t.); 16. Rozvágy (*Hunyady I.*, Kelták... 1942–44, pl. IV. 8, 12); 17. Pişcolt (36. és 45. j.); 18. Dezmir [*J. Crişan*: Morminte inedite din sec. III î. e. n. in Transilvania. *Rés.*: Unveröffentlichte Gräber aus dem 3. Jahrhundert v. u. Z. in Transilvanien. *Acta Musei Napocensis* 1 (1964) 98–99, III. t.]; 19. Borsosgyőr [*Múhay S.*: Korai kelta sírleletek Borsosgyőrből és Kiskamondról. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5 (1966) 56–61, 10–11. kép]; 20. Magyarszerdahely (36. j.); 21. Somogytúr (Kaposvár, Rippl Rónai Múzeum; közöletlen. 1992-ben A. Rapin restaurálta); 22. Szántód (*Hunyady I.*, Kelták... 1942–44, XV. t. 8–8a); 23. Pécs-Köztető (*Ibid.*, 121, vö. *Hunyady I.*, Kelták... 1957. i. m. a 18. jegyzetben, 110); 24. Batina (*K. Vinski-Gasparini*, Keltai ratnički grob iz Batine. *Rés.*: Ein keltisches Kriegergrab aus Batina. *Arheološki Radovi i Rasprave* 1 (1959) 296, pl. I. t. 10–11); 25. Osijek (39. j.); 26. Szőreg [*Banner J.*: A szőregi La-Tène temető. Dolgozatok — Travaux (Szeged) 5 (1929) 17. l., 14. kép]; 27. Karaburma (28. és 39. j.); 28. Požarevac (*D. Božić*: i. m. 6. t., 5–10); 29. Pećine (15. jegyzet); 30. Felsőméra (*Hunyady I.*, Kelták... 1942–44, szövegkötet, 7. t.); 31. Chotin (25. és 40. j.). — Vö. még *M. Domaradzki*: Tarcze z okuciami metalowymi na terenie celtki wschodniej. (*Rés.*: Shields with metal fittings in the Eastern Celtic Region) *Przegląd Archeologiczny* 25 (1977) 56–57, 2. kép.

⁵⁰ L. a 13. jegyzet.

⁵¹ Vö. *J. Bujna*: Spiegelung... i. m. (a 20. jegyzetben) 421–422. *M. Szabó*: Les Celtes de l'Est. Le second âge du fer dans la cuvette des Carpates. Párizs 1992, 25–28.

⁵² *R. Gebhard*: i. m. 85–86, 27/b kép és 118–120. — Vö. a 29. jegyzettel.

⁵³ *P. Ratimorská*: Das keltische Gräberfeld... i. m. (25. j.) 86–87, II. t.; vö. *R. Gebhard*: i. m. 86, 27/b kép; *M. Szabó*: Les Celtes de l'Est... i. m. (51. j.), 34.

⁵⁴ Karaburma, 66. sír: *J. Todorović*: i. m. 27–28, XXIV. t. Lovasberény-Alsótelek, 1. sír: *M. Szabó-É. F. Petres*: Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin. (*Inventaria Praehistorica Hungariae V*) Budapest 1992, 94, 41. sz. 46–47. t.

Drňa/Darnyából vagy a Halimbáról származó kardhüvely.⁵⁵ A fentiekben tárgyalt leletanyag két új kronológiai támpontot kínál ennek a kelta művészet szempontjából alapvető jelentőségű forráscsoportnak a keltezéséhez. A pişcolti 40. sír kardhüvelyének legkorábbi díszítménye alapján a magyar kardstílus születését a 4. horizonthoz kapcsolhatjuk,⁵⁶ ezzel szemben azok a műhelyek, amelyek a Cernon-Drňa-típusú díszítményekért felelősek, valamivel később, közvetlenül a középső La Tène-periódust megelőző időszakban működtek. (A lovasberényi 1. sír az 5. horizontba tartozik.)⁵⁷

A vésett díszű kardhüvelyek is tükrözik azokat a kapcsolatokat, amelyek a Kr. e. 3. században Nyugat és Kelet között kialakultak. A balkáni inváziót közvetlenül megelőző időszakban a hatások Nyugat felől érkeztek a Kárpát-medencébe. Ezt az utóbbi időben az ún. Hatvan-Boldog-típusú kardok vizsgálatának eredményeként több tanulmány igazolta.⁵⁸ Komoly érvek támasztják alá azt a felfogást, miszerint a La Tène-fegyverzet átalakulását kiváltó újítások a Közép-Duna-vidéktől nyugatabbra fekvő térségben születtek. Az offenzíva összeomlása után viszont rohamosan megnőtt a keleti keltaság jelentősége, s ez műhelyeik nyugati kisugárzásában is kifejeződött. Vagyis a Kr. e. 3. század közepe után a hatásirány kelet-nyugatvá fordult át.⁵⁹

Mindezek után azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a balkáni inváziók rendkívül mozgalmas időszakában az eszmék, a technológiai újítások és egyes tárgytípusok elterjedése éppúgy lehetett embercsoportok vándorlásának, mint kereskedelmi kapcsolatoknak a következménye. De e tekintetben nem szabad figyelmen kívül hagyni olyan egyedi lehetőségeket sem, mint vándorkézművesek tevékenysége vagy személyek között fennálló, régészetileg „láthatatlan” kapcsolatok.⁶⁰

Az archeológiára hárul az a feladat, hogy a leletanyag alapján kimutatható hatások irányát pontosan meghatározza és történeti kontextusba helyezze. Mindehhez hiteles ásatásból származó új anyag mellett fokozott mértékben szükség van az interdiszciplináris szemléletre, s különösen az anthropológiai és a technológiai kutatások ideoágó eredményeire.

⁵⁵ Vö. M. Szabó: Remarques sur la classification des fourreaux d'épée dits hongrois: P.-M. Duval-V. Kruta (szerk.): L'art celtique de la période d'expansion. IVe et IIIe siècles avant notre ère. Genève-Paris 1982, 176-178.

⁵⁶ L. a 47. jegyzetet.

⁵⁷ M. Szabó-É. F. Petres: i. m. 44-45 és 94, 41. sz. A sírmellékleteket F. Petres Éva publikálja.

⁵⁸ J.-J. Charpy: Les épées laténiennes à bouterolle circulaire et ajourée des IVe et IIIe siècles avant J.-C. en Champagne. Etudes Celtiques 24 (1987) 77-80. L. továbbá a 43. jegyzetet.

⁵⁹ A. Rapin: L'armement... i. m. (37. j.) 327-331. L. továbbá az 55., 57. és 58. jegyzetben idézett irodalmat.

⁶⁰ Cf. J. V. S. Megaw: Finding purposeful patterns: further notes towards a methodology of pre-roman celtic art: P.-M. Duval-V. Kruta (szerk.), L'art celtique... i. m. (55. j.) 213 skk.

ZSOLDOSOK A HELLÉNISZTIKUS PERGAMONBAN*

Az Attalida-dinasztia uralma alatt álló Pergamon, a város és a hasonló nevű birodalom 150 éves története bővelkedik érdekességekben.¹ Ezek közül is kiemelkedik egy, a pergamoni társadalomban sajátos helyet elfoglaló csoport változó sorsa. A zsoldosokról² van szó, akiknek helyzetét három, tartalmát tekintve egyedülálló felirat világítja meg. E feliratok közül a legkorábbi I. Eumenész uralma idején, Kr. e. 263 és 241 között keletkezett.³ Ebből megtudjuk, hogy az Ida-hegy melletti Philetaireia és a lydiai Attaleia pergamoni erődítményeiben⁴ szolgálatot teljesítő zsoldoscsapatok fellázadtak. A lázadás négy hónapon át tartott, és a zsoldosok vezérei és I. Eumenész közötti szerződéssel zárult le. A szerződés első részében I. Eumenész megígéri a zsoldosok követeléseinek teljesítését. Engedményei röviden a következők:⁵ a zsoldosoknak kiutalt gabona- és borjárandóság megváltása az uralkodó részéről fix összegben; a katonák 2 hónap, szökeőiben 3 hónap fizetés nélküli téli szabadságot kapnak; az a zsoldos, aki a kikötött szolgálati idő letöltése után már nem képes többé szolgálatot teljesíteni (*apergos*), rokkantsági nyugdíjban részesül; a zsoldos halála esetén gondoskodás történik leszármazottjainak sorsáról; megerősítik azt a korábbi intézkedést, hogy aki kiszolgált idejét vagy elbocsátását

* Elhangzott a Hahn István emlékére az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1988. április 11-én tartott tudományos ülésen.

¹ Ezek közül a szerző a következőkkel foglalkozott: *Das Religionsleben von Pergamon und seine politische Bedeutung. „Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike.“* Halle/Saale 1977, 201 skk.; *Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries.* *Oikumene* 3 (1982) 203 skk.; *Sabazios-Kult in Pergamon.* *Annales Univ. Sc. Bud. de Rol. Eötvös nom. Sectio Historica XXII.* (1982) 251 skk.; *Die Lage der ionischen städtischen Bürger im Königreich Pergamon.* Magyarul: *Ant. Tan.* 31 (1984) 29 skk.; *Das historische Porträt von Attalos I. bei Polybios und Livius.* Előadás a Berlinben 1987 áprilisában tartott Pergamon-konferencián. *Zur Sozialpolitik der Attaliden.* *Tyche* 7 (1992) 133 skk.; *Die Darstellung von Attalos I. in der antiken Geschichtsschreibung.* *Annales Univ. Sc. Bud. de Rol. Eötvös nom. Sectio Historica* 26 (1993): „Gedenkschrift István Hahn“ 53 skk.; *The Attalids of Pergamon and Macedonia.* „Ancient Macedonia“ (Fifth International Symposium Vol. I.) Thessaloniki 1993, 669 skk.

² *M. Launey: Recherches sur les armées hellénistiques, II.* (Paris 1950) 738 skk.; *G. T. Griffith: The Mercenaries of the Hellenistic World.* Cambridge 1935, 171 skk.; *M. Rostovtzeff: Pergamum.* CAH. VIII. 590 skk.; *E. V. Hansen: The Attalids of Pergamon.* Ithaca 1971², 224 skk.

³ OGIS Nr. 266 = IvP. Nr. 13; *H. H. Schmitt: Die Staatsverträge des Altertums, III.: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.* München 1969, Nr. 481.

⁴ Ezekről l. *E. V. Hansen: i. m.* 22; *E. Meyer: Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien.* Leipzig 1925, 94 skk.; *R. B. McShane: The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum.* Urbana 1964, 55 skk.; *R. E. Allen: The Attalid Kingdom. A Constitutional History.* Oxford 1983, 23 skk.

⁵ Ezeket *H. H. Schmitt* értelmezése szerint közöljük, l. i. m. 147 sk.

kéri, azt el kell engedni, és az illető vámmentesen elviheti vagyonát. — A szerződés második részében a zsoldosok hűségükről biztosítják az uralkodót.

Ez a dokumentum kétségtelenül igen fontos a hadtörténetészek számára, hiszen bepillantást enged a hellénisztikus korszak zsoldoskatonáinak életkörülményeibe. Fokozottabban érdekli azonban azt, aki Pergamon történetével foglalkozik. Philetairosról, az önálló Pergamon megteremtőjéről tudjuk, hogy maga is zsoldosvezér volt, aki Lysimachos megbízásából a városban felhalmozott 9 ezer talanton értéket őrizte.⁶ Mint a pergamoni várhegy citadellájában állomásozó helyőrség parancsnoka Kr. e. 283-ban fellázadt Lysimachos ellen és I. Seleukos mellé állt. Ezáltal elérte azt, hogy a Seleukidáktól való formális függés ellenére Pergamon lényegileg önálló politikai tényezővé válhatott. Ő és utóda, I. Eumenész előbb Pergamon városára, majd annak közvetlen környékére, végül Kis-Ázsia egy nagyobb északnyugati területére terjesztette ki az Attalida-dinasztia uralmát.⁷ Mindehhez természetesen katonai potenciállal kellett rendelkezniük.

E katonai erő jellegét és összetételét illetően igen informatív az a felirat, amelyet az I. makedón háború idején állítottak fel Delphoiban a phókisi Lilaia lakói az őket védelmező és az aitolokkal szövetségben a makedónok ellen harcoló pergamoni csapatok tiszteletére.⁸ E feliratról kiderül, hogy a pergamoni katonaság hat egysége védte Lilaia-t. Ezek közül két egység zsoldosokból, három mysiaiakból és egy pergamoni polgárokból állt. Egyöntetű a szakemberek véleménye arról, hogy a mysiai harcosok nem zsoldosok, hanem a pergamoni uralom alá került mysiai területekről besorozott katonák voltak.⁹ A feliraton említett zsoldosok jelentős része Közép- és Észak-Görögországból, valamint Kréta szigetéről származott.

A felirat jól tükrözi a zsoldosok, polgárkatonák és besorozott mysiaiak arányát az első Attalidák seregeiben. A dokumentum alapján azonban világos, hogy a pergamoni hadsereg nemcsak zsoldosokból állt, viszont a zsoldosok fontos szerepet játszottak benne. Ez a felirat kései ugyan, de ennek alapján feltételezhetjük, hogy a pergamoni haderő összetétele már Philetairos korában is hasonló lehetett.¹⁰

Ami a zsoldosokat illeti, rájuk nézve az első pergamoni dokumentum az előzőekben ismertetett, a zsoldoslázadást lezáró szerződés. Ez — formáját tekintve — teljesen megegyezik az államközi szerződésekkel. Ezért találhatjuk meg H. H. Schmitt művében, amely a görög-római világ Kr. e. 4–3. századi államszerződéseit gyűjti össze. A könyv szerzője így indokolja a felirat közlését: „Das Abkommen ist, obgleich kein Staatsvertrag im eigentlichen Sinn, in die Sammlung aufgenommen, da es alle Formen eines internationalen Vertrags aufweist und da die Söldnerführer in der Rolle nahezu selbständiger Dynasten, also quasi-völkerrechtlicher Partner auftreten.”¹¹

Éppen a felirat ezen jellegzetességéből kiindulva hangsúlyozza H. Bengtson, hogy az Attalida-állam történetének első szakaszában a zsoldosok saját tisztjeik

⁶ Strab. XIII 4,1 (C 623).

⁷ L. R. B. McShane: i. m. 30 skk.; E. V. Hansen: i. m. 14 skk.; E. Meyer: i. m. 94 skk.; R. E. Allen: i. m. 14 skk.

⁸ M. F. Courby: Fouilles de Delphes, II. La Terrasse du Temple, 220–226. Vö. E. V. Hansen: i. m. 225 sk.; G. T. Griffith: i. m. 171 sk.; M. Rostovtzeff: i. m. 594 sk.

⁹ G. T. Griffith (i. m. 172) kételyét fejezi ki a mysiaiak zsoldos mivoltával kapcsolatban, míg M. Rostovtzeff (i. m. 595) és E. V. Hansen (i. m. 227) nem tekinti őket zsoldosoknak.

¹⁰ M. Rostovtzeff: i. m. 594; G. T. Griffith: i. m. 171; E. V. Hansen i. m. 224.

¹¹ H. H. Schmitt: i. m. 147.

vezetése alatt önálló életet folytattak, és mint a társadalom más rétegeitől elkülönült elemek az uralkodóval vezetőik közvetítése révén kerültek csak kapcsolatba.¹² Mi ehhez hozzátehetjük, hogy a zsoldosok helyzetét következőképp a társadalomban történő integrálódás hiánya jellemezte, ami társadalmi „Randgruppe” jellegűket bizonyítja.¹³

A szerződés további elemzése azt mutatja, hogy nem alkalmilag, hanem hosszú távon álltak az Attalidák rendelkezésére a benne említett zsoldoscsapatok. Ez kitűnik az I. Eumenés által teljesített feltételekből. E vonatkozásban hasonlóak voltak azokhoz az ugyancsak hosszú ideig alkalmazásban lévő zsoldosegységekhez, amelyek korábban Philetairos parancsnoksága alatt ellenőrizték Pergamon városát. Itt viszont rá kell mutatni arra, hogy a legfrissebb kutatások szerint Pergamon már az Attalidák előtti korszakban kifejezett és tekintélyes *polis* volt.¹⁴ Igen nagy a valószínűsége annak, hogy éppen ezért a várost ellenőrző zsoldosok éppúgy nem integrálódtak még az Attalidák uralomra jutása után sem a *polis* társadalmába, mint Attaleiában és Philetaireiában állomásozó bajtársaik. A régészeti adatok szerint a zsoldoscsapatok a várhegyen álló kaszárnnyákban laktak, elkülönülve a lakosságtól.¹⁵ Így elmondható, hogy az első Attalidák idején a Pergamon városában és a növekvő Pergamoni Birodalom településeinek elhelyezett zsoldosok a hellén városi polgárság, a városokban élő szabad betelepültek (*paroikoi*), a szabadonbocsátottak, a rabszolgák és a falvak lakossága mellett egy különálló, *marginális*, de folyamatosan létező társadalmi csoportot alkottak.

A Seleukidákkal és a gallokkal kirobbant konfliktusokban¹⁶ az alkalmilag felfogadott zsoldosok mellett¹⁷ fokozottan szükség volt az állandó zsoldos haderőre. Ám, mint azt a zsoldosok I. Eumenés uralma idején bekövetkezett lázadása mutatja, az uralkodó ezt a haderőt éppen *marginális* társadalmi helyzete miatt nehezen ellenőrizhette. I. Eumenés ezért tudatosan törekedett arra, hogy államszervező tevékenysége részeként¹⁸ — akár nagy szociális engedmények árán is¹⁹ — az állandó alkalmazású zsoldosokat magához kösse, és ezzel a társadalomba történő integrálásukat megkezdje.

I. Eumenés intézkedései nyilván elérték céljukat, hiszen zsoldoslázadásról többé nem hallunk a Pergamoni Birodalomban. A királyi címet felvevő I. Attalos a gallok, az Antiochos Hierax, Achaiois és a makedón V. Philippos elleni háborúiban bőségesen alkalmazott zsoldosokat.²⁰ Ugyanígy tett utóda, II. Eumenés is, aki a rómaiakkal szövetségben vívta meg a spártai Nabis, majd a III. Antiochos elleni

¹² H. Bengtson: Die Strategie in der hellenistischen Zeit, 2. München 1964, 205.

¹³ L. A. Bellebaum megállapítását, aki szerint a társadalmi „Randgruppe”-jelleg egyik ismérve a „Desintegration”. „Soziale Randgruppen und antike Sozialpolitik” — Symposium vom 21. bis 23. 9. 1987. Graz. Voraussichtliches Programm und Resümees der Referate, 8.

¹⁴ R. E. Allen: i. m. 159 skk.

¹⁵ E. V. Hansen: i. m. 269; M. Rostovtzeff: i. m. 595.

¹⁶ R. B. McShane: i. m. 42 skk.; E. V. Hansen: i. m. 21 skk.; R. E. Allen: i. m. 20, 136 skk.

¹⁷ G. T. Griffith: i. m. 173 sk.; E. V. Hansen: i. m. 225 sk.; M. Rostovtzeff: i. m. 596.

¹⁸ E. V. Hansen: i. m. 21 sk., 189 sk.; R. E. Allen: i. m. 165 skk.

¹⁹ L. az OGIS Nr. 266 = IvP. Nr. 13-ban felsorolt engedményeket!

²⁰ R. B. McShane: i. m. 58 skk.; G. T. Griffith: i. m. 173 sk.; E. V. Hansen: i. m. 26 skk.; R. E. Allen: i. m. 28 skk.

háborút.²¹ Tevékenysége elismeréseképp a III. Antiochos elleni harcot lezáró apa-meiai béke (188-ban) nagyhatalommá tette az Attalidák államát.²²

A megnövekedett Pergamoni Birodalom ezután újabb ellenségekkel nézett szembe,²³ és természetesen a terület is nagyobb lett, amely felett az Attalidák közvetlen katonai ellenőrzést gyakoroltak. Emiatt szükségessé vált a zsoldosok társadalmi integrálásának meggyorsítása. Ennek egyik módja az volt, hogy a zsoldosoknak földet (*kléros*) adtak. Mint H. Kreissig írja: „Im Pergamenischen Reich wurden κληροι . . . in unterschiedlicher Grösse für Ackerbau und Weinbau an Soldaten verteilt, die zum Teil auf ihrem κληρος, zum Teil in der Stadt . . . lebten.”²⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy B. Welles szerint a város ez esetben Pergamon városát jelentette.²⁵ Kreissig és Welles megállapításai az RC. No. 51 = IvP. Nr. 158 feliraton alapulnak.²⁶ Kreissig külön tanulmányt is szentelt e felirat egyik érdekes adatának.²⁷ Ebben kimutatja, hogy a pergamoni király (valószínűleg II. Eumenés) által közvetített adásvétel révén egyes *kléruchosok* teljes rendelkezési jogot kaptak földjeik felett. Így a zsoldosoknak legalább egy része antik magántulajdon birtokosa lett!

Tudjuk, hogy az Attalidák pergamoni birodalma volt az egyetlen olyan hellénisztikus területiális monarchia, amely görög mintára szervezett *polis*ből mint magból alakult ki. Ennek a ténynek kétségkívül szerepe volt abban, hogy a pergamoni uralkodók általában támogatták a különféle hellén városok polgárságát, sőt a hellén városi polgárságot tekintették uralmuk alapvető társadalmi bázisának.²⁸ A zsoldosok antik földtulajdonban való részesítése nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a zsoldosok és a hellén városi polgárok között gazdasági-politikai érdekazonosság jöjjön létre. Ez felgyorsította a zsoldosok egy részének társadalmi integrálódását, és megfelelt az Attalidák másik céljának is: ez a cél az antik társadalmi-termelési viszonyok elterjesztése volt az uralmuk alá került kis-ázsiai területeken.

A H. Kreissig által is elemzett felirat, valamint egy III. Attalos halála után született pergamoni néphatározat (OGIS Nr. 338 = IvP. Nr. 249) alapján joggal állapítja meg G. T. Griffith: „In Pergamum . . . in the second century it seems that all the new military settlers of the Attalids . . . must originally have served in the

²¹ R. B. McShane: i. m. 131 skk.; E. V. Hansen: i. m. 70 skk.; É. Will: Histoire politique du monde hellénistique, II. (Nancy 1967) 152 skk.; E. Badian: Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War. Studies in Greek and Roman History. Oxford 1968; A. Piganiol: La conquête romaine. Paris 1974. 303 skk.; M. Holleaux: Rome and Antiochus. CAH VIII. 199 skk.

²² A békeszerződés szövegét l.: Polybios XXI 42, 1–27; Livius XXXVIII 38, 1–18. A Pergamont érintő rendelkezésekről és az uralma alá került városok státusáról l. R. B. McShane: i. m. 150 sk.; E. V. Hansen: i. m. 92 sk.; M. Rostovtzeff: i. m. 603 skk.; D. Magie: Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ. Princeton 1950, 950, 60. jegyzet. A királyság területére és lakóinak számára vonatkozó adatokat l. G. Cardinali: Il Regno di Pergamo. Roma 1906, 173.

²³ II. Eumenés Kr. e. 188 után vívott háborúiról l. R. B. McShane i. m. 158 skk.; E. V. Hansen: i. m. 97 skk.

²⁴ H. Kreissig: Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich. Berlin 1978, 49.

²⁵ C. B. Welles: Royal Correspondence in the Hellenistic Period. New Haven 1934, 207.

²⁶ Vö. G. T. Griffith: i. m. 179; E. V. Hansen: i. m. 233; M. Rostovtzeff i. m. 597 skk.

²⁷ H. Kreissig: Fragen der Sozialökonomischen Basis im Hellenismus des Ostens. JWG. 1971. II. 119 skk. Kreissig a feliratot így értékeli: „Die Inschrift von Pergamon bringt noch eine Einzelheit, die ein Schlaglicht auf den Einfluss klassisch-antiker Eigentumsformen und -Vorstellungen wirft, der für den Hellenismus eben bezeichnend ist.”

²⁸ L. „Zur Sozialpolitik der Attaliden” c. cikkemet. Tyche 7 (1992) 133 skk.

Pergamene army as mercenaries.”²⁹ Ugyanezen dokumentumok alapján írja M. Rostovtzeff: „Most of these military settlers were of non-Greek origin...”³⁰

Rostovtzeff helyesen vélekedett úgy, hogy a legtöbb pergamoni katonatelepes kis-ázsiai eredetű volt. III. Attalos halála után ugyanis a már említett néphatározat a Pergamon városában és a *khórán* élő katonák különböző csoportjai számára biztosította a pergamoni polgárjogot. E csoportok közül az egyiket a felirat *Mysoi*, a másikat *Masdyénoi* néven említi. Ezek kétségkívül erősen hellénizálódott mysiai zsoldosok voltak.³¹ Integrálódásuk a pergamoni társadalomba oly erősen előrehaladt, hogy R. E. Allen jogosan állapítja meg: „These *katoikoi* were surely not... royal mercenaries in the usual sense, but rather members of the village communities around Pergamon who served, as well as Pergamene citizens, in the army...”³²

A pergamoni néphatározat a *katoikoi* mellett megemlíti az *epikuroi*, *stratiótai*, *paraphylakitai* egységeit is, amelyek szintén polgárjogban részesülnek. Az intézkedést a szöveg biztonsági okokkal magyarázza. Feltehető, hogy ezt a lépést a lázadó Aristonikossal szembeni védekezés diktálta.³³ Aristonikos III. Eumenés néven lépett fel, és meg akarta akadályozni III. Attalos Róma javára írt végrendeletének érvényrejtését. Mozgalma idővel társadalmi konfliktust idézett elő utópisztikus ideológiája miatt.³⁴ Akár Aristonikos mozgalma, akár más külső veszély következtében³⁵ kaptak teljes polgárjogot a pergamoni zsoldosok különböző csoportjai, a lényeges számunkra az a tény, ami ebben az eseményben tükröződik: a hellénizálódott és részben antik földtulajdonnal rendelkező zsoldosok társadalmi beilleszkedése a közös gazdasági-politikai érdekek, valamint az egységes kultúra és vallás alapján annyira előrehaladt, hogy egy adminisztratív intézkedés elég volt e folyamat megkoronázásához.

Ebben az összefüggésben feltétlenül logikai kapcsolatnak kell lennie a III. Attalos által támogatott Zeus Sabazios-kultusz pergamoni népszerűsödése és a zsoldosok különféle típusainak polgárjoghoz juttatása között.³⁶ A hellén és kis-ázsiai vonásokat szinkretizáló és a királyt hadi sikerekhez juttató istenség tisztelete ideológiai háttérként szolgálhatott azon társadalmi elem felemeléséhez, amely maga is vegyes hellén-kis-ázsiai eredetű volt, és a legnagyobb mértékben részt vett a birodalom katonai akcióiban.

Összegzésképp megállapíthatjuk, hogy a hellénisztikus Pergamon zsoldosai kezdetben a társadalom szélére szorult réteget alkottak. Ez fejeződött ki I. Eume-

²⁹ G. T. Griffith: i. m. 314.

³⁰ M. Rostovtzeff: i. m. 595.

³¹ D. Magie: i. m. 1036 sk., 8. jegyzet; M. Rostovtzeff: i. m. 595: „The Mysians, however (and also the Mazdyenes), were completely hellenized, if we may judge from many examples of their names which appear both in the lists of soldiers and the lists of ephebes.” A bennszülött lakosság hellénizálódásáról l. még: F. M. Heichelheim: *An Ancient Economic History*, III. (Leiden 1970) 174 skk.; K. Eddy: *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334—31 B. C.* Nebraska 1961, 168 skk.; W. W. Tarn: *Hellenistic Civilization*. London 1952³, 344 skk.

³² R. E. Allen: i. m. 177.

³³ Így J. Hopp: *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden* (Vestigia 25) München 1977, 123 skk.

³⁴ R. Müller: *Zur sozialen Utopie im Hellenismus. Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen*. Berlin 1975, 277 skk.

³⁵ D. Magie: i. m. 1037, 8. jegyzet.

³⁶ I. Kertész: *Sabazios-Kult...*

nés elleni zendülésükben is. Később a pergamoni uralkodók gazdasági és kultúr-, illetve valláspolitikai intézkedései révén fokozatosan hellénizálódtak és integrálódtak a társadalomba, végül teljes jogú pergamoni polgárokká váltak. Ez természetesen egyfelől felemelkedést jelentett számukra a társadalmi ranglétrán, másfelől azonban le kellett mondaniuk arról a sajátos függetlenségről, amely elődeik számára még meghagyta a munkáltató szabad kiválasztásának lehetőségét. A polgárjogban való részesedés ára a személyes szabadság megcsonkulása volt. A társadalom, amely befogadta őket, végleg elvette tőlük sorsuk szabad irányításának jogát.

LUCUBRATIONES ENNIANAE

Quintilianus (Inst. X 1, 88) Enniust az ősi szenthelyek százados tölgyfáihoz hasonlítja, melyek már nem is annyira látványosan szépek, mint inkább *religio*-t sugallnak (*Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et antiqua robora non tantam habent speciem, quantam religionem*). Tudjuk azonban, hogy ez az áhítatos tisztelet — Vergilius árnyékában — korántsem mindig volt általános, és az *Ennius pater* mást jelent Horatiusnál (Epist. I 19, 7)¹ és egészen mást majd Paulus Merula Ennius-kiadásának üdvözlő versében (Bonav. Vulcanius, 1595: *vatum pater Ennius, ἀρχὸς αἰδοπόλων*). Hasonló magasztalással emlékezett meg a „nagyszerű tehetségű” költőről (*poeta antiquus magnifico ingenio*) már korábban Jos. Iust. Scaliger is: „*utinam hunc haberemus integrum et amisissetus Lucanum, Statium, Silium Italicum et tous ces garçons-là!*”^{1a} A tárgyilagos értékelést fölöttébb megnehezíti a hagyomány töredékessége: a *disiecti membra poetae* (Hor., Sat. I 4, 62) legfeljebb sejtethetik, de hitelesen nem mutatják a nagy kezdeményező igazi nagyságát.

Eduard Norden, akinek „Ennius und Vergilius” c. könyve² azóta is korszakalkotónak számít,³ okkal írhatta, hogy az Ennius „maradványait” összegyűjtő és értelmező Joh. Vahlen⁴ érdemei nem szorulnak az ő dícséretére (163). Ugyanő a két első újkori Ennius-kiadó (Hier. Columna, 1590, illetve P. Merula, 1595) *acumen*-ét is „csodálattal” tartotta számon,⁵ Vahlen ellenfelét, Luc. Müllerét persze már ritkábban. Gondolt azonban az Ennius-fragmentumok jövőbeli kiadóra is (78,

¹ Vö. A. Traglia: Ennio nella critica oraziana. F. Della Corte-empl. III (Urbino 1987) 89 skk., különösen 97 skk.

^{1a} Vö. Otto Skutsch: Readings and interpretations in the Annals. A Fondation Hardt 17. Entretiens-kötetében (Vandoeuvres — Genève 1972), 3; Ennius utóéletéről I. W. Suerbaum tanulmányát (*ibid.*), 332 és *passim*; Sc. Mariotti: Fortuna ed edizioni di Ennio. A „Lezioni su E.” c. kötetben (2. kiad., Urbino 1991), 27 skk. Idézzük itt O. Skutsch apjának jellemzését is: „Vater des poetischen Stiles bei den Römern” (a „Die Kultur der Gegenwart” I/8. kötetének — Berlin — Leipzig 1905 — latin nyelvtörténeti összefoglalásában, 429). Az ifj. Scaliger szellemességét ugyancsak az id. Franz Skutsch ásta elő: RE „Ennius” 2619; majd Norden is felkapta: Einl. I 462.

² Leipzig–Berlin 1915; a „Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit” alcím a könyv keletkezésének körülményeire utal. (Az előszó kelte: 1914. dec. 1.) A nagy reményekre jogosító Tycho von Wilamowitz-Moellendorff ekkor már elesett a harctéren; a könyvvel kapcsolatban Nordenhez intézett Wilamowitz-lévé hangulata kimondatlanul is erről árulkodik; közölte O. Skutsch: Antike und Abendland 29 (1983) 90 skk.

³ L. S. Timpanaro „Forschungsbericht”-jét: Anz. f. Alt.-wiss. 5 (1952) 260 sk.

⁴ J. Vahlen: Ennianae poesis reliquiae². Leipzig 1903.

⁵ Pl.: Enn. u. Verg. 62, 1 vagy 154.

1–2), de nem sejtette, hogy az Ennius-kutatónak is kiváló Franz Skutsch (a RE „Ennius”-cikkének írója) érdemes folytatója majd éppen az az Otto Skutsch lesz, aki munkálatainak állásáról a fentebb idézett Hardt-Entretien-en számolt be, és akinek monumentális műve (The Annals of Q. Ennius, ed. with introduction and comm., Oxford 1985) híján mi sem merészkedtünk volna az enniasi *rommező* újbóli átbúvárlására.

A ’rommező’ kifejezést szándékosan használtuk, gondolva H. Strasburger mintaszerű historiográfiai áttekintésére: „Umblick im Trümmerfeld der griechischen Geschichtsschreibung.”⁶ Tanulságos az a hasonlat, amellyel a Diodórosnak, Plutarchosnak, továbbá Curtius Rufusnak és Arrianosnak köszönhető „összefüggő tartalmi kivonatok” (28: Nacherzählungen) hasznosságát próbálta érzékeltetni: „Man muss mit viel Vorkenntnissen... an ihn (Diod.) herantreten und die eigene Phantasie angestrengt arbeiten lassen, etwa so, wie wenn man vor Erfindung der Schallplatten grosse Opern in Arrangements für Dilettanten auf einem schlechten Pianino studierte...” Diodóros excerptumai mégis nélkülözhetetlenek oly fontos szerzők tanulmányozásához, mint Ephoros, Kleitarchos, a kardiai Hierónymos, Poseidónios stb.⁷ A keserves fáradsággal úgy-ahogy rekonstruálható szerzőket hosszan sorolhatnám.

És — hogy témánkhoz közeledjünk — a hellenisztikus eposszal hogy állunk? Ott is vigasztalan rommezőn bukdácsolunk — a hősi eposz továbbéltetésének Vergiliusig leküzdhetetlen nehézségeiről nem is beszélve. Nagy fába vágta fejszéjét Konrat Ziegler, amikor a 30-as évek elején „Das hellenistische Epos” c. kis könyvét megírta, majd amikor a második kiadást 1966-ban az „Ennius als hellenistischer Epiker” c. függelékkal kiegészítette. Eredetileg a görög költészet emez „elhanyagolt fejezetének” akart volna igazságot szolgáltatni, majd még fontosabb feladatának érezte, hogy Enniust ne csupán *alter Homerus* mivoltában, hanem latinul író hellenisztikus költőként mutassa be.⁸

Habent sua fata libelli: Ziegler libellusának sorsához nemcsak az tartozik hozzá, hogy megjelentekor (1934-ben) a Berlinben már jó ideje *persona ingratiissima*-nak tekintett szerzőt szinte agyonhallgatták,⁹ hanem az is, hogy O. Skutsch bibliográfiájában sincs említve.¹⁰

Ziegler nem érte be az Ennius-töredékekben lépten-nyomon kitapintható homérizáló rekvizitumokkal, bőven talált „Homérostól idegen” elemeket is bennük, így például a tömegeket mozgó csatajelenetek „erőteljesen pathétikus” ábrázolásaiban, a lovasság (sőt elefántok!) szerepeltetésében vagy éppen a tengeri ütközetek leírásaiban, és mindezt „nagy valószínűséggel” (72) a hellenisztikus epika gyakorlatára vezette vissza. Ennius „nagyszabású” (grossartig) tengeri csataleírásai a diadochosok korának szenzációit tükrözik olyanformán, olyan színekkel, mint

⁶ A „Historiographia antiqua” c. W. Peremans-émlékkönyvben (Leuven 1977), 3 skk.

⁷ I. m. 29; vö. E. Schwartz: RE „Diodoros” 669.

⁸ Így a 2. kiadás elé iktatott megjegyzésben; H. Gaertner kegyeletos nekrológiájában (RE-Register d. Nachträge u. Suppl. 1980, p. XI) árnyaltabban: „Ennius als... in homerisch-hesiodischer Tradition angesiedelten römischen Epiker in den Kontext der ihm zeitgenössischen höfisch-idealisierenden Epik der Diadochenzeit zu stellen.”

⁹ Talán az egyedüli recenzió: P. Sonnenburg, Phil. Wochenschr. 54 (1934) 1368 skk.

¹⁰ Megértőbb P. Wülfing „Ennius als hellenistischer Dichter” c. előadásában, Entret. Hardt 17, 258; l. még Sc. Mariotti fenntartásait: Gnomon 43 (1971) 147 skk.; elutasítón R. Häussler: Das hist. Epos der Griechen u. Römer bis Vergil, I. (Heidelberg 1976) 88 skk. és *passim*.

ahogy a költők Démétrios Poliorkétész vagy Antigonos Gonatas győzelmeit megénekelték — „hochpathetisch wie die Nike von Samothrake” (74). Ziegler szerint Ennius — tagadhatatlanul mesterien — az előző másfél évszázadban kialakított költői stílust alkalmazta, mintáit nem az olvasók megrikatására számító „tragikus” (Polybiostól színpadiasnak bélyegzett) hellenisztikus történetíróktól vette, hanem a „hochpathetisch” hellenisztikus epika gyakorlatából merítette. Nem érzi meggyőzőnek Norden megállapítását, aki szerint (Enn. und Verg. 158) „Ennius e történetírás nyomán alakította ki *költői* évkönyveinek stílusát, mint ahogy a történetírók Fabius Pictor óta *prózai* műveikét.” Elutasítja (76) Fr. Leo túlzó kijelentését, hogy ti. a hellenizmus korának történeti eposza nem egyéb, mint „csupa ékesen szóló sablon és formula” (Epos der Schablone und Formel mit aufgeputzter Diktion),¹¹ amelyet Ennius *nem* vehetett mintául. A folytatás azonban rávilágít Ziegler érvelésének sebezhető pontjára: ha szerinte „Ennius nyomán kell képet formálnunk arról az irodalmi műfajról, amelynek egyetlen, sajnos csak töredékekben ránk maradt képviselője éppen ő”, akkor körülbelül úgy járnánk el, mint azok, akik annak idején a parioni Neoptolemos traktátusának papiruszokon ránk maradt hiányos szövegét Horatius Ars poeticájából egészítették ki, hogy aztán az így rekonstruált szövegből magyarázzák az Ars poeticát.

Hiányosnak érezzük Ziegler utólagos kiegészítésének lezárását (76 sk.) is: „Aki Enniust csodálja és elvesztését fájlatja, az a hellenisztikus epikusok teljes elvesztését sem intézheti el közömbös vállrándítással. Azok között, akik az Antigonidák, Seleukidák, a Ptolemaiosok és a pergamoni uralkodók tetteit és sorsfordulatait megénekelték, bizonyára akadt olyan, aki művészi tehetség dolgában felvehet-e volna Enniusszal a versenyt. Csakhogy neki, Róma énekesének a világtörténelem külön esélyt juttatott a túlélésre, mint a Rómától legyűrt dinasztiaikéinak.” Ziegler felsorolásából hiányzanak a *korábbiak*, Nagy Sándor méltatlan Homéridái (vö. Curt. Ruf. VIII 5, 8), akiknek *historiográfiai* szerepét W. W. Tarn alapvető művében¹² külön fejezetre méltatta, és akiket H. Strasburger (Tarn könyvének fontos recenziójában)¹³ sem marasztalt el mindenestől: „Alexandros kíséretének fűzfapoétái („Dichterlinge”) jó néhány fantasztikus elbeszéléssel gazdagították a hagyományt, különösen Alexandros mitikus példaképeinek — Héraklés, Dionysos, Achilleus — utánoztatásával.”

Tudjuk, hogy a krétai Rhianos „Messénia” c. történeti eposzának hőse, Aristomenész, Achilleusként harcolt a városát szolgaságba hajtó spartaiak ellen (Paus. IV 6, 3),¹⁴ de Nagy Sándor udvari költői már korábban achilleusi tetteket (monomachiákat, *μαχη παραποτάμιος*-okat stb.) hajtattak végre gazdájukkal. Nem célunk itt felsorakoztatni a római annalista hagyományban kitapintható Achilleus-imitatio valamennyi dokumentumát (például a Camillus-legendának Liviusnál olvasható homérizálásait, egyebek közt a sértett hős Ἀχιλλεῖος εὐχὴ-ját, V 32, 9: *precatus ab dis immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent*, vö. App., Ital. 8, 5, illetve II. I 233 skk.), megvitatásra érdemesnek tartjuk viszont a hitszegő Mett(i)us bűnhődésének

¹¹ F. Leo: Geschichte der röm. Lit. I (1913) 172; vö. 170 („Niveau des hellenist. Feldzugsepi-
kers”).

¹² W. W. Tarn: Alex. the Gr. II (Oxford 1950) 55 skk.: The Poetasters.

¹³ Bibl. Or. 9 (1952) 208/B.

¹⁴ Vö. R. Häussler: i. m. I 86.

vergiliusi ábrázolását (Aen. VIII 642 skk. *citae Mettum in diversa quadrigae distulerant* . . . , *raptabatque viri mendacis viscera Tullus* . . .), amelyhez Servius csak ennyit jegyzett meg: *color loci plane Ennianus*.

A hellenisztikus történetírás műhelytitkainak nyomozása közben külön tanulmányban foglalkoztunk Béssos és Mettius — a két κατ'ἔξοχῃν áruló — kivégzésének irodalmi ábrázolásaival.¹⁵ Az Achilleus bosszúját (Il. XXIV *init.*) reprodukáló liviusi hagyományban (I 28, 10) megfigyelhető a „tragikus” historiográfiának az előzményekre mindenáron ráduplázó gyakorlata: a legendás római király nem *egy bigához*, hanem *két quadrigához* kötötteti legyőzött ellenfelét; nem is halottat, hanem élő embert hurcol meg, sőt tépet ketté; Hektór meggyalázását szánakozva nézik az istenek, míg Mettius széttépetésének szörnyű látványát senki sem viseli el: *avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos*.

De az achilleusi bosszúállás másik „utánzását” is megtaláljuk a Nagy Sándor-hagyományban, mégpedig a Gaza városát két hónapig védő Baitis kivégzésének leírását Curtius Rufusnál (IV 6, 26–29)¹⁶ és a magnésiai Hégésias Alexandros-történetének egyik töredékében (Dion. Hal., De comp. verb. 18 = FrGrHist 142, 5).¹⁷ A borzalmas jelenet dramatizáló Curtius Rufus kifejezetten utal az *insolenti gaudio elatus, alias virtutis etiam in hoste mirator* Alexandros őrjöngő dicsekvésének tárgyára, már mint az ősenek vallott Achilleusra, akinek Hektóron kitöltött bosszúját „utánozta” (*imitatum se esse*). Hégésiasnak Dionysiosztól idézett leírása nem mindenben egyezik Curtius Rufuséval (itt Baitis *nem hallgat* makacsul, hanem „barbár kiáltozással” esd kegyelmet, de *soloikismos*-ával csak nevetésre ingerli a pajkos — *στρατιωτικὴν ὕβριν ὕβριζων* — sokaságot), F. Jacoby kommentárja (p. 550)¹⁸ szerint kettejük forrása (Vorlage) mégis azonos lehetett. (Valamelyik „Dichterling”? Vagy inkább Kleitarchos?)

Ugyanígy csak találgathatjuk Ennius forrását. Annyi bizonyos, hogy közvetlenül Homérosból nem vehette. Skutsch (276) mértéktartó: Serviusnak az Aeneis VIII 643. sorához fűzött kommentárja alapján „majdnem elkerülhetetlen az a következtetés, hogy a meghurcolás Enniusból van véve”. Mivel más összefüggésben¹⁹ sikerült valószínűsíteniünk a római történetírás archégetésének, Fabius Pictornak hagyománygazdagító szerepét, és Ennius római előzményeinek kutatói hasonlóképpen gyakorta következtetnek felhasználására,²⁰ itt is bízást gondolhatunk őreá. Tekintettel továbbá Fabius Pictornak *bizonyítható* szerepére Appianos forrásai között, kérdéses, hogy F. Münzer sejtése (mely szerint Appianos annalista

¹⁵ Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk.

¹⁶ Vö. B. I.: Fabius Pictor redivivus. Ant. Tan. 33 (1987–88) 142.

¹⁷ Az asianizmusnak erről a fő képviselőjéről l. Cic., Or. 66, 226: *non minus sententiis peccat, quam verbis, ut non quaerat, quem appellet ineptum, qui illum cognoverit*; vö. E. Norden: Die ant. Kunstpr. I 134: „Erfinder des perversen Geschmacks in Rede und geschichtlicher Darstellung.”

¹⁸ F. Jacoby (*ibid.*) még megjegyzi: „Aus Hegesias’ Darstellung hat Dion. herausgehoben, was er für den beabsichtigten Vergleich mit Ilias X braucht.”

¹⁹ Ant. Tan. 33 (1987–88) 136 skk.

²⁰ E. Norden: Enn. u. Verg. 107; 110 sk.; 112, 1; 125 sk. (Hor. C. II 1, 17 skk. soraival kapcsolatban): „Auf dieser Linie, die von der hellenist. Geschichtschreibung zu Asinius Pollio führt, stehen auch die Epiker . . .”, vö. 157, 2; 149; 158: „an dieser (der mit rührsamen Mitteln allzu freigebigen, auf tragisches Pathos abzielenden) Geschichtschreibung hat sich Ennius den Stil seiner poetischen Annalen gebildet wie die Historiker den ihrer prosaischen.” L. még Skutsch: i. m. 321; 324 sk.; 409; 490; 639.

előzményeiben enniusi befolyással is kellene számolnunk)²¹ nem inkább Fabius Pictorra vonatkoztatandó-e.

Norden jóvoltából²² biztosabb talajon járunk a 230. (Sk. = 256 V.) sor (*dum censent terrere minis, hortantur ibe sos*) értelmezésében és Fabius Pictorra való visszavezetésében. Ő volt az, aki az első olvasásra érthetetlen ἀντίθετον-t (*terrere* — *hortari*) Polybios telamoni csataleírásának (II 29, 6 sk.) hasonló fordulataival (τὰ μὲν ἐξεπλήττοντο, τὰ δὲ . . . παρῳξύνοντο) összevetve arra következtetett, hogy Ennius talán még Polybiosnál is pontosabban őrizte meg a bizonyítható közös forrás, Fabius Pictor *szemtanúi* leírásának fogalmazását.²³

Skutsch (410) itt is óvatos: elfogadja, de nem érzi bizonyosnak Norden „sejtését” (his suggestion, adopted here, must not be taken for certain). Hát még ha tovább merészkednénk! Norden részletekbe menően taglalja Polybios túl színes (illetve hangos) leírását: a gallusok Telamonnál éktelen lármával ijesztgették a rómaiakat, ὥστε μὴ μόνον τὰς σάλπιγγας καὶ τὰς δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ τοὺς παρακειμένους τόπους συνηχοῦντας ἐξ αὐτῶν δοκεῖν προΐεσθαι φωνήν, vagyis hogy a környék is félelmetesen visszhangzott. Nem utal viszont Curtius Rufus és Diodóros megfelelő helyeire, ahol az issosi összecsapás előtt a perzsák *inconditum et trucem sustulere clamorem* (Curt. Ruf. III 10, 1), aminek viszonzásául a számra kisebb makedón sereg csatakiáltását a környező hegyek és erdők megsokszorozva visszahangozzák: *redditur (sc. clamor) et a Macedonibus . . . iugis montium vastisque saltibus repercussus: quippe semper circumiecta nemora petraeque, quantamcumque acceperere vocem multiplicato sono referunt* (10, 2). Diodórosnál fordított a sorrend (XVII 33, 4: a mindkét oldalról felhangzó kürtjelek után a makedónok csatakiáltása hallatszik elsőnek), de az eredmény ugyanaz: συνήχησε μὲν ἡ σύνεγγυς ὄρεινὴ πᾶσα, τὸ δὲ μέγεθος τῆς βοῆς ὑπερῆρε τὴν προγεγεννημένην κραυγὴν ὥς ἂν πεντήκοντα μυριάδων μιᾷ φωνῇ συνηχοῦσῶν. Diodóros XVII. könyvének legutóbbi kiadója, P. Goukowsky (éd. Budé, Paris 1976, p. 49, 2) ezzel kapcsolatban nemcsak Curtius Rufusra utal, hanem arra is kitér, hogy a fentebb idézett Polybios-részletben Fabius Pictor feltehetőleg Kleitarchos túlzó előadását vette mintául (semble avoir imité ce passage — de Clitarque? — dans son récit de la bataille de Télamon).

De ennél még tovább is mehetünk. *Iam ad teli iactum pervenerant* — kezdi Curtius Rufus az issosi csata leírását (III 11, 1), mégpedig a perzsa lovasság rohamával, amelyet makedón ellentámadás követ. A perzsák sokasága közé ékelődött thessaliai lovasegységek derekasan védekeznek, *sed conferti et quasi cohaerentes tela vibrare non poterant: simul erant emissa, invicem concurrentia implicabantur levique et vano ictu pauca in hostem, plura in humum innoxia cadebant* (11, 4). Diodóros kivonatában az események döbbenetességének ismételt bejelentése (XVII 32, 4 καταπεπληγμένοι, καταπληξάμενος, 33, 1 καταπληκτικῶς) után ugyanúgy kezdődik (33, 3: ὥς δ' αἱ δυνάμεις ἐντὸς βέλους ἐγίνοντο), majd máris a barbárok sűrűn záporozó hajítódárdáinak hatástalanságával folytatódik: ἐπέρριψαν οἱ βαρβαροὶ τοσοῦτον πλήθος βελῶν, ὥστε διὰ τὴν πυκνότητα τῶν βαλλομένων ἀλλήλοις

²¹ RE „Servilius Geminus” 1795.

²² Enn. u. Verg. 110 skk.

²³ Vö. még 107; Polybios „kézzelfogható” latinizmusairól: 112, 1; ugyanitt a hellenisztikus történetírásban — és Fabius Pictor összefüggő szövegmélekeinek stílusában is — kimutatható θεατρικόν-ról, ami „a diadochosok korának íróitól Poseidónioson át Tacitusig vezet és alkalmilag a ὕψος és χαοζήλια határán mozog.” Norden szerint, Ennius az utóbbinak „ugyancsak hódolt” (hat reichlich gehuldigt).

συγκρουόντων ἀσθενεστέρας γίνεσθαι τὰς πληγὰς. Ezután következik a mindkét részről felhangzó csatazaj ékhózása; Arrianos hitelesebb forrásokat követő leírásában (II 10, 3 sk.) mindebből csak a kezdőmondat egyezik: ὥς δὲ ἐντὸς βέλους ἐγίγνοντο...

A rokonítható enniusi sor (583 Sk. = 570 V. *pila retunduntur venientibus obvia pilis*) magyarázatában Skutsch (722 sk.) megint csak fölöttébb körültekintő: a napot elsötétítő vagy jégesőként zúduló nyílzápor hagyományos hasonlatához képest Ennius dárdái a levegőben találkoznak és hullanak le „ártalmatlanul”. Már a 483 skk. (Sk. = 472 sk. és 519 sk. V) sorok (*oscitat in campis caput a cervice revulsum, semianimesque micant oculi lucemque requirunt; cumque caput caderet, carmen tuba sola peregīt, et pereunte viro raucum sonus aere cucurrit*)²⁴ is „nagy valószínűséggel”²⁵ a magnesiái ütközet leírásából valók és végső soron Kleitarchos-ra vezethetők vissza (vö. Diod. XVII 58, 5; Curt. Ruf. IV 15, 17).²⁶ Lucretius a *falciferi currus* emberkaszabolását (III 642 skk.) feltehetőleg a Nagy Sándor-historiográfia hatásos arbélai csataleírásaiból vette — Ennius közvetítésével (Skutsch 646) —, mint ahogy valószínűleg Ennius gazdagította az issosi ütközet dramatizáló megjelenítéseit is a két oldalról hajigált dárdák összecsapódásának költői fikciójával.

Ezt az enniusi hagyománygazdagítást még akárhány más esetben is kitapint-hatjuk. Persze a 312 sk. sor korrüptelái (Non. 110, 8 *famul famulus. Ennius lib. IX 'mortalem summum Fortuna repente reddidit + summo regno famul + ut + optimus esset'* vö. Lucr. III 1034 skk. *Scipiadas, belli fulmen, Carthaginis horror, ossa dedit terrae proinde ac famul infimus esset*) nem könnyítik a dolgunkat. Száz éve, hogy C. Lehmann²⁷ a két nagy ellenfél Zama előtti találkozásának történetét Enniusnak tulajdonította. Kérdés, hogy ezt a drámai antilógiát (Liv. XXX 30, vö. Polyb. XV 6, 8) valóban Ennius találta-e ki, vagy inkább a Scipio-nemzetség terjesztette.²⁸ Polybios, a Scipiók bizalmasa, nem ismételte volna el, ha minden alapot nélkülöz. Azzal az általában elfogadott feltevessel, hogy Polybios és Livius itt egyaránt Fabius Pictorra vezetendő vissza (vö. Skutsch p. 490), még nem sokra megyünk; és Fabius Pictor honnan vette? Ahonnan a Scipio-dinasztia (és Hannibal) propagandistái: Nagy Sándor környezetének idétlen Homéridáitól vagy a regényes Nagy Sándor-hagyomány korai (alexandriai) toldozgatóitól,²⁹ akik nemcsak hősi párviadalokat konstruáltak a főszereplők között (ennek lecsapódása Silius Italicus *Punica*-jának még eredetibbre színezett Scipio–Hannibal-aristeiája: IX 429 skk.),³⁰ hanem teljességgel légből kapott, de izgalmas személyes találkozásokat is.³¹

²⁴ Levágott testrészek továbbéléséhez vö. Ovid., *Met.* V 117 vagy VI 560 (Philomela nyelvéről: *palpitāt et moriens dominae vestigia quaerit*), F. Bömer kommentárjának további párhuzamaival.

²⁵ Vö. W. H. Friedrich: *Philol.* 79 (1948) 297 skk.

²⁶ „Sans doute après Clitarque”: Goukowsky 213; Skutsch 645 sk.

²⁷ C. Lehmann: *Der letzte Feldzug des Hannibalschen Krieges.* Leipzig 1894, 569.

²⁸ Vö. H. H. Scullard: *Scipio Afr., soldier and politician.* London 1970, 142 sk.

²⁹ A Fabiusok alexandriai kapcsolatairól vö. B. I.: *Fabius Pictor redivivus.* *Ant. Tan.* 33 (1987–88) 143.

³⁰ Vö. B. I.: *Die Punica des Sil. It. und die Alexander-Überlieferung.* A „Romanitas — Christianitas” c. J. Straub-émlékkönyvből (Berlin–New York 1982) 171. — Silius *oleasta* Enniust: vö. Skutsch 613 (és *passim*).

³¹ Vö. B. I.: *Népese? Királytörténet? Rituális dráma?* *MTA, I. OK.* 33 (1982) 103 skk.

Egy másik, töredékesen hagyományozott (478.) félsor (Fest. 362 *'Rigido <que Calore>' idem Ennius iocatus videtur . . . li. est enim am[an]nis no[m]en . . .*) bizonytalan — és bizonyíthatatlan — betekintést enged Ennius költői műhelyébe. A Calor (ma: Calore) nevű samniumi folyócskáról van szó, amelyben (Liv. XXV 17 szerint) Ti. Sempronius Gracchus óvatlanul — mindössze lictorainak és három szolgájának kíséretében — fürdött, amikor Hannibal numidai rajtaütöttek és — úgy, ahogy volt: *nudum atque inermem* — megölték. Nem valószínűtlen Skutsch feltevése (p. 639), hogy (Festus 346 *rigidum* lemmájára gondolva, amelynek szövegrészéből Paulus a *praeter modum frigidum* magyarázatot őrizte meg) Ennius a szójáték kedvéért alkalmazta a 'jéghideg' jelzőt a Calor nevű folyóra, egy Cornelius Gracchus gyászos végének színhelyére — talán Nagy Sándor majdnem végzetes, túl hideg kydnosi fürdőzésének (Curt. Ruf. III 5, vö. Arr. II 5, 7) római változatául (tesszük mi hozzá). Livius a történetet Coelius Antipatertől vette át,³² aki ugyancsak kiaknázza Fabius Pictort, de Enniust is. W. Herrmann („Die Historien des Coel. Ant.” c. disszertációjának³³ összefoglalásában, 208) utalásszerűen kitér azokra a hellenisztikus történetírásban kiformalódott elemekre is, amelyeket a római szerző nemcsak a Karthago-barát Silénosnál és társainál, hanem Fabius Pictor és Ennius műveiben is találhatott.

Túl sok ismeretlenes egyenlet megoldására vállalkozik az, aki Ennius töredékes sorait a megfelelő kontextusban próbálja értelmezni — Norden és Skutsch teljesítményei után. *Attempto*: olvasta e sorok szerzője fiatal korában a tübingeni egyetem homlokzatán. Nos, Vergiliusnak a pihenni térő méhek zümmögését jelző *mussant* igéjét (Georg. IV 188) Servius (Dan.) *murmurant*-tal magyarázza, majd Enniust idézi, aki „*in X sic ait: aspectabat virtutem legionis suae, exspectans si mussaret [dubitare], quae denique pausa pugnandi fieret aut duri <finis> laboris*” (326—8 Sk. = 343—5 V.), vagyis a római vezér várakozva figyel, nem morgolódnak-e a hosszú háborúskodásba belefáradt katonái. Régebben Flamininusra, a Kynoskephalai előtti helyzetre gondoltak,³⁴ míg Skutsch (p. 503) a 199-ben P. Villiustól (Macedoniában: Liv. XXXII 3, 2) leszerelt *atrox seditio*-ra, amikor is Hannibal leverése után kétezer legionáriust Szicíliaba, majd onnan *pro voluntariis* (vö. XXXI 8, 6!) Macedoniába irányítottak. *Id voluntate factum negabant* (3, 3), majd sorakoznak a szokásos gravamenek: *finem aliquem militandi fieri aequum esse . . . , confectos iam se labore opere, exsangues tot acceptis vulneribus esse*. Érthető, hogy a második pun háború megpróbáltatásai után a legharciasabb hadfiaknak sem volt kedvük még tovább háborúskodni, sem 199-ben, sem korábban. Livius a IV. decas epikus hömpölygését mindjárt az elején retardálja (XXXI 6, 3): *fessi diuturnitate et gravitate belli . . . homines taedio periculorum laborumque*³⁵ nem hajlandók szentesíteni az előterjesztett törvényjavaslatot, és Q. Baebius trib. plebis demagóg

³² Vö. A. Klotz: Philol. 88 (1933) 71 sk.

³³ Meisenheim a. Gl. 1979; l. erről írott recenziókat: Ant. Tan. 27 (1980) 142 skk. (= Gymn. 87 [1980] 545 skk.), ebben a Cicerónál (De div. I 24, 48) hagyományozott történet (Iuno Lacinia aranyoszlopának a megfúrása) historiográfiai háttéréről, vagy a római expedíciós hadsereg létszámának fantasztikus érzékeltetéséről és a viharos átkelésről. — Coelius Antipater „buzgó” Ennius-követését tanúsítja Fronto (Ad Marc. 4, 3 p. 57 v. d. H.): *Ennius eumque studiose aemulatus L. Coelius*; vö. Norden: Enn. u. Verg. 141, 1; Skutsch 415 és 449 skk.

³⁴ Pl. L. Valmaggi (ad loc.): „... ma come e a quale proposito è difficile dire”.

³⁵ Ez a szókapcsolat a legbiztosabb „nyomjelző” a Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájában, vö. Ant. Tan. 27 (1980) 193 skk.

szólamokkal ostromozza a senatus urait: *incusaverat bella ex bellis seri, ne pace usquam frui plebs posset*. Az uszítást a consul oly sikerrel utasítja vissza, hogy a háborút végül is megszavazzák.

Ennek a thersitési jelenetnek³⁶ historiográfiai előzményét Curtius Rufusnál (VI 2) mutattuk ki: Arbéla előtt *rumor sine auctore* veszélyezteti a hadjárat folytatását. Az a híresztelés kap ugyanis lábra, hogy a király megelégedte a hódításokat és úgy határozott, hogy haladéktalanul visszafordul. Erre a megfáradt katonák *lymphatis similes* máris készülődnek, hisz régóta remélték, hogy végre hazatérhetnek, és az India meghódítására készülő Nagy Sándornak minden leleményességét latba kell vetnie, hogy a sereg újból lelkesen kövesse, *quocumque vellet* (VI 4, 1). Tekintettel a helyzet(ek) hasonlóságára, talán nem alaptalanul tesszük fel, hogy a nehezen lokalizálható enniusi sorokban is megint csak a homérosi hagyományból táplálkozó hellenisztikus historiográfia történelemszínezésével van dolgunk.

P. Sulpicius consul ímént tárgyalt beszédének (Liv. XXXI 7) egyik hathatós érve (7, 13 *Macedonia potius, quam Italia bellum habeat* . . . ; *experti iam sumus fortis nobis, quam domi feliciora potentioraque arma esse*) valamiképpen összefügg Hannibalnak Enniusnál (az Annales XIII. énekében) is szereplő további terveivel. Skutsch (p. 537 sk., illetve 643) külön tárgyalja a 371 skk. (381 sk. V.) és a bizonytalan elhelyezésű 482. (379 V.) töredéksorokat, de összetartozásukat nem vitatja (frg. sed. inc. XXXVII „is not inconsistent with XIII iii”), és az utóbbihoz (*contempsit fontes quibus ex erugit*³⁷ *aquae vis*) Vahlen nyomán idézi Hannibal szavait (Iust. XXXI, 5, 7): *sin vero quis illis (sc. Romanis) Italia velut fonte virium cesserit, proinde falli, ac si quis amnes non ab ipsis fontium primordiis derivare, sed concretis iam aquarum molibus avertere vel exsiccare velit*. Majd folytatásul (5, 8) Hannibal ugyanazt mondja Antiochosnak, mint amivel Liviusnál a consul érvel: *scirent omnes . . . eos (sc. Romanos) foris invictos, domi fragiles esse . . . quippe et a Gallis captos et a se prope deletos esse, neque umquam se victum prius quam terris eorum cesserit*. Azt, amit Iustinus kivonatában valamivel előbb olvasunk (5, 5 *cum Romano seu occupaveris aliqua prior, seu viceris, tamen etiam cum victo et iacente luctandum esse*), tudtunkkal R. Heinze idézte először megvilágosító párhuzamul Horatius *Qualem ministrum* . . . -ódájához (C. IV 4, 66 sk. *luctere, multa proruet integrum cum laude victorem*), azzal a kérdőjeles megjegyzéssel, hogy „a birkózásból vett kép alkalmasint régi forrásból (Enniusból?) származik.” De az előző (65) Horatius-sor *pulchrrior*-jának régi (*fortis*) értelemben való használata mögött már A. Kiessling is Enniust gyanította, mint ahogy Hannibalnak a metaurusi kudarc utáni rezignációja (Hor., l. c. 70 sk. *occidit, occidit spes omnis* . . .) is Livius (XXVII 51, 12) és Cassius Dio (II 9, 12) összehangzása folytán annalista hagyományra vezethető vissza.³⁸

*

Kimeríthetetlen, de végül is teljességében felderíthetetlen az enniusi kincsebánya (hogy a „rommező” kifejezést ne ismételjük), felmérhetetlen a kisugárzása. Norden „Ennius und Vergilius”-át azóta sem pótolhatja újabb feltárás; igaza volt

³⁶ A jelenet értelmezéséhez l. B. I.: Fabius Pictor redivivus, i. h. 142.

³⁷ Az itt intranzitív jelentésű ígéről l. Skutsch, 644; a hasonló *sordidum vocabulum*-okról (mint pl. Verg. Aen. VI 632 *eructat*) vö. Norden kommentárját az Aen. VI. énekéhez, p. 115, 1.

³⁸ Vö. G. Pasquali: Orazio lirico. Firenze 1920, 768 sk. — Hannibal „megtöréséről” l. még Polyb. VI 58, 13.

Sc. Mariottinak, amikor az Entretiens Hardt Ennius-kötetének bírálatában³⁹ azt írta, hogy az akkori leghivatottabb közreműködők is alig mutathattak fel lényeges előhaladást. Akkor még csak készülőfélben volt O. Skutsch hatalmas kommentárja, amely újabb lendületet adott az Ennius-kutatásoknak. De ami például a *másik* fontos viszonyítási (és rekonstrukciós) lehetőséget, Livius enniusi elemeinek a vizsgálatát illeti, W. Alynak a maga idejében jelentős tanulmányát (Ennius und Livius von römischer Art, 1936) a historiográfia mai eredményeinek ismeretében nyugodtan meghaladottnak mondhatjuk. Egynémely újabb szempont és felismerés hasznosításával ennek a biztatóan reménytelen filológusi munkának az előbbrevitelén fáradozni — *hoc opus, hic labor est*.

Összefoglalásul: Míg Norden (112, 1) kölcsönhatást állapított meg az annalsztika költői és prózaírói gyakorlata között, Ziegler a hexameteres Annalest kifejezetten a hellenisztikus eposzköltészetből eredeztette, Michael von Albrecht pedig Enniusnak a hellenisztikus történetíráshoz és a hellenizmus korának történeti eposzaihoz való viszonyát egyként nehezen megítélhetőnek vélte.⁴⁰ A két — egymással „konkuráló” — műfaj közti határ „fellágyulásáról” (im Banne auftraggebender Fürstengunst) nem alaptalanul írt R. Häussler.⁴¹ Mi a hellenisztikus historiográfia felé mutató szálakat próbáltuk követni, a hellenisztikus epika enniusi kapcsolatainak tisztázását nálunk illetékesebbekre hagyjuk.

³⁹ JRSt 66 (1976) 262 sk.

⁴⁰ Az E. Burck szerk. „Das römische Epos” c. kötetben (Darmstadt 1979), 38.

⁴¹ I. m. I 84 sk.

HORATIUS ÉS AZ ASZTROLÓGIA

Horatius önéletrajzi szatírájának egyik legmeghittebb része az, ahol a költő arról szól, hogyan szokott kikapcsolódni a szürke hétköznapiakon (I 6, 110–118). Ő bizony — mondja —, ha éppen kedve támad, csatangol a városban, még hozzá a Tillius-felé *praeclarus senator*-okkal ellentétben egyedül, mindenféle kíséret nélkül; közben érdeklődik, mibe kerül a zöldség és a tönköly; felkeresi a szélhámosok gyülekezőhelyét; a cirkuszt; gyakorta végigsétál az esti forumon, meg-megáll a jósok mellett (*adsisto divinis*); majd hazamegy és elkölti frugális vacsoráját. Feltűnő, hogy céltalan kóborlásának leírásában éppen a *divinus*-okat (jósokat) emeli ki, akik éppoly nélkülözhetetlen kellékei az esti forumnak, mint a piacnak a zöldségeskofák.

A *divini* gyűjtőfogalom ugyan, ez idő tájt azonban Róma *divinus*-ainak legjelentősebb csoportját alighanem már a csillagjósok, a chaldaeusoknak is titulált asztrológusok alkották. Sőt, a jelek szerint a Kr. e. I. század második felének Rómájában az asztrológia már nem csak az utcai kóklereknek és elbolondított áldozataiknak az ügye volt. Ez az áltudomány, mely a hellénisztikus Alexandriában a görög matematika formuláival kicifrázva komoly, tudományos külszínű öltött, elképesztő gyorsasággal hódította meg az egész Mediterráneumot, úgyhogy a győztes Rómát nemcsak a *Graecia capta*, hanem a *capta Alexandria* is foglyul ejtette. Hatása alól a kor legnagyobbjai sem tudták kivonni magukat: Augustustól Maecenason át Agrippáig, Vergiliustól Tibulluson át Propertiusig mindenki, ha talán megszállott híve nem volt is, de kisebb-nagyobb mértékben kacérkodott vele.¹ Nem pusztán kuriózum értékű tehát a válasz keresése arra a kérdésre, hogy Horatius milyen álláspontra helyezkedett korának ezzel a divatjával szemben. Mint látni fogjuk, a probléma sokkal összetettebb annál, semmint a Leuconoe-óda intelme: *nec Babylonios temptaris numeros* (C. I 11, 2–3) alapján első pillantásra gondolnánk.

A rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint a korabeli Rómában az asztrológiának valamennyi jelentősebb fajtája: a *genethliologia*, a *katarché*-asztrológia, a *mundánasztrológia*, a *nundinálasztrológia*, az asztrometeorológia és az asztromedicina vagy *melothesia* egyaránt ismert volt. A Horatius-corpust tehát abból a szempontból fogjuk vallatóra, hogy 1. az asztrológia egyes válfajait illetően milyen mélységű ismeretek olvashatók ki belőlük; 2. mi volt a véleménye a költőnek az asztrológia egyes válfajainak a megbízhatóságáról; 3. mindezek alapján — néze-tünk szerint — hol kell módosítanunk, netán helyesbíteniünk a Horatius-interpretá-

¹ Az asztrológia elterjedésére Hellasban és a római birodalomban összefoglalóan: W. Gundel–H. G. Gundel: *Astrologumena*. Sudhoffs Archiv 6. Wiesbaden 1966, 75–139.

ciókban közhelyszerűen visszatérő pontatlanságokat és tévedéseket. Az egyes asztrológiai módszerek, eljárások és terminus technicusok taglalásakor itt is Ptolemaios *Tetrabiblos*-át, Manilius *Astronomica*-ját, valamint Firmicus Maternus *Mathesis*-ét tekintjük alapnak. Ezek korban jóval későbbiek ugyan Horatiusnál, de az ókori asztrológiai szövegek terminológiájának és számítási módszereinek nagyfokú egyöntetősége feljogosít bennünket arra, hogy az áttekinthetőség szempontjait is figyelembe véve ezt a módszert alkalmazzuk.

A Horatius-corpusban az életmű egészéhez képest terjedelemre nézve meglepően kevés az olyan passzus, mely egyértelműen az asztrológiával hozható kapcsolatba — informatív értékük viszont nagy. Ezek vizsgálatát kezdjük talán a legfontosabbal: a genethialógiával.

A genethialógiai természetű megnyilatkozások mindössze három ódára: az I. 11-re, az I. 28-ra, a II. 17-re, és egy szatírára, az I. 9-re korlátozódnak.²

A Leuconoe-óda (C. I 11) esetében a *Babylonii numeri*-t, amióta Horatius-filológia létezik, a chaldaeus horoszkóp-asztrológiával szokás kapcsolatba hozni, s hozzátehetjük: teljes joggal.³ Ezzel tehát külön foglalkozni szükségtelen. Nem mondhatjuk el ugyanezt az I. 28-ról, amelyet asztrológiai szempontból már Porphyrio sem értett, s ezzel nem kis zavart okozott a későbbi filológusok körében. A *carmen* szerint Archytasnak mit sem használt (*nec... quicquam prodest*) a halál ellen az istenekével vetekedő tudása, és az, hogy halandó lelkével (*animo morituro*) a gömb alakú égboltot (*rotundum polum*) „és” — vagy explicatív értelemben — „azaz” az „égi házakat” (*aerías domos*) fűrészte, pár marék por (*exigui pulveris munus*) a jutalma érte. Horatius terminológiájába itt — nézetünk szerint — korántsem véletlenül, hanem nagyon is tudatosan becsúszik egy olyan szó, amely nem asztronómiai, hanem kifejezetten asztrológiai *terminus technicus*: a *domus*, a görög οἶκος latin megfelelője. A görög nyelvű asztrológiai szakirodalomban az οἶκος jelenti egyrészt azt az állatövi jegyet, amelyik egy-egy bolygó nappali vagy éjszakai „háza”, ahol az illető bolygó „otthon érzi magát”, hatása töretlenül érvényesül, és általában pozitív vonásai kerülnek előtérbe, másrészt jelenti az egyén horoszkópjának egy-egy „házát” vagy többes számban „házait”, amelyek alapján megjósolható az illető sorsának alakulása születésétől haláláig, s amelyek helyes értékelése révén halálának időpontjára és módjára is lehet következtetni.⁴ Igaz, ez utóbbi jelölésére a görögben is inkább a τόπος, a latinban pedig kizárólag a *locus* használatos, de a τόπος és az οἶκος még Ptolemaios *Tetrabiblos*-ában is reménytelenül keveredik, nem kis nehézséget okozva egy-egy kijelentésének pontos értelmezésében.

Az óda fikciója szerint tehát Archytas, akárcsak az a hajótörött, akinek a lelke megszólítja, a tengerbe fulladt, csupán kenotaphiumot lehetett neki állítani, amelyre legfeljebb az arrafelé járók vetnek néhány marék port. Mit sem használtak tehát

² A középkori kommentárok egynémelyike — ókori források alapján — a Sat. I. 6. 126 „trigon”-jának is asztrológiai értelmet tulajdonított, és a „campus”-t „Cancer”-re módosította, természetesen alaptalanul: R. Montanari Caldini: Fugio campum lusumque trigonem. SIFC XLIX (1977) 136–144.

³ Aligha helytálló ezzel kapcsolatban az a feltevés, hogy a *Babylonii numeri* esetében a „sphaera Democriti”-ről vagy „Petosiris köré”-ről van szó, mint az W. Gundel–H. G. Gundel: i. m. 131. oldalán olvasható; ez esetben inkább A. Kiessling–R. Heinze¹² (1966) 53. állásfoglalása látszik megalapozottnak.

⁴ Az ókori horoszkóp-asztrológia alapfogalmaina és módszereire itt és a továbbiakban is l. Kákosy L. rövid áttekintését: Egyiptom és az antik csillaghit. Budapest 1978. 183–214.

a mindenki másét fölülmúló asztrológiai ismeretei, nem kerülhette el végzetét, éppúgy nem, mint a hozzá beszélő hajótörött sem.

Ez utóbbi egyértelműen párhuzamot von Archytas sorsa és a sajátja között (*nec tibi . . . me quoque*), és ez a párhuzam nemcsak a hajótörés tényére vonatkozik, hanem arra is, hogy ő is tudhatta volna: nem szabad tengerre szállnia, mégis másként cselekedett. De honnan tudhatta, hogy kerülnie kellett volna a tengert? Nos, mint fogalmazásából kiderül, az asztrometeorológiából, aminek ezek szerint jó ismerője volt. Azok a költői szövegek ugyanis, amelyek az őszi esőket és viharokat az Órión lenyugvásával hozzák kapcsolatba,⁵ egytől-egyig az olyanfajta asztrometeorológiai naptárakra vezethetők vissza, melyeknek emlékét — többek között — Lydus: *De ostentis*-e őrizte meg számunkra, melyben a novemberre egyébként is csupa vihart és esőzést jelző jóslatok között az Óriónnal kapcsolatban egyebek mellett ez áll (252): τῇ πρὸ α' καλενδῶν δέεται ὁ Ὠρίων, καὶ ζέφυρος καὶ μετὰ νότου βοροχῇ. A hajótörött panaszkodása még frazeológiai átfedéseket is mutat a nyilván keletkezésénél jóval korábbi hagyományt őrző Lydus-naptárral:

me quoque *deveri* rapidus comes *Orionis*
Illyricis *Notus* obruit undis. (21–22)

Az asztrológia megítélése tehát — és nemcsak a genethialógiáé, hanem az asztrometeorológiáé is — itt ugyanúgy negatív, akárcsak a Leuconoe-ódában, de más okból. Ott a jövő elvi megismerhetetlenségén van a hangsúly, itt azon, hogy ha megismerhető is, mi hasznunk származik megismeréséből: végzetünket — mindegy, ki szabta ki — nem kerülhetjük el, még akkor sem, ha tudjuk, mikor fog lesújtani ránk.⁶

Ami a költemény szerkezetét illeti, az elmondottak figyelembevételével végleg fölmenthetjük Horatiust a szerkesztésbeli kuszaság és homályosság vádjá alól, anélkül hogy körmönfont okoskodásba bocsátkoznánk:⁷ elrendezése így nagyon is világos, áttekinthető, sőt mintapéldája a parallel szerkesztésnek. A két egység határát a 21. sort kezdő *me quoque* jelenti, mellyel a hajótörött lelke, visszautalva az 1. sort bevezető *te*-re — mint már utaltunk rá — párhuzamba állítja saját sorsát az Archytaséval.

A genethialogia szempontjából azonban kétségkívül a Carm. II 17. az egész Horatius-corpus legfontosabb darabja: a költő megható vallomása kettejük sírig, sőt azon is túl tartó barátságáról. Megírására az szolgált indítékul, hogy 29-ben

⁵ Például: Theokr. 7, 53; Verg. Aen. I 535. Horatius más helyen is így ismeri: Carm. III 27. 17–20; Epod. 10, 10.

⁶ Az első, előtűnik ismert invektíva, mely a Kr. e. 4. századi komédiaköltőtől, Sótadéstól származik, éppen erről az oldalról támadja az asztrológiát:

οὐκ ἦν μαθεῖν, ἃ δεῖ παθεῖν, δεῖ γὰρ μαθεῖν
εἰ δεῖ παθεῖν με, ἅν μάθω, τί δεῖ μαθεῖν;
οὐ δεῖ μαθεῖν ἄρ' ἃ δεῖ παθεῖν' δεῖ γὰρ παθεῖν.
Fr. 1, 1.

⁷ A legképtelenebb megoldás a vers szerkezetét és tartalmát illetően alighanem *W. D. T. Wessey*-től származik, aki szerint az egész carmen, elejétől a végéig Archytas monológja, aki epikureus (!) szellemben elmélkedik a vallási képzetek és ismeretek hiábavalóságáról: *Horace's Archytas Ode. A Reconsideration. ŽAnt* 26 (1976) 73–87.

olyasmi történt mindkettőjükkel, ami majdnem az életükbe került: Maecenas súlyos betegségbe esett, melyből alig remélték fölépülését, Horatiust pedig kis híján agyonütötte egy kidőlő fa a birtokán. Azt, hogy mindketten egymáshoz közeli időpontban kerültek halálos veszélybe és mindketten szerencsésen túléltek, Horatius kettőjük *συναστρία*-jával magyarázza, s ebből arra következtet, hogy meghalni is egy időben fognak. Ez utóbbi, ma már tudjuk, majdnem valóra is vált. A magyarázat alapja, a *συναστρία* valójában nem két „azonos konstellációt” jelent,⁸ hanem két vagy több olyan asztrológiai helyzetet, amelyekben a csillagállások összehatásának végeredménye, ha úgy tetszik: eredője nagyon hasonló egymáshoz.

Mi azonban nem a konstellációk mibenlétére, hanem elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a *συναστρία*-n kívül milyen asztrológiai ismeretek olvashatók még ki a költeményből.

1. Horatius tudta: a horoszkópban létezik egy különösen veszélyes pont, „*pars violentior*”. Az, hogy itt konkrétan az *ἀναιρετική μοῖρα*-ra gondol, egyértelműen kiderül a 26. sor szóhasználatából: a *sustulerat* (ἀνιρρήκει) ugyanis az *ἀναιρετικός* alapigéjének tükörfordítása.

2. Tudta, hogy ezt a pontot valamelyik állatövi jegy valahányadik fokával szokás meghatározni.

3. Tisztában volt azzal, hogy ez a pont a *ὥροσκόπος* (*natalis hora*) függvénye.

4. Ismerte a bolygók alapminőségeit, mert azt, hogy Maecenasnak sikerült elkerülnie a halált, a legnagyobb erejű jótékony bolygó oltalmának (*tutela Iovis*) tulajdonította.

5. Az oltalmat azonban csak úgy tulajdoníthatta Iuppiternek, ha ismerte a *συσχηματισμός* (az *aspectus*-tan), vagyis a fényszögek jelentőségét (*Iovis tutela Saturno refulgens*).

6. Tudta, hogy létezik olyan bolygó, az *ἀναιρέτης* — a mai asztrológiában is: *anaereta* —, amelyik — mint végső fokon az ember halálának okozója — támadja a születés urát (κύριος γενέσεως, *dominus geniturae*).

7. Ha ezt tudta, ismernie kellett a *κύριος γενέσεως* (más szóval: *ἄφეტης*, arabul: *hyleg*, latinul: *dominus geniturae*, magyarul: „a születés ura”, „a születés uralkodó bolygója”) fogalmát és jelentőségét, mert az *ἀναιρέτης* ennek korrelatív párja.

8. Tudott arról, hogy a halál bekövetkeztét a jóindulatú bolygók hatása késleltetheti, mint ahogy Maecenas esetében az oltalmazó Iuppiter *tardavit fati volucris alas*.

9. Ha erről tudott, tudnia kellett arról is, hogy mihez képest késleltetheti, vagyis hogy az a bolygó, amelyik a „születés ura” (*dator vitae*), kedvező vagy kevésbé kedvező asztrológiai helyzetétől függően, bizonyos -tól-ig-on belül ígér vagy szavatol bizonyos életkort.

10. Ismernie kellett a horoszkóp-házak jelentőségét, mert a „házak” ismerete

⁸ A *συναστρία* természetesen nem minden szempontból azonos asztrológiai helyzetet jelent; erre éppen Horatius és Maecenas a jó példa: Maecenas születésnapja április Idusára esett: *qui dies mensem Veneris marinae findit Aprilem* (Carm. IV 11. 15–16), míg Horatiusé a december Idusa előtti hatodik napra. Kettőjük születési időpontja hónapokkal tért el tehát egymástól, így eleve nem eshetett ugyanabba a zodiákus-jegybe. Ailius Aristeidész álma, melynek során Hermész azt közli vele, hogy az ő horoszkópja teljesen megegyezik a Platónéval (Keil II p. 440), nem több írói műfogásnál. A fogalom értelmezéséhez lásd: Ptolem. Tetr. IV 193.

nélkül lehetetlen az „uralkodó bolygó” meghatározása, márpedig Horatius tudja magáról, hogy *vir Mercurialis*.

Az ódából közvetlenül kihámozható asztrológiai ismereteket tehát — anélkül, hogy a pythagoreusok legújabbkori tanítványának kívánnánk mutatkozni —, ebben a tíz pontban összegezhethetjük. Ezek az ismeretek elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz. Egymásra épülésük érzékeltetésére, és azért, hogy a költemény megértéséhez közelebb kerülhessünk, tekintsük át vázlatosan, milyen módszerrel és milyen lépésekben történik az „uralkodó bolygó”, az ἀφῆτης és az ἀναίρετης meghatározása. Először is a horoszkópnak a látóhatár fölé eső házai közül a XI., a X., a IX. és a VII. házat megvizsgálva megállapítjuk, hogy közülük melyikben tartózkodik nappali születés esetén a Nap, ha pedig a születés éjszakára esik, a Hold. Ha a Nap vagy a Hold a VIII. vagy a XII. horoszkóp-házban tartózkodik, másféle — itt most nem részletezendő — eljárást kell alkalmaznunk. Ezt követi annak megállapítása, melyik az az állatövi csillagkép, amelyben a Nap vagy a Hold tartózkodik, majd hogy ez az állatövi csillagkép melyik bolygónak a „háza” (οἶκος, *domus*). Ez a bolygó lesz a „kibocsátó”, az ἀφῆτης, a születés uralkodó bolygója (κύριος τῆς γενέσεως, *dominus geniturae*), amely a bolygók közül a legdőntőbb hatással lesz az újszülött sorsának alakulására. Ezután következik annak meghatározása, hogy az illető bolygó melyik „horoszkóp-házban” (τόπος, *locus*) és az ekliptikának pontosan hányadik fokán tartózkodik, és asztrológiailag (fényszögek, ház, határok stb. szempontjából) milyen helyzetben van, s ezek elemzéséből máris komoly titkok birtokába juthatunk az újszülött sorsának alakulását illetően. Miután fokmásodpernyi pontossággal kiderítettük az ἀφῆτης tartózkodási helyét, fokmásodpernyi pontossággal meg tudjuk határozni lenyugvását is a horoszkópban: ez a pont lesz a μοῖρα ἀναίρετικῆ, amely valamely állatövi csillagkép valahányadik fokaként, pl. az Oroszlán 18. fokaként írható le. A veszélyes nap az, amikor a Nap (mármint az égitest) az ekliptikán való vándorlása során erre a pontra ér: ezen a napon fog bekövetkezni az illető halála is. (Gondoljunk a Caesarhoz eljuttatott üzenetre: Őrizkedj március Idusától!) A születés uralkodó bolygója asztrológiai helyzetének elemzése során az is kiderül, melyik másik bolygó áll vele ártalmas fényszögben stb., illetve melyik kerül vele leghamarabb ilyen configurációba. Ez lesz az ἀναίρετης — *anaereta*; az „elpusztító” — a „születés urát” az „élet adóját”, a *dator vitae*-t támadó, ellenséges — bolygó, amelyet azonban ártó erejének kifejtésében, érvényre juttatásában támogathat, illetve akadályozhat egy vele valamilyen asztrológiai kapcsolatban, például valamilyen aspektusban, vagyis fényszögben álló másik planéta.⁹ Az asztrológusoknak a kozmikus erők örök harcára épülő vízióiban minden összefügg mindennel.

Az eddig elmondottakból, azt hiszem, egyértelműen kiderül, hogy ha kommentátorai nem is mindig, maga Horatius azonban kellő alapossággal ismerte a horoszkóp-asztrológia valamennyi lényeges elemét és számítási módszereit. Az eddigiekből tehát néhány tanulság máris adódik az interpretációkai illetően. A költemény szövegösszefüggéséből világos, hogy Horatius a Saturnust Maecenas ἀναίρετης-ének tartotta, éppen ezért a kommentárokból kiiktathatunk minden olyan oda nem illő párhuzamot, amely a Saturnusnak mint bolygónak asztrológiai alapminőségére vonatkozik, így például a Kiessling-Heinze-kommentár Propertius-párhuzamát: *grave Saturni sidus in omne caput* (IV 1, 84), de az olyan jellegű

⁹ Ptolemaios: Tetrabiblos III 127–131.

párhuzamokat is, mint az ugyancsak itt citált Firmicus Maternus-idézet, mely szerint a Iuppiter egyedül nem képes közömbösíteni a Saturnus erejét. Ez igaz ugyan, a versben azonban nem erről van szó! Az ἀναιρέτης erejét, függetlenül attól, hogy melyik bolygó az, egyetlen másik bolygó mégoly erős ellenfénye sem tudja közömbösíteni, mert halhatatlanságot az asztrológia sem ígér senkinek.

Miután ilyenformán nagy vonásaiban kirajzolódtak előttünk Horatius genethialógiai ismeretei, óhatatlanul meghökkenünk két olyan állításán, mely semmiképpen sem illik bele az összképbe: az egyik, hogy a saját *pars violentior*-át — μοῖρα ἀναιρετική-jét, nem pedig, mint Boll és őt követve a kommentárok gondolják: τόπος ἀναιρετικός-át¹⁰ — vaglyagosan három különböző állatövi jegybe lokalizálja: a Librába, a Scorpiusba és a Capricornusba. (Ez az imént elmondottak alapján képtelenség, hiszen ilyen fok az ekliptikán csak egy van.) A másik az, hogy saját megmenekülését Faunus segítőkész közbeavatkozásának tulajdonítja — hisz mi köze van Faunusnak az asztrológia isteneihez?

Az elsőre az ókori asztrológiai szakirodalomban ugyancsak járatos Franz Boll is csupán azt a magyarázatot tudta adni, hogy Horatius nyilván nem ismerte születésének precíz időpontját, pontosabban azt az órát, amelyben született.¹¹ Bollnak erre a megoldására — bármennyire tisztelem is — egyetlen kérdéssel válaszolnék: akkor honnan tudta a költő, hogy ő *vir Mercurialis*? A kérdés nyitját tehát más irányban kell keresnünk.

Először is vizsgáljuk meg, hogy a Horatiustól említett állatövi jegyek az ekliptikán hány fokra vannak egymástól! A Libra 0. és a Capricornus 0. foka között a szögtávolság 90 fok. A Scorpius 30. foka és a Capricornus 0. foka között — minthogy egy állatövi jegy, a Sagittarius van közöttük — a szögtávolság 30 fok. A Scorpius 0. foka és a Capricornus 0. foka között a szögtávolság 60 fok.

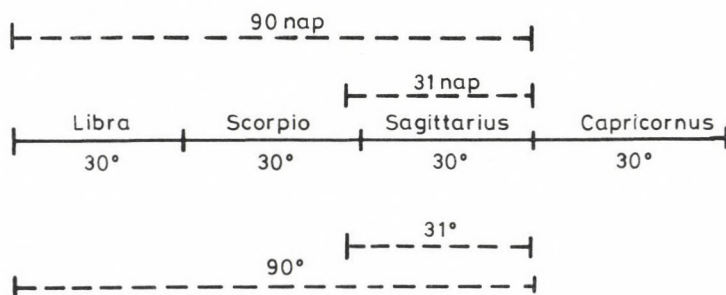
Azok, akik az ódat eddig ebből a szempontból elemezték, megfelelkezni látszanak arról, hogy Horatius születése és halála között — sok más egyéb mellett — egy csillagászatilag is jelentős esemény történt: Iulius Caesar naptárreformja, amely (mint Cicero epés megjegyzéséből kiderül: „Nem tudom, hogy most éppen melyik hónapban járunk”) ugyancsak megkavarta a rómaiakat. G. Radke úttörőnek mondható naptártörténeti kutatásai alapján ennek a reformnak ma már pontosabban látjuk a részleteit is, mint korábban, amíg a naptárreform körüli vita gyakorlatilag Macrobius, Censorinus és Dio Cassius tudósításainak értelmezése, illetőleg egyeztetése körül zajlott. Caesar ezt a reformot valójában két részletben hajtotta végre. 48-ban a római naptár antecessiója az asztronómiai évhez képest pontosan 90 nap volt. 47-ben Caesar ezt az antecessiót 59 napra csökkentette oly módon, hogy az év folyamán összesen 31 napot toldott be, különböző nagyságú részletekre elosztva. A naptár fennmaradó 59 napos antecessióját 46 folyamán egyenlítette ki két rendkívüli intercalatióval, s 45. január 1-ére így teremtette meg a naptári és az asztronómiai év közötti összhangot, a jól ismert minimális eltéréssel.

¹⁰ A *pars* az asztrológiai terminológiában csak a görög μοῖρα megfelelője lehet, a τόπος-é nem: ThLL X. 1/III. 453. c.

¹¹ Az óda asztrológiai hátterének megvilágításához úttörő jelentőségű volt Fr. Boll: Sternenfrendenschaft. Ein Horatianum. Zeitschrift für das Gymnasialwesen. 26 (1917) 1–45. F. Heidenhain: Neues zum Geburtstage des Horaz: in welcher Stunde des 8. Dezembers wurde der Dichter geboren? c. cikke (Monatsschr. für höh. Sch. 4 [1905] 506) számomra nem volt hozzáférhető, de már a címe kétségeket ébreszt komolyságát illetően.

Az új naptári rend 45. január elsejével lépett érvénybe, noha a régi naptár használatának nyomai még évtizedek múlva is kimutathatók.¹²

Minthogy a Nap az ekliptikán naponta 1,014 fokot halad átlagosan előre, 1 nap ekliptikai vetülete durván 1 foknak vehető. Ha egymás mellé állítjuk a napok és a fokok számát, a párhuzamosság félreismerhetetlen.

Horatius tehát — nyilván a korabeli asztrológiai táblázatok alapján — nagyon is jól ismerte születésének időpontját, és az ódában azzal játszik el, hogy horoszkópjának $\mu\omicron\iota\gamma\alpha\ \acute{\alpha}\nu\alpha\iota\gamma\epsilon\tau\iota\kappa\eta$ -je három év folyamán három különböző állatövi jegybe esett.

Ha ez igaz, megoldódott a három zodiákus-jegy problémája. Nyitva marad azonban a kérdés, hogy mire volt jó a költőnek ez a nagy fontoskodás. Nos, éppen az utolsó sor igazának alátámasztására, hogy ti. ő valóban *vir Mercurialis*. De miért hangsúlyozza Horatius ennyire *vir Mercurialis* voltát? Ezt — nézetünk szerint — több tényező együttese magyarázza; 1. Mert talán valóban Mercurius volt születésének uralkodó bolygója. 2. Mercurius mint *dominus geniturae* nemcsak kiváló költőkké, írókká, hanem a legkiválóbb asztrológusokká is formálhatja kegyeltjeit.¹³ 3. Ne feledjük, hogy az asztrológia nagy kézikönyvei *Hermés Trismegistos* neve alatt forogtak közkézen.¹⁴ Horatius tehát, mint azt minuciózus pontossága, lelkiismeretessége és körültekintő mérlegelése mutatja, az asztrológusok asztrológusa,¹⁵ e szakmának oly kiváló szakértője, hogy Maecenas még azt az átlagasztrológus számára képtelenségnek ható állítását is elhitheti, hogy őt — mármint a költőt — Faunus mentette meg a haláltól.

Horatius tehát itt is hű maradt korábbi álláspontjához: ő maga nem hisz az asztrológiában, de ért hozzá. Ám ha barátja, Maecenas valóban hisz ebben a tudományban, mint az asztrológia szakértője, ebben a minőségében is tudja mivel biztatni. Ez a biztatási szándék az a 4. momentum, amiért a maga *vir Mercurialis* voltát hangsúlyozza. Említettük, hogy az egyes bolygók bizonyos életidőt biztosítanak annak, akinek születésekor „életadói” voltak: Saturnus legalább 57 évet,

¹² G. Radke: Die Schaltung des römischen Kalenders und Caesars Reform. Az „Archaisches Latein” c. kötetben (Darmstadt 1981) 152–161.

¹³ Firm. Mat. III 7, 19; 8, 3.

¹⁴ W. Gundel–H. G. Gundel: i. m. 11–27.

¹⁵ Szó sincs tehát a versben iróniáról vagy paródiáról, mint azt E. A. Mc Dermott feltételezte: Horace, Maecenas and Odes 2, 17. Hermes 110 (1982) 211–228.

Iuppiter 79-et, Mars 63-at, a Nap 120-at, Venus 84-et, Mercurius 108-at, de ha közepesen jó asztrológiai helyzetben van, akkor is 89-et, a Hold 84-et. Látnivaló, hogy Mercurius a skálán bőkezűség szempontjából a Nap után a második helyen áll.¹⁶ (Hogy nem az elsón, éppen ez valószínűsíti, hogy valóban a Mercurius lehetett Horatius *dominus geniturae*-ja.) Horatius tehát, mint Mercurius kegyeltje, minimum 89 évre számíthat. Ha ő ennyire számíthat, akkor barátja, aki az ő *synastros*-a, Iuppiter jóindulatú támogatásának köszönhetően minimum ugyanennyi életévben reménykedhet. Mindezek ismeretében indokolt tehát az első sorban elhangzó kérdés: *Cur me querelis exanimas tuis?* „Hiszen láthatod, igazán semmi okod az aggodalomra.”

Az óda kapcsán választ kell adnunk még arra, hogy Horatius miért éppen Faunus segítségének tulajdonítja a haláltól való megmenekülését. Ez szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy Faunus — akár mint esztétikai szimbólum, akár mint valóságosnak elgondolt isten¹⁷ — miért játszott kiemelkedően fontos szerepet Horatius gondolkodásában. Ez részint az általunk elemzett óda, részint az Ep. I 19. 3–4. alapján (*male sanos adscripsit Liber Satyris Faunisque poetas*) meglehetősen világos, és Faunusnak a horatiusi életmű egészén belül játszott szerepét az eddigi kommentárok¹⁸ kellőképpen elemezték. Az eddigi megfigyeléseket csupán egyetlen, a Faunus-kérdéskör szempontjából talán nem közömbös momentummal szeretnénk még kiegészíteni.

A Carm. III 18-ból megtudhatjuk, hogy a költő december Nonae-ján — azaz a hónap 5. napján — áldozatot szokott bemutatni a *Nympharum fugientum amator*-nak (10. v.). Ez a Faunus-ünnep viszont mindössze három nappal előzte meg születésnapját, mert — mint közismert — *ante diem VI Idus Decembris* — vagyis december 8-án — született. A naptár szerint is Faunus állt tehát legközelebb hozzá, s e két ünnep közelsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az istenek oltalmának emlegetésekor (*di me tuentur*) elsősorban Faunusra asszociáljon.

Maecenas asztrológia iránti hithű bizalmának nyoma a Horatius-corporban még egy helyen, a Sat. I 9-ben tapintható ki. A költőre sétája közben kullancsként ráragadó fűzfapoéta arcátlan ajánlatát, — hogy ti. Horatius vezesse be őt a Maecenas-körbe, ennek fejében ő minden téren támogatni fogja, úgyhogy mindenkinek fölébe kerekedhet, — költőnk azzal hárítja el, hogy a Maecenas-körtől mi sem áll távolabb, mint az ilyenfajta versengés:

*nil mi officit, inquam,
ditior hic, aut est quia doctior; est locus uni
cuique suus. (50–52. v.)*

Horatius válasza — amit amaz meg sem ért, — hamisítatlanul a Maecenas-kör tagjára vall. Az „*est locus unicuique suus*” ugyanis jelentheti egyrészt azt, hogy: „mindenkinek megvan a maga helye” — mármint a körön belüli tekintélyét illetően —, ezzel párhuzamosan azonban a *locus* asztrológiai értelme is érvényesül, hiszen az

¹⁶ Firm. Mat. II 25. 3–9.

¹⁶ Firm. Mat. II 25. 3–9.

¹⁷ Horatius vallásfelfogására: T. Oksala: Religion und Mythologie bei Horaz. Commentationes Humanarum Litterarum 51 (1973) 1–232.

¹⁸ Többek között: Borzsák I.: Horatius. Ódák és epódoszok. Budapest 1975. 353–355.

asztrológia tanítása szerint a horoszkópon belül a vagyoni helyzetnek, illetve a szellemi képességeknek is megvan a maguk *locus*-uk.¹⁹

Horatius életművén belül a horoszkóp-asztrológia hatásán kívül a mundán-asztrológia, a melothesia és az asztrometeorológia ismeretének nyomai is föllelhetők. Ezekre azonban és arra a kérdésre, hogy milyen elvi alapokon nyugodott a költő asztrológiaellenes felfogása, más alkalommal fogunk visszatérni.

¹⁹ E. Svenberg: Horace et l'astrologie populaire. *Class. et Mediaev. F. Blatt* dedic. 1975. 297–300. helyesen állapította meg, hogy itt asztrológiai hatással kell számolni; természetesen nem a vulgárasztrológiáéval.

LAUS CAESARIS

A CLAUDIUS BRITANNIAI TRIUMPHUSÁRA ÍROTT VERSCIKLUS

A Riese-féle Anthologia Latina 419–426. sz. darabjainak élén a leideni Vossianus Lat. Q 86 kódexben¹ a biztosan nem eredeti „*Laus Caesaris*” cím olvasható. Alatta folyamatosan a következő versek sorakoznak:

R. 419 (Sh. B. 417)	Ausoniis numquam tellus violata triumphis icta tuo, Caesar, fulmine procubuit, Oceanusque tuas ultra se respicit aras: qui finis mundo est, non erat imperio.	
R. 420 (Sh. B. 418)	Victa prius <nulli>, nullo spectata triumpho, inlibata tuos gens iacet in titulos. Fabula visa diu medioque recondita ponto libera victori quam cito colla dedit!	5
R. 421 (Sh. B. 419)	Euphrates ortus, Rhénus recluserat Arctos: Oceanus medium venit in imperium.	10
R. 422 (Sh. B. 420)	Libera, non hostem, non passa Britannia regem externum, nostro quae procul orbe iacet, felix adversis et sorte oppressa secunda: communis nobis et tibi Caesar erit.	
R. 423 (Sh. B. 421)	Ultima cingebat Thybris tua, Romule, regna, hic tibi finis erat, religiose Numa, et tua, Dive, tuo sacrata potentia caelo extremum citra constitit Oceanum. At nunc Oceanus geminos interluit orbes: pars est imperii, terminus ante fuit.	15 20
R. 424 (Sh. B. 422)	Mars pater et nostrae gentis tutela, Quirine, et magno positus Caesar uterque polo,	

2 tua V 5 nulli suppl. Heinsius (om. V) iamiam post nullo add. V² 6 iacet. in V patet in Cannegieter, patitur dubitanter Riese venit in Klotz, Shackl.-B. 8 quam cito Scaliger quamerito V collo V corr. V² 9 hortus renus V ortus] Parthos Herrmann secluserat Cannegieter recluserit Sh. B perperam praeccluserat Baehrens, Herrmann arctus V arctus V ortus Herrmann 10 in add. V² 11 sq. legem externam Heinsius 12 aeternum V corr. Tollius iacet V iaces Baehrens secunda <es> add. Baehrens, prob. Riese tibi variatio personarum, ut Tac. Agr. 45, 3–5 novis V Post v. 14 distichon excidisse suspicatur Tandoi 115, 1: „si potrebbe sospettare la caduta del terzo distico (favorita da un felix anaforico?)” 16 erat] erit V („fortasse recte”: Tandoi) 17 dibe V tuum V corr. Heinsius

¹ A kódex leírása: K. A. de Meyier: Codices Vossiani Latini, II. (Leiden 1975) 197 skk.; a minket érdeklő rövid eligazítás: 199, ill. 202.

- cernitis ignotos Latia sub lege Britannos:
sol citra nostrum flectitur imperium.
Ultima cesserunt adaperto claustra profundo, 25
et iam Romano cingimur imperio.
R. 425 (Sh. B. 423) Opponis frustra rapidum, Germania, Rhenum;
Euphrates prodest nil tibi, Parthe fugax.
Oceanus iam terga dedit, nec pervius ulli
Caesareos fasces imperiumque tulit. 30
Illa procul nostro semota exclusaque caelo
alluitur nostra victa Britannis aqua.
R. 426 (Sh. B. 424) Semota et vasto disiuncta Britannia ponto
cinctaque inaccessis horrida litoribus,
quam pater invictis Nereus vallaverat undis, 35
quam fallax aestu circuit Oceanus,
brumalem sortita polum, qua frigida semper
praeifulget stellis Arctos inoc<ci>duis,
conspetu devicta tuo, Germanice Caesar,
subdidit insueto colla premenda iugo. 40
Aspice, confundat populos ut pervia Tethys:
coniunctum est, quod orbis et orbis erat.

23 *cernite semotos* Baehrens
indomitos Riese in app. 25 *adoperto* V corr. Heinsius 26 *cingimur* Heinsius *cingitur* V *Roma suo*
Peiper 32 *Britannis* Scaliger *britannos* V *Britannia* Herrmann 33 *semoto* V 34 *cinctaque* Scaliger
cunctaque V 35 *qua* V *vallaverat* Scaliger (cf. Cic. Arch. 9, 21 *Pontum ipsa natura vallatum*, Ioseph. Fl.,
Bell. Iud. II 378) *uela-* V *cela-* Baehrens (cf. Hor. C. IV 14, 45) 36 *esto* V 38 *inocciduis* corr. V² 39
defectu V corr. Scaliger *germania* V corr. Gronovius 40 *insuetū* V 41 *Tethys* Heinsius *tellus* V

Szándékosan közöljük a tematikailag egybetartozó sorokat önkényes (modern) tagolás nélkül.² Iskolai gyakorlat stb. helyett mi is egy bizonyos alkalomhoz illő epigrammák ciklusának véljük az egészet, több epigrammának, „ognuno in sé compiuto, ma tutti legati fra di loro in una superiore unità... , un ciclo... che si articola in un certo numero di enfatiche apostrofi all'imperatore, ad eroi della storia di Roma, divinità, personificazioni etnico-geografiche”.³ Tandoi együvé tartozónak veszi a Riese kiadásában 419–421. szám alatt három részre szabdalt első tíz sort; ennek felelne meg — bekeretezésként — a 426. sz. záródarab ugyanennyi sora; a közből hagyományozott epigrammák mind 6-6 sorosak, kivéve a Tandoi szerint a *felix* (13) feltehető ismétlésének kihagyása miatt négysorossá rövidült 422. számút. Egyetértünk az érdemes olasz kutató fejtegetéseinek lényegével: a római diadalmenetek alkalmára írott (váltakozó) ünnepi versek — *de magno scripta triumpho* (Ovid., Ex Ponto III 4, 53, vö. 3: *meo faveas Triumpho*) — al-műfajával (Tandoi 112: „sottogenere del *triumphus*”) van dolgunk.

Nem vitás, hogy a ciklus darabjai Claudius „villámháborúnak” feltüntetett, rövid britanniai szemléje után, 44 elején, a császár uralkodói erényeinek látványos dokumentálására szánt diadalmenet lelkesítő hatását voltak hivatva fokozni.

² Vö. V. Tandoi: Il trionfo di Claudio sulla Britannia e il suo cantore. SIFC 34 (1962) 83, 2.

³ Tandoi, i. h. 63; ugyanígy 104.

Egyéb források híján előadásuk módját csak találgathatjuk. Jean Melmoux⁴ szerint „az ünnepi nyilvánosság előtti recitálás végett íródtak” (fürent sans doute écrit pour être récité en public en cette occasion solennelle). A kézikönyvekben⁵ kényelmesen felhasználható auktorhelyek közül csak Plutarchos Aemilius Paullus-életrajzából idézzük a pydnai győzelem után tartott diadalmenet leírásának egyetlen mondatát (c. 34): ἄδων δὲ τὰ μὲν ῥόδας τινὰς πατρίους ἀναμειγμένας γέλωτι, τὰ δὲ παιᾶνας ἐπινικίους καὶ τῶν διαπεπραγμένων ἐπαίνους εἰς τὸν Αἰμίλιον... ,kiegészítve a következősen említett „váltakozó versekkel” (*alternis versibus*) és „alkalmi rögtönzésekkel” (Dion. Hal. II 34 ποιήμασιν αὐτοσχεδίοις). A „váltakozó verseket” azonban nyilván elő kellett készíteni, de azért rögtönzésekre is mód nyílt, és Livius (IV 20, 2, akárcsak a szatíra kezdeteiről: VII 2, 5) nem alaptalanul írta: *carmina incondita*. A *Laus Caesaris* versei biztosan nem rögtönzések, hanem gondosan szerkesztett, Seneca korának költői modorában fabrikált alkalmi produkciók, amelyeket két évszázad választ el például a Mummius korinthusi ténykedését megörökítő nehézkes saturnusoktól (Carm. epigr. 3): *ductu auspiciisque eius Achaia capta*...^{5a} Tandoi feltevése szerint az ilyenféle „jobban sikerült kompozíciók” (116: i componimenti meglio riusciti o più accreditati) szájról szájra jártak, „e nulla vieta di pensare che alla voce di un declamatore si alternasse la risposta corale”.⁶

Mindez azonban jórészt csak találgatás, akárcsak a versek szerzőségének reménytelen firtatása. Voltak, akik a mértéktelen hízélgés okán a korzikai száműzetésből visszakíváncozó Senecának, a Polybiushoz intézett *Consolatio* szerzőjének tulajdonították volna; legújabban Melmoux a *Consolatio* címzettjének, Claudius nagyhatalmú miniszterének a nevét vetette fel⁷ — bizonyíthatatlanul és fölöslegesen. Maradjunk inkább Tandoi⁸ tárgyilagos megállapításánál: Seneca is dicsőíti ugyan a *Consolatio*-ban Germania „megbékéltetését”, Britannia „megnyitását” és a remélt diadalmenetet (Ad Polyb. 13, 2), de a *Laus Caesaris*-ban halvány célzás sincs a szerző száműzött voltára, és a historiográfia is hallgat Senecának a *Consolatio* utáni megalázkodásairól. Annyit mondhatunk, hogy a szerző feltehetőleg a császár körül nyüzsgő *poetae novi* (Apoc. 12, 29) vagy a senatusnak a triumphust kezdeményező tagjai közül került ki.⁹

Találgatások helyett a versciklusnak könnyen összefoglalható „mondanivalójára” (mármint Claudius világhódítói sikereinek magasztalására) ne térjünk rá, inkább az enkómiasztikus epigrammák szólamkincsének historiográfiai igényű vizsgálatára. Legcélszerűbb, ha sorról sorra haladunk.

Mindjárt az elején elhangzik a *triumphus* szó (majd rövidesen ismétlődik az 5. sor végén, ugyanazon a helyen), választékos jelzővel (*Ausonius triumphis*), mintegy

⁴ J. Melmoux: L'empereur Claude et la *finium imperii propagatio*. A „Neronia IV. Alejandro Magno modelo de los emperadores romanos” c. kötetben, Coll. Latomus 209 (Bruxelles 1990) 171.

⁵ Pl. Schanz-Hosius: Gesch. d. r. Lit. I⁴ 21 sk.; E. Bickel: Lehrb. d. Gesch. d. röm. Lit. Heidelberg 1937, 319. — Vö. E. Pianezzola: Il canto del trionfo nell'elegia lat. F. Della Corte-empl. III (Urbino 1987) 131 skk.

^{5a} Vö. E. Norden: Einl. I 142.

⁶ Uo.; vö. Cat., 61, 12; Colum. XII 2, 4; Suet., Calig. 54; erre vonatkoztatható talán Hor., C. IV 2, 33 (és 41) *con-cines* igéje is. A *triumphus*-ok színházi éneklése: Flor. IV 2,8 *cum*... *Ponticos et Armenios triumphos in Pompeianis theatris Roma cantaret*.

⁷ I. m. 177 sk.

⁸ I. h. 166 sk.

⁹ Tandoi: i. h. 118; „az Annaeusok környezetéből”: 168.

cselekvő személyként, aki *addig* még sohasem sértette meg az egyelőre meg nem nevezett, de a hallgatóság számára világosan érthető földet, ti. Britanniát, amely, íme, a megszólított Caesar villámjától sújtottan a porban hever.¹⁰ Pregnáns sorok: érintetlen földről van szó, melyet még nem tapodott ellenség lába — mint ahogy majd Agricola brit ellenfele szerint ugyane föld lakóinak szemét „nem fertőzte meg” a római zsarnokság látása (30, 2 *oculos... a contactu dominationis inviolatos habebamus*).¹¹ A *violare* ige jelentésére nézve, amelyhez Tandoi (p. 160) *Descende caelo... c. Horatius-interpretációnkra*¹² hivatkozik, tanulságos az id. Senecától (Suas. 1, 15 = FPL p. 148 Büchner) idézett Albinovanus Pedo-részlet 21 sk. sora, az Északi-tengeren hánykolódó római katonák panasza: *aliena quid aequora remis et sacras violamus aquas divumque quietas turbamus sedes? Violare* itt annyi, mint másutt *temptare*, vagyis merénylettel felérő kísérlet megkockáztatása, vagy éppen ’istenkísértés’ (Mk 1, 13; Lk 4, 2), vö. Hor., C. I 28, 5 *aerías temptasse domos*.¹³ Ezt az igét használja Tacitus is (Germ. 34, 2 *bis*) az Oceanus (= Északi tenger) „megkísértésére”, Hercules oszlopainak felkutatására, amihez csak Germanicusnak volt bátorsága: *nec defuit audentia Druso Germanico, sed obstitit Oceanus in se inquiri*.¹⁴ A Germanicus-expedíció tacitusi leírásában (Ann. II 23 sk.) az Albinovanus Pedo-sorok visszhangját sejti Tandoi (i. n. 139, 1), „nel senso di una coloritura poetica della navigazione di Germanico con raffinata arte allusiva ai versi di Pedone”.

Ami a 2. sor merész képét, az uralkodónak a villámmal lesújtó Iuppiterhez való hasonlítását illeti: Claudius bizonyosan nem volt iuppiteri jelenség, de külsejének fogyatékoságait (és egyáltalán: uralkodásra való alkalmasságának kérdéses voltát) éppen ezért kellett minden eszközzel ellensúlyozni. Biztos, hogy a szerző nem a haragjában villámló-dörgő főistenre akart utalni, mint Tandoi (120) gondolná, hanem a villámként száguldó hadvezér Nagy Sándor-i megjelenítésére, amilyenek Vergilius a *Georgica* végén (IV 560 skk.) a Keleten győzelmeskedő (illetőleg: *annak* bemutatandó) Octavianust festi: *Caesar dum magnus ad altum fulminat Euphraten bello* (vö. Aen. XII 654). Nemcsak Vergiliusnál, hanem a *Laus Caesaris* túlzó képében is az istenként tisztelt uralkodó és a zeusi villám közt konstruált „hellenisztikus kapcsolat” (connessione ellenistica) dokumentumát tapinthatjuk ki. Azon a kámeán, amelyet Tandoi is említ (121), az Ariadné-Messalinával együtt

¹⁰ Egy nemrég (1980-ban) a kariai Aphrodisias helyén talált dombormű Claudius britanniai győzelmének szimbolikus ábrázolását őrizte meg számunkra, a hellenisztikus Achilleus-Penthesileia-csoport modorában, l. K. T. Erim: A new relief showing Claudius and Britannia from Aphrodisias. Britannia 13 (1982) 277 skk.

¹¹ Vö. uo. 31, 4 *nos integri et indomiti*; Hist. IV 64, 3 *sincerus et integer et servitutis oblitis populus*; Ann. VI 34, 3 *integros... a Parthico dominatu*; Luc. III 193 sk. *cum rudis Argo miscuit ignotas temerato litore gentes*; Flor. I 17, 1 *Umbri in id tempus intacti*; Claudian., De bello Goth. 101 *oculis temerare profanis* (a Rómát fenyegető barbár veszélyekről, 403 k.).

¹² Acta Ant. 8 (1960) 373.

¹³ Ehhez a *Nisbet*-kommentár (I. 324): „The word suggests audacity; Archytas was like a Titan or giant assailing the ramparts of heaven.”

¹⁴ Arról az aranykori költészetben, majd a szónokiskolákban gyakorta felvetett kérdésről, hogy szabad-e *megkísérelni* (*tentare*) azt, amire Nagy Sándor *nem*, Hercules és Bacchus (szimboli dei condottieri più arditi nelle conquiste geografiche e civilizzatrici) is alig mert vállalkozni, vö. Tandoi, 140. A Germania-helyről vö. H. Bardon: La litt. lat. inconnue, II. (Paris 1952) 72; a tacitusi viharleírás összefüggéseiről B. I.: Gymn. 89 (1982) 55 sk.

győztesként ábrázolt Dionysos-Claudius baljában *sceptrum* helyett villámot tart,¹⁵ híven a Nagy Sándor születését és halálát kísérő égi jelek hagyományához, amint ez a világhódítók — Nagy Sándortól, a *Keraunos* és *Barkas* melléknevek viselőitől, a *fulmen belli*-ként tisztelt Scipiótól Attiláig — megjelenéséhez és cikázó száguldásához (*percurrere*...) fűződő hiedelmekben évezredekken keresztül öröklődött.¹⁶

Statius sorait (Silv. II 7, 93 skk. *sic natum Nasamonii Tonantis post ortus obitusque fulminatos angusto Babylon premit sepulchro*) — pace Tandoi (122, 1) — H. Christensen¹⁷ értelmezte helyesen: „den bei seiner Geburt wie bei seinem Tode der Blitz begleitet hatte”. (Nagy Sándort Apellés villámmal a kezében ábrázolta: Plin., N. h. 35, 92; Plut., De Is. et Os. 24.)

Pregnáns jelentése van a *procubuit*-nak is, amennyiben a megszemélyesített Britannia nemcsak 'el(őre)terül', hanem a császárnak a következő sorban említett „tengeren túli” oltárai előtt, tehát a camulodunumi Claudius-templomban¹⁸ is 'leborul', vagyis a keleti *proskynésis* előírása szerint *προσπίπτων προσκυνέει* (Hérod. I 134, 1). Az Oceanus (3) ősi hagyomány szerint a világ végét jelenti, és íme beteljesül a Iuppitertől ígért *imperium sine fine* álma: az Oceanuson túli Britannia feltárással és bejelentett meghódításával a római birodalom valóban „határtalan-nak” bizonyul.

A következő (5–8.) sorokban kétszer is elhangzik az ünnepségre alkalmat szolgáltató győzelem: *victa gens — victor*. Korábban még senkisé „ízlelte meg” ezt a népet, senki nem vonultatta fel *spectaculum*-ként Róma utcáin, és most „*ita iacet, ut in titulos tuos transeat*”,¹⁹ vagyis legyőzötten ott szerepel Claudius diadalmenetének *titulus*-ai, fennem hordozott feliratos táblái között.²⁰ A mesék birodalmába tartozott sokáig (7 *fabula visa diu*, vö. Curt. Ruf. IX 2, 15 *fabulae*),²¹ mert (= *que expl.*) a világtenger közepén rejtőzött (*medioque recondita ponto*),²² és most mily hamar alávetette magát Claudius győztes hadainak! (8 *colla dedit*, mint 29 *Oceanus iam terga dedit*.)

Shackleton Bailey *recluserit* konjektúrája a 9. sorban (a hagyományozott

¹⁵ A. Furtwaengler: Die antiken Gemmen, II. (Leipzig–Berlin 1900) 304 sk.; L. Deubner: Die Tracht des röm. Triumphators. Hermes 69 (1934) 321; G. Ch. Picard: Les trophées rom. Paris 1957, 336 skk.

¹⁶ Vö. B. I.: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984, 40 skk.; Gymn. 89 (1982) 41. Claudius „villámlásának” párhuzamául hivatkozunk itt arra, amit Florus írt Caesarról (IV 2, 63): *hunc* (sc. Pharnacen) ... *obtrivit more fulminis, quod uno eodemque momento venit percussit abscessit* (a *veni, vidi, vici* kevéssé ismeretes parafrázisa).

¹⁷ H. Christensen: Alex. d. Gr. bei den röm. Dichtern. Neue Jahrb. 23 (1909) 119 sk.

¹⁸ Sen., Apoc. 8, 3; Tac., Ann. XIV. 31, 4 *ara aeternae dominationis*; vö. Verg., Aen. II 425 sk. *ad aram procumbit*.

¹⁹ O. Rossbach találó parafrázisa: Berl. Phil. Wochenschr. 41 (1921) 477.

²⁰ *iacere in* + acc.: H. Traenkle (Die Sprachkunst des Properz und die lat. Dichtersprache. Wiesbaden 1960, 92 sk.) szerint „drasztikus” stilizálás, vö. Thes. I. L. s. v. 27, 63 sqq.; l. még E. Norden kommentárját ad Verg. Aen. VI 51 (tacitusi „Prägnanz des Ausdrucks”). A nehéz sor értelmezéséhez vö. Sil. It. IV 151: az őseként Brennusszal kérkedő Crixus *in titulos Capitolia capta trahebat*.

²¹ Mint Tacitus Germaniájában (46, 4) a világvégi népekről szóló híresztelések, vö. a Germanicus Északi-tengeri hajózása során megtapasztalt „csodákkal” (Ann. II 24, 4 *miracula*); Hor., C. I 22, 8 *fabulosus Hydaspes*; Flor. II 2, 5 *fretum ... fabulosus infame monstis*.

²² Két tanulságos Cicero-párhuzam: De lege agr. II 16, 41 *ut occulte latet! ut recondita est* (sc. Aegyptus); Verr. II 3, 89, 207 *locus intra Oceanum iam nullus est, neque tam longinquus, neque tam reconditus* (ahová Verres bűnös üzelmei ki nem terjedtek volna).

recluserat helyett) fölösleges, sőt értelmetlen. Azzal, amit Ed. Norden annak idején²³ az ún. *Precatio Terrae Matris* (Anth. Lat. 5 R. = 4 Sh. B.) romlott szövegének korrigálásáról írt („ein geistreiches Spiel”), a túlságosan termékeny modern szövegkiadó — *Bentley redivivus* — itt is eljátszogató.²⁴ A praet. perf.-nak hibátlan értelme van: „az Euphrates (mint határfolyó) már korábban megnyitotta (a római fegyverek előtt) a Keletet, a Rajna az Északot, és most (Claudius britanniai hódításával) az oikumené határának hitt Oceanus az *imperium* közepére (a két világ közé) került”. J. Melmoux²⁵ tévesen értelmezi a latin szöveget: „L'Euphrate avait *fermé* (?) l'Est, et le Rhin avait *fermé* (?) le Nord, voici que l'Océan se situe au milieu de l'Empire.” Helyesen fordította Tandoi (p. 95): „L'Euftrate aveva *dischiuso* gli estremi limiti dell'Oriente, il Reno del Nord; ora l'Oceano ... è venuto a trovarsi all'interno dell'impero.” Tandoi gondolatmenete az *aperio*, *recludo* stb. használatáról szóló kitérésben nem egészen egyezik a mi frazeológiai tallózásainkkal,²⁶ ti. mi ebben is kitapintottuk a Nagy Sándor-i hódítások visszhangját: a 'tenger megnyitásának' régi szakkifejezését (pl. Pind., Pyth. V 88 ἄλδς κέλευθον ἀνοίγων) fedeztük fel egyebek közt az ópisi beszédben (Arr. VII 9, 6): ὁρμηθεὶς ... τοῦ Ἑλλησπόντου ὕμιν τὸν πόρον ... ἀνεπέτασα. Helyesen hívja fel viszont Tandoi a figyelmet a *recludo* jelentésének „misztikus” árnyalatára (ol. *svelare* = ἀποκαλύπτειν).²⁷ Azokról az összefüggésekről van szó, amelyeknek J. Kroll annak idején egy egész monográfiát szentelt.²⁸ Ezt az elképzelést akárhány hellyel szemléltethetjük, pl. Sen., Herc. fur. 46 *nec satis terrae patent: effregit ecce limen inferni Iovis*, 55 *sacra dirae mortis in aperto iacent*; Med. 638 *post feri Ditis patefacta regna*, vagy a híres kardalban, 369 sk. stb. Ezek a természet titkait érintő 'felfed(ez)ések' — még szerényebb vállalkozások is — nem mehetnek végbe *sine quodam sacrilegii metu et horrore* (Flor. II 17, 12; vö. Tac., Germ. 34, 2).

Az Oceanus (mármint a Csatorna, illetőleg az Északi-tenger) az enkómionok készlettárának jóvoltából került az immár két világra kiterjedő *imperium* közepére. Így hirdették annak idején Pompeius magasztalói is: a *nagy* makedón *nagy* (*Mag-nus*) vetélytársa keleti hódításaival a birodalomnak addig legszélső határvidékét *provinciam mediam fecit* (Flor. III 5, 31).

Nem mentes értelmezési nehézségektől a következő (11–14) négy sor sem. Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Tandoi sejtését (aki ti. bizonyos szerkesztési arányosságok jegyében szívesen látná a „ciklus” belső darabjait 6-6 sorosnak, arra gondolva, hogy a *makarismos*-okban a 'boldog' megszólítás gyakorta ismétlődik,²⁹ vagyis hogy itt két sor kieshetett), annyi bizonyos, hogy *makarismos*-nak szerkesztett epigrammával van dolgunk. Az első három sorban Britannia 3. személyben

²³ A fiataalkori (boroszlói) tanulmány újraközlése: Kl. Schriften (Berlin 1966) 234 skk.

²⁴ Anthologia-kiadásának előszavában (Bibl. Teubn. 1982, p. XI) maga írja: „Lusu ingenioso non abstinui.”

²⁵ I. h. 171, alkalmasint L. Herrmann nyomán.

²⁶ Ant. Tan. 27 (1980) 195 sk.

²⁷ Vö. Verg., Aen. VIII 244 sk. *regna recludat pallida dis invisae*; Ovid., Met. XV 144 sk. *ipsumque recludam aethera* (F. Bömer kommentárjával *ad loc.*); Ed. Norden *ad* Aen. VI 267, a komm. bevezetésében, p. 22, 2; „typisch für das spätere *revelare*”, ill. Enn. u. Verg. 145, 3; F. Skutsch: The Annals of Q. Enn. Oxford 1985, 375.

²⁸ J. Kroll: Gott und Hölle. Der Mythos vom Descensuskampfe. Leipzig 1932; vö. Kerényi K., Gnomon 57 (1933) 156 skk.

²⁹ Pl. Verg., Ecl. I 46 sk., Georg. II 458 és 490 skk.

szerepel: mintha a recitáló *cantor* mutogatná a nemrég még szabad, idegen uralkodótól nem sanyargatott, a „mi világunktól” (*noster orbis*, mint *mare nostrum*) távoli sziget ábrázolását, amely szerencsésnek mondható szerencsétlenségében, mert hiszen (*et expl.*) „jó sorsa nyomta el” (*oppressa* a kezdősor „szabadságának” az ellentéte).³⁰ Oxymóron a javából,^{30/a} amit csak a zárósor 2. személyes megszólítása, illetve kijelentése magyaráz: a függetlenség elvesztését nyomatékosan (*communis* is a sor elején) ellensúlyozza az a tudat, hogy Britannia osztozhat Rómával Claudius uralkodásának áldásaiban.³¹ A személyek változását a kiadók harmonizálnák (*iacces, oppressa es*) — fölöslegesen, akárcsak a tacitusi Agricola végén (45, 3–5) vagy Calgacus buzdításában (32, 3): a szónok (*cantor*) hol a közönséghez, hol a (képen) ábrázolt Britanniához fordul.

Tudatos szerkesztésről árulkodik a következő két (6-6 soros) darab: kezdődik (v. 15) a legendás ősi Róma északi határával, mármint a Tiberisszel (*cingebat Thybris*), és végződik az óceán zárjainak megnyílt utáni helyzettel: „immár a római *imperium* (alá tartozó világtenger) övez bennünket” (26 *et iam Romano cingimur imperio*). A tacitusi „kis írásokból” (Agr. 13; Germ. 37) ismerős történeti visszapillantás középső tagja Caesar, akinek hatalma „megállapodott a világvégi óceánon *innen*” (17 sk. *tua . . . potentia . . . extremum citra constitit Oceanum*),³² mint ahogy Nagy Sándor is kénytelen volt bevallani alulmaradását Keleten (Luc. III 233 sk. *post Tethyos aequora . . . magno vinci se fassus ab orbe*). Más helyzetből visszatekintve a teutoburgi katasztrófa következményeire írja majd Florus, hogy a római birodalom Caesar idején *nem* állt meg az Óceán partján, míg Arminius germánjai a Rajnánál megállásra kényszerítették (IV 12, 39 *hac clade factum, ut imperium, quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret*).³³ Claudius „győzelmének” eredményeként az Oceanus nem határolja többé a földkerekséget, csak ott folydogál a két világ között: *részévé* vált a birodalomnak, ami addig határa volt a mindenségnek (19 sk.). [Korr.-pótlás: „Folyóvá szelődült az óceán” — olvashattuk a napilapok lelkendező megemlékezéseiben a szövetséges hatalmak normandiai partraszállásának félszázados évfordulóján.]

Igaza lehet Tandoinak, amikor a személyiségként képzelendő szerző (115: *l'autore non manca di personalità*) erényeinek és eszközeinek felsorolása közben kiemeli, hogy a ciklus tengelyébe (a 21 sk. sorba) Romulus, Numa és Caesar iménti aposztrofálása után Róma védőisteneinek — *Mars pater, Quirinus*, valamint a két *divus*-ként tisztelt Caesar (azaz Iulius Caesar és Augustus) — megszólítása van illesztve, mint akik megelégedéssel szemlélhetik a korábban ismeretlen Britannia meghódítását, azt, hogy a Nap az *imperium*-on *belül* kering (24 *sol citra nostrum flectitur imperium*). Ed. Norden³⁴ óta közhely, hogy az Aeneis VI. énekének Augus-

³⁰ Vö. pl. Cic., Phil. III 13, 34 *urbem*; Corn. Nep., Them. 8, 2 *Graeciam*; Alcib. 3, 3 *libertatem populi*.

^{30/a} Vö. Ovid. Met. III 132 *exilio felix* (Fr. Bömer kommentárjával).

³¹ Alaposan félreértette a sort D. R. Dudley: The celebration of Claudius' British victories. Hist. Journal of the Univ. Birmingham 7 (1959) 9: (Riese 422) „congratulates the Britons on their good fortune in being conquered . . . Britain will now be the common property of the Emperor and *nobis*, i. e. the people of Rome”.

³² *Melמוש* (i. h. 177) tévesen vonatkoztatja a *Dive* megszólítást Claudiusra.

³³ Vö. Tac., Agr. 15, 3 *Germanos flumine, non Oceano defendi*; Curt. Ruf. IV 5, 8 *desineret* (Dar.) *terrere fluminibus, quem sciret maria transisse*.

³⁴ Ed. Norden: Ein Panegyricus auf Aug. in Vergils Aen. Rhein. Mus. 54 (1899) 468 skk. = Kl. Schriften 424 skk.

tus-dicsérete (VI 795 *iacet extra sidera tellus, extra anni solisque vias...*) a Nagy Sándor-enkómionok hagyományos fordulatait reprezentálja Róma hatalmának delelőjén. Ami a két *tülszárnyalt* isteni példaképet illeti, tudvalevő, hogy Dionysos indiai diadalmenete (805 *Liber agens celso Nysae de vertice tigres*) nem egyéb, mint Nagy Sándor vállalkozásának „mitikus kivetítése”,³⁵ és hogy a diadalmas Dionysoshoz való hasonlítás igénye a hellenisztikus uralkodóktól, talán már Démétrios Poliorkétéstől³⁶ öröklődött Nagy Sándor római „utánozóira”. Héraklésnek, a „legyőzhetetlen” (ἀνίκητος, *invictus*) uralkodók mitikus őseinek császárkori elképzelését, egyben a *Laus Caesaris* 24. sorának ideális kifejtését pedig Seneca Hercules Oetaeus-drámájában tanulmányozhatjuk (40 skk.):

*Te, clare Titan (= Sol), testor: occurri tibi,
quacumque fulges, nec meos lux prosequi
potuit triumphos. Solis excessi vices,
intraque nostras substitit metas dies...*

Ünnepélyesen zárul a két, szorosan egybetartozó (Tandoi számozása szerint III. és IV.) darab: *ultima*-val kezdődött (mint a IV. ekloga...) és *ultima*-val végződik (25), de közben Romulus kicsiny alapítása világméretűvé tágult: „a legvégső záruk is engedtek a mélységes Oceanus feltárultával” (*adaperto profundo*, mint Tac., Agr. 25, 2 ugyancsak Britannia lakosairól: *tamquam aperto maris sui secreto ultimum victis perfugium clauderetur*). Lucretius I. énekének Epikuros-dicséretében (*Laus inventoris!*) a Mester túlesz minden világhódítón, mert azok csak az oikumené széléig hatoltak előre, Epikuros szelleme viszont messze túljutott a *kosmos* lángoló határfalain, *extra processit longe flammantia moenia mundi...* 'Zárakat' mondottunk az imént, amelyek *adaperto profundo* szintén megnyíltak, hogy az *imperium Romanum* valóban határtalan lehessen.³⁷

A *Laus Caesaris* eddig vizsgált darabjaiban a Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájának³⁸ már úgyszólván valamennyi rekvizitumával találkozunk, csak a πόθος-szal és a πόνοι καὶ κίνδυνοι-jal (*labores et pericula*) nem. A makedón világhódító irracionális „vág্যakozásának” vagy holmi *dignus Alcide labor*-nak (Sen., Herc. f. 957) az oly kevésbé Nagy Sándor-i vagy éppen héraklési Claudiusra való alkalmazását feltehetőleg az ünnepi versek szerzője is fonáknak érezte volna. (Bezzeg anyai nagyapja, a Nagy Sándor-i babérokra pályázó Antonius éppen *titulorum cupidine Araxen et Euphraten sub imaginibus suis legi concupiscit*: Flor. IV 10, 2!) Gondoljunk Seneca *Apocolocyntosis*-ára, amelyben (5, 3) Hercules megijed a reszkető fejű, bicegő, dadogó monstrumtól, és azt hiszi, hogy eljött számára a tizenharmadik ἄγλος: *putavit sibi tertium decimum laborem venisse*. Maga Claudius a lyoni táblákon megörökített beszédében is csak félénken említette „a birodalom kiterjesztésének dicsőségét” (*gloriam prolati imperi ultra Oceanum*).

A Tandoi beosztása szerint V. epigramma (27 skk.) a notóriusan emlegetett két világvégi ellenfél megszólításával kezdődik: Germania hiába veti elénk a Rajnát

³⁵ Tandoi i. h. 122, 3; proiezione mitica dell'impresa di Alessandro Magno, hivatkozással F. A. Voigt Roscher-cikkére („Dionysos” 1087 sk.).

³⁶ Vö. Plut., Dem. 2; Ant. 75 *et passim*.

³⁷ A *claustra* jelentéséhez vö. Liv. XLV 11, 5 *cl. Aegypti*; Tac., Hist. II 82, 3; Ann. II 59, 3; Suet., Vesp. 7, 1.

³⁸ Vö. B. I.: A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához. Ant. Tan. 27 (1980) 193 skk.

(*opponis*, mint Curt. Ruf. VII 4, 5 *armis flumina oppones*; Iuv. X 152 *opposit* — sc. Hannibali — *natura Alpemque nivemque*; vö. Tac., Germ. 28, 1 *amnis obstat*; 34, 2 *obstitit Oceanus*; korábról: Hor., c. III 3, 53; IV 8, 24), és a parthusokon sem segít az Eufrátesz, hiszen befejezett tény, hogy az Oceanus „megfutamodott” (*terga dedit*, a *Parthe fugax* után) és — másoknak járhatatlanul (*nec pervius ulli*) — íme kénytelen volt (perf. log.) a császári Róma fennhatóságát elismerni. A zárósorok visszazökkennek imperfectumba: amaz eddig különállónak hitt), sőt „a mi vilá-gunkból kizárt” Britanniát legyőzőtként nyaldossa a *mi* tengerünk” (*nostro caelo, nostra aqua*, mint fentebb 12 *orbe*, 24 *imperium*).

Megint csak tudatos szerkesztésre vall a 31. sorban olvasható *semota* jelzőnek kezdőszóként való megisméltése rögvest a következő (záró)epigramma (33–42) élén. *Semota Britannia* — mint Martialisnál a római látványosságokra özőnlő világvégi népek: *quae tam seposita est... gens, ex qua spectator non sit in urbe tua?* Eljöttek a thrákok, a lófejő szkíták, a Nílus forrásvidékének lakói, *et quem supremae Tethys unda ferit* (vagyis a britek)... Claudius triumphusán pedig felvonul az addig elérhetetlen, mivel tengerentúli, *vasto disiuncta Britannia ponto*, az a másik világ, amelyet az istenség *Oceano dissociabili* szakított el a mienktől (Hor., C. I 3, 21 sk.), megközelíthetetlen partokkal övezett (*inaccessis*³⁹ *horrida litoribus*, mint ahogy Tacitus Germaniája *silvis horrida*: 5, 1), és amelyet a tenger „legyőzhetetlen hullámokkal bástyázott körül”. A hagyományozott *velaverat* értelmezhető volna ugyan (tekintettel a ’felfedés’ előtti ’leplezettségre’), sőt még Baehrens *celaverat* konjektúrája is indokolható éppenséggel, mégis a *vallaverat* olvasatot valószínűsíti nemcsak Iosephus Flavius (Bell. Iud. II 378 τὸ Βρεταννῶν τεῖχος), hanem akárhány egyéb hely is.⁴⁰ Britannia „szörnyűségét” van hivatva érzékeltetni nemcsak a partok megközelíthetetlenlensége, a hol visszahúzódó, hol dagállal fenyegető (*fallax aestu*) Oceanus alattomossága (vö. Tac., Agr. 10, 6), hanem az északi földrész különlegességeinek szónokiasan költői leírása is: barbár világ, amelyet Claudius zeusi tekintete (vagy ha a *tuo conspectu*-t inkább objectivusnak értjük: megpillantá-sa)⁴¹ egy szempillantás alatt legyőzött. (35 *invictis* — 39 *devicta*.) Az ünnepi versel-mény szerzője diplomatikusan érzékeltette azt aényt, hogy a „győzelmes” Claudi-us alig két hétig tartózkodott a szigeten. Az *aspice* imp. a *cantor* szájából hangzik el, de nyilván nem az imént megszólított Germanicus Caesarhoz, hanem a páratlan *spectaculum* nézőihez van intézve: az immár hajózható tenger (*pervia Tethys*, fen-tebb még *nec pervius ulli*) úgy egyesíti (’összeolvasztja’: *confundit*) a népeket, mint ahogy annak idején Tullus Hostilius egybeolvasztotta Alba Longát Rómával (Liv. I 23, 1 *duo populi in unum confusi sunt*). De figyelmet érdemel a záródarab bekerete-zése is: a római világtól *disiuncta Britannia* (33) most Claudius győzelme folytán *összekötöttet, coniunctum est, quod adhuc orbis et orbis* (vagyis két külön világ) *erat*

³⁹ *Inaccessus* a hozzáférhetetlenség (megközelíthetetlenség, elérhetetlenség) jelölésére, mint Sen., Herc. f. 605 *vidi inaccessa omnibus spatia*; Sil. It. III 516 *rumpit inaccessos aditus* (sc. Hannibal, vö. a J. Straub-émlékkönyvben — Berlin—New York 1982, 168 — megjelent Silius-tanulmányunkat); Val. Fl. IV 711 *freta impervia* etc.

⁴⁰ Pl. Cic., Arch. 9, 21 p. *R. aperuit Pontum... ipsa natura regionis vallatum*; Att. IV 17, 6 *aditus insulae esse muratos mirificis molibus*; Flor. Epit. XXIV *Pannonii duobus fluviis vallantur*; II 17, 3 *Hispania undique mari Pyrenaeoque vallata est, ut ingenio situs ne adiri quidem potuerit*, etc.

⁴¹ Vö. Verg., Aen. VI 579 *caeli suspectus* („der Aufblick gen Himmel”); Tac., Germ. 43, 4 *nullo sustinente... aspectum*; Hist. I 40, 2 *Capitolii adspectus*; Flor. III 10, 15 a germánokat megrettentő *Romanus* (i. e. Caesaris) *visus*-ról; Corn. Nep., Epam. 8, 3.

(42; vö. Florus III 10, 16 Iulius Caesar britanniai expedíciójáról: *quasi hic Romanus orbis non sufficeret, alterum cogitavit*).

*

Aprólékos interpretációnk eredményeként biztosan nem gazdagítottuk holmi remekművel a császárkori római irodalom kincsesárát. D. R. Dudley (i. h. 9) az egész ciklus mondanivalójából három vezérmotívumot emel ki: az óceán meghódítását, Claudius „villánháborúját” és a rejtélyes sziget megismerésével együtt járó látókörtágulást. Mindenesetre az, amivel tanulmányát kezdi (6: „the literary sources for the Claudian invasion and conquests in Britain are notoriously unsatisfactory”), sajnálatos módon érvényes általában a szigetország titkainak feltárására vagy közelebbről a britek „aranykönyvecskéjének”, Tacitus Agricola-életrajzának megértésére is.

Az Agricola magyarázóí a *Laus Caesaris*-t — tudtunkkal — eddig nem hasznosították, pedig a tacitusi írás címszereplőjének κλέος-a, a *virtus*-t megtestesítő hős egész pályafutása elválaszthatatlan Britannia „felfedezésétől és meghódításától” (Agr. 33, 3 *inventa Britannia et subacta*), amit a *pietas*-tól mozgatott író érthető elfogultsággal Agricolának tulajdonít, bár az előzményeket is jól ismeri, a mű — mármint a teljes meghódítás — befejezetlenségét pedig Domitianus zsarnoki féltékenységének rovására írja. Minket itt elsősorban az előzmények érdekelnek.

Britannia néprajzi leírásában (Agr. 10–12) Livius és Fabius Rusticus kivételével csak név nélkül történik hivatkozás a „sok íróra”, akik addig a hiteles értesülések hiányát ékesszólással pótolták. Tacitus olvasói nyilván nem is igényelték a korábbi szerzők felsorolását Hérodotostól a hellenisztikus kor földrajztudósaiig, mint ahogy az apály-dagály jelensége kapcsán (10, 6) is be kell érniünk a „*multi rettulere*”-vel, nem hangzik el Aristotelés vagy Poseidónios neve. A titokzatos Oceanus különben is elleneszegül a merész kutatásnak: *obstitit Oceanus in se inquire* (Germ. 34, 2). Fentebb már volt szó Róma germaniai (Germ. 37, 4–5), illetve britanniai hadműveleteinek (Agr. 13, 1–2) párhuzamos tacitusi regisztrálásáról, a *primus omnium Romanorum divus Iulius*-tól a két kis írás megszületéséig. A két visszapillantás persze más-más célzattal íródott: a germánok a teutoburgi katasztrofá, a Caligula hóbortjait követő *otium*, majd az áldatlan polgárháborúk után is *triumphati magis, quam victi sunt* (Germ. 37, 5; vö. 37, 2 *tam diu Germania vincitur*), míg Britanniában Claudius szakítani mert Augustus óvatos politikájával, a *cupido proferendi imperii* (Ann. I 3, 6) visszafojtásával (vö. Ann. I 11, 4 *consilium coerendi intra terminos imperii*; utóda, Tiberius is *proferendi imperii incuriosus erat*: Ann. IV 32, 2), fel merte venni a hódítói vállalkozások fonalát (Agr. 13, 3 *auctor iterati operis*): *domitae gentes, capti reges et monstratus fatis Vespasianus*. Mindez persze csak előkészületnek fogható fel Agricola Nagy Sándor-ira színezett hadvezéri teljesítményéhez, amelynek tudatában kijelenthette katonái előtt (Agr. 33, 2): *virtute et auspiciis imperii Romani, fide atque opera nostra Britanniam vicistis*.

Ami Iulius Caesar kezdeményezését illeti, Tacitus előadása (Agr. 13, 1 *quamquam prospera pugna terruerit incolas*) nem mindenben egyezik Liviuséval (Per. CV *primo parum prospere... traiecit*). Tanulságosnak ígérkezik Cicero leveleinek bevonása, amelyekből a britanniai expedíció híreinek egykorú fogadtatásáról értesülünk. *O iucundus mihi tuas de Britannia litteras* — lelkenedik a szónok a Caesar környezetében tartózkodó Quintus öccséhez írott levelében (II 16, 4). — *Timebam*

*Oceanum, timebam litus insulae... Te vero ὑπόθεσιν scribendi egregiam habere video... Quos tu situs, quas naturas rerum et locorum, quos mores, quas gentes, quas pugnas, quem vero ipsum imperatorem habes!*⁴² Az az eposz (ad Q. fr. III 9, 6 *suave ἔπος*), amelyet az ekkor (a luccai paktum után) Caesarhoz csapódó, Pompeius diktatúrájától tartó⁴³ Cicero a britanniai hadjáratról írt, nem maradt ránk,⁴⁴ annyi azonban biztos, hogy nem tudományos igényű történeti műnek volt szánva. Cicero a *situs etc.* előadását nyilván a szónoki *narratio* tárgyaként fogta fel (vö. De or. II 12, 53), de megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen ugyanazokról a témákról van szó, amelyeknek *hiányát* Tacitus — jó másfél évszázaddal később — az *Annales* emlékezetes helyén (IV 32) elsíratja: *ingentia illi (sc. qui veteres p. R. res composuere) bella, expugnationes urbium, fusos captosque reges... libero egressu memorabant: nobis in arto et inglorius labor...* Ide kívánczik az Orator két helye is (20, 66 *historia... in qua narratur ornate et regio saepe aut pugna describitur*; 61, 207 *in historia... placet omnino dici Isocrateo Theopompeoque more*), vagyis Cicero minél színesebb *ekphrasis*-okban igyekezett Caesart dicsőíteni és eleve nem pályázott thukydidesi babérokra. Egyetérthetünk B. L. Ullman megállapításával: „Cicero grouped history with encomia and such works as Isocrates' Panegyric... He wants history written after the manner of Isocrates and Theopompos.”⁴⁵ Az egyezések láttán nem zárkozhatunk el a feltevés elől, hogy a Cicerót alaposan ismerő Tacitus⁴⁶ az Agricola-életrajzot is — részben talán éppen Cicero Caesar-„eposza” nyomán — nem történeti számvetésnek, hanem Isokratés és Theopompos modorában Agricola enkómionjának szánta, *ἔκφρασις*-okkal, *ἐπιδεικτικῶς*.

Sejtésünk megerősítéséül utaljunk azonban a Caesart ez idő tájt — kényszerűségből — kedvelő Cicero helyzetének prekárius voltára is. Ugyanabban a (II 15.) levélben, amelyben biztosítja Quintust, hogy Caesar iránti *studium*-ának addigi lánghaságát rohanvást, *cum equis, tum vero quadrigis poeticis*, azaz dicsőítő eposz megírásával pótolja (15, 2 *modo mihi date Britanniam, quam pingam coloribus tuis, penicillo meo*), kitér a diktatúrával fenyegető, siralmas római állapotokra (15, 5): *summum otium forense, sed senescentis magis civitatis, quam acquiescentis*.⁴⁷ (Mint Tacitus a *Dialogus* emlékezetes 38. fejjében a császárkori *longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas et maxima principis disciplina* nyomasztó-bénító hatásáról.) Mit szólhat ehhez a *libera res publica* szószólója és leendő áldozata? *Sententia... nostra in senatu eiusmodi, magis ut alii nobis assentiantur, quam nosmet illi*. Négy év múlva, mikor már világosan látja, hogy a polgárháborúból győztesen csak tyrannus kerülhet ki (Att. VII 5, 4), Atticus kérdésére (*quid*

⁴² Vö. III 3, 1 *me... et mare istuc et terra sollicitat*; Att. IV 17, 6.

⁴³ Ad Q. fr. II 15, 5 *aliqua suspicio dictaturae*; III 8, 4 *rumor dictatoris iniucundus bonis*. — Cicero és Caesar „barátságáról” vö. F. Lossmann: Cic. und Caes. im Jahre 54. Wiesbaden 1962 (Hermes-Einzelschr. 17).

⁴⁴ Vö. Schanz-Hosius I⁴ 535 sk.; M. Gelzer: Caesar, der Politiker und Staatsmann. München 1941, 157 és 164 sk.; W. Allen jr.: The British epics of M. and Q. Cicero. TAPhA 86 (1955) 155.

⁴⁵ B. L. Ullman: History and tragedy. TAPhA 73 (1942) 52.

⁴⁶ Vö. R. Syme: Tac. I 116, 7 (bibliográfiával); B. I.: Tacitus Dialogusa és Cicero Brutusa. Ant. Tan. 31 (1984) 37 skk. Syme műfaji meghatározása (i. m. I 198) az Agr.-nak nem minden vonatkozására terjed ki: „The Agr. (in one of its aspects) is a funeral discourse... In general it lies half-way between history and oratory.”

⁴⁷ Hasonlóképpen III 4–5, 4: *abduco me equidem ab omni r. p. cura dedoque litteris... Angor nullam esse rem p., nulla iudicia... illud vero, quod a puero adamaram, πολλὸν ἀριστεύειν totum occidis;... meum non modo animum, sed ne odium quidem esse liberum.*

tu igitur sensurus es? — VII 6, 2) bevallja, hogy nem azt, amit mondani kénytelen (*non idem, quod dicturus*), majd még később inkább *hallgat* (Att. XIII 31, 3): *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo*. A tacitusi *Historiae* proemiumának jelen-dicséretét (I 1, 4 *rara temporum felicitate, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet*) a legfrissebb kommentár a III. Philippica (14, 36 *nimum diu teximus, quid sentiremus, nunc omnes patefaciunt, quid sentiant*) „variálásának” magyarázza. Ugyanannyi joggal hivatkozhatunk a Marcelliana kezdőmondatára (*hodiernus dies attulit... initium quae vellem quaeque sentirem... dicendi*), de még többel a fentebbi rezignált kijelentésre is.

Bizonyíthatatlan sejtésként megkockáztatjuk, hogy Cicero britanniai eposzában szerepelhetett az a súlyos csapás, amely Iulia halálával Caesart épp akkor (54 őszén) érte, és amit az apa férfiass méltósággal viselt (ad Q. III 1, 17 és 25; III 8, 3 *de virtute et gravitate Caesaris, quam in summo dolore adhibuisset*; fam. VII 9, 1), — akárcsak Agricola (Agr. 29, 1) kisfiának az elvesztését, *quem casum neque ambitiose, neque muliebriter tulit, et in luctu bellum inter remedia erat*. 45-ben, a *Consolatio* írásakor, Cicero már érthetőleg mellőzte Caesar említését azok sorában, *qui non putant lugendum viris* (Tusc. III 28, 70).⁴⁸

Britannia persze az ephemer caesari sikerek szertefoszlása után is állandó téma volt Rómában. Catullus (c. 11) még a friss hírekre reagálva említi a Nagy Sándor nyomába lépő *Caesar magnus* nyugati *monimentum*-ai közt a Rajnát, mint Gallia határfolyóját és a világvégi briteket (*horribilesque ultimosque Britannos*). Így szerepelnek Vergiliusnál is, mint a messze Észak megszemélyesítői (Ecl. I. 66 *penitus toto divisos orbe Britannos*) vagy Octavianus hosszasan tervezett expedíciójának Rómába hurcolt foglyai (Georg. III 25;⁴⁹ Hor., Ep. VII 7 *intactus... Britannus ut descenderet sacra catenatus via*; vö. C. I 21, 15; 35, 29 sk.; III 4, 33). A várakozást jelzi az V. római óda többféleképpen értelmezhető abl. abs.-a (*praesens divus habebitur Augustus adiectis Britannis imperio*): „miután a birodalomhoz csatolta a Nyugat és Kelet legveszedelmesebb ellenfeleit” vagy „ha sikerül... csatolnia”?

Tény, hogy a római birodalmi ideológia kialakítói előtt kezdettől (legalább is a II. pún háborútól) fogva ott lebegett a makedón világhódító példája. Azokban a szövegekben, amelyek Nagy Sándor *további* terveit ismertetik (Curt. Ruf. X 1, 17, vö. Diod. XVII 113, 2; Iust. XII 13, 1 és XXI 6, 1), legnyugatibb pontként Héraklés oszlopai szerepelnek. A későbbi Arrianos (VII 1, 4) csak annyit mer állítani, hogy a király bizonyára nem érte volna be a meghódított területekkel, οὐδὲ εἰ τὴν Εὐρώπην τῇ Ἀσίᾳ προσέειχε, οὐδ’ εἰ τὰς Βρεττανῶν νήσους τῇ Εὐρώπῃ (vö. Iust. l. c.: *ne Persico regno et Africum vellet adiungere*), hanem önmagával versenyre kelve még tovább kutatott volna (ἔτι ἂν ἐπ’ ἐκεῖνα ζητεῖν — *inquirere!* — τι τῶν ἡγνοημένων). Az állítólagos római követjárás hitelességét azonban Ptolemaios és Aristobulos *hallgatása* nem erősíti meg (VII 15, 6). Arrianos (a II. században) persze már hivatkozhatott a brit szigetek Európához való csatolásának gondolatára.

⁴⁸ Vö. K. Kumaniecki: Die verlorene Cons. des Cicero. Acta Class. Debr. 4 (1968) 44.

⁴⁹ Serv. ad loc.: *hoc secundum historiam* (azaz Livius szerint) *est locutus; nam Augustus postquam vicit Britanniam, plurimos de captivis... donavit ad officia theatralia*. Tandoi szerint (i. h. 107) Livius feltehetőleg „con estrema abilità” fejezte ki magát, „sfiorando l’ambiguità”, akárcsak az „*Armenia capta (recepta)*” stb. esetében. Vö. L. Braccisi: Alessandro e la Germania. Roma 1991, 56 (és 65) Augustus stílusművészetéről: „sapendo di mentire”.

Ha a πρῶτος εὐρετής-eszmény hagyományos fontosságára gondolunk, természetesen találjuk, hogy Britannia felfedezését a *primus Romanorum Iulius Caesar* utódjának az utódai is következetesen maguknak tulajdonították. Mint ahogy Augustus nem mulasztotta el kiemelni, hogy előtte Pannoniát római sereg soha még nem közelítette (R. g. 30), úgy hivatkozik Claudius is diadalívének feliratán a maga britanniai elsőségére (CIL 920 = Dess. 216): *quod . . . gentes barbaras trans Oceanum primus in dicionem p. R. redegerit*, és így magasztalja az alkalmi poéta is a császár teljesítményének korszakos jelentőségét. Fölösleges itt felsorakoztatni a tacitusi hős *primus inventor*-i érdemeinek ismételt említéseit — Claudius, majd Vespasianus közvetett vagy közvetlen hadi sikerei után.

Valerius Flaccus *Argonautica*-jának vagy Silius Italicus *Punica*-jának összehasonlító vizsgálata akárhány esetben jól szemléltetheti Agricola erényeinek és teljesítményeinek viszonylagosságát. A római *Argonautica* költője szerint a hajdani istenfiak úttörő vállalkozása (I 1 *prima deum magnis freta pervia natis . . .*) eltörpül Vespasianus britanniai vitézkedése mögött (7 skk.):

. . . *tuque, o, pelagi cui maior aperti
fama, Caledonius postquam tua carbasa vexit
Oceanus Phrygios prius indignatus Iulos, —*

azaz a korábbi dinasztia képviselőit, Caesartól Claudiusig, méltatlannak találta az Oceanus arra, hogy átvigye őket. A prooemium végét (Vespasianus biztosan remélt *katasterismos*-a kapcsán, 16 skk.):

. . . *cum tu, genitor, lucebis ab omni
parte poli . . .
si tu signa dabis, seu te duce Graecia mittet,
seu Sidon Nilusque rates —*

úgy merjük értelmezni, hogy a költő képzeletében a *sidus Flavium* minden addig követett csillagképnél biztosabban fogja segíteni akár a Keletre irányuló görög, akár a Nyugat „feltárására” küldött egyéb — tyrosi, egyiptomi . . . — expedíciókat, amelyeknek eredményeit Vespasianus a *Caledonius Oceanus* „megnyitásával”, a legendás *ultima Thule* felfedezésével és birtokbavételével máris messze meghaladta.

A Vergilius nyomdokain járó Valerius Flaccus is Iuppiterrel táratja fel a jövőt, a *translatio imperii* nagyszerű perspektíváját (I 555 skk.):

. . . *gentesque fovebo
mox alias: pateant montes silvaeque lacusque,
cunctaque claustra maris . . .*

Az érdemes E. Burck⁵⁰ beérte a mesés Argo („*Ostfahrt*”) és a valóságos britanniai hódítás („*Westfahrt*”) eszmei párhuzamával, továbbá annak megállapításával, hogy Vespasianus valóban túlszárnyalta Caesar korábbi teljesítményét, de a közvetlen minta: Apollónios Rhodios témaválasztásának talán legfőbb indítékára, ti. a szinte mitikus Nagy Sándor-i hódítás mitológikus „előzményének” bemutatási szándékára nem tért ki. (Jegyezzük itt meg, hogy annak idején P. Terentius

⁵⁰ E. Burck: Die Arg. des Val. Flaccus. Die röm. Epik (Darmstadt 1979) 211, J. Bernays (Ges. Abh. II 163) nyomán. Valerius Flaccus prooemiumához l. E. Lefèvre: Das Proem. der Arg. des Val. Flacc. Abh. Akad. Mainz 1976/6, 8 skk.

Varro Argonautica-feldolgozását is valószínűleg Caesar britanniai expedíciója tette időszzerűvé).⁵¹

Láttuk az imént, hogy Valerius Flaccus a *Caledonius Oceanus* „feltárásának” dicsőségét nem a korábbi dinasztia képviselőinek, hanem Vespasianusnak tulajdonította. A *Punica* költője (Vergilius jövő-feltárásának változatában, III 571 skk.) ugyanígy a római történelem *telos*-át nem a maga főhősében, Scipióban, de nem is a Iuliusokban tünteti fel, hanem a Flaviusokban, legrikítóbb színekkel a Nagy Sándoron is túltevő Domitianusban (III 612 skk.).

Tacitus a *Historiae* II. könyvének zárófejezetében (101, 1) kellőképpen megbélyegzi azokat az írókat, akik *potiente rerum Flavia domo* a négy császár évének történetét hízelgéseikkel meghamisították. Domitianus britanniai és germaniai „hadisikereit” az első két „kis” írásban tükrözteti — a maga felfogása szerint. De ezzel még nincs vége a történelemhamisításnak: az *Agricola* megkönnyebbülten felsóhajtó nyitányának (3, 1 *nunc demum redit animus* . . .) elhangzása után rövidesen a várva várt Traianus uralkodásának nemcsak a „boldogságát” (*felicitatem temporum*) kell megtapasztalnia, hanem a *principatus* és a *libertas* összeegyeztethetlenségének további érvényességét is. Ő maga — *professus pietatem* (3, 2) — hite szerint való hűséggel örökölte meg apósa Nagy Sándor-i érdemeit, de ezt a valómást hamarosan elnyomja az új Héraklést, új Nagy Sándort ünneplők kara. Milyen érzésekkel fogadhatta barátjának hódoló panegyricusát consuli beiktatásán (Plin., Paneg. 14, 5), amikor azt kellett hallania, hogy a Hispaniából induló Traianust már a mások (Agricola!) *virtus*-ára féltékeny Domitianus is — *non sine quodam timore* — a Héraklés oszlopaiig diadalmasan eljutó mitikus hősnek kijáró tisztelettel csodálta, *cum aliis super alias expeditionibus itinere illo (Herculeo) dignus inveniretur* (vö. 15, 4). És milyen érzések közepette szavazhatta meg az Agricola triumphusának elmaradását fájó sebként hordozó Tacitus azt a senatusi határozatot, amely felhatalmazta Traianust, ἐπιβίβια ὅσων ἂν ἐθελήσῃ ἐθνῶν πέμψαι (Cass. Dio LXVIII 29, 2), hallgatni kényszerülven, hogy császára Nagy Sándornál is tovább jutott győzelmes keleti hadjáratában (29, 1 ἔλεγε καὶ ἐκείνου περαιτέρω προεχωρηκέναι).

Ne csodálkozzunk hát az *Agricola* — tárgyilagos szemmel nézve — *túlzó* állításain, hiszen az író vő nem hamisított, hanem „az érdemekkel szemben ellenséges idők” (1, 4 *saeva et infesta virtutibus tempora*) szörnyűségei közepette a koroktól független *virtus*-eszményt szolgálta. Ennek a feledhetetlen „kis” írásnak a háttérében próbáltuk elhelyezni a Claudius vitatható britanniai győzelmének örömére elharsogott alkalmi verseket.⁵²

⁵¹ Schanz-Hosius I⁴ 312.

⁵² [Korr.-pótlás: A 4. jegyzetben id. gyűjteményes kötetről írott Gymn.-recenzióm (1994, 276 sk.) olvastán F. Richard (Lyon) felhívta a figyelmemet „Un thème impérial romain: la victoire sur l’Océan” c., 1989-ben tartott előadására (megj. a „L’idéologie du pouvoir monarchique dans l’Antiquité” c. kongresszusi aktákban, 1991), amelyben (97 skk.) a *Laus Caesaris* problematikáját más összefüggésben — számunkra is tanulságosan — tárgyalja.]

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

VALERIUS FLACCUS MEDEAJÁRÓL

„Valljuk be, e fontos szereplő jellemét nem sikerült a szerzőnek következetesen megrajzolnia. Két különböző lelket lehel az általa teremtett alakba, amelyek nem békíthetők ki egymással” — jegyzi meg Wilamowitz-Moellendorff Apollónios Rhodios Medea-figurája kapcsán.¹

Igazán nincs könnyű dolga annak a költőnek, aki Medea kolchisi történetének elbeszélésére vállalkozik. Úgy kell ábrázolnia a fiatal lányt, aki szerelemből megmenti Iasont, és követi őt a számára idegen görög földre, hogy közben elfogadhatóvá tegye olvasója számára: ugyanarról az alvilági erőkkel cimboráló Medeáról van szó, akinek kezéhez öccsének, sőt, saját gyermekeinek a vére tapad. Nehéz egyetlen, méghozzá pszichológiailag következetesen jellemzett szereplőben egyesíteni a szerelemért mindent feláldozó királylány és a gyilkos barbár varázslónő tulajdonságjegyeit. Wilamowitz szerint Apollónios Rhodiosnak nem sikerült megbirkóznia ezzel a feladattal: hagyta magát elcsábítani a hellenisztikus szerelmi költészet szentimentális nőtípusaitól, és az így nyert finom jellemrajzot nem tudta később a lélektani hitelességet megőrizve a démoni Medea rémképévé torzítani.

Ha nem osztja is mindenben ezt a véleményt a látszólag megmagyarázhatatlan lélektani változásokkal szemben talán megértőbb mai olvasó, annyit mindenképpen el kell ismernie, hogy valóban mérhetetlen távolság választja el egymástól az alexandriai költő eposzáinak 3. énekében megismert Medeát a 4. ének gyilkos asszonyától. A figura jellemzésének ez a számunkra legalábbis elsőként Apollónios művében megragadható kettőssége tartós gyökeret vert az irodalmi hagyományban, s így természetesen rajtahagyta nyomát a római irodalom Medea-ábrázolásain is.²

Különös joggal vizsgálhatjuk e kettősséget annál a szerzőnél, akit témaválasztása szorosan Apollónios Rhodios művéhez köt. Hogyan látta hát ezt az ellentmondást, illetve hogyan próbálta feloldani Valerius Flaccus, a Flavius-kori epikus triász legkorábbi tagja,³ az argonauták mítoszának megverselője? A szerző egyetlen csonkán ránk maradt műve, az Argonautika-eposz Apollónios munkájának fordítása vagy

¹ Hellenistische Dichtung, Berlin 1924, 214.

² Vö. A. Lesky Medeia szócikke RE XV. 1. 56.

³ Számtalan tanulmány foglalkozik a mű datálásának kérdésével. Legtöbbjük okfejtéséről azóta kiderült, hogy tévutakon jár, ezért csak a kérdés legfrissebb összefoglalására hivatkozom: W. W. Ehlers: Neuere Arbeiten zur Datierung und Überlieferung der Arg. des V. F., in: *Ratis omnia vincet*. Untersuchungen zu den Arg. des V. F. Hg. von M. Korn und H. J. Tschiedel. Spudasmata 48 (Zürich-New York 1991).

még inkább szabad átdolgozása.⁴ Nem követi szolgáian görög mintáját sem a cselekményvezetésben, sem a jellemábrázolásban. Gyakran eltér forrásától, és messzire elkalandozik. Hosszasan elidőzik olyan részleteknél, amelyek egyáltalán nem szerepelnek a hellenisztikus eposzban vagy amelyeket csak egy-egy rövid megjegyzésre érdemesít a költő, hogy azután visszakanyarodva elődjéhez, meglepő hűséggel tolmácsolja a görög szerző szavait latinul, ha olyasmire akad, ami művészi céljainak megfelel.⁵ Ihlető forrás számára Apollónios Argonautikája és nem kötelező zsinórmérték. A római szerző saját művét a római irodalmi hagyományhoz és önnön korának világképéhez, publikuma ízléséhez igyekszik igazítani.

Milyen hát Valerius Flaccus Medeája? Melyikre hasonlít inkább: a szerelmes lányra vagy a szörnyűséges varázslónőre? Másként megfogalmazva ugyanezt a kérdést (egyúttal vizsgálódásunk módszerét is előlegezve): vajon együttérzésre akarja indítani olvasóját a hősnő iránt vagy inkább elborzasztani tőle? Erre próbálunk választ találni a következőkben.

*

Apollónios Rhodios nem ejt szót Medeáról költeménye 3. éneke előtt. Ekkor sem jellemzi őt olyan jelzőkkel vagy hasonlatokkal, amelyek értékítéletet hordoznak s így rögtön értelmezik is a szereplő személyiségét. Hagyja, hogy olvasója a hősnő tetteinek és szavainak mozaikkockáiból állítsa össze magának saját Médea-képét.

Nem így Valerius Flaccus. Medea a római eposz 5. énekében válik a cselekmény szereplőjévé,⁶ de a szerző már a mű elejétől kezdve módot kerít arra, hogy újra és újra megelőlegezze megjelenését (1, 60 skk.; 224 skk.; 812—814; 3, 495 sk.; 4, 13; 5, 220 sk.). Az 1. ének 60. sora félelmetes varázslónőként beszél róla, s nem sokkal később (1, 224 skk.) a jóstehetségű Mopsus olyan eseményre utal, amely nyilvánvalóan kívül esik nem csak a pillanatnyi cselekmény, hanem az egész eposz keretein: Medea minden korábbi betetőző, legfőbb bűnére és egyben az Argó indulásával kezdődő eseménysor tragikus záróképe, a korinthosi gyermekgyilkosságra. A 4. ének 13. sorában Iuppiter *impia virgo*-nak, az 5. ének invocatiója pedig *horrenda virgo*-nak nevezi Medeát (221). Később sem takarékoskodik a szerző az ítélettel: a 6. énekben egyenesen *monstrum*-nak titulálja (45). Arra készül hát az olvasó, hogy az *atrox Medea*-val fog találkozni ebben a műben, a tragédiákból jól

⁴ Nem V. F. ültette át elsőként a rhodios epikus művét latinra. A neoterikus-körhöz tartozó Varro Atacinus munkája, úgy tűnik, pontosabban követhette görög mintáját, és több joggal nevezhetnének fordításnak; a fennmaradt szegényes töredékek azonban nem teszik lehetővé, hogy pontosabb képet alkossunk róla. Vö. J. Granarolo: ANRW I, 3 (1973) 307 skk., 351 skk.

⁵ V. F. és A. R. H. műveinek viszonyáról l.: R. Harmand: De Valerio Flacco Apollonii Rhodii imitatore, Nancy 1898; E. M. Happle: Die drei ersten Fahrtepisoden in den Argonautica des A. R. H. und V. F. Diss. Freiburg 1957; R. W. Garson: Some critical observation on V. F. Arg. Class. Quart. 13 (1963) 267—279; és 14 (1964) 267—279; E. Lüthje: Gehalt und Aufbau der Arg. des V. F., Diss. Kiel 1971; J. Adamietz: Zur Komposition der Argonautica des V. F., Zetemata 67, München 1976.

⁶ A Medea-epizódra vonatkozó legfontosabb munkák: Fr. Mehmel: V. F. Diss. Hamburg 1936. 26 skk.; S. Wetzel: Die Gestalt der Medea bei V. F. Diss. Kiel 1957; K. W. D. Hull: Medea in V. F. Arg. Proceedings of the Leeds Philos. and Lit. Society, Lit. and Rhet. Sect. 16 1 (1975), 1—25; J. Adamietz: i. m. passim különösen 69 skk.; U. Eigler: Monologische Redeformen bei V. F. (Beitr. zur. Klass. Phil. 187), Frankfurt 1988; uő. Medea als Opfer — die Götterintrige, *Ratis omnia vincet* (l. 3. j.) 155—173; H. J. Tschiedel: Medea — Zauberin und Liebende, *Ratis omnia vincet* (l. 3. j.) 211—225;

ismert gátlástalan és szenvedélytől félőrült asszonnyal, aki emberi és isteni törvényeken átgázolva halad bűnös céljai felé.

Mégsem így történik. Amikor megjelenik Medea, beszélni és cselekedni kezd, amikor közvetlenül megfogalmazhatja érzelmeit és beszámolhat kétségeiről, egészen másilyen személyiség vonásaira ismerhetünk. Nyoma sincs gátlástalanságnak s még kevésbé a józan értelmet elhomályosító szenvedélynek. Hiába keresnénk azonban benne az alexandriai eposzköltő szerelmes lányfiguráját. Éppoly kevésbé zabolátlan vérszomjas szörnyeteg, mint naiv kamaszlány. E két készen kapott karaktertípus egyikét sem használja fel Valerius. Sajátos jellemet alkot, melynek rokonait felkutathatjuk, de párját nem. Ehhez a jellemzéshez a jól ismert történet egyéni előadása szolgál eszközzel.

Miként Apollónios Rhodiosnál vagy Ovidiusnál a *Metamorphoses* 7. könyvében, Valerius Medeája is megpróbálja elfojtani Iason iránt ébredt szerelmét. A Flavius-kori szerzőnél azonban ebből az ellenállásból páratlanul hosszúra húzódó küzdelem bontakozik ki. Iuno a 6. ének 420. sorában határozza el, hogy az argonauták sikere érdekében szerelmet ébreszt Medeában, de csak a 7. ének 560. sora táján sikerül akarata teljesítésére bírni a lányt. Ebben a több mint egy éneknyi részben — bár nem ez az egyetlen témája a szerzőnek — mégis kivételesen hosszan beszél el egy istenség, és az ő akaratával szembeszegülő ember párharcát: emberi és isteni akarat egymásnak feszülését. Ahogy halad előre ez a küzdelem, egyre határozottabb körvonalat nyernek a valeriusi Medea sajátos jellemvonásai. Ha meg akarjuk érteni, mit látott és mit akart láttatni szerzőnk ebben a szereplőben, ezt a küzdelmet kell egy kissé részletesebben megvizsgálnunk. A harcban, azaz Medea útján a teljes ellenállástól a segítségnyújtás gondolatának elfogadásáig két nagyobb szakasz különíthető el.

I. Iuno beavatkozása: 6, 439–7, 152

Iuno és Pallas meglátogatják Venust, hogy elkérjék tőle a *kestos*-t, azaz az istennő ellenállhatatlan erejű szerelemkeltő övét.⁷ Venus szívesen enged a kérésnek, és Iuno az övvel felszerelkezve égi palotájából azonnal a föld felé veszi útját. Hálószobája mélyén elrejtőzve találja Medeát. Vészjósló előjelek rémítették meg a királylányt,⁸ ezért kerüli az emberek s különösen a Görögországból érkezett idegenek közelségét. Bár Iuno Medea testvéreinek képét ölti magára, megjelenése mégis rémülettel tölti el a lányt.

pavor artus

protinus, atque ingens Aetida perculit horror (6, 480 sk.).

Mint valamely parapszichológiai kísérlet médiuma, megérzi az isteni lény közelségét. Előérzetei azt is megsúgják, hogy sorsát feltétlenül rosszra változtató erő árad feléje. Medea rendkívüli személyiség, akinek a sorsfordulatokat előre jelző

⁷ Ilias XIV. 198 skk. Vö. J. J. L. Smolenaars: Quellen und Rezeption. Die Verarbeitung homerischer Motive bei V. F. und Statius. *Ratis omnia vincet* (vö. 3. j.) 57–73.

⁸ Vö. 5, 329 skk.

megérzései vannak,⁹ papnő, méghozzá Hecate papnője. Ez a tulajdonság Valerius Flaccus művében kezdettől fogva jóval nagyobb jelentőséget nyer, mint görög elődjénél.¹⁰

Hiába érzi meg azonban Medea a közeledő veszélyt — kikerülni nem tudja. A nővére álarcába bújt istennő ügyet sem vet tiltakozására. Kivezeti rejtekhelyéről, és magával viszi oda, ahol nem kerülheti el Iason látását.

*illa nihil contra, nec enim dea passa manumque
implicat et rapidis mirantem passibus aufert.
ducitur infelix ad moenia summa futuri
nescia virgo mali et falsae commissa sorori;* (6, 488 skk.)

Nehéz lenne nem éreznünk e szavakból a szerző együttérzését. S ha kétségeink maradnának, eloszlathatja őket a rögtön e helyütt következő hasonlat:

*lilia per vernos lucent velut alba colores
praecipue, quis vita brevis, totusque parumper
floret honor, fuscis et iam Notus imminet alis.* (492 skk.)

Az ének elején (45) *monstrum*-nak nevezte hősnőjét, s most mégis mintha átérezné kiszolgáltatottságát, és szerencsétlen áldozatot látna benne: a történet folytatása során Medea jelzői az *infelix* (6, 490; 7, 239; 7, 296; 7, 371; 8, 160) és *misera* (6, 498, 7, 107, 7, 241).

Még valamire fel kell figyelniünk az együttérzés mellett: Iuno rendkívül erőszakosan lát hozzá terve megvalósításához, nem hívja, nem biztatja a lányt, hanem egyszerűen megragadja a kezét és magával viszi.¹¹ Amikor megfelelőnek ítéli a pillanatot, ráerősíti az övet és teljes győzelme tudatában olyan hirtelen távozik, ahogyan érkezett.

A lány belső monológjában (7, 9–20) beismeri, hogy nyugalma áldozatul esett Iason vonzerejének, de egyszersmind teljes határozottsággal elutasítja az ébredező szenvedélyt. Csupán egy dolgot kíván: minél gyorsabban hagyják el hazáját a görögök. A cselekménynek ezen a pontján még nincs szó Iason számára kiszabott teljesíthetetlen feladatról, nem fenyegeti még életveszély a hőst a tüzes bikák vagy a gégenések legyőzhetetlen ereje miatt. Medea elutasítása nem a segítségnyújtásnak, hanem magának a szerelem érzésének szól.¹²

Aeetes király gyilkos feltételei egészen új helyzet elé állítják Medeát, s cselekvésre kényszerítik. Vagy segít Iasonnak és megmenti életét, vagy tétlenül nézi,

⁹ Valerius Flaccusnál Medea az első ember, akivel a görögök Colchis földjére lépve szembetalálkoznak. A fiatal lányt azonban olyan erős és megmagyarázhatatlan rettegés fogja el, hogy azonnal el akar menekülni (vö. 5, 330–406).

¹⁰ Vö. 6. 440 skk., l. erről H. J. Tschiedel: i. m. 214.

¹¹ Különösen akkor válik világossá Iuno fellépésének erőszakossága, ha a jelenetet az eposz analógiák mellé helyezzük. Athéné is segíteni akar Odysseusnak az Odysseia 6. énekében, de finom beavatkozása csak alkalmat teremt arra, hogy felébredjen Nausikaa vonzalma a hős iránt. Sokkal direkter módon ébreszt szerelmet Didóban Venus, illetve Cupido, de beavatkozásuk nem hasonlítható e jelenet burkolatlan erőszakához. L. Mehmel: i. m. 56., valamint O. Schönberger: Zum Weltbild der drei Epiker nach Lucan, Helicon 5 (1965) i. m. 123–145.

¹² L. különösen 7, 9–11; v. ö. Lüthje: i. m. 89.

ahogyan a biztos halálba megy, és pusztulásának maga is okozójává válik. — Ez a hősnő konfliktusának lényege Apollóniosnál is. Ám ugyanaz a konfliktus más és más értelmezést nyer mindkét költőnél. Sőt, túlzás nélkül állíthatjuk, kettejük felfogása (nyilván nem szándékolatlanul) egyenesen ellentétes egymással. Apollóniosnál Aeetes számára nincs különösebb jelentősége az aranygyapjúnak. A makacs ellenállás, amellyel elutasítja annak átadását, tulajdonképpen félreértés eredménye. Amikor ugyanis a király meglátja az argonauták között idősebbik lányának, Chalciopénak a fiait, felébred benne a gyanakvás. Azt hiszi, az aranygyapjú csak ürügy, valójában unokái a hatalmat akarják elvenni tőle (III. 298–439). Teljesíthetetlennek tűnő feltételt szab számunkra, de ezzel nem magának az aranygyapjúnak a megszerzését akarja mindenáron megakadályozni. Célja sokkal inkább az, hogy a lehetséges trónkövetelőket elpusztítsa vagy legalábbis elijessze. Így Medea gondolataiban sem nyer különösebb jelentőséget az a tény, hogy segítségnyújtása Iason kezére adja az aranygyapjút. Nem a csodás kos bőrét, hanem saját jó hírét félti. Nem tudja legyőzni a büszkeségét, és főként nem akarja, hogy rajta köszörüljék nyelvüket a colchisi asszonyok (3, 793 sk.). A görög szerzőnél hiányoznak vagy csak közvetett formában vannak jelen morális szempontok. Apollónios hősnője valamiképpen bocsánatos vétségként gondol az idegenek megsegítésére. (Tegyük hozzá: végül mégsem bizonyul annak). Vívódását a görögök üzenete dönti el. Nővére, Chalciope tolmácsolja az argonauták segélykérését, és Medea örömmel mond igent. Kétségei megszűnnek, és alig várja, hogy tettekre válthassa ígérteit.

Valerius Flaccus egészen más úton jár. Egy éjszakai álomlátásban megszólaló próféciával Aeetes királyi hatalmának fennmaradását az aranygyapjú birtoklásához köti (5, 237 sk.). A római költő tehát magának a tárgyának a jelentőségét emeli ki. Ha Medea segítséget nyújt Iasonnak, apja alapvető érdekei ellen cselekszik. Ennek megfelelően konfliktusa határozottan morális lényegű. Elképzelhető-e egyáltalán mélyebb erkölcsi konfliktus római eposzban, mint Medeáé, akinek egyszerre kell elárulnia apját és hazáját? Valerius többször hangsúlyozza, hogy Iason megmentésével Medea hazája ellen cselekszik: *contra sua regna* (7, 371); *patriam obicit* (7, 460).¹³

Apollónios Rhodios hősnőjében két lehetőség áll szemben egymással: vagy tovább őrzi méltóságát és engedi Iasont meghalni, vagy bevallja érzelmeit és segít neki. Ilyen dilemma Valerius Medeája számára nem létezik. Ő egyetlen dolgot tart csupán lehetségesnek: amit erkölcsé diktál. Még irreális lehetőségként sem fogalmazódik meg gondolataiban a segítségnyújtás. Nyoma sincs vívódásnak: érzelmei nem, de akarata szilárd marad.

Venus csodálatos erejű szerelemkeltő öve *terra caeloque potens* (6, 466).

*Omne, ait, imperium, natorumque arma meorum
cuncta dedi* (6, 475 sk.)

— mondja az istennő, amikor átnyújtja Iunónak. Az ellenállhatatlan eszköz mégis hatástalan marad. Nem tudja legyőzni Medeában a ragaszkodást hazájához és

¹³ A rendelkezésünkre álló anyagban először Ovidius láttatja egyértelműen erkölcsi dilemmaként Medea konfliktusát.

apjához. A lány felülkerekedik az idegen szenvedélyen. Ilyen győzelemre pedig csak kivételes erejű erkölcsiség képes.¹⁴

Medea győzelmével zárul tehát az istennők ellen folytatott küzdelmének első szakasza.

II. Venus beavatkozása: 7, 153–399

Iunónak ismét el kell mennie Venushoz, és be kell ismernie: *ardor hebet levior-que pudori/mensque obnixa malo* (156 sk.). Nincs más hátra, magának Venusnak kell felkeresnie Medeát, hogy megtörje makacs ellenállását. Circének, Medea rokonának külsejét magára öltve tüstént a colchisi palotába siet az istennő. Hazugsággal környékezi meg áldozatát. Iasonnal folytatott beszélgetésről számol be neki, amelyben a férfi Medea segítségét kérte, sírva könyörgött életéért és felkínálta cserébe szerelmét. *Promisi, ne falle, precor* — fejezi be beszédét az istennő. Medea pedig alig tudja visszatartani kezét, hogy felháborodásában arcul ne üsse.¹⁵ Semmi sem utal arra, hogy meg akarná erősíteni Venus-Circe előzetes ígétét. Az istennő azonban a lány ellenállására ügyet sem vetve magával akarja vinni, hogy azonnal Iasonhoz vezesse.¹⁶ *negat procedere virgo* (306). Venus nem tágít, Medea pedig képtelen tovább ellenállni. Elveszíti személyisége maradék autonómiáját is, és — bár felháborodása, aggálya nem csökken — követi az istennőt. Már csak egyetlen eszköz van a kezében: az öngyilkosság; amikor erre képtelennek bizonyul (330–45), végleg elveszíti sorsának irányítását.

Csak akkor hagyja magára az istennő, amikor már nem kerülheti el a találkozást Iasonnal. Különös szerelmi jelenetnek lehet tanúja ekkor az olvasó: ezen az éjszakai találkozón lehetnek először kettesben, mégis kölcsönös szemrehányásokkal fordulnak egymáshoz. Iason felpanaszolja Aeetes hitszegését, míg Medea azt veti a hős szemére, hogy ismeretlen nő segítségével akar a bajból megmenekülni. Nem tekint az alkalmat lehetőségnek vágyai beteljesítésére. Még ekkor, az utolsó pillanatban sem *akarja* Iason megsegítését. Megteszi — mert egyebet nem tehet —, de nem *akarja* megtenni, és a legkevésbé sem örül, hogy tettével megszerezheti magának a férfi vonzalmát és háláját.¹⁷

*

A szereplő dichotómiája élesebb, mint bármely másik mítoszváltozatban. Igaz, itt nem szentimentális szerelmes lányról van szó, hanem tudatos, erkölcsi

¹⁴ Egy rövid időre mintha Ovidius Medeája is megállapodnék az elutasítás mellett, neki azonban elég újra megpillantania Iasont, és minden ellenállása végleg szertefoszlik.

¹⁵ Érdekes ezt a jelenetet összehasonlítani Apollónioséval. A görög hősnőn is erős érzelem lesz úrrá, amikor meghallja az argonauták kérését, de ez az érzelem az ujjongó öröm Ap. Rh. 3, 724; V. F. 7, 292–4.

¹⁶ Ugyanígy nem törődött Iuno sem a lány ellenállásával az előző részben. E második isteni beavatkozásnak a szerkezete sokban emlékeztet az előzőre. Valerius láthatóan szimmetrikus kompozíció elérésére törekedett (vö. *Adamietz*: i. m. 89 skk.). Mindkettő Iuno Venusnál tett látogatásával kezdődik. Mindkét istennő egy-egy nőrokon képében látogatja meg Medeát, és akarata ellenére magával viszi.

¹⁷ Si tamen aut superis aliquam spem ponis in istis
aut tua praesenti virtus te educere leto
si te forte potest, etiam nunc deprecor, hospes,
me sine et insontem misero dimitte parenti. (452 skk.)

lényről, de tőle, ha lehet, még távolabb áll mindaz a szörnyűség, amelyet a mítosz folytatása személyéhez kapcsol. Csupán azon csodálkozhatunk, hogy Valerius Flaccus esetében ez az ellentmondás szándékosnak tűnik. Az eposz szövege éppen ott szakad meg, amikor kolchisi hajók utolérni látszanak a menekülő Argót —, tehát még az első véres esemény, a testvérgyilkosság előtt. Medea elborzasztó tetteiről a fennmaradt szöveg mindig olyan alkalommal tesz említést, ahol ez a legkevésbé sem lenne szükséges. Minden jel arra vall, hogy a szerző nem akarta kiküszöbölni a figurában rejlő ellentmondást, hanem éppen ellenkezőleg, igyekezett felhívni rá olvasója figyelmét. Milyen szerzői koncepció állhat ennek a háttérében?¹⁸ Egy ilyen, a mű globális összefüggéseire vonatkozó kérdésre csak az egész szöveg ismeretében adhatnánk biztos választ, ennek hiányában meg kell elégednünk többé vagy kevésbé valószínű magyarázatkísérletekkel. Mégis ad némi fogódzót maga a szöveg. A szerző az 5. énekben (344–49) Proserpinához hasonlítja Medeát. Nem az Alvilágban trónoló sápadt királynéhoz, hanem a fiatal lányhoz, aki szépségével kitűnik körtáncot járó társnői közül *priusquam palluit et viso pulsus decor omnis Averno*. Más összefüggésben már idéztük a 6. ének lilium-hasonlatát. Medea olyan, mint a tavasszal szirmait bontogató virág: (492 skk.) Mindkét hasonlat közös eleme a „még nem”. Proserpina *még nem* a szépségétől megfosztott alvilági úrnő és a rövid életű lilium *még nem* esett áldozatul a viharos tavaszi szélnek. Ugyanígy Medea sem szörnyeteg gyilkos még. Ha elméletünk helyes, egyfajta átalakuláson kell keresztülmennie a hősnőnek, melynek során büntelenből bűnössé válik. A „még nem” után a „már igen”-nek kell következnie. A költemény hiányzó befejezése megfoszt bennünket attól a lehetőségtől, hogy ennek az átalakulásnak a végső fázisát is megfigyelhessük, azaz az *atrox Medea*-ról képet nyerhessünk, de az átfordulás pillanatát meggyőződésem szerint megtalálhatjuk a rendelkezésünkre álló szövegben is. Az Iason életét megmentő varázsszerek átadását Valerius így kommentálja:

*cum gemitu et multo iuveni medicamina fletu,
non secus ac patriam pariter, famamque decusque
obicit; ...
inde ubi facta nocens et non revocabilis unquam
cessit ab ore pudor, propiorque implevit Erinnyis* (7, 458–62)

A költő tehát nem megszüntetni akarja a figura ellentmondását, hanem a jellemváltozás segítségével értelmezni, sőt, felhasználni igyekszik. Ezt a magyarázatot elfogadva sem kapunk még választ arra a kérdésre, vajon miért élezi ki az említett ellentmondást. Miért állítja a figyelem előterébe az irodalmi és főként a tragédiákból jól ismert Medea-hagyomány és az általa jellemzett szereplő ellentétét? Mint láttuk, az egész epizód gerincét alkotja az a küzdelem, amelyet Medea az istennők, illetve az általuk képviselt szerelmi szenvedély ellen folytat. Ez a küzdelem azért húzódnak el ilyen hosszan, mert a lány személyiségjegyei és az a szerep, amelyet az istennők szánnak neki, különösképpen diszharmóniában állnak egymással. Hecate papnőjének lelki alkatától éppúgy idegen a szerelmi rajongás, mint a kivételes moralitással rendelkező királylánytól apjának és hazájának elárulása. Medea története mégis az istennők győzelmével zárul. A szerző által kiemelt ellent-

¹⁸ Wetzel szerint semmilyen (i. m. 28 skk.), Tschiedel szerint (i. m. 223) Medeában csak barbár varázslónőt szabad látnunk, aki a rómaiak szemében, „alacsonyrendű civilizáció” jelképe.

mondás annak az erőnek a hatalmasságát van hivatva érzékeltetni, amelyik győzelmet arat Medea felett, amelyik képes rávenni a lényétől idegen tettekre. Ennek az erőnek a mindenhatóságában találja meg feloldását az említett ellentét. De hát milyen erőről van itt szó? Hogyan kell értelmeznünk az isteni beavatkozás lényegét? Ez a Medea-történet végső kérdése.

Az epizód modern elemzői közül Ulrich Eigler fogalmazza meg legvilágosabban ezt a kérdést. Ő az ún. szimbolikus értelmezést követve belső pszichés folyamatok kivetítését, perszifikációját látja az istennőkben. Mintájának Heinzét tekinti, aki az Aeneis IV. énekében az Aeneas elfeledett küldetésére figyelmeztető Mercuriust a hős felébredő kötelességtudatával azonosította.¹⁹ Ugyanígy Eigler is pszichológiai jelenségek szimbólumait látja a két istennőben. Szerinte a hősnő valójában önnön érzelmei ellen harcol, és végül velük szemben marad alul. Interpretációja az egész küzdelem színterét a lélek belsejébe helyezi. Érvelésének kiindulópontja az a sztoikus nézet, amely az emberi lelket több „lélekrész” egységeként definiálja. Úgy véli, Medea és az istennők párharca nem más, mint a *hégemonikon* és a *pathétikon* lélekrész küzdelme egymás ellen. E „szimbolikus” interpretáció közben azonban elvész a mű számtalan olyan részlete, amelynek megragadására ez a „behelyettesítés” nem bizonyul elég finom eszköznek. Ha a szövegen belül nem tekintjük az istennőket és Medeától elkülönült akaratukat reálisan létezőknek, nem beszélhetünk külső kényszerről sem. Medea nem rajta kívül álló erővel áll szemben, hanem meghasonlottságában önmagával vívódik megkettőződött énjé. Ha így olvassuk a történetet, annak néhány részletében egyenesen skizofréniai esettanulmányt kell látnunk. A szövegben ezzel szemben következetesen *külső* kényszerről esik szó.

Először lássuk olyasvalaki ítéletét, aki kétségtelenül kívülről nézi mindazt, ami Medeával és Medeában történik! Hecate jogosan hibáztathatná egykori papnőjét hűtlenségéért. Ő azonban harag helyett együttérzéssel fordul feléje, és búcsúbeszédében kétszer is hangsúlyozza a kényszerítettségét:

*deseris heu nostrum nemus aequalesque catervas,
a misera, ut Graias haut sponte vageris ad urbes
non iniussa tamen* (6, 497 skk.)

Továbbá: Amint Medea megsegítette Iasont és az istennők elérték céljukat, nem törődtek többé vele, és nem avatkoztak bele többé érzelmeibe. Semmi sem bizonyítja jobban a Medeára ható erők külső eredetét, mint az a körülmény, hogy Iason megmentése után hirtelen eltűnik a szenvedély. Az Argo indulása előtt elhangzó szavaiból nehezen következtethetnénk szerelemre:

*ne crede pater non carior ille est,
quem sequimur; tumidis utinam simul obruar undis* (8, 12)

— búcsúzik apjától. Nem a szerelem készíti arra, hogy elhagyja hazáját, hanem a bűntudat, nem Iasonnal szökik meg, hanem saját tettei elől, Iasonhoz:

*tecum aequora, tecum
experiar quascumque vias, modo nequis abactam
huc referat me forte dies oculisque parentis ingerar* (8, 50 sk.)

¹⁹ R. Heinze: Virgils epische Technik. Berlin 1915, 308.

S végül áldozatnak nevezi önmagát Medea is:

*fatis sum victa tuis: cape munera supplex
non mea* (7, 445 sk.)

— mondja Iasonnak, átnyújtva a varázsszereket. És aligha lehetne ennél pontosabban megfogalmazni a történetek lényegét. Medea a *fatum* áldozata, amely már az Argo indulásakor elhatározottatott. Iuppiter már az 1. énekben kinyilvánítja ítéletét (531–560): az Argónak sikerrel kell járnia, mert útjához kötődik egy új világtörténeti korszak kezdete. Az argonauták vállalkozása indítja el azokat az óriási változásokat, melyek során Ázsia népei elveszítik korábbi hatalmukat, és az fokozatosan átszáll a görög területekre. Az argonauták az első lépést teszik meg, melyet hamarosan követ a többi: Helené elrablása és a görögség végső győzelmét elhozó trójai háború. Népek sorsáról van szó, a történelem irányáról — hogyan akadályozhatná meg mindezt egyéni akarat? Bármilyen erős és eltökélt legyen is Medea, nem állhatja útját Iuppiter tervének. Ő az egyetlen, aki Iasont hozzásegítheti az aranygyapjúhoz, így bűnössé kell válnia (*facta nocens*), hogy a *fatum* beteljesedjék. Vonakodása egyenlőtlen és reménytelen küzdelem: *ducunt volentem fata, nolentem trahunt* (Seneca Ep. Mor. 107, 11); Valerius Flaccus Medeája kétségtelenül ez utóbbit példázza. *Incerta facit, quos vult, fortuna nocentes* — véli Lucanus (B. C. 7, 488), s folytathatnánk még a párhuzamok sorolását, amelyek mind a kor irodalmának hasonló világképét vagy inkább a művek szerzőinek hasonló történelmi élményeit bizonyítják.

CORPUS IMPERII

Róma Kr. u. a 147. évben, Antoninus Pius alatt ünnepelte fennállásának 900. évfordulóját, ahogy erről Sex. Aurelius Victor ekképp tudósít: *celebrato magnifice urbis nongentesimo* (15, 4).¹ A megemlékezés *magnificentia*-ját nyilván az Antoninus Piusra jellemző visszafogottság keretei közt kell értenünk, de feltehetőleg azért az egész egykorú világ figyelme az ünneplő Róma felé fordult. Valószínűleg ugyanis erre az időre vonatkoztathatjuk az *Epitome de Caesaribus* közlését: *quin etiam Indi Bactri Hyrcani legatos misere* (15, 4). Az utóbbi írás szerzője szerint ez a tisztelet annak is szólt, hogy a császár biztosítani tudta a békét az *orbis terrae* számára (*ibid.*, 15, 3).

Az ilyen ünnepi alkalom jó lehetőséget kínált arra, hogy a kortársak számot vessenek Róma történeti teljesítményével. Minden bizonnyal a történeti számvetésnek köszönheti megszületését az a vagy Iulius Florusnak (B), vagy Lucius Annaeus Florusnak (c-hagyomány) tulajdonított írásmű, melynek szerzője minden bizonnyal az a P. Annius Florus volt,² akinek nevét egy másik munkájának, a *Vergilius orator an poeta* című dialógusának bevezetőjét tartalmazó egyik bruxelles-i kézirat (B. R. Lat. 212) őrizte meg számunkra. Az afrikai származású szerző esetében ugyanis a feliratos anyag szintén az Annius Florus névformát támasztja alá (vö. CIL VIII 3134; 267111),³ akárcsak Charisius két adata (p. 66, 10 és p. 157, 21 B). Az *Annius* név épp azért torzulhatott el az *Epitome* esetében *Annaeus*-szá, mert az ünnepi évfordulóra készült mű élén nyilván fel volt tüntetve a különleges jelentőségű év, amikor épp L(ucius) Annius (Largus) és C. Prastina Pacatus Messalinus volt consul.⁴ A későbbi másolatokban az első consul neve azután összecserélődött a mű szerzőjével. Feltehetőleg előállt egy L. Annius Florus hibrid névforma; minthogy pedig a Lucius praenomen a Lucius Annaeus (Seneca) nevet juttatta általában az emberek eszébe, szinte természetes, hogy a kéziratot hagyomány fő vonalában végül is a Lucius Ann(a)eus Florus névalak rögzült. Hogy a Senecák nevével való

¹ Vö. Th. Mommsen: Die römische Chronologie bis auf Caesar. Berlin 1859², 193: W. Hüttl: Antoninus Pius. Prag 1936, I 344 sk.

² Florus nevének helyes rekonstruálásával kapcsolatban vö. L. Bessone: Ideologia e datazione dell'*Epitome* di Floro, GFF 2 (1979) 33–57. L. még PIR, I² pp. 110–111.

³ A P. Annius név feliratról ismert Tarracóból (vö. G. Alföldy, Die römischen Inschriften von Tarraco, Berlin 1975, nr. 6, tab. II 1–2, 1. még p. 485), ahol Florus rhétorként tevékenykedett (vö. VOAP).

⁴ Vö. A. Cappelli: Cronologia, cronografia e calendario perpetuo, Milano 1983⁵, p. 185.

összekapcsolás mennyire megalapozott, azt az a *prologus* bizonyítja, amely több Florus-kéziratban járul az *epitome* elé, s amely egyértelműleg a Senecák köréhez igyekszik kapcsolni a miniatűr történelmi munkát.

A florusi mű kapcsolódását Róma 900. évfordulójának megünnepléséhez az *Epitome praefatio*-ja teszi egészen nyilvánvalóvá.⁵ Itt ugyanis a szerző arra utal, hogy alkotása az ünnep előestéjén készült el, amikor már lezárult Róma 400 éves gyermekkora (*infantia*), 150-150 éves serdülő-, ill. férfikora (*adulescentia*, *iuventus*, illetve *robusta maturitas*), s amikor már öregségéből (*senectus*) is nem sokkal kevesebb, mint 200 év telt el (*haud multo minus anni ducenti*, 5–8). Mint ismeretes: a Florus által az egyes periódusokra megadott évek számai egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak, mert pl. a császárkor 2. századában általánosan elfogadott kronológia szerint az *infantia*-val egybeeső királyság nem 400 évig tartott, s a *res publica libera* létrejöttétől a pun háborúkig (*adulescentia*) ugyancsak nem 150 év telt el. Vagyis a szerző külön fel kívánta hívni a figyelmet az évek számának végösszegére, tehát arra, hogy ő közvetlenül a 900. évfordulót megelőzően, vagyis épp magára az ünnepi eseményre tekint át Róma történelmét. Alkalmi műről van tehát szó, amely nem feltétlenül tényanyagával kíván kitűnni, hanem inkább egy adott időszak szellemiségét tükrözi, képviselve egy meghatározott tendenciát, amely vagy épít bizonyos hagyományokra, vagy éppen szakít velük. Ennek jegyében is különösképpen érdekes következtetéseket kínál tehát Florus munkája történelemfelfogásának mind önmagában való, ún. belső elemzése,⁶ mind a nagyjából egykorú, hasonló nézetekkel való szembesítése.

Az *Epitome* nemcsak az antik történetírásban tölt be megkülönböztetett helyet, minthogy ismereteink szerint ez az első alkotás, amely az organikus történelemfelfogást elsőként alkalmazza következetesen egy nép történetére úgy, hogy az szinte a világtörténelem igényével lép fel. A szerző mindjárt a mű legelején ezt igyekszik tudatosítani, amikor kiemeli, hogy a római nép életkora Augustusig több mint 700 esztendő, s ezért belőle nemcsak egy nép, hanem az egész emberiség addig eltelt élete (*aetas*) megismerhető (praef. 1–2). Ez a tartalmi összefoglalás azonban csak a jelenlegi mérvadó szövegkiadásokat követi, amelyekben egyöntetűen *generis humani facta condiscant* áll. Valójában ez csak a *codex Bambergensis* (B) szövege, amelyet a vele közel azonos értékű c-hagyomány csak részben támaszt alá. A *facta*-t megerősíteni látszik ugyan a B-vel nagyjából egykorú (9. sz.?) *codex Palatinus Lat. Heidelbergensis* (ante Nazarianus = N), ám ez az utóbbi már nem *condiscant*-ot, hanem *discant*-ot kínál, jelezve, hogy a szöveghagyomány az adott helyen nem romlatlan. Valóban: az N-nel közös előzményre (c') visszavezethető P nem *facta*, hanem *fata* olvasatot ad, s ugyancsak a *fata* változat szerepel abban a p'-hagyományban is, amely független P-től, bár azzal közös ősré (p = P, Aed. Crux. Neap^R).

⁵ A Florus-mű datálásával kapcsolatban l. L. Bessone idézett tanulmányát, amellyel egyidejűleg jutottam hasonló eredményre, vö.: Zur Geschichtskonzeption des Florus, *Klio* 66 (1984) 590–598; *Floriana*. Athenaeum, n. s. 67 (1989) 21–39. Cf. B. A. Russel, *Antonine Literature*, Oxford 1990, p. IX — Újabban a Hadrianus idejére való datálás mellett érvel F. Giordano: *Interferenze adrianeae in Floro*, *Koinonia* 12 (1988) 115–128.

⁶ Vö. I. M. Alonso-Núñez: Les conceptions politiques de Florus, *LEC*. 54 (1986) 178–181. A témához l. még H.-G. Pflaum: *Tendances politiques et administratives au IIe siècle de n. è.* *REL* 42 (1964) 112–121.

Crac.)⁷ megy vissza. A c-n alapuló c'-ben tehát kettős olvasat lehetett: *facta, fata*. Egyöntetűen a *fata* olvasat szerepel viszont a c'-vel kb. azonos rangú, ugyancsak a c-re visszavezethető c''-hagyományban, amelynek kéziratai: LxJZReg.UHarl, illetve a tőlük függő m- és e-hagyomány mind a *discant* változatot támasztják alá a *condiscant*-tal szemben. Ilyen körülmények között a *fata* olvasat értéke megnő, mert a c-ben mindenképp, de nagy valószínűséggel talán már az *archetypum*-ban is kettős olvasat volt, ekképp: *facta con* vagy *fata con*
fata discant, *facta discant.* Ebből egyaránt magyaráz-

ható egyfelől B *facta discant*-ja, másfelől N *facta discant*-ja, illetve p és c'' *fata discant*-ja. A kettős olvasat persze abból is adódhatott, hogy a másoló az eredeti szövegben meglévő két hasonló alakú szó közül az egyiket kifelejtette, s csak később írta a sor fölé, miután rájött hibájára. Ha ez így van, akkor az is elképzelhető, hogy a két szó eredetileg a *-que* kötőszóval kapcsolódott egymáshoz, s a *-que* rövidítése torzult el a *con*-jelévé, ami azután a B-ben *condiscant*-ot eredményezett. Ezek szerint az eredeti florusi szöveg talán így hangzott: *fata factaque discant* vagy *facta fataque discant*. Ez ellen a megoldás ellen legföljebb a *clausula* szólhat, mivel mindkét esetben *clausula heroica* (— | —) adódik, amelyet a történetíró általában kerül. Éppen a mű elején, a *praefatio* kezdetén azonban ugyanúgy elfogadható, sőt még indokolt is, mint Sallustius *bellum Catilinae*-jének indításakor (vö. *obedientia finxit* — 1, 1), vagy ahogy Livius *praefatio*-jának (*Facturusne operae pretium sim* . . . — 1), illetve Tacitus *Annales*-ének (*Urbem Romam a principio reges habuere* — 1, 1, 1) első mondata is hexameterre utal. Mindezek alapján Florus annak a véleményének adhatott hangot, hogy munkája révén Rómának és az egész emberiségnek nemcsak tettei, múltja válnak megismerhetőkké, hanem a dolgok természetében benne rejlő életsorsa (vö. *fata*) is.

Azt, ahogy a római történelem meghatározott irányú mozgása az egész emberiség történetének körvonalait magában foglalja, Florus a térképkészítők tevékenységével világítja meg (*faciam, quod solent, qui terrarum situs pingunt: in brevi quasi tabella totam eius imaginem amplectar* — praef. 3). Ezzel kapcsolatban két megjegyzést tehetünk. Egyfelől a történetíró e képpel egy divatos rhétorikai közhellyel élhetett, hiszen a Kr. u.-i 2. század fordulóján tevékenykedő szofista Polemón szintén úgy fogta fel Rómát, mint amely az egész lakott világot összegzi: *ἐπιτομή τῆς οἰκουμένης* (apud Galen., de humero prolapso, OMG 18, 1 p. 347 K).⁸ Másfelől a jelzett kép meglehetősen távol esik a florusi munka egészére jellemző organikus-moralista felfogástól. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a Florustól felemlgetett *quasi tabella* az egykorú olvasóknak azokat a festett táblákat is emlékezetébe idézte, amelyeket bajelhárítás, gyógyítás (*mederi*) céljából helyeztek el a templomokban (vö., Tibull. I 3, 28). Florus történeti művének tehát kezdettől van egy ugyanolyan burkolt, gyógyító szándéka, mint ahogy Livius *praefatio*-ja is valamiképp *remedia*-t kínál a polgárháborúban elgyengült *res publica* számára, anélkül azonban, hogy a pataviumi szerző meg lett volna győződve arról, hogy az orvos szerepében fellépő Augustus valóban tudja-e teljesíteni felada-

⁷ A Florus-kéziratokkal kapcsolatban H. (= E) *Malcovati* és P. *Jal* kiadásainak jelöléseit használok. A többi megtalálható sajtó alatt lévő tanulmányomban: Textgeschichte des Florus von der Antike bis zur frühen Neuzeit. Athenaeum n. s. 60, 1992 fasc. I—II.

⁸ Vö. Pr. Paschoud: *Roma aeterna*. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions. Institut Suisse de Rome, 1967, p. 241.

tát, hiszen kétséges, vajon a rómaiak képesek-e *remedia pati* (praef., 9). A Florus által használt kép biologikus vonatkozását erősíti az is, hogy a Polemónnál megfigyelt párhuzamos fogalmazás úgyszintén orvosi vonatkozású munkában került idézésre: Galénosnál. Mindezt azért kell kiemelnünk, mert a florusi epitomé lezárása ugyanezen szemlélet jegyében érthető meg igazán, s ennek annál nagyobb fontossága van, mert az a gondolat, hogy Róma története az egész emberiség számára jelentős, majd csak a mű végén tér újból igazán vissza, s közben a mű eseménytörténeti része mással látszik foglalkozni, vagyis a kérdésnek csak egyik oldalával: a *populus Romanus*-nak mint organizmusnak az életével.

A Róma fennállásának 900. évfordulójáról megemlékező Florus számára ugyanis az igazi főhős a *populus Romanus*, tehát nem maga Róma és a *principes*, miként a csaknem kortárs Tacitus számára, akivel — mint még látni fogjuk — Florus némi szellemi kapcsolatot tart, részben erejéhez mérten megpróbálva annak gondolatait továbbvinni, részben vele vitatkozva. A *populus Romanus*-on kívül igazából csak két személyiség foglalkoztatja még Florust: az egyik Romulus, aki teremtető szülőként mintegy megteremti a római nép testét: *ex variis quasi elementis congregavit corpus unum populumque Romanum ipse fecit* (Flor., I 1[1]9); a másik Caesar Augustus, aki *pater patriae*-ként, de mintegy az orvos feladatát ellátva egy időre helyre tudta állítani a *populus Romanus* megrendült testének egészségét, megfékezve a betegségeket (II 34 [IV 12], 65). Tulajdonképp tehát még ennek a két kulcsfigurának is csak a főhős, a római nép szempontjából van igazi jelentősége, ahogy a többiek is ugyanennek a közegnek az erényeit vagy kóros elváltozásait testesítik meg a *populus Romanus* élete folyamán. Ez az élet a *praefatio* szerint négy életkoron (*infantia, adulescentia, iuventus, senectus*) keresztül időben (400–150–150–200 év) és térben lezajló folyamat, amely az államiság eltérő fokait is magában foglalja (*urbs, Italia, imperium, imperium*), ahogy eltérő lelki és fizikai állapotokat úgyszintén képvisel: gyermek módjára birkózik, majd serdülőként fegyvert ragad, férfiként eléri ereje teljét, s azután életnedvei fogytával (vö. *decoxit*) elernyed (praef., 5–8).

Ebben a természet rendje szerint lezajló életútban (vö. *quattuor gradus processus* — *ibid.*, 4) csak egyetlen rendkívüli (vö. *praeter spem omnium* — *ibid.* 8), mintegy a természet menetét megszakítani látszó mozzanat akad: az öregséget megtörő megifjodás. Mégis a *quasi* egyértelműleg jelzi, hogy itt nem valódi újjászületésről van szó, hanem csupán átmeneti megerősödésről, amely Traianus alatt indult meg, de még a mű írása, vagyis Kr. u. 147 körül is tart, ahogy azt a c-hagyomány *revirescit*-je alátámasztja, mely a *clausula* szempontjából mindenképpen előnyben részesítendő a B *reviruit*-jával szemben. A középkori olvasók, a humanista szövegjavítók és másolók érezhették, hogy a történetíró mennyire feltételesen kezeli ezt a visszatérő ifjúságot. Némely késői kéziratokban ugyanis, amelyek alkalmanként Petrarca szövegrendezői tevékenységének⁹ keze nyomát viselik magukon, a *revirescit* helyett *reviresceret* olvasat szerepel (Reg. II. Mut. τ). Ugyanakkor olyan kézirat is van, amely *revivescit*-et ír (E), azaz a Római Birodalom valóságos újjászületésével számol. Ez nyilvánvaló késői belemagyarázás a szövegbe.

⁹ L. ehhez G. Billanovich: Il Petrarca e gli storici latini. Tra latino e volgare per C. Dionisotti, I. (Padova 1974) 67–145, főleg 87 kk. (további irodalommal). Újabban: M. D. Reeve: The Transmission of Florus' *Epitoma de Tito Livio* and the *Periochae*. Class. Quart. 38 (1988) 477–491, főleg 488–489.

Florus nem csupán hasonlatként használja fel a *populus Romanus* történetére vonatkozólag az élővilágnak négy életkor szerint elrendeződő változását, hanem a római nép történetének konkrét bemutatása során is, azaz a mű egésze folyamán ezt a fejlődési mintát veszi alapul, hol kiegészítve, hol finomítva a *praefatio*-ban elmondottakat.

1) Az *infantia* a királyok időszaka, amely az *urbs*-hoz kapcsolódik. A történetíró szerint azonban a város nem egyszerűen árkok és falak összessége, mert ezek csupán a város *imago*-ját alkotják (1, 1 [1], 8), az igazi *urbs* maga az eleven, növekedni, szaporodni képes római nép, amely a férfiak pusztán egy nemzedékig fennmaradni képes közösségből (*unius aetatis populus virorum* — ibid. 10) a szabin nők elrablása után bontakozik ki az erők rövid idő alatt bekövetkező gyarapodása révén (*auctis brevi viribus* — ibid. 15). Ez teszi lehetővé, hogy Romulus létrehozza azt az államberendezkedést, amely olyan, mint az egészséges állapot: az alkotó elemek helyes munkamegosztásán és jó elrendezésén alapul (ibid. 15–16). A hegyi és pásztori nép (vö. ibid. 5 és 9) vad (vö. *ferox populus* — 1, 1 [2], 4), de hovatovább megismeri a *iustitia*-t (Romulus), *religio*-t és *disciplina*-t (Numa), s egyfelől testének edzésével megindul a növekedés útján (Tullus Hostilius, Ancus Martius), másfelől Tarquinius Priscus, majd Servius Tullius *census*-a, illetve Tarquinius Superbus révén ráébred *dignitas*-ára, majd a *libertas* igénylésére. Az alapok megszilárdultával (*firma omnia et aeterna*: 1, 1 [7], 9) Róma lesz a birodalom székhelye és a földkerekség feje (*imperii sedem caputque terrarum* — ibid.); vagyis a római birodalom is eleven organizmus. Florus biológikus történelemfelfogása áthatja Róma eseménytörténeti áttekintését is.

2) A serdülő kor (*adulescentia*) folyamán a római nép a *pudicitiae decus*-ra is törekszik (1, 3 [9], 1), s az életkorváltással módosul az állam állapota (vö. *mutati status* — ibid. 3): a római nép és állam mint valami család szerves egységet alkot, amely védelmezi szabadságát, határait és szövetségeseit. A serdülés éveit természetessé teszi a kicsattanó egészséget (1, 17 [22], 1), a heves életerőt, mely szinte lázban ég (vö. *ferbuit* — ibid., vö. *qua viscera fervent* — Lucan. 3, 644). Ekkor még őriz valamit a pásztori életmód vadságából (1, 17 [22], 1: *quiddam adhuc spirabat indomitum*) még akkor is, ha már áttért a földművelésre, ahogy arról Quinctius Cincinnatus (a *dictator ab aratro*), valamint *triumphalis agricola* jelképes alakja tanúskodik (1, 5 [11], 12–15). Ez az egészséges paraszti lét, párosulva az állandó versengéssel (vö. *aemulatione imperii* — 1, 9 [14], 1), lehetővé teszi, hogy teljes mértékben ki tudja bontakoztatni *virtus*-át (1, 13 [18], 6), szembe tudjon szállni az itáliai népek által megtestesített *contagium belli*-vel (1, 10 [15], 1). Ebben a helyzetben Róma sikert sikerre halmoz ellenfeleivel szemben, egyelőre Itálián belül. A római terjeszkedés tanújelei: Tibur, Praeneste, Faesulae, a *nemus Aricinum*, a Tiberis, Fregellae, Antium (1, 5 [11], 8–10) stb., míg a későbbi határvidékek már szinte valamennyien Róma katonai kudarcait példázzák. Kr. e. 53-ban Carrhae-nál Crassus szenvedett katasztrofális vereséget; a teutoburgi erdőben Kr. u. 9-ben Quintilius Varus seregét semmisítették meg a germánok (Tac., Ann. I 60); éppen Florus idejében mutatkoztak rendkívül efemernek Traianus hódításai Mezopotámiában, s nem bizonyult szilárdnak a rómaiak katonai térnyerése Caledoniában sem Agricola sikerei ellenére (vö. 1, 5 [11], 6–9; 12 [17], 3). Minthogy *adulescentia*-ja folyamán Róma természetes életterén belül marad, ezért a serdülőkorban természetes növekedés (vö. 1, 17 [26], 6: *in dies maiore populo*) nem tudja megbontani az állam éltető szerveinek harmonikus együttműködését, s ennél fogva a *res publica*-n

belül — mint azt Menenius Agrippa meséje szemlélteti — *omnibus opere fungentibus* tökéletes a szervezet vérellátása, s így a római nép felül tud kerekedni mind serdülőkori zavarain, mind az ideig-óráig elszabaduló egyéni hatalmi törekvéseken (vö. 1, 17 [22 kk.]). Az *adulescentia* során a külső ellenségtől (gallok, Pyrrhos) elszenvedett vereségek is csak akut betegségek lehetnek, amelyekből a római nép megerősödve tér magához. A fiatal szervezetnek ezt a regenerációját hangsúlyozzák a Pyrrhos szájába adott szavak: *quasi ab angue Lernaeo tot caesa hostium capita quasi de sanguine suo renascuntur* (1, 13 [18], 19).

3) A történeti előadás nem Kr. e. 212-vel, vagyis a II. pun háború fordulatévével zárja az *adulescentia*-t, hanem a pun háborúk előtti időszakkal (*prope quingentesimum annum agens cum bona fide adolevisset*: 1, 18 [2, 1], 1). Kétségtől ekkor történt meg Itália meghódítása, úgyhogy az ezután következő tengerentúli hódítások már valóban új szakaszt: a *iuentus*-t jelezhetik. Még sincs ellentét a florusi eseménytörténet és a *praefatio* között, mert a történetíró részletes előadásából kiderül, hogy Kr. e. 264 és 212 közt átmeneti periódus van, ugyanúgy, mint a királyok kora végén. Ahogy gyermekkorra végén Róma öntudatára ébredt, előkészítve serdülő éveit, ugyanúgy valójában csak Kr. e. 212-re sikerült végérvényesen megszilárdítania helyzetét Itáliában, kivette magából a hannibali fertőzést.

Teljesen megegyezik viszont a *praefatio* és a konkrét történeti tárgyalás kezdete abban, hogy Róma *iuentus*-ának jellemzője a *robur* (vö. *robustus et iuvenis* — 1, 18), s ebben a szakaszban a *populus Romanus* csaknem eggyé válik a világmindenséggel *par orbi terrarum esse coepit* — *ibid.*). Ám amikor Florus ténylegesen rátér a római nép férfikorának konkrét elbeszélésére, ebben a vonatkozásban az derül ki, hogy egészét tekintve ez az életszakasz nem annyira erős, romlatlan és tiszta, mint ahogy az az elméleti jellegű megjegyzésekből, illetve a biológia tapasztalataiból következne. Igazából ugyanis a *populus Romanus* ifjúsága 3 periódusra bomlik, s ebből csak az első igazán egészséges, amikor Róma csupán Észak-Afrikára, illetve a környező szigetekre terjeszti ki hatalmát: Korzikára, Szardíniára és Szicíliára, hiszen pl. az utóbbi megszerzésével egy olyan darabját illeszti vissza testéhez, amely *abscisa et quasi revolsa* (1, 18 [2, 2], 2). A *populus Romanus* ekkor is részben életmódot vált ugyan, ahogy a serdülő kor alkalmával is áttért a pásztorkodásról a földművelésre, most pedig a *iuentus* kezdetén közelebből megismerkedik az *artes*-szel, ami azonban nem okozza sem *virtus*-ának (*ibid.* 4), sem *celeritas*-ának vagy *velocitas*-ának hanyatlását (*ibid.* 6), vagy éppen a *principis populi dignitas* csökkenését (*ibid.* 32). Mi több: a környező vad népekkel való állandó *certamen*, s az egyes háborúk közti rövid szünet (1, 19 [2, 3], 1); 22 [2, 6], 1) nem teszi lehetővé, hogy a birodalom teste ellankadjon. Így lehetséges, hogy a cannae-i vereség okozta *vulnus imperii* nem lehet halálos (1, 22 [2, 6], 15 és 23). A római nép újjáéledésének az a biztosítéka, hogy az államon belül újból megvalósul a kezdetek belső harmóniája (vö. 1, 1 [1], 15), amely a fiatalok és az öregek között fennállt, s így helyrejön a *virtus* és a *consilia* egysége (1, 22 [2, 6], 26).

Amikor azonban Róma Észak-Afrikán és az Itáliát körülvevő szigetekeken túl fekvő területek ellen fordul, a *populus Romanus* férfiaságában nemkívánatos tünetek kezdenek mutatkozni. Míg eddig elsősorban a *fatum urbis imperaturae* (1, 22 [2, 6], 20) látszott érvényesülni, mostantól a harcok főképp *quodam casu quasi de industria adgubernante fortuna* zajlanak le (1, 24 [2, 8], 1). A gallograecusok elleni háborúban az *Asiatica amoenitas* (1, 27 [2, 11], 4) a rómaiak erkölceire is rossz hatással van, ahogy azt az Orgiactes feleségén erőszakot elkövető *adulter hostis*

esete bizonyítja (ibid. 6). Amikor Karthágót eltörlik a föld színéről, Róma *felicitas*-a ugyanúgy kezd túlburjánzani (*luxuriari*), ahogy az a növények esetében is megszo-
kott jelenség (vö. Plin. n. h., 17, 178; Colum., de arb., 11, 1), Numantia ellen pedig a római nép *bellum iniustum*-ot vív (1, 34 [2, 18], 3).

Ilyen körülmények között némiképp meglepő, hogy a voltaképp Numantiát és nem Rómát ünneplő elbeszélése és dicsőítése után Florus mégis így jellemzi a Kr. e. 133-ig terjedő periódust: *Hactenus populus Romanus pulcher, egregius, pius, sanctus atque magnificus* — ibid. [2, 19], 1), vagyis mindeddig a római nép testileg és lelkileg megőrizte egészségét, s összhangban az istenek világával teljesíteni tudta Róma küldetését: megvalósítva — Sallustius szavaival — a *magnificum imperium populi Romani*-t (Cat., 52, 10), Róma számára ezért tartottak Hispania meghódítá-
saig az „arany évek” (1, 34 [2, 19], 2).

Az itt jelzett elméleti jellegű kitérés és a korábbi konkrét eseménytörténeti áttekintés közti ellentmondás úgy oldható fel, hogy Florus, miként az *infantia* és az *adulescentia* kapcsán is számol átmeneti időszakokkal, ugyanez érvényes a *iuventus*-ra is, de a történetíró itt már nem két, hanem három szakaszt különböztet meg. Az első egyértelműleg felfelé ível (Afrika, Szicília, Szardínia, Korzika meghódítása); a második még fejlődést hoz ugyan (Macedonia, Syria, Hispania stb. legyőzése), de azért már bizonyos aggasztó jelek jelentkeznek, a harmadikban pedig már mindjobban előrevetül a közeledő öregség árnyéka: *reliqua saeculi, ut grandia aequae, ita vel magis turbida et foeda*, ill. *centum sequentes ferrei* (sc. anni) *plane et cruenti* (1, 34 [2, 19], 1–3), mert a birodalom nagyságának bűnei is növekedtek (*crescentibus cum ipsa magnitudine imperii vitiis* — ibid.). A Numantia elfoglalásához kapcsolódó kitérésben tehát Florus leegyszerűsíti ugyan a történeti bemutatásából következő korszakbeosztást, ugyanakkor nagyobb hangsúlyt ad a változások biológiai törvényszerűségének. A történetíró látja, hogy a külső növekedéstől elválaszthatatlan (ibid. 5) belső meg hasonlottsága révén a római nép önnön testét kezdte marcangolni, mintha csak megtévelyült volna (*quasi per rabiem et furorem . . . semet ipse laceravit* — ibid. 4). A szerző tehát biologikus érveléssel húzza alá azt az elképzelését, hogy a birodalom növekedésének van optimuma,¹⁰ amelyet nem lenne szabad túllépni még akkor sem, ha a külső népek ellen viselt háborúk jogszerűek (ibid. 5).

Az elmondottak alapján érthető, ha a *iuventus*-nak épp ebben, a válságszakában merül fel Róma pusztulásának lehetősége, még ha csak Iugurtha jövődőlésében is, aki azt vallja, hogy Róma egy nap el fog pusztulni, ha vevő akad rá (1, 36 [3, 1], 18). Florus szerint azonban ha Róma valóban eladó lett volna, akkor Iugurthában valódi vevőre talált volna. Amikor azonban Róma megmenekült Iugurthától, biztossá vált, hogy nem fog elpusztulni (ibid.). Itt azonban a szöveghagyomány nagyon bizonytalan, s az értelmezés rendkívül nehéz. A mai kiadók e helyen általában olyan textust közölnek, amely a B- és a C-hagyomány kontaminációján alapul: *cum illum* (sc. *Iugurtham*) *evaserit, certum erit non esse perituram*, vagyis: mivel (Róma) „megmenekült tőle (ti. Iugurthától), biztos lesz, hogy (a város) nem fog elpusztulni”. Ez a változat Róma örökkévalóságát megfellebbezhetetlen ténynek mutatná be; valójában azonban a *certum erit* csak a C-tradíció egy részében

¹⁰ A problémára már M. Rostovtzeff felfigyelt, vö.: *Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich*, I. (1929) p. 113. L. még J. Straub: *Reichsbewußtsein und Nationalgefühl in den römischen Provinzen. Spanien und das Imperium Romanum in der Sicht des Florus. Regeneratio imperii*, II. pp. 45–46.

szerepel, mert a B-ben és a c-kéziratok közül is többen (Neap^R. Crac. F) a kérdéses ponton *certum erat* áll. Ha ezt társítjuk a B *cum illum evaserat*-jával, akkor a szövegből az adódik, hogy amikor Róma megszabadult Iugurthától mint kéretlen vevőjétől, akkor látszott biztosnak: Róma örökké fent fog állni. Azaz a bizonyosság csak a Kr. e. 2. századra érvényes, nem pedig a mű megírásának idejére. Florus *praefatio*-jával és műve egész szellemével ez az utóbbi szövegváltozat van összhangban. Ezt támasztja alá az a körülményt is, hogy az *erit* futurumot tartalmazó c-hagyomány az egész adott részben romlottnak mutatkozik, mert az *illum* helyett *ille non*-t ad, majd pedig feleslegesen szűrja be a *certum erit* után az *eam*-ot. Mind ezen megfontolásokból indokolt a visszatérés Jahn és Halm szövegmegállapításához: *cum illum evaserat, certum erat non esse perituram*.

A Iugurtha felett aratott győzelem ellenére azonban nem kétséges, hogy a *corpus imperii* egészsége megrendült. Ennek igazolására a történetíró több tényezőt említ, így: *populus Romanus agrariis legibus intra se dimicaturus* (1, 38 [3, 3], 3); továbbá, hogy Mithridatés háborújához a római nép bűnei adnak önbizalmat (*spem ac fiduciam dabant nostra vitia* — 1, 40 [3, 5], 3). A római állam sebekből szenved (vö. *inter haec rei publicae vulnera* — ibid. 5), s ehhez a sebezhetőséghez nagymértékben hozzájárult, hogy *populus Romanus per diversa terrarum districtus est* (1, 41 [3, 6], 1). A történetíró újból és újból fölveti Róma túlzott területi terjeszkedését mint a birodalom helyzete megrendülésének fő okát. Az ún. második *anacephalaeosis* retorikus módon ekképp fogalmaz: *ac nescio an satius fuerit populo Romano Sicilia et Africa contento fuisse, aut his etiam ipsis carere dominanti in Italia sua* (1, 47 [3, 12], 6).

Így ugyanis elkerülhető lett volna a túlbujánzás, amikor Róma ereje már önmagát emésztí el (*eo magnitudinis crescere, ut viribus suis conficeretur* — ibid.), hiszen a polgárlázadások őrlését a túlzott szerencse szüli (*quae enim res alia civiles furores peperit quam nimiae felicitatis?* — ibid. 7). Ezért van az, hogy a *iuenta* első száz évének aranykorát, amikor a *populus Romanus* még természetes hódítási sugarán belül mozgott, a későbbiekben hanyatló vaskor váltotta fel, mert Róma túllépte az egészséges növekedés mértékét (ibid. 1–3). Ez főképp Keleten történt, részben az itteni, erkölctelenséget szülő enyhe klíma, részben az innen beáramló mértéktelen gazdagság miatt (ibid. 7–8). Az ebből fakadó uralomvágy a népszerűséghajhászás révén kimerítette az államkincstárat: *s rei publicae nervos exhauriebat* (2, 1 [3, 13], 7). A szövetséges háború is bizonyította, hogy a *populus Romanus* sokféle itáliai vérből egygyé forró teste *ipsum se regere non posset* (2, 6 [3, 18], 3 és 7). Az *ex abundantia familiarum* támadó rabszolgamozgalmak is dögvész-ként *quasi pestilentia* pusztítanak. Mindez végül is azt eredményezte, hogy *penitus intremuit... omne imperii corpus* (2, 14 [4, 3], 8). Minthogy azonban a *populus Romanus* sorsa az egész emberiség sorsát is meghatározza, ezért a birodalom egészségi állapotának megrendülése az emberi nem életét is megzavarta (vö. *conversione*).

Hogy az *orbis terrarum*-nak ez a megromlott egészsége mit is jelent, ez akkor derül ki igazán, amikor a történetíró munkája lezárásaképpen leírja, miként sikerült Caesar Augustusnak meggyógyítani az öregsége küszöbére eljutó római népet: *prorum in omnia mala et in luxuriam fluens saeculum gravibus severisque legibus multis coercuit* (2, 34 [4, 12], 65). A *princeps* itt nem egyszerűen a *moderator* vagy a *rector rei publicae* kiegyenlítő szerepében jelenik meg, hanem úgy, mint az egész emberiség egészségének megóvjója. Erre utal a *fluens*, illetve a *coercuit* szavak

használata, amelyek orvosi műszavak is. (Vö. Celsus [3, 6, 15]: *Si corpus profluit, sudor coerendus, requies habenda erit.*) Florus szerint tehát Augustus a *corpus imperii* túlburjánzását kívánta megfékezni, így biztosítva a birodalom testének a szükséges erőgyűjtést (*requies*), amely nem azonos az *inertia Caesarum*-mal (vö. praef. 8).¹¹

Ennek a *requies*-nek a záloga pedig a *pax Romana*. A római nép ugyanis Ny-on és D-en már minden nemzetet a hatalma alá hajtott, azok a népek pedig, amelyek É-on és K-en *immunes imperii* maradtak, tisztelettel tekintenek fel rá (*sentiebant . . . magnitudinem et victorem gentium populum Romanum reverebantur* — 2, 33 [4, 12], 61). Róma tekintélyét tehát két tényező biztosítja: a nagyság és a győzelmek sora, amelyekről a történetíró szerint még akkor sem szabad lemondani, ha már meghaladták a kívánatos mértéket. Azaz nem szabad kitérni a *magnitudo*-val együtt járó kockázat elől, ahogy Traianus tette; részben szavatolva a *securitas*-t,¹² ahogy Hadrianus cselekedte a *limes* kiépítésével; részben Augustus módjára, kölcsönösen egyesítve az aktív katonapolitikát a diplomáciával, ahogy Antoninus Pius tette,¹³ így biztosítva ama Numa Pompiliushoz hasonlóan a békét, akivel a kortársak Antoninus Pius össze szokták vetni (Fronto, princ. hist. 1, 11 [Haines II p. 208]).¹⁴ Ennek a roppant feladatnak a megvalósítása Florus szerint a hagyományos értelemben vett *populus Romanus* vállán nyugszik, amely Róma és Itália népeinek véréből forrt eggyé. Erre ugyanis a többi nép nem képes, mert a görögök a maguk éghajlati-földrajzi feltételei közt *Graeculi*-vá lettek, ugyanakkor *ingratissimi hominum* (1, 40 [3, 5], 10). A többi vad és barbár nép¹⁵ pedig csak azt teheti, hogy vagy végrehajtja a Róma által számára kijelölt civilizációs feladatot (vö. 2, 25 [4, 12], 12: *Delmatae*; 2, 33 [4, 12], 60: *Astures* stb.), vagy tisztelettel adózik neki, ha már egyszer a *fortuna* egy olyan nép számára nem engedte meg az önálló államalkotást, mint amilyenek a hispaniaiak (1, 33 [2, 17], 15).

Florusnak ez a nézete sok új elemet tartalmaz mind a korábbi, Róma szemszögéből megfogalmazott biologikus történelemkoncepciókhoz,¹⁶ mind pedig a görögök elképzeléseihez képest. Cicero¹⁷ és Sallustius a maguk idején még úgy vélték, hogy a *res publica* szervezetének felbomlását a régi köztársasági *concordia* helyreállításával meg lehet állítani. Míg Livius bizonytalan volt az augustusi *remedia* sikerében, Cremutius Cordus pedig elmarasztalta azt a *principatust*, amelyet Seneca¹⁸ Róma

¹¹ A *Iuventus* nem véletlenül jelenik meg már Augustus politikai propagandájában mint speciálisan vallási fogalom, vö. P. Lambrechts: Het begrip „Jeugd” in de politieke en godsdienstige hervormingen van Augustus. LAC 17 (1948) 355–371.

¹² Vö. G. Lemcke: Die Varusschlacht. Eine Quellenuntersuchung zum Bericht des Florus. Diss. Hamburg, 1936.

¹³ Vö. R. Syme: La Dacie sous Antonin le Pieux. Stud. Clas. 3 (1961) 131.

¹⁴ Az idevágó későbbi auctorhelyek: SHA vita Ant. P., 2, 2; Eutr., 8, 4; epit. de Caes., 15, 3; Cassius Dio 70, 5; vö. R. Klein: Die Romrede des Aelius Aristides. Darmstadt 1981, p. 148 és 55.

¹⁵ A Florusszal kortárs Soranos mint orvos szintén az emberi lélek és természet közti analógiák elvét képviselte, Aristotelés elképzeléseihez csatlakozva, vö. J. Ilberg: Die Überlieferung der Gynäkologie des Soranos von Ephesos. Abh. der Phil. Hist. Kl. der Sächs. Ges. der Wiss. 28/II. Leipzig 1910, 77–78.

¹⁶ Az egész problémakörhöz l. D. Kienast: *Corpus Imperii*. A „Romanitas — Christianitas, Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit” c. kötetben (szerk.) G. Wirth etc. Berlin–New York 1982, 1 kk. (további irodalommal).

¹⁷ L. erről tanulmányomat: L'idée d'État dans les discours de Cicéron. Ciceroniana n. s. 7 (1990) 133–147.

¹⁸ A kérdéshez l. M. T. Griffin: Seneca, A Philosopher in Politics, Oxford 1976, 194 kk.

elaggásaként, mintegy második gyermekkorként fogott fel a bizonynyal elkerülhetetlen halál előtt, addig Tacitus az augustusi *principatus*-t a *fessum imperium*¹⁹ megújódásaként értelmezte. Vespasianus, majd Nerva és Traianus uralkodása idején olyan regenerálódással számolt, amely Róma számára talán elkerülhetővé teszi a pusztulást. Ennyiben szerinte Rómára talán nem érvényes a *translatio imperii*, annyiival is inkább, mert a rá veszélyt jelentő népek széthúznak. Tacitus minden árnyoldala ellenére hisz a *pax Romana*-ban, ha ahhoz nem társul az *inertia*. Ez a történetíró tehát Traianus hódító politikájában látta az állam megújódásának feltételét.²⁰

Florus elfogadja Tacitus elképzelését mind az alávett, mind a birodalmat körülvevő népekre vonatkozólag, mégha ő maga jóval erőteljesebben hangsúlyozza is egyfelől a régi értelemben vett *populus Romanus* hegemoniáját, másfelől pedig — a hispaniaiak kivételével — meglehetősen elmarasztalólag nyilatkozik minden más etnikumról. Ugyanakkor a *pax Romana*-t többnek fogja fel Tacitusnál, mint amely szavatolja a *világ*békét, még akkor is, ha Rómának az egészséges mértéket meghaladó növekedése állandó veszélyhelyzettel jár is együtt. Ezen azonban a birodalom „karjának megmozgatásával”, illetve a „biztonság” erősítésével átmenetileg felül lehet kerekedni. A *populus Romanus* öregkorának így lehetséges egy ideiglenesen megerősödő egészséges szakasza, amely azonban szemmel láthatólag nem állhatja útját a természet rendjének, úgyhogy a halál mint végkifejlet aligha lehet kétséges.

Ily módon Florus történeti számvetése Róma 900. évfordulóján a *populus Romanus* ünneplése ellenére meglehetősen tragikus színezetű.²¹ Egyes, főképp keresztény szerzők, mindenekelőtt Augustinus,²² bizonyos további történeti tapasztalatok birtokában, helyesen értelmezték Florus felfogásának lényegét, levonva az abból adódó végkövetkeztetést. Mások viszont vitatkoztak vele: Ammianus Marcellinus szerette volna öröknek hinni Róma öregségét (14, 6, 3 kk.),²³ míg a *vita Cari* szerzője a tacitusi regeneráció gondolatához tért vissza (vö. 1; 2, 1–3, 1; 3, 2–6).²⁴

Míg Florus árnyalni, a maga módján logikusabbá tenni igyekszik az ismert római történelemkoncepciókat, addig az általa láthatólag nem sokra becsült görögök (vö. poem. 6; VOAP 2, 1–2; epit., *passim*) nézeteivel érezhetően vitába száll

¹⁹ Vö. Sil. It., Pun., 4, 709: *imperio... fesso*.

²⁰ Minderről l. tanulmányomat: *Éléments du biologisme dans la conception historique de Tacite*, ANRW II 33/4 pp. 2949–2986 (további irodalommal).

²¹ Florus — Tacitus után — visszatérni látszik Seneca tragikus felfogásához, vö. L. Wickert: RE „Princeps” 2072 (vö. Sen., clem. 1, 3, 5).

²² Vö. pl. H. Scholz: Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte. Ein Kommentar zu Augustinus De Civitate Dei. Leipzig 1911, 154 kk.; V. Pöschl: Augustinus und die römische Geschichtsauffassung. Augustinus magister... II 957–963.; H. Hagendahl: Zu Augustinus' Beurteilung von Rom in *De civitate Dei*. WSt. 79 (1966) 509–516. Némiképp eltérőleg J. Straub: Augustinus' Sorge um die „regeneratio imperii”. Das Imperium als *civitas terrena*. HJ 73 (1954) 36–60; vö. még B. Lohse: 'Augustinus' Wandlung in seiner Beurteilung des Staates. *Studia Patristica*, vol. VI, Berlin 1962, 447 kk.

²³ L. ehhez A. Demandt: Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammians. Bonn 1965, 99 skk., főleg 124 skk.; J. Matthews: The Roman Empire of Ammianus. London 1989, 250, ill. 280, id.: Ammianus and Eternity of Rome. *Chr. Holdsworth-T. P. Wileman* gyűjt. kötetében, The Inheritance of Historiography. 1986, 20 skk. L. még C. Koch: *Roma aeterna*. Gymn. 58 (1952) 128–143; 196–209.

²⁴ Vö. W. Hartke: Römische Kinderkaiser. Berlin 1951, 389 skk.; L. még J. Béranger: L'idéologie impériale dans l'Historie Auguste. Bonner Historia-Augusta-Colloquium (1972/74). Bonn 1976, 42.

egyfelől kritikátlan és túlzott optimizmusuk, másfelől Róma egykorú szerepének megkérdőjelezése miatt.

Florus mind Rómában, mind görögországi útja során megismerkedhetett Plutarchos írásaival, akinél szintén megvan az organikus történelemfelfogás,²⁵ csak éppen teljesen más végkicsengéssel. A görög szerző szerint a római nép hatalmas *δαίμων*-ja a kezdetektől együtt volt a várossal, megosztotta vele ifjúságát, együtt növekedett vele, s vele közösen irányította a politikát is (de fort. Rom. 11 = 324 B).²⁶ Plutarchos szemében tehát Róma nem vén, hanem éppenséggel felismerni véli benne a Tychének azt a „lehelletét”, amely lehetővé tette a görögök számára a létbiztonságot és az újbóli felvirágzást. Görögország gyógyulását Róma hozta meg (vö. de Pythiae orac., 28, 408 B–C; vö. Ant. 68–7–8; de def. orac., 8/413 F; praec. ger. reip. 32/824 C; de tranq. animi 469 E; an seni 784 F). A görögöknek elég a szabadság, amelyet Róma biztosít nekik (814; 824 C).²⁷ Plutarchos tehát a maga történelemlátásában túlságosan is görög szemmel ítélte meg a történelem adott helyzetét, s talán ezzel ténylegesen ki is váltotta Florus kritikáját. Neki nem böles Socratesekre, hanem kemény erkölcsű és kritikájú Catókra volt szüksége (vö. Poem. 8).²⁸

A másik párhuzam Aelius Aristidész.²⁹ A feltehetőleg Kr. u. 143-ban tartott dicsőítő beszéde nem egyszerűen egy város magasztalása, hanem a kormányzás helyes formájáról szóló értekezés, jól összeegyeztethető Antoninus Pius korai, megélenkülő külpolitikájával, hiszen a tettekkel párosuló diplomáciát ajánlja. Ugyanakkor Floruséhoz hasonlítható az a gondolata, hogy a rómaiak természettől fogva a világ urai: *ἄρχοντες ὡς εἰπεῖν κατὰ φύσιν* — 91, csak éppen Aelius Aristidész egészen mást ért római népen és annak uralmán, mint Antoninus Pius, illetve Florus. A görög rhétor szerint ugyanis a birodalom biztonságának, törvényes rendjének, jólétének és boldogságának letéteményese az a római nép, amely már nem egy város, nem egy etnikum, hanem valamiképp az összes nép között egyensúlyt teremtő közös nép (*τὸ 'Ρωμαῖον εἶναι ἐποιήσατε οὐ πόλεως, ἀλλὰ γένους ὄνομα κοινὸν τινος καὶ τούτου οὐχ ἑνὸς τῶν πάντων, ἀλλ' ἀντιρρόπου πᾶσι τοῖς λοιποῖς* — 63). Ez az elképzelés a rómainak mint etnikai fogalomnak a teljes feladása, ami azoknak a görögöknek a bevonását célozta volna a birodalom irányításába, akik azonosulni tudtak a római állammal.³⁰ A Róma 900. évfordulóját ünneplő Florus a görögöknek ezt a „hatalmi” igényét utasította vissza, összhangban Antoninus Piusnak a *Graeculus* Hadrianusétól eléggé eltérő konzervatív elképzeléseivel.

Ismerünk a korszakból az Aelius Aristidésztől eltérő olyan görög állásfoglalást is, amely szinte a halálos ítéletet mondta ki Róma felett, amennyiben képtelen

²⁵ Plutarchos szerint a világ gyógyíthatatlannak tartott instabilitása akkor szűnik meg: *τῆς 'Ρώμης ἰσχὴν καὶ αὐξήσιν λαβοῦσης* (de fort. Rom. 317 C) L. még J. Hubaux: Les grands mythes de Rome. Paris 1945, 45 skk., aki Plut., de ser. num. vind., 15 (559 A–C)-re utal.

²⁶ Bár egyesek fiatalkori műnek tekintik Plutarchos de fort. Rom.-ját (vö. J. Palm: Rom, Römerium und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit. Lund 1959, 35–36; K. Ziegler, RE „Plut.” 720), mégis a késői keletkezés mellett tört lánczát A. Momigliano (Athenaeum 12 [1934] 45–56).

²⁷ Vö. C. P. Jones: Plutarch and Rome. Oxford 1971, 103.

²⁸ L. Deschamps, Subtil Florus!... ou le „poète-Roi”. REA 91 (1989) 90.

²⁹ Vö. R. Klein: i. m. 113 skk.; J. Bleicken: Der Preis des Aelius Aristides, auf das römische Weltreich, Göttingen 1966.; E. Ratti, Impero Romano e armonia dell'universo nella practica retorica e nella concezione religiosa di Elio Aristide. Memorie dell'Ist. Lombardo — Accad. di Scienze e Lettere, vol. XXXI. fasc. 4 (Milano 1971) 283–361.

³⁰ Vö. J. Bleicken: i. m., 225 skk.

visszaállítani azt az ősi erényességét, amely nélkül történelmi hivatása nem teljesíthető. Ezt a felfogást az a Dión Chrysostomos fogalmazta meg, aki Domitianus alatt száműzetésre kényszerült, majd Trainus hódító politikájában³¹ látta a római erény újjászületését. A görög rhétort erősen foglalkoztatta az a gondolat, hogy a természet rendjének megfelelően az egykor virágzó és hatalmas városok, mint Krotón, Thurioi és Tarentum ugyanúgy leáldoztak, akárcsak az olyan birodalmak, mint a lídeké, az asszíroké, vagy a makedónoké. Így vezetett Sybaris dűskáló élete is a gyors megsemmisüléshez (Or. 33, 25 kk.). Híres 13. beszédében pedig, amelyet Athénben a száműzetésről tartott, arról beszélt Dión Chrysostomos, hogy az államok alapja nem a birtoklás és a javak élvezete, hanem a *σωφροσύνη, ἀνδρεία* és *δικαιοσύνη*. Minthogy pedig Rómában felütötte fejét a dűskálás és a szabadosság (*τρυφή, ἀκολασία*), ezért a birodalom gyenge lábakon áll. Csak akkor lehet minden rendben, ha a rómaiak „bölcsek” lesznek, megvalósítják a törvényességet, mert a nagyság az erkölcsben rejlik.³² Dión ezen erkölcsiséget a környező egyszerű népekben véli felismerni, akiknek társadalmi berendezéséről bizonyára részletesebben is szólt elvesztett *Getica*-jában (vö. Or. 13, 29 kk.).³³ Mindezzel szöges ellentétben áll Florus koncepciója, aki ezt a kérdést egész más megvilágításban látja, s teljesen másképp értékeli.³⁴

A Kr. u. 2. század első felében ha nem beszélhetünk is valamilyen átgondolt és egységes görög szellemi ellenállásról Rómával szemben,³⁵ azért aligha tagadható, hogy a görög elit körében sokan nem egészen úgy ítélték meg sem Róma helyzetét, sem a görögök politikai szerepét, sőt esetleg még a barbárok jelentőségét sem, mint a hivatalos római körök, vagy a birodalom nyugati területeinek szellemi képviselői. Florus felfogásának cáfolata hamarosan napvilágot is látott egy görög történetíró és politikus részéről. Az az Appianos, aki bizonyára követte Florust a történeti események földrajzi elrendezésben, nem osztotta Florus elképzelését sem Róma öregségéről, sem pedig veszélyeztetett helyzetéről. A *Rhómaika prooimion*-jában Appianos előadja, hogy már Iulius Caesar megerősítette Rómát, amely a császárság 200 éve alatt még rendezettebb állapotba került, úgyhogy az állandó és hosszán tartó béke következtében ott minden szilárd (6 kk.). Mindez ellentmond Florusnak, akivel Appianos abban egyetért ugyan, hogy nem a birodalom határait kell kiterjeszteni, hanem a meglévő területeket megszilárdítani (vö. 8, 8),* de míg Florus e feladatnak elsősorban a nehézségét látja (*plus est provinciam retinere quam facere* 1, 33, 8) addig Appianos úgy érzi, hogy a birodalom megmentése sikerült az *εὐβουλία* révén. A történelem később Florus éleslátását és józanságát igazolta.*

³¹ Vö. R. Klein: i. m., p. 67 és 121.

³² Másutt Dión Chrysostomos nem tagadja, hogy Rómából sem hiányzik az erkölcs és a jó szerencse (vö. Or. 31, 68: *μη̃ δεηθεῖσαν δι' ἀρετὴν ἅμα καὶ εὐτυχίαν*).

³³ Mindehhez l. különösképpen H. Haupt: Dio Chrysostomus als Historiker, Phil. 43 (1884) 385–404, főleg 402 skk.

³⁴ Dión Chrysostomos a maga Homéros-felfogásával talán Florus VOAP-jára is hatott, l. a kérdéshez J. F. Kinstrand: Homer in der Zweiten Sophistik, Studien zu der Homerlektüre und dem Homerbild bei Dion von Prusa, Maximos von Tyros und Ailos Aristeides. Uppsala 1973, főleg 113 skk. L. még J. Molin: Dion von Prusa und die klassischen Dichter. Diss. Innsbruck 1959, 89–91; G. A. Seeck: Dion Chrysostomos als Homerkritik (Or. 11), RhM. N. F. 133 (1990) 97–107.

³⁵ Mindmáig alapvető H. Fuchs: Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. Berlin 1938.

* [Korrektúrajegyzet: e kérdéssel összefüggésben l. Hahn István időközben megjelent, alapáttételeiben mindmáig irányadó tanulmányát: Appian und Rom, mit Ergänzungen und Bibliographie von Gy. Németh. ANRW II 34/1, 364 skk., főleg az első két fejezetet.]

AZ APOKRIF APOSTOLAKTÁK ÉS AZ ANTIK REGÉNY

1. A legkorábbi és legjelentősebb apokrif apostoltörténetek (az *Acta Andreae* (AA), az *Acta Ioannis* (AI), az *Acta Pauli* (AP), az *Acta Petri* (APt) és az *Acta Thomae* (ATH)) — efelől R. Söder emlékezetes tanulmánya óta¹ már senkinek sem lehet kétsége — szoros kapcsolatban állnak az antik regénnyel vagy, ahogyan a szerzőnő műve címében óvatosan fogalmaz, az antikvitas „regényes” (*romanhaft*) irodalmával. Az Acták apostol-főhősei is utaznak, mint a ránk maradt antik regények prótagonistái, ők is különféle szenvedéseken és megpróbáltatásokon mennek keresztül, amelyekből, megint csak hasonlóan az antik regények egy csoportjában (az ún. „szerelmi regényekben”) szereplő „pogány” pendantjaikhoz, töretlen lélekkel, erkölcsileg tisztán kerülnek ki, mi több, keresztény felfogás szerint még az apostolok mártírhalála is egyenlő értékű a (szerelmi) regények obligát *happy end*-jével, hogy a situációk és motívumok lépten-nyomon észrevehető rokonságát ne is említsem.^{1/a} Amellett az Acták cselekménye jószerével ugyanabban a földrajzi keretben, vagyis a Mediterraneum hellenizált keleti felén játszódik, mint a regényeké, keletkezési idejük, minden datálási eltérés és bizonytalanság ellenére, éppen a Kr. u. 2–3 század,² tehát az a korszak, mely mai tudásunk szerint az antik „pogány” regényirodalomnak is fénykora volt,³ s ami talán a legfontosabb, az Acták történeteit nagyjából ugyanúgy a fikció formálja és alakítja, akárcsak a regényekét, másfelől céljaik között, habár a regényekhez képest visszafogottabban, a szórakoztatás szándéka is szerepet kapott.

Hogy az Acták joggal sorolhatók az antikvitas „regényes” irodalmához, aligha lehet vitatni. De vajon nevezhetők-e regényeknek, a regény fogalmát a szó

¹ Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhafte Literatur der Antike. Stuttgart, 1932 (ill. Darmstadt, 1968).

^{1/a} Erről a legújabban *F. Létoublon*: Les lieux communs du roman. Stéréotypes grecs d'aventure et d'amour. Mnemosyne Supplementum 123. Leiden –New York–Köln, 1993.

² Csak néhány összefoglaló munkát hadd idézzek. *W. Michaelis* szerint (Die apokryphen Schriften des Neuen Testaments. Sammlung Dietrich 129, Bremen 1956, ill. Bremen, ³1962.) az AI a 2. század második felében (222 kk.), az AP 160 és 180 között (268 kk.), az APt 200 előtt (327 kk.), az AA a 3. század elején (379 kk.), az ATH a 2. és 3. század fordulóján készült. *R. MacLachlan Wilson* (TRE 3 [1978] 341–343) némiképp másként vélekedik: az AI 3. századi termék, az AP 200 körül, az APt 180 és 190 között, az AA a 2. század második felében, az ATH viszont a 3. században született. Ez a két munka jól láttatja egyfelől a datálások kisebb-nagyobb eltéréseit, másfelől azt is, hogy az eltérések ellenére az öt Acta keletkezésének alsó és felső időhatárát illetően a kutatás lényegében egyetért.

³ Ezúttal is csak egy-két összefoglalásra hivatkozom: *A. Diehle*: Die griech. und lat. Literatur der Kaiserzeit. Von Augustus bis Justinian. München 1989, 247; *A. M. Scarcella*: Letteratura e società nella Grecia antica. I. Problematiche. Roma 1987, 432.

szoros értelmében véve? A kérdést feltenni ma annál is időszerűbb, mert az elmúlt évek folyamán több nagy Actának új, korszerű kiadása jelent meg⁴ a Lipsius és Bonnet századvégi apokrif-corpusának⁵ megjelenése után elért eredmények és az azóta fellelt szövegek hasznosításával: ezek (és a rokon területen folyó kutatások) fényében pedig az apokrif apostoltörténetekről kialakult kép is nem egy ponton módosult.

A vélemények megoszlanak. Az Acták műfaji eredetét nyomozva némelyek a kánonikus *Acta Apostolorum*-ra hivatkoztak,⁶ mások az aretalógiában,⁷ a *praxeis*-irodalomban,⁸ az idealizált filozófus-életrajzokban,⁹ olyik megfogalmazás szerint a *theios anér*-t bemutató írásokban keresték és keresik az Acták közvetlen irodalmi rokonságát, alkalomadtán két vagy három feltételezett eredőt is összekapcsolva; sokan vallják azt is, hogy az apokrif apostoltörténetek legfőbb ihletője és forrása a kortárs „pogány” regény volt,¹⁰ vagy éppen azt, hogy az apokrif Acták az antik regény egyik sajátos, keresztény változata volnának,¹¹ mi több, az „apostolregény” kifejezést is javasolták.¹² A pozitív vélemények mellett azonban, talán mert a meg-megújított eredeztetési kísérletek sikertelennek vagy legalábbis ki nem elégítőnek látszanak, újabban mintha a szkepszis hangjai erősödnének, elsősorban a korai keresztény irodalom kutatóinak oldaláról.¹³

2. Hogy ebből a patthelyzetből kivezető utat kereshessünk, tanácsos mindekelőtt tisztáznunk, legalább néhány jól megválasztott példát idézve, mit értenek manapság a téma legavatottabb képviselői az „antik regény” fogalmán: eleve nyilvánvaló ugyanis, hogy ha csupán bizonyos, tetszőlegesen kiragadott motívumok és szituációk alapján hozunk műfaji ítéletet, ha — lásd fentebb — csupán a főhős(ök) utazásait, az ő(ke)t érő szenvedéseket-megpróbáltatásokat és a (bármilyen értelemben vett) *happy end*et tekintjük az „antik regény” ismérveinek, akkor egyfelől összemossuk a „regény”-t a „regényes”-sel, másfelől ez esetben tüstént regénynek minősíthetjük nemcsak az Odysseiát, hanem Euripidés nem egy olyan, kései tragédiáját, mint az Ión vagy kivált a Helené, az attikai újkomédia számos

⁴ Elsősorban az András- és a János-akta új kiadására gondolok. Az előbbi: Acta Andreae I–II. Cura J.-M. Prieur. Corpus Christianorum, Series Apocryphorum 5–6. Turnhout–Brepols 1989. Az utóbbi: Acta Iohannis I–II. Cura E. Junod et J.-D. Kaestli. Corpus Christianorum, Series Apocryphorum 1–2. Brepols–Turnhout 1983.

⁵ Acta Apostolorum Apocrypha I–II., 1–2. Leipzig, 1903 (ill. Hildesheim–New York, 1972).

⁶ Mint C. Schmidt: Die alten Petrusakten. TU 24, 1. Leipzig 1903, 153 kk.

⁷ Maga R. Söder is: i. m. 187.

⁸ Így P. Vielhauer: Geschichte der urchristlichen Literatur. Berlin 1975, 713 kk., vagy F. Pfister, in: E. Hennecke: Neutestamentliche Apokryphen. ²1924, 163 kk.

⁹ Párhuzamként legtöbbször Philostratos regényes Apollónios-életrajzára szoktak hivatkozni, l. G. Anderson: Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A. D. London–Sidney–Dover, New Hampshire 1986. 144; R. Reitzenstein: Hellenistische Wundererzählungen. Leipzig, 1906 (ill. Stuttgart, 1963), 53 kk.

¹⁰ Egyebek közt J. Flamiion: Les Actes apocryphes de Pierre. RHE 9 (1908) 465 kk. és 10 (1909) 9 kk., ill. R. Helm: Der antike Roman. Studienhefte zur Altertumswissenschaft, 4. Göttingen² 1956, 53 kk.

¹¹ L. fentebb.

¹² E. Plümacher: RE „Apokryphe Apostelgeschichten” Suppl. XV 54 kk.

¹³ L. egyebek közt K. Schaferdiek, in: E. Hennecke–W. Schneemelcher: Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung, II. (Tübingen ⁴1968–1971) 142.

alkotásáról már nem is beszélve. Hiszen ezek, tudnivaló, az utazás, a kalandok és a boldog-szerencsés végkifejlet mozzanatait szintén tartalmazzák.

Az élre B. E. Perry meghatározása kívánczik és okkal-joggal, mert az antik regénnyel kapcsolatban az ő negyedszázada írt tanulmánya¹⁴ az első, mely E. Rohde immár klasszikus, bár mind kronológiai, mind eredeztetési végkövetkeztetéseit illetően idejétmúlt monográfiájához¹⁵ mérhető.¹⁶ Perry definíciója szerint tehát a regény (és nem csupán annak ókori változata, hanem általában a regény) „an extended narrative published apart by itself which relates — primarily or wholly for the sake of entertainment or spiritual edification, and for its own sake as a story, rather than for the purpose of instruction in history, science or philosophical theory — the adventures or experiences of one or more individuals in their private capacities and from the viewpoint of their private interest and emotions.”¹⁷ A meghatározásba, látnivaló, az eposz is belefér, de — fejtegeti Perry — a két műfaj igen közeli rokonságban áll egymással, mindkettő az epika gyűjtőfogalma alá tartozván; különbségeiket az őket kitermelő szociális közeg és az abban megfogalmazódó közönségigények hozzák létre. Felfogásában az antik regény tulajdonképpen az epika kései változata, mely az autonóm polis-állam bukása után, a hellenizmus sajátos viszonyai és igényei között alakult ki. Mindenesetre az apokrif apostoltörténetek — erre Perry külön kitér¹⁸ —, minthogy nem csupán az olvasó szórakoztatására vagy szellemi épülésére (tehát nem for their own sake) íródtak, hanem a keresztény vallási propagandát voltak hivatva szolgálni, *per definitionem* kívül esnek az antik regény, vagyis az „öncélú fikció” műfaji keretein.

Kerényi Károly sokkal tömörebb meghatározása viszont egyedül az antik regényekre vonatkozik, melyek, így az ő megfogalmazása, „längere Prosaschriften mit erfundenen Geschichten nichtmythologischer Liebespaare”.¹⁹ Kerényi — Perryvel ellentétben — némileg szűkre fogja az antik regény fogalmát, mert annak csak egyik, noha a ránk jutott regényszövegek között kétségtelenül leggazdagabban képviselt típusát, a „szerelmi regény”-t tartja szem előtt (lentebb még kitérek rájuk). Hasonlóképpen lakonikus, de pontosabb, mert az antik regény (hamarosan ugyancsak szóba kerülő) más típusaival is számol C. W. Müller definíciója, aki szerint az antik regény „eine fiktionale Prosaerzählung grösseren Umfangs, deren Handlung sich als Erlebnisfeld fiktiver Personen darstellt”.²⁰ S utoljára hadd iktassam ide B. P. Reardon alig néhány esztendeje napvilágot látott, tudatosan Aristotelés dráma-definícióját modellként használó meghatározását: „romance is extensive narrative fiction in prose, destined for reading and not for performance, describing the vicissitudes and psychological torments of private individuals, culmi-

¹⁴ The Ancient Romances. A Literary-historical Account of Their Origins. Sather Classical lectures Vol. 37. Berkeley-Los Angeles 1967.

¹⁵ Der griechische Roman und seine Vorläufer. Leipzig, 3. 1914, ill. ennek új kiadásai: Berlin, 1960; Hildesheim, 1960 (Kerényi K. előszavával); Hildesheim, 1976.

¹⁶ R. Merkelbach, bár annak idején nagy port felvert regényelméletét (Roman und Mysterium in der Antike. München, 1962.) Perry kurtán-furcsán visszautasítja, Perry könyvéről írt ismertetésében nem habozik kijelenteni: „Es ist ein Buch entstanden, welches dem klassischen Werk von Erwin Rohde ebenbürtig zur Seite tritt” (Gnomon 40 [1968] 654).

¹⁷ I. m. (l. 14.) 45.

¹⁸ I. m. (l. 14.) 85, 101 kk.

¹⁹ Der antike Roman. Einführung und Textauswahl. Darmstadt 1971, 13.

²⁰ Der griechische Roman. In: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, von K. von See. Band II.: Griechische Literatur. Von E. Vogt. Wiesbaden 1981, 377 kk.

nating in their ultimate felicity, and achieving through the presentation of their fears and aspirations the satisfaction of similar emotions in the reader.”²¹

A négy, példaként idézett, reprezentatív meghatározás közül az első, Perryé, elvszerűen kizárja az apokrif apostoltörténeteket az antik regény fogalmából. Kerényi pedig túl szűk ahhoz, hogy a műfaj keretein belül helyet adhatna nekik; Müller — és főként Reardon — azonban mintha engedékenyebbnek mutatkoznának. Müller mind a cselekmény, mind a szereplők fiktív voltát hangsúlyozza ugyan, de az Actáknak vajmi kevés közül van a szigorúan vett életrajzi-történeti valósághoz, — következésképpen meghatározása legalábbis nem zárja ki, hogy az apokrif apostoltörténeteket az antik regények közé soroljuk. Reardon regény-definíciója pedig, mielőtt a fikciót az apokrif akták lényeges jellemvonásának ismerjük el, úgy tetszik, kényelmesen alkalmazható volna a bevezetőben említett öt nagy Actára: végtére az Acták is egytől egyig prózában és olvasnivalónak íródtak, mindegyik „magánember”-ek, nem pedig mitológiából vett alakok vagy hitelesen ábrázolt történelmi személyiségek megpróbáltatásairól és lelki gyötrelmeiről szól, és ezek boldog révbejutásával fejeződik be (ami az apostolok esetében a halál vagy mártírhálál utáni üdvözülést, vagyis egyúttal a Krisztushoz való megtérést jelenti), s céljuk az, hogy főszereplőik félelmeinek és törekvéseinek ábrázolásával kielégítsék olvasóközönségük hasonló természetű vágyait — ugyanúgy, mint a regények vagy legalábbis a szerelmi regények. És Reardon, meghatározásához híven, nem is habozik az apokrif apostoltörténetekre a „regény” terminust (romance) alkalmazni.²² A kérdés csupán az, vajon „magánember”-t láttak-e apostol-főhősükben az Acták ismeretlen írói; mert ezt a fontos körülményt Reardon tisztázatlanul hagyja.

Arra a kérdésre tehát, hogy az apokrif apostoltörténetek beletartoznak-e az „antik regény” fogalmi körébe vagy sem, a klasszika-filológia ma sem tud határozott és egyértelmű választ adni: az imént konstatált pathhelyzet változatlanul fennáll.

De kiindulhatnánk egy másik nézőpontból is. Közismert, hogy a korai keresztény irodalom az 1–2. század fordulója óta a pogányok között végzendő misszió sikere érdekében igyekezett mihamarább elsajátítani és alkalmazni a hagyományos, „pogány” irodalom műfajait, formai és technikai eszközeit. S mert a jézusi tanításnak megnyerendő olvasókhoz az azoktól megszokott és igényelt irodalmi közegben volt célszerű szólniuk, nem mondhattak le arról sem — ezt az apokrif irodalom termékei példázzák a legszemléletesebben —, hogy a maguk igazát és értékrendjét olvasmányos módon, ha úgy tetszik, lektűrbe lopva fogalmazzák meg. Erre a célra pedig az adott kor irodalmában szükségképpen a regény látszott a legalkalmasabbnak, mert ez a műfaj, — a Kr. u. 1–3. századból előkerült regénypapíruszok nagy számán²³ kívül az akkori lakóépületek romjai közt feltárt, regényjeleneteket ábrázoló padlómozaikok²⁴ tanúsítják, — igencsak népszerű volt, s az olvasni tudás és a

²¹ The Form of Greek Romance. Princeton–New Jersey 1991, 3, 2.

²² I. m. (l. előző j.) 5.

²³ Jó összefoglalást ad a regénypapíruszokról E. L. Bowie: The Cambridge History of Classical Literature, I. Greek Literature. Ed. by P. E. Easterling–B. M. W. Knox. Cambridge 1985, 683 kk. A töredékek kiadása: Ancient Greek Novels: The Fragments. Introduction, Text, Translation, and Commentary. Ed. by S. Stephens–J. Winkler. Princeton 1993. A regény népszerűségére jellemző, hogy akad olyan regény, melynek két példányából kerültek elő töredékek.

²⁴ Vö. D. Levi: Antioch Mosaic Pavements, I. (Princeton 1947) 117–118, ill. II. XX a, b, c; B. Lavagnini: Studi sul romanzo greco. Biblioteca di cultura contemporanea 27. Messina–Firenze 1950, 222

könyvtermelés antik szintjét tekintve, a regényírók úgyszólván irodalmi tömegprodukciót hoztak létre. De vajon elvi engedményeket nem téve, meggyőződésükből jöttányit sem engedve, komolyabb módosítások nélkül evangéliumi szellemmel tölthették-e meg a kortárs antik regényt vagy legalább egyik-másik válfaját a katakombaszázadok keresztény szerzői, köztük az Actákat papíruszra vető névtelen literátorok? És egyáltalán: a „pogány” regénynek milyen típusai között válogathattak?

3. Az antik regénynek — az imént láttuk — nincs érvényes és egyértelmű meghatározása, de az idők folyamán kialakult egyfajta leltár azokról a művekről, melyeket több-kevesebb joggal az antik regények közé lehet vagy szoktak sorolni, s kialakult az ide vonható művek valamiféle csoportosítási hagyománya is, jellemző módon a kutatási beszámoló (Forschungsbericht) és a népszerű összefoglalás műfajában, azaz nem annyira az elvi megalapozás igényével, hanem az osztályozás praktikus szükségleteinek hatására. Ha tehát az antik regény (illetve „regényes” irodalom) típusairól kívánunk áttekintést kapni, jobb híján ezekhez kell fordulnunk. Nos, mellőzve G. H. Sandy frissebb kutatási beszámolóját,²⁵ mely a keresztény elbeszélő irodalomra nem terjed ki, O. Mazal korábbi szemléje,²⁶ az ókor görög és latin nyelvű irodalmában 1. a történeti, 2. a mitológiai, 3. az utazási-utópikus, 4. a szerelmi, 5. a komikus-szatirikus és 6. a keresztény „regény” kategóriáit ismeri. Az ő első kategóriájában olyan szerzők és alkotások kapnak helyet, mint Xenophón Kyropaideiája, az Alexandros- (Nagy Sándor-) „regény” vagy Philostratos Apollónios-életrajza, a másodikban a Trója-„regény” különböző variánsai és Synesiosnak az Isis–Osiris-mítoszt elbeszélő *De providentia*-ja, a harmadikban egyebek közt Euhémeros, Iambulos, Lukianos *Vera historia*-ja és Antónios Diogenész. Hogy az első három kategóriája csakugyan regényeket és regényírókat tartalmaz-e, erősen kétséges: a *Kyropaideia* regényes királytükörként is felfogható, az Alexandros-„regényt” vagy Philostratos Apollónios-könyvét életrajzi regény helyett akár regényes biográfiának is minősíthetnénk, és folytathatnám tovább. Abban viszont nincsen vita, hogy Mazal soron következő két kategóriája csakugyan a szó igazi értelmében vett regényeket, illetve regényírókat tartalmaz: a negyedik a papírusztöredékeken ismertté vált regényeken kívül Charitont, az ephesosi Xenophont, Iamblichost (akinek művét csak Phótios kivonata tartotta fenn), Achilleus Tatiost, Longost, Héliodórost és az anonim *Historia Apollonii regis Tyri*-t, az ötödik a Lukianos neve alatt fennmaradt Szamáregényt, melyhez természetesen odakívánczik egyebek közt a két római regény, Petronius *Satyricon*-ja és Apuleius *Metamorphoses*-e is. S a sort végül a keresztény elbeszélő irodalomnak szentelt hatodik kategória zárja, benne az öt nagy apokrif apostolakta (megtoldva Xanthippé és Polyxena, illetve Fülöp Actájával, továbbá a Pseudoklementínával), vagyis éppen azok a művek, melyek műfaji minősítésére jelen megjegyzéseim vonatkoznak.

kk., XV-I, és 117–118. Legújabbban I. M.-H. Quet: *Romans grecs, mosaïques romains. Le monde du roman grec. Études de littérature ancienne*. Tome 4. Paris 1992, 125–160.

²⁵ Recent Scholarship on the Prose Fiction of Classical Antiquity. CW 67 (1974) 321 kk.

²⁶ Der griechische und byzantinische Roman in der Forschung von 1945 bis 1960. Jahrb. der Österr. Gesellschaft 11–12 (1962–1963) 9–55; 13 (1964) 29–85 (itt esik szó az Aktákkal kapcsolatos szakirodalomról); 14 (1965) 83–124 (a közlemény harmadik része a bizánci regényről szól).

Nagyjából hasonló, csak némileg részletezőbb osztályozást mutat egy — szintén viszonylag régi — népszerűítő összefoglalás, R. Helmé,²⁷ aki Mazal hat kategóriája mellett (melyek tartalmán és elnevezésén csak keveset változtat) külön kategóriaként veszi fel a parodikus és az életrajzi „regényt”, az előbbibe Lukianos *Vera historia*-ját, az utóbbiba néhányadmagával Philostratos Apollóniosát osztva be.²⁸ N. Holzberg frissiben kelt „bevezetése”²⁹ viszont ismét hat kategóriát ismer, de Helm és Mazal osztályozását úgyszólván egyeztetve: ezek közül azonban, bizonyára Perry hatására, az utópikus útleírást, a fiktív-regényes életrajzot, a fiktív Trója-elbeszéléseket és a kora-keresztény regényes irodalmat a genuin, a szoros értelemben vett regény holdudvarába utasítja (hogy helyzetüket, a műfajhoz fűződő viszonyukat még szemléletesebben érzékeltesse, az angolból kölcsönzött *fringe novels* kifejezéssel él³⁰), s az antik görög-római regény fogalmán csupán a Mazal negyedik és ötödik kategóriájában megnevezett alkotásokat, vagyis a szerelmi — nála idealizáló — és a komikus-szatirikus regényeket érti,³¹ melyek egyébként minden különbségük ellenére közös gyökérből sarjadtak.³²

Mai ismereteink szerint tehát a regényes elbeszélésnek ezek a „pogány” válfajai álltak rendelkezésére a keresztény írónak, ha a jézusi tanítást netán élvezetes formában kívánta megfogalmazni. Minthogy az antik regény definíciója terén nincs egyetértés, vegyük azt a két elbeszéléstípust, melybe a klasszika-filológia konszenzusa szerint csak genuin regények tartoznak, most már ezekre irányítva az imént feltett kérdést: vajon kölcsönvehették-e, lényeges alkotóelemeik megőrzésével kereszténnyé hangszerelhették-e akár a komikus-realista (komikus-szatirikus), akár a szerelmi (idealizáló, szentimentális³³) regénytípust, melyekhez a változó címkék ellenére lényegében mindig ugyanazon szerzőket és műveket szokás sorolni?

4. Fölösleges hosszasan részleteznem, milyen sajátos irodalomtörténeti szituációban, milyen sajátos feladatok és megkötöttségek közt alkottak a kereszténység literátorai a Kr. u. 1–3. század folyamán, amikor a formálódó Egyház még puszta elismertetéséért küzdött, sokszor értetlenséggel és rosszindulattal szembe-sülve, esetenként üldöztetésnek is kitéve, s amikor az új hívőközösség író-tagjainak pennáját részint a krisztusi igazságok terjesztése és védelme, részint a keresztény teológia alapjainak lerakása vette igénybe. Ezek a szorítások csupán a milánói

²⁷ L. 10. j.

²⁸ Helm „keresztény regényei” között nem szerepel Fülöp Aktája, de helyet kap a *Visio Pauli*.

²⁹ Der antike Roman. Eine Einführung von N. Holzberg. Artemis Einführungen Band 25. (München–Zürich 1986) 20 kk., 52., 73 kk. Holzberg természetesen a Helm könyve és Mazal beszámolója óta előkerült regénypapiruszokat is figyelembe veszi.

³⁰ I. m. (l. előző j.) 32.

³¹ Nem árt megjegyezni, hogy a három osztályozás csupán az antik regényirodalommal kapcsolatban legsűrűbben emlegetett csoportosítási szempontokat és terminusokat fogja össze, de más csoportosítási szempontok, más terminológiai megkülönböztetések is felmerültek már. Leginkább talán az a javaslat érdemel megfontolást, mely a „levélregény” terminus bevezetését kezdeményezte, l. Chion of Heraclea. A Novel in Letters. Ed. with Introd. and Comm. by I. Düring. Acta Universitatis Gotoburgensis LVII/1. Göteborg 1951; J. L. Penwill: The Letters of Themistocles. An Epistolary Novel? Antichthon 12 (1978) 83 kk.; l. újabban M.-P. Loicq-Berger: Pour une lecture des romans grecs. LEC 48 (1980) 26.

³² Vö. F. Wehrli: Einheit und Vorgeschichte der griechisch-römischen Romanliteratur. MH 22 (1965) 133–154. Újabban: Beiträge zum griechischen Liebesroman. Hrsg. von H. Gärtner. Olms Studien, Band 20. Hildesheim–Zürich–New York 1984, 161 kk. is.

³³ Ez M.-P. Loicq-Berger terminusa, i. m. 26.

türelmi rendelet, még inkább a kereszténység államvallássá avatása után kezdtek (bár akkor is csak fokozatosan) lazulni. Ennek folytán a korai keresztény irodalom termékeiben, lettek légyen akár prózai, akár verses alkotások, az esztétikumot szükségszerűen háttérbe szorította az ideológia, s még ha szerzőik, ahogyan az apokrif apostoltörténetek anonimjai, a vitára-érvelésre jellegükénél fogva alkalmasabb műfajok terrénumát elhagyva (vagy, ahogyan mások, olykor azokon belül) netán az ábrázolás vagy az elbeszélés „szépírói” módszereit alkalmazták, a tőlük felvázolt karakter, szituáció vagy eseményláncolat szintúgy paradigma-értékűvé formálódott, és valamilyen védeni, felmutatni, propagálni kívánt tétel, morális érték, illetve hitigazság hordozójává, mondhatni szemléltető példává vált, hol pozitív, hol negatív előjellel, hol az eszményt, hol elutasítandó ellenpárját idézve az olvasók szeme elé. Ilyen körülmények között a korabeli, a „pogány” regény teljes értékű adaptációja eleve sem ígérkezett könnyű feladatnak.

Sarkítottan fogalmazva: a keresztény elbeszélés világában az elvek vitték a vezérszólamot,³⁴ az antik regény viszont elsősorban a személyesre és az érzelmekre összpontosított. A keresztény elbeszélés tehát ki volt téve annak a veszélynek, hogy a túlhangsúlyozott általános mellett ösztövérré torzul benne az egyedi, vagyis éppen az a „magánszféra”, melyet a fentebb idézett regény-definíciók, más-más megfogalmazásban, az antik regény legfőbb ismérvei közé sorolnak. S a következő: papirosízú figurákká válhattak a szereplők, megtörhetett, illetve egymással szervesen össze nem függő epizódokra töredezhett a cselekmény. Egyszóval a tanító, propagandisztikus elkötelezettség csak nehezítette a regény-műfaj adaptálására törekvő keresztény literátorok dolgát.

Az öt nagy Acta is ezt példázza. Az egyszerű mese — az apostol missziós útján számos csodát tesz, sokakat megtérít s végül rendszerint mártíromságot szenved — elvileg, s főként az írói nézőpont helyes megválasztásával, igazi regényt is lehetővé tehetne. Csakhogy az abszolút főszereplő, az apostol valójában nem „magánszemély”, hanem Isten küldötte, a jézusi tanítás szócsöve, akinek éppen „magánemberi” mivoltáról, belső életéről, fizikai és szellemi tulajdonságairól alig tudunk meg valamit;³⁵ és a mellékszereplők java része is csak úgy és annyira kap egyedi vonásokat, ahogyan és amennyire ezt az általa példázandó keresztény igazság szükségessé teszi. Másrészt azok közül, akiket az apostol keresztény hitre térített vagy az isteni kegyelem és mindenhatóság bizonyságául feltámasztott, illetve meggyógyított, legtöbbször nem bukkannak fel többé a történet során, mint-hogy pedig valamennyi Actával kapcsolatban a nagyjából hasonló csodák és térítések valóságos redundanciájáról beszélhetünk, az Acták sok helyütt olyan epizódok láncolatává válnak, melyek egységét és összefüggését csak az apostol jelenléte biztosítja úgy-ahogy. (Nyilvánvalóan a szerkezetben mutatkozó hézagok magyarázzák, hogy az Acták egy-egy szorosabban összefüggő részlete, mint az AP Theklatörténete, nemegyszer önálló műként hagyományozódhatott.) De nem is a szerkezet lazasága és esetenként tapasztalható frízszerűsége a döntő, végtére is az antik

³⁴ Nagyon jellemző *E. Junod* és *J.-D. Kaestli* megfigyelése: az AI szerzője a cselekmény bonyolításához a regénytől merít ihletet, de azonnal más műfajokhoz nyúl segítségért, ha az általa fontosnak tartott igazságok kifejezésére kerül a sor (i. m. 550).

³⁵ Erdemes idézni *J.-M. Prieur* megjegyzését (i. m. 383): „il est significatif que la personnalité d'André ne soit l'objet d'aucune attention.” Hasonlóképpen nyilatkozik János apostol alakjáról *E. Junod* és *J.-D. Kaestli* is (i. m. 443).

regényírók sem voltak mindig a szerkesztés mesterei.³⁶ Ami fontosabb, az az epizódok és az epizódszereplők funkciójában mutatkozó különbség. Az igazi regények epizódjai és epizódfigurái a főszereplő(k) életét, sorsát, lelkiállapotát szokták befolyásolni, alakítani vagy megváltoztatni, az apokrif Actákban viszont ennek rendszertint homlokegyenest az ellenkezője zajlik le, mert többnyire az epizódfigura ér meg sorsdöntő fordulatot, nem az apostol, vagy még pontosabban: az apostolnak csupán interperszonális körülményeiben következhet be változás (fogság, üldöztetés, mártírium), de belső reakcióiról, netán feltámadó kételyeiről vagy félelmeiről, melyeket az antik regények oly bőven ecsetelnének, az Acták nem ejtenek szót, látszatra az ő apostolaik, történiük velük bármi, belsőleg ugyanolyan változatlanok, mint azok az igazságok, amelyek hirdetésére vállalkoztak.

Az elvek és hitigazságok prioritása, láttuk, megnehezíti a karakterformálást, s azon belül a szereplők belső érzelmi életének ábrázolását; másként fogalmazva: az interpretatív funkció túlsúlya a narratív funkciót kötheti gúzsba. Ha pedig azt is hozzáteszem, hogy az érzelmi élet olyan lényeges és meghatározó eleme, mint a szerelem, a komikus-realista regényből nem hiányozhatott,³⁷ a szerelmi regénynek pedig, ahogyan a címkéje is sugallja, *conditio sine qua non*-ja volt, voltaképpen levonhatnánk a végkövetkeztetést: szinte elképzelhetetlen, hogy a kora-keresztény irodalom a „pogány” regényt a saját céljaira átformálhatta, netán maradéktalanul a magáévá tehetné volna. Keresztény szerzők ugyanis, ahogyan látom, még jóval az Egyház győzelme után sem vállalkoztak a szerelem ábrázolására,³⁸ nem teremtették meg ennek keresztény modelljét vagy modelljeit. Az okok nyomozása messzire vezetne, mindenesetre a fentebb körvonalazottakkal együtt nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az Újtestamentum írásai, amelyeket a Kr. u. 2. század vége felé a keresztény gyülekezetek általában már megkérdőjelezhetetlen tekintélyként tartottak számon — bizonyosság rá akár az öt nagy apokrif apostolakra is: nem ok nélkül öltik magukra éppen a kánonikus *Acta Apostolorum* külső formáját —, áment mondva ugyan a házasságra, eszményül félreérthetetlenül a szüzességet jelölték meg;³⁹ vagyis a keresztény elbeszélő csak az apostoli útmutatáshoz ragaszkodott (kétségtelenül túl mereven), mikor elutasította a szerelem művészi megjelenítését, lett légyen az akár patyolattiszta.

Megint az öt nagy apokrif apostolakra szolgálhat illusztráló anyaggal. Ahogyan várni lehet, az Úr földi képviselője és szószólója, az emóciókat szinte sosem mutató apostol-főhős természetesen az efféle érzelmekről is mindig mentes marad; így a szerelem és a másneműek közötti testi kapcsolat⁴⁰ csak az epizódfigurák síkján juthat szerephez. Ez azonban igen csak redukált. Felbukkannak ugyan az Acták

³⁶ Kiváltképpen áll ez az ephesosi Xenophónra, bár az ő műve, ahogyan sokan feltételezik, kivonatban maradt fenn; regényének szerkezeti lazaságát talán ez magyarázza, vö. Gareth L. Schmeling: Xenophon of Ephesus, Twayne's World Authors Series 613. Boston 1980. 15.

³⁷ Northrop Frye egyenesen a regény integráns alkotóelemének tekinti, l. The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance. Cambridge Mass. 1976. 24.

³⁸ Jellemző, hogy a Iustinianus-kor már (legalábbis hivatalosan) keresztény költői, Agathias Scholastikos vagy Paulos Silentiarios a szerelmet mindig a „pogány” modell nyomán verselték meg.

³⁹ Vö. Mt 10, 42; 1 Kor 7, 29; Róm 8, 17 stb.

⁴⁰ Az azonos neműek közti kapcsolat kimarad az Actákból; ennek okaira nézve l. B. Effe: Der griech. Liebesroman und die Homoerotik. Ursprung und Entwicklung einer epischen Gattungskontention. Philologus 131 (1987) 95 kk.

lapjain jegyesek,⁴¹ nászéjszakájuknak elébe néző fiatalok⁴² és kitartott nők,⁴³ találkoznak házasságtörő viszonyt folytató férfival⁴⁴ és mostohaanyjától megkívánt fiúval,⁴⁵ akad, aki vagyona és hatalma révén remél célt érni⁴⁶ vagy aki morbid szenvedélyében a nekrofiliaig is elmenne,⁴⁷ s olykor, ráérősebben, szóba kerülnek házaspárok is,⁴⁸ de anélkül, hogy a névtelen szerzők ezeknek a kapcsolatoknak a történetét és egész érzelmi hátterét kibontanák. Még többet nyom a latban az, hogy az apostolok igehirdetését hallgatva a párkapcsolatok egyik résztvevője⁴⁹ — előbb-utóbb jobbadán a másik is — megtér, egyúttal pedig lemond az addig csak titkon áhított vagy a már kialakult nemi közösségről, s erős lélekkel vállalja az elhatárolása nyomán keletkező, olykor súlyos konfliktusokat; a másik felet viszont, ha a maga részéről netán kapcsolatuk változatlan fenntartásához (és persze pogányságához) mindenáron ragaszkodik, az Acták íróinak igazságszolgáltatása akár az életével fizettetheti ezért a csökönyös megátalkodottságért. Mert, nem kétséges, az apostol-akták szerzőinek beállításában az eszményi keresztény élet és a nemi önmegtartóztatás feltételezi egymást, ők az antik regény boldog házassághoz vezető, úgy is mondhatnánk: érzelmi *happy endje* helyett az eszmei egység, a közösen osztott vallási meggyőződés *happy endjét* javasolják az olvasónak.

Ha az apokrif apostolaktákból indulunk ki, a genuin antik regény keresztény recepciójára valóban kevés esély mutatkozott. A szerelmi regény már csak azért

⁴¹ AP 7 kk. (*P. C. Lipsius–M. Bonnet*: i. m. I. 240 kk.). Hogy hogyan találtak egymásra Thekla és vőlegénye, nem beszéli el az Acta; a történetbe akkor kapcsolódunk, amikor a leány Pál mellé szegődik, s előbb lélekben, aztán szóval is a kereszténységet és a szüzességet választja.

⁴² ATh 4 kk.

⁴³ APt 33.

⁴⁴ AI 48 kk. A házasságtörő férfit viszonylag hosszan szerepelteti az Acta szerzője, de nem magáról a viszonyról beszél, hanem annak következményeiről; a házasságtörő asszony csak futó pillanatra, akkor is néma szereplőként jelenik meg a történetben.

⁴⁵ A jelenetet az AA csonkán fennmaradt görög eredetijéből nem, csak Gregorius Turonensis későbbi (de az egész Actát figyelembe vevő) latin átdolgozásából ismerjük, szövegét *I. J.-M. Prieur*: i. m. 551 kk.; az idézett hely: 576 (*La Vie d'André par Grégoire de Tours* 4).

⁴⁶ Mint az előkelő és befolyásos Alexandros Theklát: AP 26 kk., *I. R. A. Lipsius–M. Bonnet*: i. m. (I. 5. j.) I. 253 kk.

⁴⁷ Ahogyan Kallimachos tenné, Andronikos felesége, Drusiana esetében (AI 63 kk.). Az elbeszélés szerint immár keresztény házaspár sorsába kapcsolódó történet, ha nem csalódom, az összes Acta közül egyedül tartalmazza a másik nem iránti vágy születésének mozzanatát, melyről a „pogány” regényírók szinte kötelességszerűen számolnak be — jellemző, hogy ez az egyetlen előfordulás is bűnös vágy fellobbanását rögzíti.

⁴⁸ AI: Lykomédész és Kleopatra (19–25), ill. Andronikos és Drusiana (63–86); APt: Albinos és Xanthippé (34); ATh: Charis és Mygdonia (82–133), ill. Misdaios és Tertia (134–156), akiknek története összefonódik; AP: Hieronymus és Artemilla (az epizód töredékei egy kopt nyelvű papiruszon kerültek elő, német fordítást *I. E. Hennecke–W. Schneemelcher*: i. m. II. 255 kk.); AA: Aigeatész és Maximilla (1–65). Az AA eredeti görög szövege (I. 45 j.) további két házaspár — Virinus és Lesbios, ill. a feleségeik — történetét is tartalmazta, ezek azonban csak Gregorius Turonensis átdolgozásából ismertek, szövegét *I. J.-M. Prieur*: i. m. 551 kk. (a két epizód: *La Vie D'André par Grégoire de Tours* 18, ill. 23).

⁴⁹ Majdnem mindig a női szereplők, akik egyébként többnyire a szerelmi regényben is nagyobb aktivitást és kezdeményezőkézséget tanúsítanak, mint férfitársaik. Ebből többen azt a következtetést vonták le, hogy az Akták női olvasóközönségnek készültek, sőt, hogy esetleg szerzőik is nő literátorok között keresendők, vö. *S. L. Davies*: *The Revolt of the Widows. The Social World of the Apocryphal Acts*. London 1980. L. még *W. Rordorf*: *Tradition and Composition in the Acts of Thecla. The State of the Question*. Semeia 38, (1986) 43 kk. Az antik regényekkel kapcsolatban szintén felmerült ez a gondolat, *I. C. W. Müller*: i. m. (I. 20. j.) 394; *B. Egger*: *Zu den Frauenrollen im griechischen Roman. Die Frau als Heldin und Leserin*. Groningen Colloquia on the Novel, I. (Groningen 1988) 33 kk.

sem igen jöhetett számításba, mert ebben a regénytípus íratlan szabályai szerint mindig egy szerelmespár játszotta a főszerepet, a cselekmény tehát szükségképpen az ő megismerkedésük, viszontagságaik és révbe jutásuk történetéből épült fel, a szerző kötelességszerűen az ő belső vívódásaikat, bánataikat és örömeiket ecsetelte. Ilyen alapképlethez ragaszkodva ugyancsak bajos lett volna a nemi önmegtagadás keresztény eszményét diadalra juttatni vagy propagálni, annak ellenére is, hogy a szerelmi regényben (főként az ephesosi Xenophón és Héliodóros a példa rá) a két makulátlan és szép prótagonista egymás iránti vonzalma többnyire szűziesen tisztá,⁵⁰ s hogy a testi vágyak csak a törvényes házassággal teljesednek be, már-már a keresztény kíváncsalmaknak is megfelelően. És, más okokból ugyan, de nem kínáltak könnyebben adaptálható modellt a realista-szatirikus regénytípus alkotásai sem, mint amilyen Petronius *Satyricon*-ja, Lukianos és Apuleius görög, illetve latin számár-regénye, az Iolaos-regény⁵¹ vagy Lollianós *Phoinikika*-ja⁵² (az utóbbiakat nemrég előkerült papirusztöredékekből ismerjük): részint mert a heteroszexuális mellett a homoszexuális szerelemnek is bőven helyet adtak, a kétneműek testi kapcsolatát pedig korántsem kötötték a legális házassághoz, részint mert a copulatio, sőt a nemi aberrációk megjelenítésétől sem riadtak vissza. Mindez, kivált a fentebb vázolt kötöttségeket és fenntartásokat figyelembe véve, vajmi kevésbé ösztökélhette a regényt keresztény talajba átplántálni szándékozó író.

5. Nem ösztökélhette — de azért az esetleges próbálkozást mégsem tekintheték teljességgel kilátástalannak. A realista-szatirikus regény ugyanis, ha úgy tetszik, követhető példát is mutatott nekik: noha megengedi, mi több, szívesen látja a pőre erotikumot, mégsem alkalmatlan arra, hogy akár vallási eszményeket is kifejezzon. Természetesen Apuleiusra gondolok, aki nemegyszer gáláns, sőt, meg-hökkentő kalandokba bonyolódó főhősét, a távolról sem gáncstalan Luciust végül is Isis üdvöt és evilági sikereket ígérő misztériumaiba vezérli — ami akkor is igaz, ha mellest a történet ironikus felhangjait sem hagyjuk figyelmen kívül.⁵³ De a számár-regény meséje, ahogyan a Lukianos neve alatt hagyományozódott elbeszélés párhuzama mutatja, egy diametrálisan ellentétes megoldást sem zárt ki. Lukianosnál ugyanis, a végül „megtért” apuleiusi Luciusszal ellentétben, a számarból

⁵⁰ Ez helyenként és mai szemmel olvasva olykor szinte paródiának hat. Olyan jelenetekre gondolok, mint az, ahol Héliodóros Charikleijája szerelmét, a tőle épp távol lévő Theagenést szólítja, hogy legalább álomképként töltsse vele az éjszakát, de siet a lelkére kötni: még álomképmivoltában is „vigyázzon rá, őrizze meg őt tisztán a törvényes házasságig” (ed. I. Bekker, Lipsiae 1855, p. 168, 15–16; 6, 6. caput).

⁵¹ Publikálta P. Parsons: A Greek Satyricon? BICS 18 (1971) 53 kk.

⁵² Első kiadása, terjedelmes kísérőtanulmányal: Die Phoinikika des Lollianós. Fragmente eines neuen griechischen Romans. Hrsg. und erläutert von A. Henrichs. Papyrologische Texte und Abhandlungen 14. Bonn 1972. Henrichs a szerelmi regények közé sorolja a művet. Annak idején magam is elfogadtam Henrichs minősítését (I. Zur Interpretation eines neu entdeckten griechischen Romans. AA 26 [1978] 29 kk.), de nem tartottam kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy — éppen a töredékekben olvasható naturalista és durván erotikus részletek miatt — akár a realista-szatirikus regények közé is tartozhat; ezt ma már szinte biztosnak tekintem, ahogy A. Barchetti is: Tracce di narrativa greca e romanzo latino: una rassegna. Semiotica della novella latina: Atti del seminario interdisciplinare „La novella latina” (Perugia, 11–13 Aprile 1985). Materiali e contributi per la storia della narrativa greco-latina 4. Roma 1986, 219 kk.

⁵³ Erre figyelmeztet J. J. Winkler: Auctor and Actor. A Narratological Reading of Apuleius' Golden Ass. Berkeley and Los Angeles 1985.

újra emberré vedlett Lukios jöttányit sem változva, a történeten mit sem okulva tűnik el az olvasó szeme elől: a latin variánst vallásos szellemű *happy end*, a görögöt viszont kesernyésen gunyoros finton zárja. Ez a jelenség azonban nem csupán a számár-történet egymással feleselő görög és latin változataira, hanem általánosságban is érvényes: ugyanaz a mese a belőle kibontott elbeszélésekben-regényekben homlokegyenest eltérő üzenet hordozójává válhat.⁵⁴ A korai kereszténység írói előtt tehát, legalább elméletileg, kétségkívül nyitva állt a lehetőség, hogy (persze csak jócskán megszelídítve, harsány erotikumát és póre szabadszájúságát kordába szorítva) a realista-szatirikus regényt adaptálják. A regénytípus alapképlete ugyanis a szerelmi regényénél sokkal kevésbé volt kötött: egy hibák vagy akár bűnök között botladozó „hős” helyet keres magának az életben és a társadalomban; csupán egy ilyesféle hőst kellett volna, számos kaland után, éppen azokban érlelve-csiszolva, eljuttatniuk a keresztségig, be az Egyház közösségébe, úgy, hogy a propagálni kívánt értéket vagy igazságot elsősorban az elbeszélés fejezze ki, ne az unos-untalan, akár közvetve, akár közvetlenül hozzájuk fűzött szerzői kommentárok. A valóság azonban mégis az, hogy az alapképlet keresztény adaptációja nem született meg. Feltehetőleg azért nem, mert — az apokrif apostolakták névtelen szerzői is tanúsítják, — az adott irodalomtörténeti szituáció szorításai közt a keresztény elbeszélők egyelőre nem tudták vagy nem akarták a cselekményre alapozni, azzal felmutatni és megfogalmaztatni írói üzenetüket, ahogy más összefüggésben hajdan Aristotelés javasolta.⁵⁵ Az ő helyzetükben az üzeneté volt az abszolút elsőbbség: annak rendelték alá, dokumentáló példává fokozták le a cselekményt.

Mindez természetesen a szerelmi regény adaptációjára is vonatkoztatható. Mindamellet a keresztény irodalom ennek utánzásában jutott legközelebb a genuin regényhez, bizonyára főként azért, mert a szerelmi regény egyik, eddig még nem említett fontos karakterisztikumát (mely a komikus-szatirikus típusra nem jellemző) könnyen összhangba lehetett hozni a keresztény igényekkel. Arra célok, hogy a szerelmi regények, ha kissé áttételesen szemléljük, valójában a jó és a rossz küzdelmeként is felfoghatók: egyik oldalon áll a két, tisztaságát és egymás iránti hűségét veszélyekkel és kísértésekkel szemben hősiesen őrző-védő, makulátlan prótagonista, másik oldalon az életükre vagy erényükre törő rablók, kalózkodók, kéjvágyó és vérszomjas zsarnokok hada, illetve a vaksors és a véletlen kiszámíthatatlan erői. De ugyanez a küzdelem folyik az apokrif apostolaktákban is, mindössze a keresztény felfogásnak megfelelően módosítva, hiszen az apostol, mint az Úr földi képviselője, csodáival és egész hittérítő tevékenységével a Sátán, vagyis a bűn ellen vezet (ezúttal a szó igazi értelmében) kereszteshadjáratot; a Gondviselést és az isteni igazságszolgáltatás rendjét állítja szembe a vaksors forgandóságával. Ezen a ponton tehát a szerelmi regény megkönnyíthette az adaptálást; keresztény szerző számára igazi akadályt csak a szerelmespár központba állítása jelenthetett.

6. Mégis ismerünk, alighanem keresztény szerzőtől, olyan művet, mely szerelmespárt tesz meg főszereplőjévé, s amelyet ránk maradt formájában a genuin „pogány” szerelmi regény igen figyelemreméltó, ha nem is teljes értékű honosítási

⁵⁴ L. részletesebben A. Scobie: Storytellers, Storytelling, and the Novel in Greco-roman Antiquity. PhM 122 (1979) 242 kk.

⁵⁵ L. Poétika 6: „a legfontosabb... a tettek összekapcsolása”.

kísérletének tekinthetünk: ez pedig az anonim József és Aseneth története.⁵⁶ Sokan nem haboztak rá a regény,⁵⁷ sőt, a szerelmi regény minősítést alkalmazni⁵⁸ — korántsem alaptalanul. Ahogyan a szerelmi regényekben szokásos, a két főhős, József nem kevésbé, mint Aseneth, feltűnően szép és természetesen szűz,⁵⁹ megismerkedésüket nemsokára esküvő követi, s mert a fáraó fia szemet vet Asenethre, az ellenlábas és az általa okozott bonyodalmak sem hiányoznak. Aseneth azonban egyiptomi, vagyis „pogány”; előbb lélekben zsidóvá kell válnia, hogy József felesége lehessen (1–21. c.); s végül, mikor a fáraói bűnös szenvedélye miatt kritikus helyzetbe kerül, immár mint feleség és anya, tetteikkel tesz arról tanúságot, hogy nemcsak elfogadja, hanem éli is azt a vallást, melynek szerelmes lányként a hívévé szegődött (22–29). József és Aseneth története és a „pogány” szerelmi regények között tehát — máshol részletesebben is szóltam róla⁶⁰ — a csábító hasonlóságok ellenére mélyreható szemléletbeli különbség van: amazokban a házasság harmonikus boldogsága, itt viszont a megtérés és az igazként felismert hithez való töretlen ragaszkodás a legfőbb érték (ezért kerül az esküvő epizódja a cselekmény sodrába és nem a végére). Más szóval József és Aseneth története ugyanúgy egyfajta vallási propagandát szolgál, mint az apokrif Acták. És a propagandisztikus szándék érvényesítése közben (és miatt) az anonim szerző — legalábbis a szerelmi regény standardjához képest, mert most ez az összehasonlítási alap — nagyjából ugyanúgy felelős megoldásokra és kompromisszumokra kényszerült, akár az Acták névtelenjei. Az apokrif Acták, láttuk, olykor lazán kapcsolódó epizódokká töredeznek, itt viszont a cselekmény első, József és Aseneth esküvőjéig ívelő kétharmada és az Aseneth hitének szilárdságát bizonyító befejező jelenetsor között van érezhető cezúra, részint mert ezen a ponton maga az elbeszélés is éveket ugrik át, részint mert a befejező jelenetsor különben is jócskán átalakult szereplőgárdájából érthetetlen módon hiányzik a férj, a másik főszereplő, József (aki éppúgy egyedül hagyja az általa megtérített Asenethet, akár a neofita Theklát Pál). Mintha a záróepizód afféle toldalék volna, melyet csupán az anonim szerző (vagy szerkesztő?) hitbuzgalma ragasztott az esküvővel tulajdonképpen már teljes egészére kerekülő történethez, nyilvánvalóan azért, hogy az olvasó a főhősök érzelmi közössége helyett meggyőződésük és elveik közösségét lássa fontosabbnak. Mindenesetre sikerültebb lett volna a szerelmi regény adaptációja a záróepizód nélkül. Ami pedig a szereplőket illeti, József szinte ikertestvére az Acták emócióktól mentes, a vallási igazságokat úgyszólván személytelenül képviselő apostol-rezonőrjeinek; tulajdonképpen azt sem lehet tudni, miért vette Asenethet feleségül. De, bár József hiánya erősen hozzájárul

⁵⁶ L. Joseph et Aséneth. Introduction, texte critique, traduction et noctes par M. Philonenko. Leiden 1968. Ma is vita tárgya, hogy zsidó vagy keresztény-e a szerző, ill. a ránk maradt szöveg végső megszerkesztője (az újabb keletű szakirodalomról l. C. Burchard: New Testament Studies 33, 1987, 102 kk.). Magam inkább az utóbbi nézet felé hajlok, főként a mű második része miatt, mely az Aseneth elrablására tervezett akciót és annak kudarcát beszéli el, s amelyben éppen Aseneth, a kis híján elhurcolt feleség, vagyis a sértett fél akadályozza meg, hogy a rablók cinkosai a laicszonyodott Gad és Dan az életükkel fizessenek galádságukért. Az alig nyolc caputnyi részletben ugyanis nem kevesebb mint négyszer fordul elő a „rosszért ne fizess rosszal” kifejezés, kétségtávol az egész epizód erkölcsi tanulságát hangsúlyozandó. Ez a gondolat pedig, habár az Ótestamentum is ismeri, morális parancsa és alapelve az Újszövetségi írásokban válik.

⁵⁷ Mint S. West (Joseph and Aseneth: A Neglected Greek Romance. CQ 24 [1974] 70 kk.) és mások.

⁵⁸ Így M. Philonenko: i. m. 43 kk.

⁵⁹ Józsefről: 4, 9; 6, 7; 7, 3–4 stb.; Asenethről: 1, 6; 1, 9–11 stb.

⁶⁰ L. L'histoire de Joseph et d'Aséneth et le roman antique. ACSD 10–11 (1974–1975) 128 kk.

ahhoz, hogy a befejező epizód bizonyos mértékig függetlenül az előzményektől, az elbeszélés egésze mégis éppen József alakjának visszaszorításával emelkedik túl az Actákon, melyekben az apostol jobbára mindig a cselekmény részese. A névtelen szerző ugyanis József kis híján élettelenre redukált figuráját másutt is ritkán jelenteti meg a színen, őhelyette inkább Asenethet, s a leány belső monológokban feltárló tépelődésének és fokozatos megtérésének folyamatát helyezi a középpontba. József és Aseneth története, minden defektusával együtt, elsősorban ezért, vagyis a térítőre és a térítettre eső hangsúly megfordításával jutott el legtovább a genuin szerelmi regény adaptációjában.

Sietek hozzátenni: amennyire a hagyomány tudunk engedi, ez az egyetlen keresztény elbeszélés (már ha a szerző valóban keresztény), amelyben a főszerepet szerelmespár kapta. És csak azért, kivételesen kaphatta, mert az Ótestamentum néhány szűkszavú passzusa⁶¹ mintegy engedélyezte az író számára, hogy József és Aseneth házasságának ott megörökített szikár tényét regényes formába öltöztesse. A keresztény regény megteremtéséhez tehát más utakat kellett keresni; más szóval olyan alapképletre lett volna szükség, melyben a szerelem nem integráns eleme a cselekménynek, hanem vagy teljesen mellőzhető, vagy legalább elhanyagolható mozzanat. Az már az ókori regény modern definícióinak pontatlanságáról és kidolgozatatlanságáról vall, hogy a kínálózó alapképlet szintén az úgynevezett „szerelmi regények”-ben rejtőzik. Egy kis kitérő ennél fogva nem kerülhető el: újra vissza kell térnem Mazal, Helm és Holzberg csoportosításához.

7. Holzberg nem beszél ugyan róla, de mind Mazal, mind Helm a szerelmi regények között említ egy *Historia Apollonii regis Tyri* című, latin nyelven írt művet,⁶² melyről annyit lehet biztosan tudni, hogy csupán a Kr. u. 5–6. századból származó, átdolgozott szövege maradt ránk (egyebek közt keresztény átdolgozás nyomaival), s hogy az eredetét valamikor a 3. század folyamán írta meg a különben ismeretlen szerző;⁶³ egyesek szerint azonban ez, illetve a ránk maradt változat egy korábbi görög eredetire megy vissza, azaz fordítás vagy inkább átdolgozás.⁶⁴ De bárhol legyen is, a ma olvasható latin változat nézetem szerint⁶⁵ nem a szerelmi regények kategóriájába tartozik, hanem más kategóriát alkot, melyet célszerű volna az „antik családregény” terminussal jelölni.

Hogy a *Historia Apollonii* különállása eddig nem tűnt fel, hogy eddig a szerelmi regények közé kapott besorolást, nem csoda. Apollonius történetében is felbukkannak a hófehérre idealizált szerelmesek, s velük szemben az emberi gonoszság képviselői, megvan a kalandok és megpróbáltatások sorozata és a boldog végkifejlet — tehát azok az ismérvek, amelyek egyszersmind a szerelmi regény

⁶¹ Gen 41; 45; 50–52.

⁶² Mértékadó új kiadása: *Historia Apollonii regis Tyri*. Ed. G. Schmeling. Leipzig 1988. A mű iránt növekvő érdeklődés jele, hogy Schmeling előtt — csak a nyolcvanas években! — még hárman vállalkoztak a szöveg kiadására.

⁶³ Vö. G. Schmeling: i. m. VI. (bő további irodalommal) és uő: *Manners and Morality in the Historia Apollonii regis Tyri*. Piccolo mondo antica. Le donne, gli amori, i costumi, il mondo reale nel romanzo antico. A cura di P. Liviabellia Furiani e A. M. Scarcella. Napoli 1989, 197.

⁶⁴ Így G. Kortekaas: *Historia Apollonii regis Tyri*. Prolegomena, text edition of the two principal Latin recensions, bibliography, indices and appendices. Groningen 1984, 97 kk., aki a korábbi szakirodalomra is visszatekint.

⁶⁵ The Ancient Family Novel. (A Typological Proposal.) AA 31 (1985–1988) 357 kk.

jellegzetes ismérvei. A kétségtelen egyezések mellett első pillantásra csakugyan elhanyagolható különbségnek látszhat, hogy a *Historia Apollonii* nem egy, hanem (részint a címszereplő Apollonius és Archistratis, részint Athenagoras, illetve Apollonius és Archistratis leánya, Tarsia személyében) két szerelmespárt mozgat, vagy az, hogy egyik sem kap a másik rovására kivételes helyet, egyik sem szorítja háttérbe a másikat. Csakhogy maga a történet is másként végződik, mint ahogy a szerelmi regényekben megszoktuk. Mind Apollonius és Archistratis, mind leányuk és vejük már a cselekmény folyamán egybekeltek⁶⁶ — s ha emlékezetünkbe idézzük József és Aseneth történetét, ennek már jelentősége lehet —, a szerencsés végkifejletet tehát az adja, hogy a két házaspár sok és életveszélyes kaland után megérkezik Archistratis szülőhazájába, Cyrene földjére, s aztán ott élnek együtt mind, felhőtlen boldogságban, békés és megelégedett öregséget biztosítva így Archestrates királynak, Archistratis agg apjának, aki utoljára trónját és királyságát is rájuk hagyja. Mindez pedig azt jelenti, hogy a szerző a szerelmi regények obligát egyetlen szerelmespárja helyett egy családot kísér figyelemmel. És ha a cselekmény homlokerébe nem a szerelmi regények szokványos szerelmi kettőse, hanem a család tagjai kerülnek, ha a regényíró a családtagok szétválásának, kalandjainak és egymásratalálásának történetét mondja el, akkor a szerelem, illetve a házasság szerepe és jelentősége veszít a súlyából, másodlagossá és elhanyagolhatóvá válik, integráns alkotórészből járulékos elemmé fokozódik le. Nem kétséges, hogy a keresztények számára éppen ez a regénytípus, a családregegy kecsgetett leginkább sikerrel, ha a pogány regényt adaptálni akarták.

A „családregegy” terminus bevezetése lényegében nem változtat, inkább csak finomít a genuinnak elismert antik regények szokványos osztályozásán: egyik póluson a realista-szatirikus, másikon a „komoly”,⁶⁷ az „ideális” regények helyezkednek el, de az utóbbi kategória többé már nem fedi a „szerelmi regény” fogalmát, nem azonos értelmű vele, hanem maga is a „szerelmi regény” és a „családregegy” két, sok tekintetben (idealizált főhősök, *happy end*) hasonló csoportjára oszlik. S mert a családi kontextus a szerelmi regények háttérében is megvan, a szerelmi regényt akár a családregegy egyik speciális, önállósult változatának, mondhatni határesetének is tekinthetnénk. Csak az a bökkenő, hogy a *Historia Apollonii*-n kívül egyetlen fennmaradt „pogány” regényt sem tudunk családregegyként minősíteni (kivált nem nála korábbi, mely a kora keresztény irodalomnak példát szolgáltatott volna), s ez a terminus bevezetésével szemben eleve kételyt ébreszthet.

Más, teljes egészében fennmaradt „pogány” családregegyt, igaz, nem találunk. Phótiós azonban kivonatolt egy olyan művet, mely, amennyire a pátriárka összegezéséből kitetszik, legalábbis a családregegy külső szerkezeti kereteit használja fel: ez Antónios Diogenész 24 könyvre oszló elbeszélése, „A Thulén túli hihetetlen dolgok”, valószínűleg a Kr. u. 1. századból.⁶⁸ A különös, egyrészt fantasztikumban bővelkedő, másrészt pythagoreus propagandát is hordozó történet valóságos antik

⁶⁶ Az elbeszélés 51 fejezetet számlál; Apollonius és Archistratis házasságára a 23., Athenagoraséra és Tarsiaéra a 47. fejezetben kerül sor.

⁶⁷ Vö. M. Fusillo: *Il romanzo greco. Polifonia ed eros*. Venezia 1989, 23. Fusillo a két regény-ág megnevezésére felváltva használja az „idealistico-comico”, ill. „serio-comico” ellentétpárokat.

⁶⁸ A következőkben W. Fauth kitűnő tanulmányára támaszkodom: Zur kompositorischen Anlage und zur Typik der Apista des Antonius Diogenes. WJAW 4 (1978) 57 kk. L. még A. Borgogno: Sulla struttura degli Apista di Antonio Diogene. Prometheus 1 (1975) 49 kk.

sci-fi. Fiktív narrátora bizonyos Deinias, aki fia és három társa kíséretében felfedezőútján egészen Thuléig jut el, ahol két tyrosi származású testvérrel, Mantiniasszal és Derkyllisszel akad össze (1. könyv). A narrátor én-elbeszélésébe itt újabb elbeszélés ékelődik, mégpedig Derkyllisé. És voltaképpen a mű java részét a leány beszámolója teszi ki: hogyan menekültek, ő és a fivére, az egyiptomi Paapis elől, aki emésztő szerelemre lobbant iránta és szüleiket tetszhalottá varázsolta, s főként, hogy hány kalandon mentek át, milyen és mennyi élményben volt részük, mialatt Tyrosból Thuléba jutottak (2–23. könyv). Paapis azonban Thuléban az életét veszti, a testvérek a varázskönyvét is megkaparintják: így végül már nyugodtan térhetnek haza, a varázskönyv segítségével nyomban életre keltik szüleiket — a szétszórt és megint egyesült család boldogsága teljes. Utoljára még Deinias is csatlakozik hozzájuk, s a *happy endre* Deinias és Derkyllis egybekelése⁶⁹ teszi fel a koronát (24. könyv). A rövid tartalmi vázlat önmagáért beszél. Bármennyi fantasztikumot (egyebek közt holdutazást), bármennyi filozófiai vagy etnográfiai kitérőt tartalmaz is Antónios Diogenés elbeszélése, a családregegy szerkezeti pillérei jól látszanak. S egyszersmind az is, hogy a szerelmi regény és a családregegy csakugyan közeli rokonai egymásnak: a szerelmespárt az utóbbi sem rekeszti ki, de „A Thulén túli hihetetlen dolgok” nélküle is megállna.

Akár tovább is mehetek a családregegy nyomozásában, ha mondandóm nem lesz is több hipotézisnél. Az antik regény kezdeteit a mai tudományos konszenzus a hellenisztikus kor közepe tájára, általában a Kr. e. 2. századra tesz,⁷⁰ s abban is teljes az egyetértés, hogy a regény (az eposszal ellentétben) „nyílt forma”, tehát a hagyományos műfajoktól, műfaji specifikumát megőrizve, bizonyos határon belül minden ösztönzést és hatást képes befogadni, érintse az a tárgyválasztást, az ábrázolási módot, netán a stílusjegyet. A megszülető antik regényírás kommunikációs formául a prózát választotta, mint a történetírás, s ugyanúgy terjedelmesre szötte a cselekményt, mint ahogy az az eposzban szokásos (csupán hőseit nem vette többé a mitológiából); ha érzelmileg feldúlt szereplőinek monológot adott a szájára, akkor a líra vagy a retorika, ha viszont dialógust igényelt vagy a cselekményt szötte, a dráma eszközeit⁷¹ használta fel. A dráma azonban, elsősorban az újkomédia, mely a regény születése táján lassan már hanyatlásnak indult (s melyhez természetesen indokolt Plautust és Terentiust is hozzászámítanunk), az eszközön túl akár tárgyválasztásával is befolyásolhatta az épp első lépéseit próbálgató műfajt.⁷² Az újkomédia is fiktív szereplőket léptet fel, rendszerint szerelmi bonyodalmat állít a cselekmény tengelyébe, mely aztán házassággal ér véget; mi több, az

⁶⁹ Így véli N. Holzberg is: i. m. (l. 29. j.) 70.

⁷⁰ Egyesek szerint azonban korábban, Kr. e. 300 táján keletkezhetett, l. H. Kuch: Gattungstheoretische Überlegungen zum antiken Roman. Philologus 149, 1985, 13; vö. Borzsák I.: Megjegyzések Plautus Mercator-jához. EPhK 61 (1937) 212 kk. Magam szintén egy, az általánosan elfogadottnál korábbi dátumot látok valószínűbbnek.

⁷¹ Mi több, az antik regényírók, kivált Héliodóros, a cselekmény váratlan fordulatait vagy szereplők magatartását jellemzendő, szívesen élnek az ókori színpad terminusaival is, l. J. W. H. Walden: Stage-terms in Heliodorus' Aethiopica. HSP 5 (1894) 1 kk.; J. R. Morgan: Reader and Audiences in the Aethiopica of Heliodorus. Groningen Colloquia on the Novel, IV. (Groningen 1991) 85 kk.

⁷² C. Corbato jegyzi meg, hogy a Menandros-papiruszok szövege, ha vers helyett prózában íródott volna, akár regényre is utalhatna; l. Da Menandro a Caritone. Studi sulla genesi del romanzo greco e i suoi rapporti con la comedia nuova. QTTA 1 (1968) 5 kk. L. még A. Feuillâtre: Études sur les Éthiopiennes d'Héliodore. Contribution à la connaissance du roman grec. Paris 1966, 122 kk.

újkomédia terméséből ma ismert daraboknak több mint a felében (!) a bonyodalom fontos eleme az is, hogy a szereplők egy hajdan szétszóródott család tagjai, akik csak számos félreértés után ismernek egymásra; vagyis a szerelmi bonyodalom *happy end*-je nem ritkán a család újraegyesülésével egészül ki.⁷³ Az újkomédia tehát mind a szerelmi, mind a családregegyhez adhatott termékenyítő impulzusokat, már csak azért is, mert a két műfaj, amennyire látszik, nagyjából azonos igényeket elégített ki. Az antik regény alighanem épp a korabeli drámairodalom szerepét vette át,⁷⁴ de úgy, hogy annak lehetőségeit és tömegbázisát egyszersmind a többszörösére növelte: egyfelől mert nézők és hallgatók helyett egy számban igencsak megnövekedett réteg, az olvasóközönség felé fordult, szétfeszítve azokat a korlátokat, melyeket a megcélzott műélvezők igényeinek folyamatos kielégítése elé a színielőadások ritkasága és helyhez kötöttsége állított, másrészt mert a maga eszközeivel a színpad „intenzív totalitás”-át „extenzív totalitás”-ra válthatta, vagyis *in extenso* ábrázolhatott olyasmit is, amit a színjátás nem tud, s technikai eszközökben közismerten szegény antik elődje még kevésbé tudott megjeleníteni.

8. Egyszóval, ha minden igaz, a *Historia Apollonii* és Antónios Diogenés családregegyén kívül időről időre alighanem más családregegyek is fel-felbukkantak az antik könyvpiacon, a keresztény literátorok tehát a csak ritka kivétellel meghódítható szerelmi regény mellett rátalálhattak arra a formára, melynek keretei között a keresztény regényt létrehozhatták. S csakugyan, néhány kísérletüket mindmáig továbbörökítette a hagyomány, bár sokatmondó tény, hogy mindegyik a kereszténység elismerését, illetve győzelmét követő századok terméke.

8.1. Időben első a Clemens-regény vagy *Pseudoclementina*, melynek egy-egy, többé-kevésbé azonos görög és latin nyelvű változatát ismerjük. A görög *Homiliae*-t valamikor a 4. század folyamán foglalták írásba, a latin *Recognitiones* viszont, Rufinus fordítása-átdolgozása, az 5. század első évtizedére tehető:⁷⁵ de mindkét variáns elveszett korábbi ősforrást, netán forrásokat feltételez.⁷⁶ Ami műfaji megítélését illeti, szinte általános a vélemény, hogy a *Pseudoclementina* a legelső keresztény elbeszélés, melyet a szó szoros értelmében regénynek lehet nevezni,⁷⁷ sőt, a „pogány” regény — ezen belül a szerelmi regény⁷⁸ — és a *Pseudoclementina* közti

⁷³ Ilyesfajta cselekményt találunk már Euripidés kései termésében is, melyet — ismert dolog — ezer szál köt az újkomédiához; a Helenát pedig a standard kézikönyvek nem haboznak magával a későbbi regénnyel összevetni, l. W. Christ–W. Schmid–O. Stählin: *Gesch. der griech. Lit.* II/1–2. (München⁴ 1920–1924) 517, mely szerint „das euripideische Stück . . . das Schema der griechischen Liebesromans vorbereiten hat”.

⁷⁴ Vö. B. E. Perry: i. m. (l. 14. j.) 71 kk., 173 kk. A regény, mondja Perry, az antik irodalom talán ugyanúgy a dráma örököse volt, mint a modern európai irodalomban, ahol megint csak a regény „succeeded the drama as the dynamic form of fictional entertainment” (55). *H. Hunger* úgy vélekedik, hogy a bizánci regény szintén a (megszűnt) dráma és mimus szerepét, ill. olvasóközönségét vette át: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II. (München 1978) 123 kk.

⁷⁵ A két változat modern kiadását B. Rehm gondozta: *Die Pseudoklementinen* 1: Homilien. GCS 42. Berlin 1953; 2: *Rekognitionen in Rufins Übersetzung*. GCS 51. Berlin 1964.

⁷⁶ A ma is erősen vitatott kérdés taglalását az adott összefüggésben mellőzhetem, de l. J. Irmischer összefoglalását: *E. Hennecke–W. Schneemelcher*: i. m. II. 373 kk. (a legfontosabb szakirodalommal).

⁷⁷ Csak néhány összefoglaló munkát idézve, l. egyebek közt T. Hägg: *The Novel in Antiquity*. Oxford 1983, 162–163; O. Hiltbrunner Kl. Pauly III. 1223; M. Simonetti: *La letteratura cristiana antica greca e latina*. Firenze, 1969, 34.

⁷⁸ Így A. Salač: *Die Pseudoclementinen und ein griechischer Liebesroman*. Listy Filologické 7 (1959) 54 kk.

hasonlóságokra is sokan utaltak már. Tegyem mindjárt hozzá: teljes joggal. Csak éppen a *Pseudoclementina* természetesen nem szerelmi, hanem családregény.

Fiktív narrátora, az előkelő római családból származó Clemens, a különféle filozófiai rendszerekben hiába keresve az igazságot,⁷⁹ végül is útra kel, Caesareába⁸⁰ megy, s ott csatlakozik Péter apostolhoz és tanítványaihoz: hátha éppen a keresztény hit tud majd választ adni az őt izgató kérdésekre (1, 1–13). Ettől fogva éli a kis közösség életét, figyelmesen hallgatja Péter beszédeit és elmélkedéseit, részt vesz Simon mágussal folytatott nyilvános vitáin, s mellette marad akkor is, amikor a mester tovább indul Antiochia felé — mígnem Péter a hitben és tudásban egyaránt gyarapodó Clemens megkereszteli (1, 14–6, 15). Most ejt szót Clemens először (a könyv felén túl járunk már!) a családjáról: anyja, Mattidia, és két ikerfivére, Faustus és Faustinus, Athénbe utaztukban tűntek el, apja, Faustinianus pedig, aki felkutatásukra utánuk ment, sohasem tért vissza többé (7, 1–11). Hamarosan azonban idős asszony kerül az útjukba: kiderül, hogy Mattidia (7, 12–24), akit Péter nemsokára megkeresztel; kisvártatva Péter két tanítványáról, Aquiláról és Nicetasról is bebizonyosodik: nevük felvett név, valójában ők Faustus és Faustinus (7, 25–38); utoljára egy aggastyánnal keverednek hosszú vitába (8, 1–9, 31): élettörténete elárulja, hogy nem más, mint Faustinianus (9, 32–38). A család szétszóródott tagjai tehát egymásra találtak, de a történet csak a befejező könyvben válik kerekké: Faustinianusnak, aki még pogány, előbb tettekkel kell tanúsítania, hogy méltó a keresztségre (10, 1–72).

Nem kétséges, a történet fővonalai mutatják, a *Pseudoclementina* családregény, a *Historia Apollonii* és „A Thulén túli hihetetlen dolgok” keresztény ikerpárja⁸¹ (csak már szerelmespár nélkül), de nem kétséges az sem, hogy ismeretlen szerzője elsősorban a keresztény igazságok védelmére és terjesztésére szánta: vagyis ugyanaz a szándék irányította őt is, mint az apokrif apostolakták szintúgy anonim szerzőit. És, ámbár elmondhatjuk, hogy túlonkéntül megterhelte a kölcsönvett családregény-képletet morális, teológiai és filozófiai anyaggal, hogy a gondolati felépítmény sokszor szinte függetlenül látszik a véznára zsugorodó cselekménytől — ez kivált a mű első felében szembeötlő —, másfelől viszont az is tény, hogy a *Pseudoclementina*, mindenek ellenére, mégis sokkal messzebb jutott a genuin regényhez vezető úton, mint az apokrif apostolakták bármelyike. Szerzője olyan írói megoldásokat alkalmazott, melyekkel sikerült elérnie a műfaj küszöbéig.

Ami első pillantásra feltűnik, az az, hogy szerzője — szemben az Acták szerzőivel — nem a közbülső-objektív, hanem a belső-szubjektív, az intradiégétikus elbeszélői nézőpontot⁸² választotta. A nézőpont megváltoztatása pedig azt eredményezi, hogy minden, amiről a könyvben szó kerül, belülről láttatva, Clemens szemé-

⁷⁹ Hasonló alapszituációval indul a *Passio Cypriani* címet viselő mű is, amely szintén keresztény szerzőtől származik, s amelyet a benne lévő regényes elemek mennyisége és minősége miatt *P. Grimal* méltán sorol az antik regények közé: *Romans grecs et latins. Bibliothèque de la Pléiade* 134. Paris, 1976. 1389 kk.

⁸⁰ Minthogy a görög és a latin változat nagyjából azonos, az egyszerűség kedvéért itt és a következőkben a latin szövegre hivatkozom.

⁸¹ *T. Hägg* is a *Historia Apollonii*-t asszociálja a *Pseudoclementiná*-hoz, l. i. m. (l. 77. j.) 163.

⁸² Az antik regényben alkalmazott írói nézőpontokról l. *I. Stark*: *Strukturen des griechischen Abenteurer- und Liebesromans. Der antike Roman. Untersuchungen zur literarischen Kommunikation und Gattungsgeschichte*, hg. von H. Kuch. Berlin 1989, 97 kk. és *A. M. Scarcella*: *Letteratura e società* (l. 3. j.) I. 430; *M. Fusillo*: *Textual Patterns and Narrative Situations in the Greek Novel. Groningen Colloquia on the Novel, I* (Groningen 1988) 17 kk.

lyes élményeként jelenik meg, vagyis a *Pseudoclementinába* belezsúfolt morális, teológiai, fiziológiai témák és eszmeifuttatások a mű fiktív világában *egyedi* tudattartalmakká válnak, olyan lelki folyamat alkotóelemeivé, melynek végén az eleinte kétkedő-pogány narrátor a kereszténység elfogadásáig és tevékeny gyakorlásáig jut el. Az olvasó pedig, az én-elbeszélésbe belevonva, óhatatlanul *Clemensszel* azonosul, tehát maga is a cselekmény együttérző, sőt, ami a *Pseudoclementina* túltengő gondolati anyaga miatt még zsúfoltabb, együttgondolkodó *résztevőjévé* lesz, ami az Acták extradiégétikus objektivitásához képest nem csekélység. Másrészt, bár a gondolati anyagot mind az Acták, mind a *Pseudoclementina* jobbra az enunciáció kommunikatív szintjén (és eszközeivel) fejezik ki, a könnyen észrevehető különbségek megint csak a Clemens-történetnek válnak javára. Amazokban ugyanis a tanítás, az evangéliumi igazságok megfogalmazása többnyire az apostol-főszereplő egy-egy értekezésszerű homiliájába sűrűsödik. Itt viszont az apostol nemritkán másoknak engedi át a szóvivő szerepét, mi több, az Actákra jellemző *értekező formát* a *Pseudoclementina* a *diskusszív formával* párosítja: az igaz nézeteket itt nem pusztán *előadják-ismertetik*, hanem vitákban, kérdések és rájuk adott válaszok során, érveket és ellenérveket ütköztetve, mintegy *tisztázzák*. Az Acták *statikus* enunciációit a *Pseudoclementina* *dinamikusra* szerkeszti át, cselekménybe igyekszik oldani. És még egy: a Clemens-történet szerzője mindezen túl az eszmei felépítmény célirányos tagolásáról sem felejtkezett el. A Péter és Simon között Caesareában lezajlott nyilvános vita három „felvonásból” áll (2, 20–70, 3, 13–30, 3, 33–50), később Péter megintcsak három beszédet intéz Tripolis lakosaihoz (4, 7–3, 5, 1–35, 6, 2–14), a testvérek szintén egymást követő három nap cáfolják apjuk helytelen nézeteit (8, 4–34, 8, 39–62, 9, 3–31),⁸³ a közbeiktatott rövid „szünetek” pedig, tudatos ellenpontosításul, rendesen a cselekmény továbbmozdítására szolgáló eseményeknek adnak helyet, vagy Péter és a melléje szegődött tanítványi kör pihenő óráit jelenítik meg, vagyis a nagy nyilvánosságból a kis közösség intimitásába vezetnek. A szerző tehát szemlátomást minden tőle telhetőt elkövetett azért, hogy a művére nehezedő gondolati terhelést fiktív narrátorához kösse, a cselekménybe ágyazza és még arányosan is ossza el. Az már más kérdés, hogy teljes sikert így sem ért el.

Ha a szerkezetét nézzük, a *Pseudoclementina* összetettebb az apokrif apostolaktáknál. Összetettebb, mert cselekményét nem egy, hanem két, szorosan kapcsolódó szál, a hosszú idő után egymásra találó családtagok, illetve a Péter és Simon között folyó eszmei párviadal története alkotja (az utóbbi végkifejletét az APt beszéli el). Ilyenformán persze összetettebb és egészen más a *happy end* is: nem az apostol mártírhálála jelenti többé, mint az Actákban, hanem az apostolnak Simon felett kivívott győzelme, melyhez a család újraegyesülése és kereszténnyé válása is hozzájárul. És az Antiochiában pergő utolsó könyv, ha nem csalódom, a *happy end* három eleme közül mintha az utóbbi kettőt hangsúlyozná inkább. Vagyis azt a második cselekményszálát, mely a család egyesülésének és kereszténnyé válásának összekapcsolásával tulajdonképpen önmagában is kereszténnyé keresztelhetette vol-

⁸³ Hozzáteszem, hogy az anagnórismosok szintén három etapban zajlanak le: előbb Mattidia és Clemens (7, 12–24), aztán ő kettőjük és a két ikerfivér (7, 31–32), végül mind a négyük és Faustinianus között (9, 32–38). Külön érdekesség, hogy valamennyi anagnórismos lebonyolódását Péter „szervezi” — mintha a szerző ezzel is szorosabbra kívánta volna fűzni a cselekmény két szálát, a Péter és Simon közti küzdelmet és az egymásra találó családtagok történetét.

na a „pogány” családregegynt. Sietek hozzátenni: viszonylagos bonyolultsága ellenére a *Pseudoclementina* mégis egységesebb az apostolaktáknál, sehol sem töredezik frízszerűvé, mint azok oly sokszor: a szerző ugyanis nem hagyja magányos főhősként fellépni a maga apostolát, Pétert, hanem, a narrátor-tanítvány Clemens és a rossz erőit megszemélyesítő Simon személyében, két további főszereplőt ad melléje, s az a nap mint nap megújuló harc, melyet az apostol Clemensért (és családjáért), illetve Simon ellen folytat, az egész művön végigvonul, biztosítva a részletek, az epizódok koherenciáját. Méghozzá a három főszereplő egyedi vonásokkal is gondosabban jellemzett figura, mint az Acták egyedi és majdnem személytelen apostolfőhősei, akik, nyilván mint az örök isteni igazság szószólói, nem is igen nyerhettek szokványos-emberi arcélt; őket a keresztény szerzők mintegy kiemelték az általános-emberi viszonylatok közül.

A *Pseudoclementina* szerzője vitathatatlanul túllépett az Acták művészi szintjén. Hogy minden erőfeszítése ellenére csak a regény-műfaj küszöbéig jutott, annak nézetem szerint két oka van. Egyfelől az, hogy intradiégétikus nézőpontot választott ugyan, de nagyjában-egészében megmaradt az enunciáció kommunikatív eszköze mellett, alig alkalmazva akár a reflexív, akár a deskriptív közlésmódot — pedig az óriási gondolati anyagot talán csak a reflexív közlés sokkal nagyobb mérvű alkalmazása tehetné volna a mű belső világának valóban szerves részévé. Amit természetesen az is elősegített volna, ha lemond a cselekmény Pétert és Simont szembeállító száláról. Csakhogy a szerző másfelől, noha időről időre háttérbe szorítva, noha óvatosan néhány egyedi vonást is ráfestve, ragaszkodott az apostol-rezonőr figurájához; holott a történeti vagy annak tekintett személyiségek központba állítása az életrajz sajátossága, a *regény* fiktív világának kiteljesedése elé csak akadályt gördíthet. Elég bizonyítékul a modern európai irodalom történelmi regényeire hivatkoznom, amelyekben a nagy történelmi személyiség többnyire a regény mellékfigurája szokott lenni. S még azt is sejthetjük, miért nem tolta félre az apostol-főszereplőt a *Pseudoclementina* szerzője, miért húzódott változatlanul a kánonikus Acta tekintélye mögé. A „pogány” regényt nem fogadta be, még műfaji terminusra sem méltatta az antik irodalomtudomány, s ezért nem is egy „pogány” literátor, aki az ilyenformán alantasnak ítélt műfajjal próbálkozott, védekezésül valószínűleg álnév alá rejtette igazi kilétét.⁸⁴ Miért volna elképzelhetlen, hogy a keresztények, ha propagandájukhoz felhasználták is mint műfajt, maguk sem becsülték sokra a regényt?⁸⁵ Nem tarthatjuk-e árulkodó jelnek, hogy a keresztény regények és regénykísérletek, így a *Pseudoclementina* és az Acták mind névtelenül maradtak ránk?

8.2. Még egy keresztény elbeszélés van, mely a *Pseudoclementina* mellé kívánczik: az ankyrai Neilos neve alatt ránk maradt, igazában későbbi, 5–6. századi⁸⁶

⁸⁴ Nem egy antik regényíróval kapcsolatban merült fel a gyanú, hogy regényeiket álnéven írták, l. G. L. Schmeling: Xenophon of Ephesus (l. 36.) 16; F. Zimmermann: Die Ἐφεσιακά des sog. Xenophon von Ephesos. Untersuchungen zur Technik und Komposition. WJAW 4 (1949–1950) 252 (újabbban: Beiträge zum griechischen Liebesroman. Hrsg. von H. Gärtner. Hildesheim–Zürich–New York 1984, 295 is).

⁸⁵ Arról, hogy a keresztény irodalom nem becsülte sokra az apokrif apostoltörténeteket, E. Junod és J.-D. Kaestli beszél, vö. i. m. l. kk.; s ismeretes, hogy 405-ben Innocentius pápa többet hivatalosan is etretneknek ítélt.

⁸⁶ F. Conca az 5. századot tartja valószínűbbnek: Per una edizione critica di Narrationes. Acme 31 (1978) 37 kk.

szerzőtől írt mű, közkeletű latin címét idézve a *Narrationes de caede monachorum in monte Sinai*.⁸⁷ Egy apa és az egyik fia — olvassuk — a másik fiút és az anyát otthon, Konstantinápolyban hagyva, elmennek a Sinai-félszigetre, csatlakoznak az ott élő remetékhöz, hogy ezantúl a nyugodt szemlélődésnek szentelhessék magukat. A remetékre azonban rátámadnak a barbárok, sokakat lemészárolnak, a fiút pedig foglyul ejtik és elhurcolják, hogy aztán a törzs barbár rítusa szerint feláldozzák a tőlük istenként tisztelt Hajnalsillagnak. Végül azonban a bánattól és kétségbeeséstől gyötört apa egy kalandos utazás után mégis rátalál a fiára, akinek, bár az élete kétszer is hajszálon múlt, sikerült épen kikerülnie a barbárok karmai közül; a hely püspöke állhatatosan viselt szenvedéseik jutalmául mindkettőjüket pappá szenteli, s ők elindulhatnak haza. Ez a történet váza, s nem szükséges bővebben bizonyítanom, hogy megint családregegyenlyel, keresztény eszményeket propagáló családregegyenlyel állunk szemben: az, hogy a főszereplők itt már nem Rómából, hanem Konstantinápolyból kelnek útra, vagy az, hogy az eszmény többé nem a megkeresztelkedés, hanem a remetesség, illetve a papi tiszt, csak a történelmi körülmények változását jelzi, a műfaji minősítésen azonban mit sem változtat.

A *Narratio* szintén intradiégétikus narrátorra bízva a történetet, de az elbeszélés menete ezúttal nem lineáris, hanem — és ezt a megoldást csak a „pogány” regény csúcspontján álló Héliodóros alkalmazza — *in medias res* kezdődik el. A cselekmény belső feszültsége így nagyobb: a mű elején az apa már elveszítette fiát (1, 1–11); kilétükről, a remeték között szerzett közös tapasztalataikról (2, 1–3, 18) és a barbárok támadásáról (4, 1–14) ennek tudatában, végsőkéig felkavart lélekkel számol be a spontán összeverődött hallgatóságnak; csak az elbeszélés befejező része (5–7. könyv) követi az események időrendjét.⁸⁸ A szerző tehát mesterségéhez értő elbeszélő.⁸⁹ Másfelől két prótagonistája már csakugyan „magánember”, ahogyan az idézett regény-meghatározások is posztulálják, nem léptet fel, mint az Acták és a *Pseudoclementina*, rezonőr-figurát. Ez pedig azt eredményezi, hogy a tanítás, a propagált keresztény eszmények felsőbbrendűsége részint a prótagonisták sorsában, tehát a cselekményhez kötve, részint kettőjük szavaiban fogalmazódik meg. Hiszen állhatatos és rendületlen hitük volt az oka, hogy épen és sértetlenül vészelték át az életveszélyes kalandokat, és végül a papi méltóságot érdemelték ki; az ő kettőjükkel történt események hatása alatt, személyes élményeik alapján beszélnek a Gondviselésről és az isteni igazságszolgáltatásról vagy épp a remeték szinte utópikus szépségűnek látott életéről.⁹⁰ Ráadásul az olvasó meggyőzésére és lelki épülésére szánt gondolatokat nem csupán értekezésszerű-enunciatív, hanem olykor reflexív közlések, az ő és más szereplők imái és — még vívódásaikat, netán kételyeiket is felszínre hozó — belső monológjai⁹¹ hordozzák. A *Narrationes* írójának tehát végső soron azokat az akadályokat sikerült elhárítania, melyek a *Pseudoclementinában* még érezhetően nehezítették a genuin regény megteremtését. És a *Narrationes* más szempontból is figyelmet érdemlő alkotás. A családregegyenlye alaptörténete ugyan-

⁸⁷ Modern kiadása: Nilus Ancyranus: *Narratio*. Ed. F. Conca. Leipzig 1983. Korábbi kiadása, melyet a szakirodalom általában idéz: PG 79, ed. J. P. Migne. Parisii, 1865. col. 589 kk.

⁸⁸ Mellesleg ebben is van két visszatekintő elbeszélés: az elsőt a szerző a barbárok fogságából menekült férfi szájára adja, aki az átért szörnyűségek ecsetelésével akaratlanul is sejteti, milyen sors vár az apa fiára (5, 3–20); a másik a fiú megmenekülésének története (7, 1–15).

⁸⁹ Így ítélt K. Heussi is: Nilus der Asket und der Überfall der Mönche am Sinai. NJb 37 (1916) 117.

⁹⁰ L. 1, 7–14; 3, 4–18.

⁹¹ Csak példaként: 4, 7–9; 6, 3–7; 7, 4–6; 7, 12–16 (az utóbbi dialogikus formában).

is nem kerek benne: az apa és fia találkozik ugyan, a szöveg szerint elindulnak „haza” (7, 18), de az *egész* család újraegyesülését már nem írja le, legfeljebb sejteti a szerző. Lehetséges persze, hogy véletlenről van szó, s az egésznek nincs semmi jelentősége. Csakhogy a *Narrationes* avatott literátor munkája, ennél fogva talán nem jogosulatlan a hipotézis: az alaptörténet lekerekítetlensége, úgy lehet, nem írói botlás vagy véletlen, hanem azt is jelezheti, hogy a keresztény irodalom túl akar lépni a másolt, a „pogány” példaképeken, és egy merőben új, eredendően keresztény regénytípus felé tart.

A hipotézis, elismerem, első pillantásra nagyon gyöngye lábakon áll, elsősorban azért, mert a feltételezett keresztény regénytípus az ókor talaján nem jött létre. Másfelől azonban tény, hogy a 4. századra a „pogány” regényírás is kifulladt — a jelek szerint a 3. (de legkésőbb a 4.) században működött Héliodóros⁹² után „pogány” részről regényt már nem írtak, csupán a régebbieket másolták vagy dolgozták át alkalomadtán. A „pogány” regény visszaszorulásának egyik oka kétségkívül a kereszténység fokozatos előretörése volt,⁹³ ami mindinkább elapasztotta, illetve defenzívába kényszerítette a másik oldal irodalmi energiáit; de akárhogy legyen is, mindenesetre nagyon jellemző, hogy a restaurációval próbálkozó Iulianus az általa elképzelt értelmiség tagjai számára ártalmasnak és ezért kerülendőnek ítélte a regények olvasását.⁹⁴ A keresztény regényíró-adeptusok azonban ilyenformán versenytárs nélkül maradtak, s mert az irodalommal szemben táplált igényeiknek, még végleges győzelmük után is, jobban és közvetlenebbül feleltek meg a „példás” elbeszélések, amelyek egy-egy apostol vagy mártír, remete, szerzetes vagy szent életét dolgozták fel,⁹⁵ semmi sem ösztökölte őket arra, hogy a szerelmi, illetve családregegy minél sikeresebb adaptációjával kísérletezzenek, vagy éppen sajátosan új keresztény regényformát teremtsenek meg. A (megint anonim!) *Narrationes*-ben felsejleni vélt kezdeményezés évszázadokon át folytatás nélkül maradt.⁹⁶

9.1. Itt az ideje, hogy visszatérjek az apokrif apostolaktákhoz, mindenekelőtt futó pillantást vetve az öt nagy Acta imént említett kései, a *Pseudoclementinával* és a *Narrationesszel* nagyjából egykorú utódaira. Mert, noha ez az előzmények után aligha várható, akad közöttük olyan, mely az első Actákban lelt keretek bizonyos

⁹² Héliodóros datálása máig vitatott, I. R. John: *Der antike Roman* (I. 82. j.) 222; mégis, az utóbbi időben mintha szaporodnának a korábbi időpont mellett érvelő tanulmányok, I. L. Cracco Ruggini: *Legenda e realtà degli Etiopi nella cultura tardo imperiale*. In: *Atti del IV Congresso internazionale di Studi Etiopici*, I. (Roma 1974) 161 kk. (a kérdés előtörténetével); B. P. Reardon: i. m. 38 (I. 21. j.), 29. j. (a 80-as évek vonatkozó szakirodalmával). L. legújabban E. L. Bowie: *Les lecteurs du roman grec. Le monde du roman grec* (vö. 24. j.), 58.

⁹³ Vö. H. Dörrie: *Die griechischen Romane und das Christentum*. *Philologus* 93 (1938) 273 kk.

⁹⁴ L'empereur Julien: *Oeuvres complètes*. Éd. J. Bidez. Tome I. 2e partie. Paris, 1924, 159.

⁹⁵ Ezek természetesen szorosan kapcsolódnak az antik regényhez, I. H. Delehaye: *Les passions des martyrs et les genres littéraires*. Bruxelles 1966; uő: *Les légendes hagiographiques*. *Subsidia hagiographica* 18. Bruxelles, 1927. 108 kk.; Q. Cataudella: *Vite di santi e romanzo*. *Litterature comparate*. Problemi e metodo. Studi in onore di E. Paratore, II. (Bologna 1981) 931 kk.

⁹⁶ Ebben az összefüggésben érdemelne figyelmet Synesios *De providentia sive Aegyptius* című műve, melyet az antik regénnyel foglalkozó tanulmányok lajstromba vesznek ugyan, de nem próbálnak elhelyezni az antik regény műfaji térképén. Igaz, a *De providentia* a maga nemében egyedülálló alkotása az antik elbeszélő prózának, mert Osiris, Isis és Typhón-Seth az idő tájt közismert történetének ürügyén Synesios korának politikai konfliktusairól szól, a három főszereplő álarca mögött a kor (azonosítható) közéleti méltóságai rejtőznek — ez volna tehát az európai irodalom első „kules”-regénye. Egy bizonyos: Synesios (talán új utakat kereső?) kísérlete sem talált folytatóra; a kor nem igényelte a regényt.

fokú lazításával ugyan, de el tudta érni a regény műfaji határát. Az átalakítás egyik mintája, a szerelmi regény, szóba sem igen jöhetett (József és Aseneth története, láttuk, csak szabályt erősítő kivétel): szerelmespárról vagy beteljesült szerelemről keresztény literátor még vallása végső győzelme után sem írt fiktív, a Szentírás tekintélyétől nem támogatott elbeszélést, s ha megpróbálja netán, az eredmény legfeljebb fából vaskarika, mondhatni „negatív” szerelmi regény lehetett volna, melyben a jegyesek és a házaspárok, az esküvőről, illetve a házastársi kapcsolatról lemondva, az önmegtartóztató élet mellett kötelezik el magukat,⁹⁷ ahogy az AP Theklája és az öt nagy *Acta* megannyi házaspárja.⁹⁸ Maradt egyetlen követhető mintaképül a családregegy — és éppen ezt igyekezett az apostolakták alaptörténetével összebékíteni⁹⁹ a görög nyelvű *Acta Xanthippae et Polyxenae*¹⁰⁰ (alighanem 4. vagy 5. században élt¹⁰¹) anonim szerzője.

A történet első része Hispania földjére vezet. Az előkelő Xanthippé egy rabszolgája révén tudomást szerez Pál tanításairól, s attól fogva egyetlen gondja, hogy személyesen hallgathassa; zaklatottságát és szótlanlanságát látva, férje, Próbos, már csak arra tud gondolni, hogy felesége a válást fontolgatja (1–6). A hön várt apostol csakugyan megérkezik, eleinte Próbos is szívesen fogadja, de mert Xanthippé minden testi kapcsolatot megszakított vele, utóbb kiutasítja házából Pált, Xanthippét pedig bezárja (7–11). Xanthippé azonban még így is talál módot rá, hogy megkeresztelkedjék, végül pedig saját és mások közreműködésével sikerül a férjét jobb belátásra bírnia: maga Próbos is keresztény lesz (12–21). A szépséges Polyxena, Xanthippé nővére, félelmetes álmot lát. Xanthippé azt javasolja neki, hogy, a várható veszedelmeket elkerülendő, vegye fel a keresztséget; de mielőtt ez megtörténhetnék, egyik kérője elrabolja és Babilónba akarja vinni (22–23). Ezzel kezdetét veszi Polyxena kálváriája. Hellasba vetődik, ott erényeit és életét veszélyeztető, hajmeresztő kalandokat él át, melyek során a sors (illetve a Gondviselés) egymás után hozza össze Péter, Fülöp és András apostolokkal (Fülöp, hitét látva, meg is kereszteli), mígnem szerencsésen visszajut Hispániába, ahol Pál, Xanthippé és Próbos fogadják — és az apostol buzdítására befejezésül még Polyxena két vetélytárs kérője is megtér (24–42).

A cselekmény vázlata ismét önmagáért beszél: Xanthippé és Polyxena (közé-

⁹⁷ Ilyen történet Hieronymus *parvum opus*-a, a *Vita Malchi monachi captivi* (PL 23. 1, 55 kk.) is „geradezu... eine Übertragung des Liebesromanes in das Mönchsmilieu” jegyzi meg róla M. Fuhrmann: *Die Mönchsgeschichten des Hieronymus. Formexperimente in erzählender Literatur. Christianisme et formes littéraires de l'Antiquité tardive en Occident. Entretiens Hardt. XXIII.* (Genève 1968) 41 kk. A rövidke mű azért is érdekes, mert befejezésül Hieronymus nem is titkolja, hogy célja egy ideál propagálása volt, azt akarta bizonyítani, hogy „pudicitia numquam captiva, et hominem Christo deditum posse mori, non posse superari”.

⁹⁸ L. 48. j.

⁹⁹ Keresztény regénynek minősíti az Actát C. Milovanović is: *Les Actes apocryphes de Paul par rapport au roman grec antique et aux Actes des apôtres canoniques. Zbornik Radova Vizantoloskog Insztituta* 17 (1976) 416. (Francia nyelvű rezümével.)

¹⁰⁰ Kiadása: *Texts and Studies. Contribution to Biblical and Patristic Literature.* Ed. by J. A. Robinson. Vol. II., No. 3. *Apocrypha Anecdota.* By M. Rhodes James. Cambridge 1893. 58 kk. Az Actáról bővebben írt E. H. Haight: *More essays on the Greek romances.* New York 1945, 66 kk.

¹⁰¹ A szöveg kiadója, M. Rhodes James még a 3. századra tette az Acta keletkezését (i. m. 54.). James szerint az Acta egyebek közt függ az *Acta Philippi*-től is. Az *Acta Philippi* azonban, érvel J.-M. Priour (i. m. 93, 3, j.), alighanem a 4. század terméke, így az *Acta Xanthippae*-t is későbbinek kell tekinteni.

pütti megtörő¹⁰²) története egyfelől apostolakta, mert eszmei háttérében változatlanul a megfellebbezhetetlen igazságot képviselő apostoli tekintély áll, másfelől családragény is, mert Polyxena hazatérése valóban egy család újraegyesülését és kereszténnyé válását jelenti, kivált akkor, ha — kissé tágabban vonva meg a kört — a családhoz még a Polyxena kegyeiért versengő (és annyi galibát okozó) két kérőt is hozzászámítjuk. Kétségtelen, az *Acta Xanthippae* első fele, a szokásosnál szélesebbre kibontva ugyan, de tipikusan „negatív” szerelmi elbeszélés, s mert ebben Polyxena nem játszik szerepet, tulajdonképpen egy jól-rosszul odafércelt másik történetre hárul a feladat, hogy a mű egészét családragénnyé tágítsa; az *Acta*-forma és a családragény összeötvözése tehát nem ment könnyen. A kompozíció, elmondhatjuk, korántsem erős oldala az ismeretlen szerzőnek. A fontos azonban az, hogy mégiscsak talált rá megoldást, hogy eljusson a regényig, s közben az *Acták* lényegéről se kelljen lemondania. Megoldása igen egyszerű: a főszerepet nem apostolra, hanem „magánemberek”-re osztotta, másfelől pedig, hogy a folyamatos apostoli jelenlét se hiányozzék, az *Acták egyetlen* apostola helyett *többet* léptetett fel. Ezek az apostolok eszmei szinten változatlanul az Úr és az evangéliumi igazságok szószólói maradtak, s ráadásul hol egyikük, hol másukuk tűnik fel a történet fordulópontjain, a cselekményt illetően azonban prótagonisták helyett mind mellékszereplők, a premier plant a magánemberi szférának engedik át. A propagandisztikus vagy protreptikus szándék nem (csak) az ő nyilatkozataikban, hanem elsősorban és főként a fiktív, tehát szabadon mozgatható és formálható szereplők sorsában jut kifejezésre.¹⁰³

9.2. És végsőzóra hadd térjek vissza a kiindulópont-hoz. Az öt nagy *Acta*, mint irodalmi alkotás, korábban jobbra kedvezőtlen kritikákat kapott: tulajdonképpen nem egyebek csodák és térítések pusztá felsorolásánál, mondták róluk, s a szerkesztés hiányosságaira vagy teljes hiányára hivatkoztak.¹⁰⁴ Láttuk, korántsem ok és alap nélkül. A közelmúlt kutatásai azonban, a vitathatatlan fogyatékoságokat nem tagadva, sokkal kedvezőbb képet festenek a szerzők írói teljesítményéről, noha ennek megítélését nem kevésbé nehezíti az a körülmény, hogy — az *ATH* kivételével — mindegyikük csonkán, illetve töredékesen maradt ránk. Mindenesetre az *Acták*, ha jobban megnézzük, csakugyan azt tanúsítják, hogy szerzőik nem csupán lajstromba vették apostol-főhősük cselekedeteit, hanem az azokban rendelkezésükre álló nyersanyagot a lehetőséghez (és persze tehetségükhöz) képest igyekeztek elbeszéléssé szervezni; céltudatosan törekedtek arra, hogy művük ne váljék frízszerűen sorakozó epizódok laza füzérévé. Vagyis, így is mondhatnánk, valóban igyekeztek

¹⁰² Felmerülhet a gondolat, hogy valójában két, eredetileg független történetet fűzött egybe az ismeretlen szerző. A források kérdése azonban *hic et nunc* elhanyagolható: a műfaji minősítés ugyanis csak a ténylegesen létrejött művekre vonatkozhat.

¹⁰³ Szemlátomást családragény keresztény adaptációja a *Passio Sanctorum Eustathii et sociorum* is, amelyre nemrégiben T. Hägg hívta fel a figyelmet: *The Parthenope Romance decapitated?* SO 59 (1984) 61 kk. Mi több, Hägg elképzelhetőnek tartja, hogy a *Martyrium Sanctae Parthenopae* nem amúgy általában mutatja az antik regény hatását, hanem ezúttal a műfaj egyik egyedi terméke a forrás, mégpedig a papirusztöredékekből ismert Métiochos–Parthenopé regény: a *Martyrium* keresztény szerzője egyszerűen elhagyta a „pogány” regény esküvébe torkolló *happy end*-jét (azaz „lefejezte” a példaképpül vett szöveget), s ezt az epizódot a mártíriummal helyettesítette.

¹⁰⁴ M. Hadas sommásan úgy fogalmaz, hogy „(the Apocryphal Acts of the Apostles) . . . usually show little organization but are simply a collection of miracles, which stop with the extraordinary death of the apostle” (*Hellenistic Culture. Fusion and Diffusion*. New York 1972, 177), s véleményével nem áll egyedül.

megalkotni a „pogány” regény keresztény párját. Ez a törekvés dolgozik bennük egyebek között akkor, amikor mellékszereplőiket huzamosabban is a színen tartják, vagy amikor sorsukból kisebb betét-elbeszéléseket formálnak,¹⁰⁵ de ugyanez ösztökéli őket olyan, jóval bonyolultabb és finomabb kompozíciós megoldások alkalmazása felé is, melyekre elsősorban az AA szolgált példát: az AA szerzője ugyanis, a redundanciákat és a frízyszerűséget elkerülendő, a tartalmilag hasonló epizódokat olykor egymást finoman ellenpontoszó párba fogja, máshol egész eseménysorozatot szerkeszt meg úgy, hogy az egy későbbi eseménysor strukturális előképe, hangulati és tartalmi előkészítője lesz.¹⁰⁶ S az öt Acta szerzői ráadásul a nyelvi megformálás avagy a különféle stiláris eszközök kezelése terén úgyszintén figyelemreméltó igényességet árulnak el.

Mindez igaz, csak éppen az öt nagy Acta ettől még nem genuin regény, csupán sajátos keresztény elbeszéléstípus.¹⁰⁷ Szerzőik túlonúl ragaszkodtak a kánonikus Apostolok cselekedeteire modellezett történet-képlethez, s benne a magányos és pusztán „magánember”-ként nem ábrázolható apostol-főhőshöz, semhogy az általuk választott kereteken belül (és a kereszténység irodalommal-művészetekkel szemben táplált igényei miatt) a szó igazi értelmében vett regényt hozhattak volna létre. A példakép iránti hűség eleve kudarcra ítélte kísérletüket; legfeljebb lépéseket tehettek egyfajta keresztény „tézis-regény”¹⁰⁸ felé. Ezt a végső verdiktet, magától értetődik, nem a bevezetőben idézett regény-definíciók indokolják; a definíciók szerepe amúgy is inkább az orientálás, az antik regény meghatározásai pedig még csak nem is egészen egyértelműek. A perdöntő az, hogy az ókori keresztény elbeszélő irodalom — a *Pseudoclementina*, a *Narrationes* vagy az *Acta Xanthippae* példája mutatja —, már akár kivételesen, akár ritkán, mindenestre el tudott jutni a genuin regényig. De nem a kánonikus *Acta Apostolorum*-ból kölcsönvett alaptörténethez ragaszkodva, nem annak meg-megújuló feldolgozásaival. Ellenkezőleg: azt megbontva vagy éppen teljesen félretolva.

¹⁰⁵ A jelentősebb betét-elbeszélések, ill. történetek: AI 19–25; Lykomédész és Kleopatra: AI 63–86 (első fele elveszett); Drusilla–Kallimachos — ezzel kapcsolatban E. Junod és J.-D. Kaestli „Drusilla-regényről” beszél (i. m. 541 kk.); ATh 82–133; Mygdonia–Charis, ill. Tertia–Misdaio; AP: Thekla (R. C. Lipsius–M. Bonnet: i. m. I. 235 kk.); Artemilla–Hieronymus (l. 48. j.); AA 1–65: Maximilla–Aigeatész. Az APt szerkezeti egységét eleve megszilárdítja az, hogy a cselekmény középpontjában Péter és Simon küzdelme áll.

¹⁰⁶ J.-M. Prieur hívja fel a figyelmet arra, hogy a Lesbius–Calista házaspár esetében a férj, viszont az Aigeatész–Maximilla házaspár esetében a feleség tér meg; ugyancsak ő, hogy az AA első, Philippiben játszó részének eseményei nagyjából párhuzamosak a második, Achaiában, ill. Patrasban játszó rész eseményeivel, csak éppen a konfliktusok intenzitása tér el jelentősen (i. m. 163 kk.).

¹⁰⁷ Hasonló végeredményre jut J.-M. Prieur is: „les AA, comme les autres Actes apocryphes principaux, ne correspondent exactement à aucun genre de la littérature antique” (i. m. 404); E. Junod és J.-D. Kaestli szintén úgy véli, hogy az öt nagy akta nem sorolható az antik irodalomban kialakult hagyományos műfajok közé (i. m. 684).

¹⁰⁸ Ezt a terminust használja J. Perkins is: *The apocryphal Acts of Peter: a roman a these?* Arethusa 25 (1992) 445 kk.

HAJDU PÉTER

PRUDENTIUS PSYCHOMACHIÁJA

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

A késő antik költészet legjelentősebb keresztény újítójának,¹ Aurelius Prudentius Clemensnek a *Psychomachia* műfaji tekintetben a legmerészebb és legnagyobb hatású kísérlete volt: egyrészt a pogány költészet nagy, reprezentatív műfaját, az eposzt hívta versenyre, a legnemesebb antik irodalmi hagyományhoz csatlakozott, és sikerült azt keresztény tartalommal megtöltenie; másrészt megteremtett egy költeménytípust, amely aztán a középkorban igen népszerűvé lett: a szintiszta allegorikus költeményt.

A mű a múlt századi klasszika-filológiában nem tudott magának a középkorhoz hasonló népszerűséget kivívni. Irodalomtörténeti jelentőségét elismerték ugyan, de esztétikai megítélése egyértelműen negatív volt. Századunk kutatói viszont egyre nagyobb elismeréssel szólnak a *Psychomachiáról*.

A művet a *jelentés többrétűsége* teszi a mai olvasó számára különösen izgalmas-sá. Amikor olvassuk, állandó szellemi feszültségben tart bennünket az, hogy a szöveg hol erre, hol arra a jelentésszintre irányítja a figyelmünket. A nagyobb szerkezeti elemek (komplex allegóriák, amilyen maga a harc és az azt követő templomépítés), egyszerre jelentenek több mindent. Ugyanakkor a cselekmény menetében az egyes elemek változtatva, de persze nem szabályosan váltakozva, villantják fel az egyes aspektusokat. Természetesen egy ilyen rendszer költőileg csak úgy működtethető, ha maga az allegorikus jelentéseket hordozó cselekmény is jól meg van formálva, eleven, életteli. A *Psychomachiáról* elmondható mindez.

Ha nem ismerjük fel, hogy a mű szövegét egyidejűleg több jelentésszinten kell értelmezni, természetszerűleg negatív értékítélethez vezet. Amennyiben ugyanis csak egyféle allegorikus jelentést tételezünk fel, akkor a műnek rengeteg értelmezhetetlen részlete marad, melyek megannyi értelmetlen, felesleges, zavaró momentum benyomását keltik.

Mik is tehát azok a különböző allegorikus jelentésszintek, amelyekre a cselekmény mint jelölő vonatkozik? Christian Gnilka nélkülözhetetlen könyvében egy mikrokozmoszikus és egy makrokozmoszikus szintet különböztet meg.² Az egyes ember mikrokozmoszként való felfogása, melynek működése az állam, a társadalom, a világ, vagyis a makrokozmosz működésével analóg, igen régi. A *Psychomachiában* persze nem az egyik idézi fel a másikat, nem a mikrokozmosz megjelenítésén át ismerjük meg a makrokozmoszt, és nem is fordítva, hanem az epikus cselekmény

¹ W. Kirsch: Die lateinische Versepeik des 4. Jahrhunderts. Berlin 1989, 239.

² Chr. Gnilka: Studien zur Psychomachie des Prudentius. Wiesbaden 1963, 29 skk.

egyszerre vonatkozik mindkettőre, ami a kettő közötti analógia nélkül természetesen nem volna lehetséges.

A mikrokozmosz szinten az eposz, mint címe is mutatja, a lélek harcát, az ember belső küzdelmét jeleníti meg. A makrokozmosz szintet elemzésében Wolfgang Kirsch további szintekre bontja.³ Elsőként egy *bibliai* és ezáltal világtörténelmi *jelentésszintet* különböztet meg: „Diese biblische Sicht gibt sich an einigen Stellen deutlich zu erkennen als welthistorische (die Tugenden stammen aus Juda, 383–385; *Superbia* betrachtet die Menschheit als seit Adams Sündenfall ihr verfallen, 224–227), als universale (*Luxuria* kommt *occiduis de mundi finibus*, 310) und als anthropologische (der Mensch gehört von Geburt an der *Superbia*, 216–219; *Avaritia* hat bisher alle Menschen bezwungen, 513–523).⁴ A bűnök és az erények így már nemcsak mint az ember belsejében csatázó erők jelennek meg, hanem úgy is, mint külső, örök életű hatalmak, a harcát pedig ezen a szinten nem az egyes ember, hanem a világ.

A második az *egyház történelmi szint*. Az egyház története természetesen része a világtörténelemnek, de amikor Jézus megváltotta az emberiséget, és a világ közelebb került az üdvösséghez, az egyház lett a világ történetének legfontosabb színterévé. Hogy a cselekmény a Krisztus utáni időkben zajlik, arra a szöveg számos helyen szolgál egyértelmű bizonyossággal.⁵ A harc Kirsch szerint így már nemcsak az emberben, nemcsak a világban folyik, hanem azon belül az egyházban is. Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy, a címhez hasonlóan, ez a harc sem *pugna in ecclesia*, hanem *pugna ecclesiae*. Az egyház a bűnök ellen és a kívülről jövő támadások ellen harcol, hiszen a *veterum Cultura deorum* és a *Haeresis* nem részei az egyháznak, amely így aztán a harc színtere sem lehet. Ha a mikrokozmosz és makrokozmosz párhuzamában gondolkodunk, s a test, a lélek és az e kettőből összetett *duplex natura*, az ember fogalomhármásában keressük az egyház megfelelőjét, akkor az nem lehet az egész ember, hanem csak a lélek, a harcoló felek egyike. Egyháztörténelmi jelentésszintje mindenesetre feltétlenül van a *Psychomachiának*. A *Libido* Isten szolgáit és szolgálóleányait támadja meg (56. v.), az *Avaritia* pedig a papokat (501–508). Az első és az utolsó csatajelenetben, a Bálványimádás és az Eretnekség elleni harcban nyilvánvaló az egyháztörténelmi nézőpont.

A *Psychomachiában* az erények megölik a bűnöket, véglegesen leszámolnak velük. A *Libido* „*semper prostrata*” (54. v.) fog heverni, és a *Pudicitia*, még inkább hangsúlyozva, hogy a harc soha nem kezdődhet újra, tisztára mossa kardját, és a templom oltárára helyezi (98–108). Ugyanakkor az egyházatyák írásaiban toposz, hogy a lélek harca permanens, a bűnök támadása állandóan megújul. Ez a kétségtelen ellentmondás régóta okoz problémát az interpretációnak. A kérdést tovább bonyolítja, hogy nemcsak a patrisztikai hagyománnyal kell valahogyan összeegyeztetni a mű szemléletét, hanem magán az eposz szövegén belül is felbukkan mindkét elképzelés. A nyitó- és a záróimában ugyanis Prudentius utal a permanens lelki harc hagyományára.⁶

³ Kirsch: i. m. 254 skk.

⁴ Kirsch: i. m. 256.

⁵ Például a *Pudicitia* mint múltbeli eseményre hivatkozik Mária születésére, a *Sobrietas* a kereszt hadijelvényével (*vexillum crucis*) rémiti meg a *Luxuria* lovait.

⁶ Ezt a művön belüli ellentmondást Kirsch nem említi, tudomásom szerint más sem.

„*O quotiens animam vitiorum peste repulsa
sensimus incaluisse Deo, quotiens tepefactum
caeleste ingenium post gaudia candida taetro
cessisse stomacho!*” (899–902)

Ezek szerint találóbbr lenne, ha a párharcok a bűnök megfutamatításával végződnenek (ami elő is fordul néhány, a *Luxuria* és az *Avaritia* kíséretében fellépő, jelentéktelenebb bűnnel). Ezt a kétségtelen ellentmondást nem oldhatjuk fel pusztán azzal, hogy nem lehet olyan eposzt írni, amelyben nem ölnék meg senkit. Kirsch úgy látja, hogy csakis egy „történelem-eszkhatológiai végharc” szintjén nem áll fenn ellentmondás, a bűnök végleges elpusztítását ezen a szinten kell értelmezni.

Az ismertetett gondolatmenettel az a fő probléma, hogy a világtörténelmi jelentőségű bibliai szint és a történelem-eszkhatológiai szint közti különbség mibenlétét homály fedi. Ha a bibliai utalások alapján úgy látjuk, hogy a történelem emberfeletti erők, a bűnök és az erények harca, akkor az epikus cselekmény ennek a hosszú háborúnak beszéli el végső összeesapását. A végső leszámolás a történelem befejezése: a folyamat egésze és végpontja nyilván ugyanazon a jelentésszinten helyezkedik el. Maga az eposz cselekménye azonban sehol sem jeleníti meg a folyamatot, hanem a szereplők csak a végső leszámolás közben utalnak az előzményekre, a világtörténelemre, mint a végső harc előtörténetére. A *Pudicitia* győzelmi beszédében elmondja, hogy Judith győzelme Holofernes felett az ő jelen győzelmének előképe volt, és a *Libido* Mária szülésével végképp elvesztette minden jogát az emberre. A konkrét történet, vagyis az, hogy az egyik szereplő megöli a másikat, ettől még nem fogja sem Judith történetét, sem Jézus születését jelenteni. A két bibliai esemény és tipologikus értelmezésük azonban kijelöli a jelentésszintet, az eszkhatológiai szintet, amelyen a történetet értelmeznünk kell. Valamennyi bibliai excerptum ilyen értelmező funkciót tölt be: megtöri a lélek harcának allegóriáját, és egy másik jelentésszintre utal.

Mindezek alapján sem önálló bibliai, sem világtörténelmi jelentésszintről nem beszélhetünk. Három jelentésszintje van tehát az eposznak: az egyes ember szintje, az egyháztörténelmi és az eszkhatológiai szint.

Mint már mondtuk, a jelentés többretegűsége a mű fő erénye és jelentős poétikai újítása. Kérdés azonban, hogy az egyes szinteken a jelentés mennyire teljes és összefüggő. Egy allegorikus költemény jelentése általában akkor lehet ilyen, ha maga az allegorikus jelentést (vagy jelentéseket) hordozó cselekmény is jól van megszerkesztve. Ha a cselekmény részei szervesen kapcsolódnak egymáshoz, akkor az allegória is csak utalások halmaza lesz, nem ad összefüggő, teljes jelentést. De elképzelhető fordítva is, amikor éppen az összefüggő jelentés teremti meg a szétesni látszó cselekményrészek koherenciáját.

Értelmezési kísérletünk keretében olyan elemzéssel próbálkozunk, amely feltételez koherenciát az eposz kompozíciós egészében, különösen a cselekményvezetésben. A kutatók többsége ugyanis úgy látja, hogy a cselekmény először is szétesik két részre, a harcra és a templomleírásra, és a kettő között legfeljebb annyi a kapcsolat, hogy a harc nélkül nem épülhetne fel a templom,⁷ másodsor pedig maga a csata elbeszélése is reliefszerű, különálló párharcokra bomlik, nem adja egy nagy,

⁷ Kirsch: i. m. 246. Ez és a következők (a fokozás kivételével) lépten-nyomon felbukkanó gondolatok, az átvett megfogalmazások lelőhelyét adom meg.

egyidejű ütközet képét; a párharcok sorrendje is esetleges, bármelyik kihagyható vagy felcserélhető lenne.⁸ Egységet csak az utolsó három küzdelem képez, csak ezek jelennek meg összefüggő cselekménybe ágyazottan.⁹ Az *Avaritia* úgy bukkan fel, hogy a *Luxuria* és kísérete által elhullajtott értékeket szedegeti össze, majd az ő halála után következik az erények ünnepi felvonulása, melynek során a *Discordia* orvul megtámadja a menetet vezető *Concordiát*. Az egyetlen szervezőelem a fokozás: egyre nagyobb terjedelmű, egyre bonyolultabb jelentésstruktúrájú jelenetek sorakoznak egymás után.¹⁰

Az egyetlen szerkezeti elem, amely a kompozíció gondolati egységességét jelzi, a kerettechnika. Az eposzt két Krisztushoz intézett fohászkodás, a nyitó- és a záróima foglalja keretbe. A *Fides* két harca a *veterum Cultura deorum*, illetve a *Discordia cognomento Haeresis* ellen keretezi a csatajeleneteket. Az utóbbival tartanak kapcsolatot a praefatio kezdőszavai: „*senex fidelis*”. Magán a praefatió belül két exegétikus rész öleli körül a királyok elleni harc történetét.¹¹

Mielőtt a cselekmény koherenciáját biztosító feltételezett főgondolatra rátérünk, még egy jelenségre kell a figyelmet felhívunk. A keretes szerkesztésen kívül van még egy rendszer, amely arra szolgál, hogy egységbe fogja a történet részeit: a *visszatérő motívumok rendszere*.¹²

Az első párharcban az erényre (*Fides*) jellemző, hogy tüzes. Harci kedvét ez a kifejezést festi: *repentinus laudis calor ad nova fervens proelia* (24–25), és a jelenet végén a mártírokat *ardens ostrum*-ba öltözteti (39). A rákövetkező duellumban a bűn, a *Libido* lesz tüzes. Fegyvere egy „*picea ardenti sulphure pinus*” (43), maga „*furia flagrans*” (46).

A *Pudicitia*t nem sikerül megsebesíteni, mert a „*provida virtus*” páncélt öltött (125–127). Nem sokkal később a *Fraus* lesz „*praescia belli*” (260), de az ő előrelátása nem hoz sikert, hanem kár okoz: saját seregéből pusztít el valakit.

Ezen utalásrendszer részeként fogható fel az a jelenség is, hogy a beszédekben felidézett bibliai történetek egy-egy motívuma a cselekményben is visszatér, a kimondott meg is történik. A *Pudicitia*, miután a *Libidót* megölte (49–50), Judith alakját idézi fel, aki levágta az ellenséges király fejét (*cervix Holofernis caesa*, 60–61). Innen számítva a második párharcban a *Spes* vágja le a *Superbia* fejét (*caput orantis flexa cervice resectum eripit*, 282–283). A *Superbia* beszédében van egy feltűnő sor, egy olyan hexameter, amely öt becsmérő jelzőből áll, nincs benne semmi más (229). A *Spes*, miután a *Superbiát* elpusztította, felidézi a gőgös Góliát történetét, és az óriást olyan sorral jellemzi, amely öt becsmérő jelzőből áll, semmi másból (295). Lehetséges, hogy a Góliátot megölő kő motívuma tér vissza a következő párharcban, amikor a *Sobrietas* a kezébe akadó kővel zúzza össze a *Luxuriát*,

⁸ Kirsch: i. m. 248.

⁹ Gnülka: i. m. 38 sk.

¹⁰ Gnülka: uo.

¹¹ Kirsch: i. m. 245 skk.

¹² Ez a jelenség a Prudentiusra (mind a *Psychomachia*-ban, mind más műveiben) oly jellemző kontrasztimitációra emlékeztet. Átvész egy kifejezést egy pogány szerzőtől, hogy gyökeresen más összefüggésbe helyezze azt, hangsúlyozza költészetének keresztény jellegét a pogány irodalmi tradíció folytatása ellenére. A kezdősor is jó példa erre. Phoebus, az augustusi propaganda központi istenalakja helyébe Krisztus kerül, a trójaiak, egy nép helyébe pedig egyetemesen az ember. Az ismétlésnek ez a módja nemcsak mint az ismert kultúrkincs egyes elemeinek az ismétlése jelenik meg, hanem az adott művön belüli ismétlésként is.

bár az egyik csak egy *lapillus*, a másik pedig *silex molaris*. (Ámbátor a malomkőnyi szikla csak a száját és környékét ronesolja szét.)

Létezik tehát a keretek rendszerén kívül még egy rendszer, amely a szöveg, a gondolati kompozíció egységességét hangsúlyozza.

A cselekmény egységességét viszont akkor lehet átlátni, ha észrevesszük, hogy Prudentius, noha ismeri a bűnök elleni folyamatos küzdelem elképzelését, és a nyitó- és záróimában a művet látszólag ebbe az összefüggésbe helyezi, valójában a lélek harcának ideális képét, az ember küzdelmes útját festi meg a tökéletesség eléréséig.¹³ A patrisztikai hagyomány és a *Psychomachia* felfogása közötti ellentmondás nemcsak a történelem-eszkhatológiai jelentésszinten oldódik fel, hanem az egyes ember szintjén is. A harc általában folyamatos, a bűnök újra és újra megkísértik a hívőt, de az eposz szintisza képletet ír le, a harc optimális lefolyását, amikor a lélek kitérők és visszaesések nélkül mind magasabb szintre lépve, végül eléri a tökéletességet. Így válik érthetővé a bűnök végleges elpusztítása.

Az olvasóban azért nem alakulhat ki egy nagy, egy időben zajló csata képe, mert a párharcok valóban egymás után következnek, ahogy az ember fejlődésében előrehalad. Az első bűnök, amelyekkel szembeszáll, könnyen leküzdhetők, de aztán egyre jobban beléivódott, egyre nehezebben felismerhető és legyőzhető bűnöket kell kiirtania magából.

Az első párharc, a Bálványimádás elpusztítása, tulajdonképpen egyszerű választás a pogány vallás és a kereszténység között, ez a *conditio sine qua non*-ja minden későbbi harcnak, csak a kiindulópontja a hívő lélek fejlődésének. Ezért is lehet olyan könnyen, mindössze pár sorban elintézni. Ezután a vágyakkal és indulatokkal való leszámolás következik (*Libido* és *Ira*), ami a tiszta életre áhító ember számára természetes.

A *Superbia* fellépésével kezdődik meg az ember társadalmi életét teljességgel átható bűnök elleni harc, a keresztény kitörési kísérlete a társadalomban élés meghatározottságaiból. A bálványimádás, a testi vágy, a harag és erőszakosság még nyilvánvaló és egyértelmű bűn. A *Superbia* neve és epikus megjelenítése szintén olyan, mint egy főbűné. A beszédéből azonban kiderül, hogy nemcsak ebben a végletes formájában kell elképzelnünk. Amióta az emberiség elhagyta a Paradicsomot, ő uralkodik rajta (224–227), az egyes emberen pedig születésétől fogva. Miért gyűlöli legjobban ellenségeit, a *Mens humilis*-t és, ami itt még fontosabb, a *Spes*-t, *edita cuius / et suspensa ab humo est opulentia divite regno* (202–203), vagyis akinek gazdagsága az égben van, azaz aki az égi, túlvilági gazdagság reménye? Azért gyűlöli őket igazán, mert üres ígéreteikkel tunyává teszik az embereket ezen a világon. A *Superbia* így aztán már nem egyszerűen gőgöt vagy dölyfösséget jelent, hanem mindenféle becsvágyat, törekvést, az előbbrejutás igényét is, ami a tevékenységet általában eredményezi az ember társadalmi életében, tehát a társadalmat fenntartja. A hívőnek, ha a tökéletesség felé törekszik, mindezzel le kell számolnia, nem szabad a világgal törődnie. Az, hogy a költői látomás mindennek csak legkirívóbb, legszélsőségesebb példáját jeleníti meg, nem zavaró, nem is megle-

¹³ Tudomásom szerint az egyetlen, aki a cselekmény menetében az ember fejlődésének képét látja, R. Hanna: „The poem move with a controlled progress — from direct action designed to control the senses vigorously... through a rational control of physic processes to a suprarational concord which accepts God's way automatically.” Ez a kép nem túl plasztikus, és talán túlhangsúlyozza az intellektus fontosságát. R. Hanna: *The Sources and the Art of Prudentius' Psychomachia*. Cl. Philol. 72 (1977) 113.

pő: eposzi világban ennek így kell lennie. A *Psychomachiában* a fellépő bűnök: vezérek, prótagonisták; sereg áll mögöttük, amelyről nem hallunk részleteket. Ez az epikus képe annak, hogy az egyes bűnök csak egy jelenség szélsőséges példajaként jelentik az egészet.

A *Luxuria* esetében nincs konkrét utalás ilyesfajta általánosabb jelentésre. Maga a bűn itt nem tart beszédet. De annak alapján, hogy az eposzban eddig példa nélküli sikereket ér el, átállásra bírva az erények seregének nagy részét, arra következtethetni, hogy ha valaki a *Luxuria* csábításának enged, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy drágakövekkel kirakott aranyos hintón jár. Feltételezzük, hogy ennek a harcnak a megnyerése is valami általánosan elterjedt dologgal való szakítást jelent, azt, hogy az ember többé nem keres örömet olyasmiben, amiben gyakran szokás, jó ételben, italban, szép ruhában, szép tárgyakban. Ez esetben a *Luxuria* csábításainak teljes legyőzése az aszkézis, és ez nem is volna idegen Prudentius korának gondolkodásától.

A *Luxuria* jelentésében sejthető kettősség az *Avaritiánál* teljesen nyilvánvalóan jelenik meg magában a cselekményben is. Mikor saját képében, azaz végletes formájában nem tud sikert elérni, mert a *Ratio* visszaveri támadását, akkor hirtelen átváltozik, az új neve „*Fruqi, parce cui vivere cordi est / et servare suum*” (554–555). Bár ugyanazt teszi, mint korábban, most azt mondja, hogy csak a gyermekeiről gondoskodik. Beszédében, akárcsak a *Superbia*, azt mondja, hogy hatalma mindeddig korlátlan volt az embereken (511–525). Nyilván itt is arról van szó, hogy mérsékeltebb, vagy ezek szerint csak leplezett formájában mindenkit el tud csábítani, mert általánosan elfogadott és látszólag tisztességes viselkedésmódok árca mögött is rejtőzhet súlyos bűn. A léleknek ismét olyasmivel kell szembeszállnia, amit az ember társadalmi életében természetesnek tekint, és ami így aztán mélyen beleivódik.

Hogy a tulajdonképpeni csatában miért ez az utolsó párharc, azt az *Operatio* leírásából tudjuk meg, egy újszövetségi reminiscencia útmutatása alapján:

„*Omne onus ex umeris reiecerat, omnibus ibat
nudata induvis, multo et se fasce levarat,
olim divitiis gravibusque oppressa talentis
libera nunc miserando inopum quos larga benigne
foverat effundens patrium bene prodiga census.
iam loculos ditata fide spectabat inanes
aeternam numerans redituro fenore summam.*” (577–583)

Ez a leírás a gazdag ifjú történetét idézi (Máté 19,16–30; Márk 10,17–31; Lukács 18,18–30).¹⁴ Az ifjú azt kérdezi Jézustól, mit kell még tennie, miután a parancsolatokat mindig megtartotta. „Ha tökéletes akarsz lenni — feleli Jézus —, add el, amid van, az árát oszd szét a szegények között, így kincsed lesz a mennyben. Aztán gyere és kövess engem!” Az ifjú szomorúan távozik, és Jézus a történet végén még azt mondja tanítványainak: „Aki nevemért elhagyja otthonát, testvéreit, nővéreit, apját, anyját, feleségét, gyermekeit vagy a földjét, százannyit kap, s az örök élet lesz az öröksége.” Az *Operatio* olyan tehát, mint egy gazdag ifjú, aki megfogadta Jézus szavait, és most már az égben szerzett kincseit és kamatait számolja. A

¹⁴ Az idézetek Mátét követik.

történetből azonban azt is megtudjuk, hogy ez az utolsó lépés a tökéletesség felé, szükségszerű tehát, hogy az eposzban is az *Avaritia* elleni küzdelem legyen a tökéletességre törekvő ember utolsó harca. A lélek harca a bűnök ellen csak a vagyon szétoztásával, a társadalmi életből való végleges kivonulással érhet véget.

A csatát követő ünnepi felvonulás során azonban kiderül, hogy korai az öröm, még a bűnöktől teljesen megtisztítottra is leselkedik egy további veszély, az eretnekség csapdája: valamely tévtan követőjévé válhat.

A *Haeresis* legyőzése után az erények táborában hangzik el a *Concordia* béke-himnusza. A *pax* itt nemcsak az elért nyugalmat jelenti, hanem — a hexameterben elhelyezhetetlen *caritas* helyett — a szeretet körülírására is szolgál.¹⁵ A szeretet a keresztény erények legnagyobbika, amely azonban mégsem vett részt a csatában. Nem azért, mert a harc tőle már teljesen idegen, vagy mert nem lehet vele egyetlen konkrét bűnt szembeállítani, hanem mert a szeretet a bűnöknél immár győztes lelket tölti el, összefoglalja az erényeket, ő a harc bére: nem egyszerűen a harc hiánya, hanem a kiharcolt összhang.

A harcnak nem az volt ugyan a célja, hogy lehetővé tegye a templom felépítését, de a *Fides* szavai szerint mégis ez ad a harcnak visszamenőleg értelmet (816–819). Az erények gyűlésének leírásából kiderül, hogy az erények a lélek részei: a testben elszórva laknak (740–745). A Bölcsesség templomának falai drágakövekből vannak, és ezek a drágakövek a záróima szavai szerint maguk az erények: „*virtutum gemmas componat sede piata*” (911). Ezek szerint a bűnöktől megtisztult, majd a szeretetig felemelkedett emberben a lélek épül templommá, Krisztus lakhelyévé.¹⁶ Ez a keresztény ember végső tökéletességének állapota.

De hogyan lehet képes egy ember végigjárni a fejlődésnek ezt a tökéletességig vezető útját? Természetesen csakis isteni segítséggel. Arra, hogy Krisztus segít minket a harcban, az eposz szövege több helyen is utal. A praefatio exégétikus része Ábrahám 318 szolgáját az isteni segítség jelképének fejtí meg. A 318 Ambrosius értelmezése szerint a *T*-ből, ami görögül 300 és egyben a kereszt jele, valamint az *IH*-ből áll, ami görögül 18 és egyben Jézus nevének két kezdőbetűje; a szolgák száma tehát azt jelenti, hogy Ábrahám nem népes hadseregével, hanem hitének érdeméből győzött.¹⁷ A szám tehát az isteni segítségen belül Krisztus személyére utal. Ezt hangsúlyozza a nyitó- és záróima is. A harc végén az erények seregei érzik, hogy Krisztus örül a győzelmüknek (640–643). Ünnepi felvonulásukat egy hasonlat összefüggésbe hozza a zsidók ünnepségével a Vörös-tengeren való átkelés után (650–654). A *tertium comparationis* állítólag az éneklés, valójában a szituáció egésze azonos. A két ószövetségi diadal (Ábrahámé a királyok és a zsidóké az egyiptomiak felett) keretbe foglalja a főharcot, és mindkettő tipologikusan jelzi a győzelem egészét. De míg az Ábrahám-történet csak utal az isteni segítség fontosságára, az utóbbi külön hangsúlyozza, hogy a győzelem egyes-egyedül Istennek köszönhető.¹⁸ Maga a párharok hetes száma (a teljesség) esetleg a Szentlélekre utal, bár az isteni segítség a többi jelzés szerint a Háromság második tagjához köthető.

Ezek az utalások csak a cselekmény, az allegorikus főrész körül, előtte és utána bukkannak fel. Van azonban egy olyan elem is, amely a cselekményen belül,

¹⁵ *Gnllka*: i. m. 41 skk.

¹⁶ A *sapientia* a Szentháromság második tagjának, a Fiúnak bevett megnevezése.

¹⁷ *Ambrosius*: De Abraham I. 3,15. (I 287.F.)

¹⁸ *Gnllka*: i. m. 62.

annak szövegében, mindvégig folyamatosan jelzi és tudatosítja az isteni támogatást, mert az ember magától nem tudná a tökéletességig vezető utat végigjárni. Ez az elem a *talio*.

Christian Gnilka kutatási eredményei alapján¹⁹ kijelenthetjük, hogy a *talio*-gondolat a *Psychomachia* allegorikus főrészt teljesen áthatja, szcenikáját döntően befolyásolja.

Gnilka ezzel az interpretáció régi problémáját oldotta meg. A *Psychomachia* olvasóit gyakran lepi meg a haláljelenetek borzalmas részletezése. A szörnyűségek leírása helyenként annyira ijesztő, hogy ez sokak szemében keresztényietlennek hatott, és nem egy esetben vezetett negatív értékítéllehez az egész műről. Mivel szörnyű részletek Prudentius más műveiben is találhatók — leginkább a *Peristephanon*-ban, de említhetjük az aprószentek lemeszárlását is (Cath. XII.109–124) —, komolyan kell venni az olyan elképzeléseket, hogy a költő ebben a tekintetben a Vergilius utáni epikai hagyomány folytatója, vagy hogy esetleg a feltételezett hispaniai karakter nyilatkoznék itt meg, akárcsak Lucanusnál vagy Senecánál. Ők azonban, miként Statius és Silius Italicus sem, nem öncélúan írtak borzalmas részleteket, hanem mindezt mint hangulati elemet eszközként alkalmazták, mégpedig általában azért, hogy a figyelmet művük leglényegesebb gondolati tartalmára irányítsák.²⁰ Prudentiusnál a vértanúk kízzatásának rettenete mutatja meg igazán a keresztény hős bátorságát, hitének erejét, ugyanakkor rávilágít üldözőinek kegyetlenségére. Az aprószentek megölésénél a száanalom felkeltése a cél: az egész leírás a csecsemők kicsinységét és védtelenségét állítja szembe Heródes hóhérainak embertelenségével.

A *Psychomachiában* ellentmondás feszül az erények keresztény jellege és a borzalmas mód között, ahogyan a bűnökkel elbánnak. A *talio*, a büntetés motívuma az, ami megmagyarázza a leszámolás kegyetlenségét.

A kutatás tehát a borzalmas részletek magyarázatát vagy inkább célját keresve jutott el a *talio*-gondolathoz. Nem jutott azonban tovább. Nem tette fel a kérdést, hogy ha a borzalmak a *talio*-princípium megjelenítését és hangsúlyozását szolgálják, mire való a műben a *talio* maga. Ha a kérdést nem tesszük fel, abból az következik, hogy nem szolgál semmire, hanem maga a végcél, hogy a *talio* az eposz világképének gondolati középpontja. A *talio* mint ősi jogalkotási mód, hogy a büntetés azonos legyen az elkövetett bűnnel, a büntetés és a jogrend isteni eredetét hangsúlyozza. Olyan világképnek lehet tehát a középpontja, amelyben az isteni igazságszolgáltatás teljességgel érvényesül. Ez a *Psychomachia* jelentésszintjei közül a történelem-eszkhatológiai, esetleg az egyháztörténeti szinten képzelhető el. Az egyes ember szintjén, ami mind a cím, a praefatio exégétikus része, a nyitó- és záróima szavai szerint, mind az elemzés eredményei alapján a legfontosabb jelentésszintnek fogható föl, ilyen középponti szerepben a *talio* nem értelmezhető. Rá kell tehát kérdezni az eposzban betöltött szerepére. Szerepe pedig az, hogy folyamatosan jelezze és tudatosítsa: az egyes ember isteni segítséggel juthat el, és isteni segítséggel eljuthat a tökéletességig.

Mint látjuk, az eposz cselekményét a lélek harcának allegorikus jelentése teljesen lefedi, teljes és koherens jelentést kaptunk mind az egyes cselekményele-

¹⁹ Gnilka: i. m. 47 skk.

²⁰ M. Fuhrmann: Die Funktion grausiger und ekelhafter Motive in der lateinischen Dichtung. Die nicht mehr schönen Künste. München 1968, 50; 59.

mek, mind a cselekmény egész folyamatának tekintetében. Vajon a másik két jelentésszinten is lehetséges ez?

Egyháztörténeti szinten megfigyelhető valamiféle előrehaladás a múltból az egyház mind aktuálisabb kérdései felé. Az első jelenetben a *Fides* a mártírok jellemző tulajdonságait mutatja fel: becsvágyat, a veszély kihívását; kísérői is mártírok.²¹ Ez az egyház történetének régmúltjába utalja az eseményt. Ellenfele a Régi Istenek Tisztelete. Ha a pogányság a *Psychomachia* írásakor nem szűnt is még meg teljesen, az egyház hegemoniáját már rég nem fenyegette. Julianus tevékenysége és — valószínűleg — már Symmachusé sem volt aktuális kérdés. Az utolsó csatajelenet, az eretnység elleni harc ezzel szemben nagyon is aktuális volt. A testi vágy kérdéseiről már Pál leveleiben szó esik, ellenben a papság és az *Avaritia* viszonya csak jóval később válhatott problematikusná. Az egyháztörténeti szinten tehát a csatajelenetek sorrendjében az időben a múltból a jelen felé haladás általános tendenciája figyelhető meg.

Az erények ünnepi felvonulása a Prudentius korának egyházi liturgiájában szokásos két kórusos éneklést idézi, az éneklést, amely kifejezi és erősíti a gyülekezet egységét. Ennek epikus képe, hogy a menetet a *Concordia* vezeti.²² Így az ünnepségnek *van* jelentése ezen a szinten, és talán az időbeli előrehaladást is folytatja. A templomépítés azonban, úgy tűnik, teljesen új vízió az egyházzal. Nehéz volna feltételezni az egyház mint hadsereg és az egyház mint templom képzetének időbeli egymásutánját, különösen hogy az utóbbi képzet szinte egykorú a kereszténységgel.

Ezen a jelentésszinten tehát a cselekmény legtöbb, sőt talán összes elemének van jelentése, de a cselekmény folyamatának egésze nem ad teljes jelentést, az egyes elemek között legfeljebb a harcok történetében van koherencia.

A történelem-eszkhatológiai végharc jelentésszintjén a párharcok egymásutániséga nem értelmezhető. Itt találhatóbb volna egy nagy, egyidejű ütközet. Az ünnepi menetnek, az erények gyűlésének, a béke-himnuszoknak ezen a szinten nincs különösebb allegorikus jelentése. Ugyanakkor a templomépítés — a templom a János-apokalipszis Új Jeruzsálemével azonos — itt rendkívül szoros kapcsolatban áll a korábbi csatával. Van tehát jelentése ezen a szinten az eposz cselekmény-egészének, de csak hézagos és nem túl részletesen kifejtett, nem túl árnyalt jelentése.

Eredményeinket így foglalhatjuk össze: a *Psychomachia*nak poétikai szempontból igen fontos jellemzője — egyben jelentős poétikai újítása — a különböző jelentésszintek egyidejű jelenléte vagy váltakozása, de a címben jelzett mikrokozmosz jelentésszint, a lélek harcának allegóriája mégiscsak elsődleges. Ezen a szinten a mű szövegének összefüggő és teljes jelentése van. Ezen allegorikus jelentés felől nézve a cselekményvezetés már egyáltalán nem széteső, sőt következetes és lineárisan előrehaladó: a keresztény lélek tökéletességig vezető útját követi végig, hangsúlyozva, hogy ez az út csakis Isten segítségével járható.

²¹ *Gnilka*: i. m. 32.

²² *Gnilka*: Ein Zeugnis doppelchörigen Gesangs bei Prudentius. *Jahrbuch für Antike und Christentum* 30 (1987) 58–73.

NYUGATI TÜRK URALOM KELET-IRÁNBAN (KR. U. 650–750)

A kereskedelem és főleg a selyemkereskedelem fontos szerepet játszott a Kr. u. 6–7. században Közép-Ázsia államainak gazdasági életében. Ezért a selyemutak birtokáért folyó küzdelem nagymértékben meghatározta e korszak megtelepült és nomád népeinek politikai és katonai erőfeszítéseit egyaránt. A Kr. u. 6. század közepe táján a Közép-Ázsián keresztülvezető selyemutak legjelentősebb szakaszait a Tarim-medencéből nyugat felé az Aral-tóig és dél felé Barygaza-Broachig érő elágazásaikkal együtt a Hepthalita Királyság ellenőrizte, és ebből jelentős hasznot húzott. Éppen ebben az időben azonban a Türk Nomád Birodalom formájában hatalmas vetélytársa jelent meg Közép-Ázsiában. A türkök először Kr. u. 545-ben keresték fel a kínai határerődítményeket, hogy termékeiket selyemre cseréljék, de elutasításban részesültek. Később, a *T'ieh-lé* törzsek és a *Juan-juan*-ok fölött aratott győzelmük után azonban céljukat katonai erővel mégis elérték, és a kínai államoktól hatalmas selyemmennyiségeket kaptak. Így Kr. u. 569-től a *Chou* udvar minden évben 100 000 selyemtekercset adott nekik.¹ Ahogy a türkök hatalmas selyemkészleteket halmoztak fel, a selyemkereskedelem fejlesztésére és a selyemutak fölötti ellenőrzés megszerzésére tett erőfeszítéseik egyre agresszívabbak lettek. Minthogy gazdasági érdekeik a Sāsānidákéval sok tekintetben közösek voltak, az utóbbiakkal szövetségben megdöntötték a Hepthalita Királyságot, annak területéből azonban I. Xusrō sāsānida uralkodó ügyes politikai és katonai lépései miatt csak Sogdianét tudták birtokba venni, míg a Sāsānida Irán mint vazallus királyságokat és fejedelemségeket Čagānīyānt, Sindet, Bostot, Ruxxajot, Zābulistānt, Toxaristānt, Turistānt és Balistānt biztosította magának.²

Így tehát a türkök Közép-Ázsiában a selyemút jelentős szakaszainak birtokába jutottak, azonban katonai sikerük ellenére sem ők, sem szogd kereskedőik nem tudták másnak eladni selyemkészleteiket, mint a perzsáknak, akik viszont elutasították, hogy kereskedelmi kapcsolatokat létesítsenek velük. Ekkor a türkök először a bizánciakkal igyekeztek kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni és selyemkészleteiket közvetlenül nekik eladni. Azonban a Sogdianéból kiinduló és az Ustyurt fennsíkon, a Kaszpi-tengertől északra elterülő pusztaságokon keresztül haladó és az Emba, Ural és Volga folyókat keresztező steppei út, amelynek megtevése után még a Fekete-tenger délkeleti partvidékén fekvő bizánci területre kellett eljutni, hogy onnan hajón folytassák az utat Konstantinopolisig, egyrészt túlságosan nehéznek

¹ H. Ecsedy: Trade-and-War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century. *Acta Orient. Hung.* 21 (1968) 131 sk.

² J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. *Acta Ant. Hung.* 17 (1969) 401 és 71. j.

és bonyolultnak bizonyult a nomádok kereskedelmi karavánjai számára, másrészt veszélyes is volt, mert a Kaukázusban húzódó *limes Sasanicus*-on épített erődítményeik segítségével a perzsák a Kaukázustól északra fekvő területet egészen a Kubán-folyó völgyéig ellenőrzésük alatt tartották. Ezért kedvezőtlen tapasztalatok után a türkök katonai erőhöz folyamodtak, Kr. u. 569/570-ben nagyarányú katonai hadműveletet kezdtek a Sāsānida Irán ellen, és elfoglalták a korábbi Hephthalita Királyság területét, amely ebben az időpontban vazallus királyságok és fejedelemségek formájában Iránhoz tartozott. A Sāsānidák nem tudtak a türk támadásnak eredményesen ellenállni, mert Kr. u. 571-ben Bizánccal is kitört a háború. A türkök Irán ellen 569/570-ben vívott háborújának részleteit egyetlen forrás sem őrizte meg, azonban al-'A'sā arab költő egy 575 és 580 között írott költeményéből, amelyben előfordul a *turkun wa Kābulu* „a türkök és Kābul” kifejezés, annyi mindenestre világosan kiderül, hogy a türk hadsereg Kr. u. 570-ben Kābulban tevékenykedett.³

A későbbi történeti események azt bizonyítják, hogy a Hephthalita Királyság utód-fejedelemségei, amelyeket I. Xusrő korábban Iránhoz csatolt, elfogadták a türk fennhatóságot, és ettől kezdve a nyugati türk qayan vazallusai lettek. Így most már megnyílt a selyemút déli szakasza a türkök és a szogd kereskedők számára, akik a selymet India nyugati partvidékének kikötőibe szállították. Annak a hadműveletnek, amelynek során a türk haderő elfoglalta a Krím-félszigeten a bizánci kézben levő Bosporos városát, nyilvánvalóan ugyancsak az volt a célja, hogy megszerezze a steppei selyemút ellenőrzését egészen a Fekete-tengerig.

A korábbi hephthalita területek állandó jellegű katonai megszállása azonban valószínűleg ekkor még nem jött számításba. A türk hadsereg törzsi katonai egységekből állott, következésképpen a türk csapatok állandó állomásoztatása az elfoglalt területeken csak egész törzsi csoportok és állatállományuk áttelepítése által lett volna lehetséges, hogy fenntartásukat, ellátásukat és utánpótlásukat biztosítani tudják. Így azután a hephthalita fejedelemségek mint a nyugati türk qayanok vazallusai tovább is fennmaradtak, és a Xingilek régi hephthalita királyi dinasztiája tovább uralkodott Kābulban és Gandhārában.

A történeti tapasztalatok azonban nem igazolták ennek a politikai megoldásnak a célszerűségét, mivel sem a Sāsānidák nem adták fel igényüket Kelet-Irán birtoklására, sem a hephthaliták nem hagytak fel függetlenségi törekvéseikkel. Így a Pei-shê (c.XCIV.p.4r) szerint mind a perzsák, mind a hephthaliták fellázadtak Ta-t'ou (*Tardu) qayan ellen 581-ben vagy 582-ben.⁴ Néhány évvel később, 588/589-ben ismét háború tört ki a perzsák és a hephthaliták között. A perzsa hadsereg Bahrām Čöbīn parancsnoksága alatt elfoglalta Balhot, átkelt az Amu Daryán és abban az ütközetben, amelyet a hephthaliták segítségére siető türk sereg ellen vívott Transoxániában, Bahrām, a perzsa fővezér egy nyíllövessel megölte Ch'u-lo (*Čor) türk qayant és nagy zsákmányt ejtett.⁵

Bahrām Čöbīn katonai sikereinek azonban nem voltak tartós következményei, mivel a perzsa hadvezér röviddel győzelme után, amelyet a türkök felett

³ J. Harmatta: Byzantinoturcica. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 133, 5. j.

⁴ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris. 50.

⁵ J. Marquart: Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901, 65, és: Wehrot und Arang. Leiden 1938, 138 sk., 141 sk., 153 sk. K. Czeglédy: Bahrām Čöbīn and the Persian Apocalyptic Literature. Acta Orient. Hung. 8 (1958) 24.

aratott, fellázadt IV. Hormizd sāsānida uralkodó ellen. Igaz ugyan, hogy Vistahm, akit II. Xusrō Bahrām legyőzése után Xorāsān helytartójává nevezett ki, fennhatóságának elismerésére kényszerítette Šaug és Pariowk hephthalita uralkodókat, azonban öt később (595-ben vagy 596-ban) Pariowk alattomosan meggyilkoltatta.⁶

Bizonyára az 581 és 596 közötti évek zavaros eseményei érlelték meg a nyugati türk qayanok udvarában azt a döntést, hogy változtassanak a Kelet-Irában még fennálló hephthalita vazallus fejedelemségek rendszerén, és közvetlen türk uralom alá vessék a korábbi Hephthalita Királyság egész területét. E terv megvalósítása bizonyos késedelmet szenvedett az északi és a nyugati türkök közt kitört testvérháború következtében. Shih-kuei (*Jig) qayan hatalomra kerülésével Kr. u. 611-ben azonban a Nyugati Türk Birodalom belső helyzete megszilárdult, és hamarosan kedvező történeti alkalom is adódott Toxaristān és Gandhāra katonai megszállására. A perzsák és a hephthaliták között háború tört ki, és a türk qayan csapatokat küldött az utóbbiaknak, vazallusainak a megsegítésére. A türk hadsereg nagy győzelmet aratott a perzsák felett, és egészen Rayig és Isfahānig nyomult előre. A türkök betörésével kapcsolatban álló két érdekes tárgyi emlékre hívhatjuk fel a figyelmet.

Az egyik a Foroughi Gyűjtemény sāsānida gemmái között található ismeretlen írásos feliratúnak minősített pecsétkő (CII Part IV, Vol. VI. Pl. XXXIII, 20). Valójában a pecsétkő középperzsa és türk rovásírásos felirattal van ellátva. A középperzsa felirat szövege a következő:

1. sor	<i>zyk</i>	„Zig
2.	<i>h̄hn</i>	qayannak
3.	<i>GDH</i>	dicsőség!”

A rovásírásos türk szöveg olvasata és értelmezése a következő:

1. sor	<i>b(a)q (e)š (e)b</i>	„Ügyelj társra, házra,
2.	<i>qiy (ü)k (o)η kü</i>	településre! Jó hírnevet szerezz!”

Felirata alapján ítélve e gemmában szemmel láthatólag Jig qayan adminisztratív pecsétkövével van dolgunk, amelyet a megszállt iráni területek adminisztrációja számára készítettek. A középperzsa feliratot rajta bizonyára szogd írnokok segítségével készítették, mert a *qayan* szó *h̄hn* írásképe szogd orthográfiát tükröz (szogd *γ'γ'n/h'h'n* szemben a középperzsa *h'k'n* írásmóddal). A rovásírásos türk szöveg a helyes uralkodói magatartás normáit vagy követelményeit rögzíti tömör formában.

Irán türk inváziójának másik figyelemre méltó tárgyi emléke egy medaillon,⁷ mely Jig qayant ábrázolja profilban és a következő középperzsa felirattal van ellátva:

1. sor	<i>GDH 'pzw n zy k</i>	„Dicsőség, gyarapodás Zig
2	<i>MLK'n MLK'</i>	királyok királyának!”

⁶ Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabarī übersetzt von Th. Nöldeke. Leyden 1879. 435, 478 sk.

⁷ A medalliont R. Göbl tette közzé: Medaillen des islamischen Mittelalters und ihr Formenkreis. Litterae Numismaticae Vindobonensis 3 (1987) 265 skk., 276 skk., 39. t., 2. kép, a király nevét azonban nem tudta elolvasni, és így az anonimnak gondolt medalliont az iszlám korába helyezte.

E medaillont bizonyára Zig qayan perzsák fölött aratott győzelmének megörökítésére bocsátották ki.

Ezek az érdekes tárgyi emlékek arra mutatnak, hogy a nyugati türk qayan a kelet-iráni területeket véglegesen birodalmához szándékozott csatolni. Jelentős katonai sikereik ellenére sem tudták azonban a türkök tervüket ekkor megvalósítani. Valamilyen ismeretlen okból ugyanis Ĵig qayan visszahívta győzelmesen előnyomuló hadseregét. Így Smbat Bagratuni, az örmény származású perzsa hadvezér ismét legyőzte a magukra maradt hephthalitákat, és párviadalban megölte királyukat is.

Mindez azonban nem akadályozta meg Toxaristān és Gandhāra végleges hozzácsatolását a Nyugati Türk Birodalomhoz néhány évvel később, 625 táján, amikor a Sāsānida Irán háborúba keveredett Bizánccal, ami végül is bukásához vezetett.⁸ Ton Yabγu qayan nyugati türk serege egészen az Indus folyóig hatolt előre, birtokba vette a legfontosabb városokat, és a hephthalita dinasztiákat türk uralkodókkal váltotta fel. Valószínűleg ezt az eseményt örökölte meg az a medaillon, amelyet bizonyára Tardu šad, Toxaristān új türk uralkodója veretett Ton Yabγu qayan tiszteletére a következő szöveggel:

GDH 'pzw't' yyp MLK''n MLK'

„Megnövekedett a dicsősége Ĵeb (Yabγu) királyok királyának!”⁹

A 625 táján a Nyugati Türk Birodalomhoz csatolt területek közül Xuttal és Gandhāra-Kābul önálló királyságok voltak a Hephthalita Birodalom felbomlása után. Kābul-Gandhāra királyai, akik a *xingil* címet viselték, Toxaristān hephthalita királyainak pénzverését folytatták. Pénzfelirataik tanúbizonyságából a következő királyok neveit ismerjük: (II.) Khiṅgila, Purvāditya, Triloka, Naraṇa, (I.) Narendra és (II.) Narendra. A pénzfeliratok kivétel nélkül brāhmī ábécében íródtak, és Khiṅgila kivételével valamennyi király ind nevet visel. Ezek a jelenségek arról tanúskodnak, hogy a Kr. u. 6. század folyamán a hephthalita királyi dinasztia elindesedett. Ugyanez érvényes Xuttal hephthalita fejedelmeinek esetében is, akik pénzeiket a *jayatu Baysāra Khotalaka* „Győzzön Baysāra, Xuttal (ura)!”, *jayatu Baysāra* „Győzzön Baysāra!” és *Śrī Vaysāra* „Őfensége Vaysāra” ind feliratokkal verették.¹⁰

Kāpiša (Kābul) = Gandhāra utolsó hephthalita királyát, II. Narendát egyik pénzén (Cab.d.Méd. lelt. sz. 1974/443) bikafejjel díszített koronával ábrázolták. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a bikafej mint koronadíszítés megjelenik Toxaristān türk yabγuinak pénzein is, e szimbólum használata II. Narendra pénzein nyilvánvalóan a türk fennhatóság elismerését jelenti. A bikafej megjelenése a nyugati türk qayanok uralkodói szimbólumai között valószínűleg azzal függ össze, hogy Tardu qayan felvette a *Buqa* 'Bika' címet, amikor Kr. u. 599-ben egyedüli uralkodója lett az egész Türk Birodalomnak.¹¹

⁸ E háború kapcsolatáról a selyemútért folyó küzdelemmel és a közép-ázsiai eseményekkel *J. Harmatta: The Struggle for the Possession of South Arabia between Aksum and the Sāsānians. IV. Congresso Internazionale di Studi Etiopici* (Roma 10–15 aprile 1972). I. Roma 1974. 95–100.

⁹ *J. Harmatta: La médaille de Ĵeb Šāhānšāh. Studia Iranica* 11 (1982) 167 skk.

¹⁰ *H. Humbach: Baktrische Sprachdenkmäler. I. Wiesbaden 1966. 31, 58.*

¹¹ *E. Chavannes: i. m. 51.*

Kāpiśa-Gandhārával szemben Toxaristān és fővárosa, Balh sokat veszített korábbi jelentőségéből. Bár Balh hephthalita uralkodója a kuşāna eredetű *šāva* 'király' címet viselte (az örmény forrásokban *šaug* < **šāvak*, az arabban *šāba*, a perzsában *šāva*), fiának neve: *Pariowk* (az örményben íráshiba a **Parmowk* alak helyett) vagy *Barmuđa*, *Parmuđa* (az arabban és a perzsában, íráshiba **Barmuka*, **Parmuka* helyett), amely a buddhista *pramukha* címre megy vissza, világosan mutatja, hogy viselője a Balh mellett fekvő nagy buddhista központnak, a *Naubahār*-nak volt a feje, azaz méltósága és hatalma inkább egyházi, mint világi jellegű volt. Az iszlám idejében élő Barmakidák híres családja nyilván a Balh melletti Naubahār pramukháinak a leszármazottja volt.

A türk hódítás után a korábbi Hephthalita Királyság valamennyi fejedelemsége Toxaristān Qunduzban székelő türk yabγujának az uralma alatt állott. A *Chih-fu-yüan-kuei* kínai enciklopédia¹² felsorolja azokat a királyságokat és fejedelemségeket, amelyek Toxaristān türk yabγujának voltak alávetve. Ezek a következők voltak: *Hsieh-yü* (Zābulistān), *Chi-pin* (Kāpiśa-Gandhāra), *Ku-t'u* (Xuttal), *Shih-han-na* (Čaγāniyān), *Chieh-su* (Šūmān), *Shih-ni* (Šiγnān), *I-ta* (Bādγēs), *Hu-mi* (Waxān), *Hu-shih-kien* (Gōzgān), *Fan-yen* (Bāmiyān), *Chiu-yüeh-to-chien* (Kavādiγān), *Pu-t'o-shan* (Badaxšān). Hui-ch'ao kínai zarándok, aki ezekben az országokban Kr. u. 723 és 729 között tett utazást, megerősíti, hogy Gandhāraban, Kāpiśaban és Zābulistānban a király és a hadsereg türk (T'u-chüeh) volt.¹³ Személyes tanúbizonysága világosan bizonyítja türk populáció bevándorlását ezekre a területekre. A kínai források a qarluqok, arab és perzsa történeti adatok pedig a qarluqok és a qalačok betelepődését tanúsítják.¹⁴

Toxaristān és a fennhatósága alatt álló kiskirályságok első türk uralkodója Tardu šad, a nyugati türk Ton Yabγu qayan fia volt. Őt azonban néhány évvel később felesége megmérgezte, és ekkor fia, Īšbara yabγu követte az uralomban, aki a türk uralkodók közül elsőként kezdett pénzt veretni. Éremképe úgy ábrázolja őt, hogy két szárnyal és egy bikafejjel díszített koronát visel. Egyik emissziójának (Cab.d.Méd. lelt. sz. 1970/755) felirata a következő:

előlap	<i>šb'lk' yyp MLK'</i>	„Īšbara Ĵeb (Yabγu) šāh”
hátlap	<i>pnčdh hwspr'</i>	„(veretett) 15. (uralkodási évében), Xusp(ban)”

Ha Īšbara yabγu 630 körül lépett trónra, akkor e pénzt 645-ben Xuspan, Kōhistān egyik városában, tehát Toxaristān nyugati felében készítették. Egy másik emissziót¹⁵ Īšbara 13. uralkodási évében Harēban (Heratban) bocsátottak ki, míg egy harmadikat 20. uralkodási évében Šuburgānban vertek. Ebből arra lehet következtetni, hogy Īšbara uralkodása 650-ig tartott, és legalább három pénzverdéje működ-

¹² E. Chavannes: i. m. 250 skk.

¹³ W. Fuchs: Huei-ch'ao's 慧超 Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien. SPAW Jhg. 1938. Phil.-hist. Kl. Berlin. 444, 447, 448.

¹⁴ V. Minorsky: Hudūd al-'Ālam „The Regions of the World”. Translated and explained by V. Minorsky. London 1937. 347 sk. K. Czeglédy: Zur Geschichte der Hephthaliten. In: From Hecataeus to Al-Huwārizmī. Budapest 1984. 213–217; M. Maróth: Die Xalağ in den arabischen Quellen. In: From Hecataeus to Al-Huwārizmī. Budapest 1984. 269–272.

¹⁵ R. Göbl: Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. III. Wiesbaden 1967. 265/1 és 265/2 emissziók.

dött (Xuspan, Harēban és Šuburgānban) Toxaristān nyugati felében ebben a periódusban. Kr. u. 650 körül azonban a nyugati türkök hatalma lehanyatlott, és birodalmuk szétszakadt részei, legalábbis névleg, a T'ang Birodalom vazallus királyságai és fejedelemségei lettek.

Toxaristān első türk királya, akit a kínai császár erősített meg méltóságában, *A-shih-na Wu-shih-po* volt. Ebben az időben, Kr. u. 653-ban azonban már megkezdődött az arabok előnyomulása Közép-Ázsia felé. Kr. u. 652/653-ban *ad-Dahhāk bn Qais* (al Ahnaf), 'Abd allāh bn 'Āmir elővéd csapatainak parancsnoka már bevette Marv-i rōd-ot, elfoglalta egész Toxaristānt, és megállapodást kötött Balh lakóival kapitulációjuk feltételeiről. 'Alī uralma (Kr. u. 656–661) alatt azonban az arabokat kiszorították Kelet-Iránból (sőt még Nisāpūrból is), és Toxaristān yabyuja Sistānban helyreállította III. Pērōznak, III. Yazdgird fiának az uralmát.¹⁶ Igaz ugyan, hogy Mu'āwiya uralkodása alatt (Kr. u. 661–680) Balhot és Kābult 'Abd arRahmān bn Samura ismét elfoglalta, azonban ez a siker sem volt hosszú életű.

Mindenesetre az arab támadások következtében Toxaristān türk yabyujának a hatalma jelentősen meggyengült. Išbara yabyu uralkodása után, úgy látszik, a Kínával fenntartott kapcsolatok is megszakadtak, mert a tibetiek elfoglalták a Tarim-medencét. Csak Kr. u. 705-ben történt meg ismét, hogy *P'an-tu-ni-li*, Toxaristān királya követséget küldött a kínai udvarba. Ebben az időben Toxaristān yabyuja már Badaxšānban székel, minthogy Balhot és királyságának központi területeit az arabok már elfoglalták. Ennek következtében Šuburgān, Xusp és Herat, amelyek pénzverdei Toxaristān yabyujai számára dolgoztak, elvesztek és pénzverésük megszűnt létezni a Kr. u. 8. század elején.

E tényállásból természetesen következik, hogy az a két emisszió, amely a Toxaristānban uralkodó türk yabyuk pénzverésében Išbara yabyu pénzein kívül ismeretes, csak a 7. század második feléből származhat. Egyikük (Cab.d.Méd. 1965. 1915), amelynek előlapján a *sym yyp MLK'* „Sēm Ĵeb (= Yabyu) šāh”, a hátlapján pedig a *hpt špwlq'n'* „(veretett) 7. (uralkodási évében) Šuburgānban” felirat olvasható, azt bizonyítja, hogy kibocsátása időpontjában Šuburgān még Toxaristān yabyujának a birtokában volt. Ugyanennek az emisszióknak egy másik példány¹⁷ hátlapján Xuspot jelöli meg verdehelyként. Sēm yabyut *Wu-shih-po*-val, Toxaristānnak azzal a királyával azonosíthatjuk, akit már a kínai császár erősített meg méltóságában Kr. u. 653-ban. A kínai *Wu-shih-po* 烏濕波 átírás (feltéve, hogy a kínai *po* 波 írásjel jeltévesztés *mu* 沐 helyett) és északnyugati T'ang *'uo-sé(β)-m(uγ)* hangalakja jól tükrözhet egy idegen **Asēm* nevet. Az *Asēm* ~ *Sēm* név közép-iráni eredetű (vö. középperzsa *asēm* ~ *sēm* 'ezüst', amely a görög ἄσημος szó átvétele. Ha Sēm — *Wu-shih-mu* uralkodási idejét Kr. u. 653-tól számítjuk, akkor 7. uralkodási éve 659/660 lesz, azaz egy évvel még mindig a Mu'āwiya alatt (Kr. u. 661–680) bekövetkezett arab invázió előttre esik.

A Toxaristān felett uralkodó yabyuk harmadik emissziója (Cab. d. Med. 1970. 749),¹⁸ amelynek előlapján a *gwn špr' yyb MLK'* „Gün Išpara Ĵeb (= Yabyu) šāh” felirat olvasható, hátlapján nem jelöli meg sem az uralkodási évet, sem a verdehelyet. Ez a szembeötlő jelenség valószínűleg azokkal a történeti eseményekkel ma-

¹⁶ J. Marquart: i. m. 67 sk. J. Harmatta: Sino-Iranica. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 140 skk. P. Daffinà: La Persia sassanide secondo le fonti cinesi. RSO 57 (1983) 133.

¹⁷ R. Göbl: i. m. 266. emisszió.

¹⁸ R. Göbl: i. m. 267–271. emissziók.

gyarázható, amelyek következtében Toxaristān yabyuja Badaxšānba kényszerült visszavonulni, mivel központi területei és verdehelyei arab uralom alá kerültek. Gün İšpara yabyu után, akinek uralkodása a Kr. u. 7. század utolsó évtizedeire eshetett, Toxaristān yabyujainak pénzverése megszűnt, s egyszersmind országuk elveszítette politikai és katonai jelentőségét.

Szemmel láthatólag a türk *A-shih-na* dinasztia uralma is megszűnt Toxaristānban ebben az időben. *P'an-tu-ni-li* után *Ti-shé*, Čayāniyān királya lett Toxaristān yabyuja 719-ben. A későbbi yabyukat a kínai források csak a T'ang dinasztia udvarába küldött követségeik kapcsán említik, így Kr. u. 729-ben *Ku-tu-lu Tun Ta-tu-t* (Qutluy Ton Tardu), aki segítséget kért az arabok ellen, Kr. u. 749-ben *Shih-li-mang-kia-lo-t*, aki katonai segítséget kért és kapott a tibetiek ellen, és Kr. 758-ban *Wu-na-to-t*, aki személyesen kereste fel a T'ang dinasztia udvarát, és részt vett a lázadó *An Lu-shan* elleni küzdelemben.¹⁹

Kāpiša-Gandhāra

Kāpiša-Gandhāra hephthalita királysága meg tudta őrizni függetlenségét azután is, hogy a Hephthalita Birodalom nyugati területeit először a Sāsānidák, majd később a nyugati türkök elcsatolták. Később a Kr. u. 625-ben bekövetkezett nyugati türk hódítás idején, a Gandhārában uralkodó Xingil-dinasztia utolsó uralkodója, II. Narendra elismerte a nyugati türk Ton Yabyu qayan fennhatóságát, s így megtarthatta trónját. Hsüan-tsang, a híres kínai buddhista zarándok tudósítása szerint azonban Gandhāra királyi dinasztíája már kihalt az ő Kr. u. 630-ban lejártszódó látogatása idején, és az ország Kāpiša uralma alá került.²⁰ Hsüan-tsang elbeszéléséből világosan kiderül, hogy ottani tartózkodása előtt a Xingil-dinasztia uralma már csak Gandhārára korlátozódott, míg Kāpišában egy másik, valószínűleg nyugati türk eredetű király uralkodott, aki csak II. Narendra halála után egyesítette a két királyságot uralma alatt. Egyébként semmi adatunk sincs arra vonatkozólag, hogy Kāpiša Gandhārától már a nyugati türk hódítás előtt elszakadt volna. Nagyon valószínűnek látszik, hogy amikor a nyugati türkök Kr. u. 625 körül az Indus folyóig nyomultak előre, akkor szakították el Kāpišát Gandhārától és bízták rá egy nyugati türk fejedeleme, aki azután Gandhāra királya is lett a Xingil-dinasztia kihalása után.

Valóban, a T'ang-shu szerint Kr. u. 658-ban Kāpiša és Gandhāra királya Ho-hsieh-chih 曷𑖑𑖦𑖫 volt,²¹ akinek a neve (északnyugati T'ang *χḁ-γḁ-tsi* türk **Qaryilačī*) világosan türk eredetre utal. Ho-hsieh-chih először Kāpiša királyságát nyerhette el, majd néhány év múlva, de mindenesetre Kr. u. 630, azaz Hsüan-tsang látogatása előtt II. Narendra utóda lett Gandhārában is, ahol trónra lépését esetleg házassági kapcsolat is megkönnyíthette. Figyelemre méltó, hogy az új türk dinasztia átvette a hephthalita *xingil* királyi címet és a Xingil-dinasztia örökösének tekintette magát.²²

¹⁹ E. Chavannes: i. m. 155–158 és Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris, 95.

²⁰ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. 130.

²¹ E. Chavannes: i. m. 131 és 4. j.

²² J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404–405.

Bár Kāpīsa-Gandhāra új türk királyi dinasztíája nagy hangsúlyt helyezett a hephthalita Xingil-dinasztiával való kontinuitásra, mégis egy új éremtípust kezdett veretni,²³ amely a királyt Īšbara yabyúéhoz hasonló koronával ábrázolta, azzal a különbséggel, hogy a koronát kettő helyett csak egy holdsarló díszítette és a Xingil dinasztia pénzeinek brāhmī feliratát a következő pehlevi felirattal helyettesítette: *nyčky MLK'* „Niza/i/uk király”. Ennek az éremtípusnak a veretése hosszú időn át folyt, és csaknem egy évszázadig tartott (kb. Kr. u. 630-tól kb. Kr. u. 720-ig). Az egymást követő emissziók megtartották ugyanazt az éremképet, de kisebb módosulások a korona alakjában és a fülönfüggő formájában megfigyelhetők, és a felirat fokozatosan deformálódott.²⁴ Ha figyelembe vesszük az éremtípus verésének hosszú periódusát és azt a tényt, hogy Gandhāra türk dinasztíájának első uralkodója a **Qaryilači* nevet viselte, a *nyčky MLK'* olvasatot semmiképpen sem értelmezhetjük szeménynévnek, hanem címet vagy dinasztikus nevet kell látnunk benne. A *nyčky MLK'* olvasatot²⁵ teljes mértékben alátámasztja a *Chih-fu-yuan-kuei* kínai enciklopédia adata, amely szerint *Na-sé*, *Ko-p'i-shih* királya Kr. u. 719-ben követet küldött a kínai udvarba.²⁶ *Ko-p'i-shih* 訶毗施 ókínai *ká-b'ji-sie* kétségtelenül *Kāpīsi* (= Kāpīsa-Gandhāra királyság) nevének kínai átírása, míg *Na-sé* 捺塞 ókínai *ná-sək* a **Nizuk* név feltehető baktriai **Nazuk* változatát tükrözheti. Korábban a *nyčky* olvasatot *Nēzak* tarxān, Badγēs uralkodója nevével azonosították. A paleográfiai és a történeti adatok gondos revíziója azonban kétségtelenül tette, hogy az utóbbi nevet a forrásokban *Tirek*-nek, egy türgis eredetű névnek kell olvasnunk.²⁷

Ha így a korábban feltett kapcsolat *nyčky MLK'* és az állítólagos *Nēzak* tarxān között elesik, kézenfekvő kapcsolatba hozni a *Nizuk*-dinasztiát a nyugati türk *A-hsi-chieh Ni-shu Szü-kin* 阿悉結泥孰侯 (𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚𐰏𐰚 *Āskil Nizük Jigin*) törzs arisztokráciájával. E törzs vezérei és előkelői a *Ni-shu* nevet (**Nizük*, vö. *Ni-shu Mo-ho* šad, *Ni-shu qayan*, *Ni-shu szü-kin*, *Ni-shu ch'o*) viselték. Amikor a nyugati türkök az Indus folyóig terjedő területet meghódították, a korábbi Hephthalita Királyság utódállamainak királyi és fejedelmi rangjait nyilvánvalóan a nyugati türk törzsfők és előkelők között osztották szét. Így kerülhetett az *Āskil Nizük Jigin* törzs arisztokráciájának egyik tagja Kāpīsa királyi székébe. Az *Āskil Nizük Jigin* törzsnév *Nizük* eleme, amely a saka **näjsuka* 'harcos, vitéz' szó (a saka *näjs* 'harcolni' ige származéka) átvétele, vált Kāpīsa-Gandhāra királyainak dinasztikus nevévé, míg családi nevük *Ho-hsieh-chih* (**Qaryilači*) lehetett, azaz az a név, amelyet Kāpīsa-Gandhāra első nyugati türk királya viselt.

Kāpīsa-Gandhāra *Nizuk* dinasztíája Kr. u. 670 körül két ágra különült el. A király és testvére között ellenséges viszony alakult ki, s az utóbbi Sīstān arab kormányzójához menekült, aki megengedte neki, hogy Zābul városában rendezze be székhelyét. Az arabok Sīstānt már 650 táján elfoglalták. Azonban 'Alī alatt mind Sīstānt, mind Xorāsānt elvesztették. Mu'āwiya alatt azután Sīstānt, Toxaristānt és

²³ R. Göbl: i. m. III. 198–205. és 217–224. emissziók.

²⁴ 198. emisszió *nyčky MLK'*, 200. emisszió *yčky MLK'*, 219. emisszió *čky MLK'*, R. Göbl: i. m. III.

²⁵ Ezenkívül a *npyk* és *nypyk* olvasatok is lehetségesek, a *nspky* olvasat azonban paleográfiai szempontból lehetetlen.

²⁶ E. Chavannes: Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris. 40.

²⁷ E. Esin: Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? JAOS 97 (1977) 323 skk.

Kābult ismét elfoglalták egy évtizedre. Ennek ellenére 'Abd arRahman bn Samura arab kormányzó halála (50 H. = 670/671 Kr. u.) után Kābul (Kāpīsa-Gandhāra) királya kiűzte az arabokat országa területeiről. Ugyanakkor elmenekült testvére, Zābul királya elfoglalta Zābulistánt és ar-Ruxxajot. Igaz ugyan, hogy az új arab kormányzó, arRabī bn Ziyād legyőzte őt, azonban valamivel később Sīstān arab alkormányzója, Yazīd bn Ziyād súlyos vereséget szenvedett és elesett a Ganzánál vívott csatában. Ganzā a modern Fazninak felel meg. Ez az esemény világosan Zābul királyságának megerősödésére utal. Uralkodója felvette a *zibil* címet (amelyet korábban helytelenül többek közt *zanbil*-nak, *zunbil*-nak, *rutbil*-nak olvastak), amely a régi hephthalita *zabolo* címre megy vissza, s amelyet Zābul királyai még a Kr. u. 9. században is viseltek.

A nyugati türk *Ho-hsieh-chih* (*Qarγīlači) királyi család Kāpīśában, illetve Zābulban uralkodó két ága között a viszony nem volt békés. A T'ang-shu szerint Zābul (azaz a Qarγīlači család Zābulban uralkodó ága) 711 után kiterjesztette hatalmát Kāpīśa-Gandhārára is. Valószínűleg ez az esemény lehetett az alapja a Kābulban uralkodó Türk Šāhi dinasztia eredetmondájának, amelyet Bīrūnī „India” c. munkájában három évszázaddal később örökített meg. E monda szerint a dinasztia alapítója Barhatakīn volt, aki titkon elrejtőzött egy barlangban, majd mint egy csodálény hirtelen megjelent a nép előtt, s így jutott hatalomra.

Aligha lehet kétséges, hogy Barhatakīn történetében a barlang-motívum a türkök eredetmondájának késői visszhangja. A türkök eredetmondája szerint ugyan is őseik egy barlangban éltek. A történeti valóság azonban más volt. Hui-ch'ao kínai zarándok szerint, aki Gandhārát Kr. u. 723 és 729 között, tehát alig egy évtizeddel az esemény után látogatta meg, „a T'u-chüeh király apja megadta magát *Chi-pin* (Kāpīśa-Gandhāra) királyának népének minden részlegével, katonáival és lovaival együtt. Amikor a T'u-chüeh katonai ereje megerősödött, megölte *Chi-pin* királyát és maga lett az ország ura.”²⁸ Így tehát a hatalom mind Zābulban, mind Kāpīśa-Gandhārában a Qarγīlači királyi család ugyanazon ágának a kezébe került. Valóban, Hui-ch'ao kifejezetten megmondja, hogy Zābul királya az unokaöccse volt Kāpīśa-Gandhāra uralkodójának. A mondai köntös ellenére, amelyben a történetben megjelenik, Barhatakīnnak, az új dinasztia alapítójának történeti személyiségnek kellett lennie. Neve, *Barha*, hiperszanszkritizmus **Baha* helyett, amely viszont a türk *Baya* névalakra megy vissza, míg *takīn* a türk *tegin* cím átírása. A *Baya* név jól ismert a nyugati türkök körében (kínai átírásban *Mo-ho* 莫賀 alakban jelenik meg, északnyugati T'ang alakja *mbāy-yā* volt, amely igen pontosan adja vissza a türk *Baya* alakot) és a *tegin* cím is széleskörűen használatban volt náluk (kínai átírásban *t'ê-ch'in* 特勒 alakban jelenik meg). Így a **Baya tegin* név hiteles lehet a mondai hagyományban.

A kínai tudósításból arra lehet következtetni, hogy *Baya tegin*nek két fia volt: az egyik őt követte Kāpīśa-Gandhāra trónján, a másik pedig Zābulnak lett a királya. A T'ang-shu tudósítása szerint Kāpīśa-Gandhārának Kr. u. 719 és 739 között *Wu-san T'ê-ch'in Shai* volt az uralkodója, s a történeti összefüggés világosan arra mutat, hogy *Baya tegin*nek volt a fia. Nevének kínai átírása 烏散特勒

²⁸ W. Fuchs: i. m. 445. Fuchs figyelmét elkerülte, hogy Hui Ch'ao látogatása idején Wu-san T'ê-chin Shai, nem pedig Barhatakīn volt *Kien-to-lo* (Gandhāra) királya. Kābul Türk Šāhi dinasztiája eredetéről M. A. Stein: *Zur Geschichte der Čāhis von Kābul*. Festgruss an Rudolf von Roth. Stuttgart 1893. 1 skk.

(ókinai *'uo-sân d'ak-g'ien sa±*) az iráni **Horsân Tegin Šāhi* nevet és címet, azonban a kínai szörendet tükrözi s így értelmezése „Horsân Tegin Šāhija” lehetne. A *Horsân* szó a *Xvārāsân* > *Xorāsân* földrajzi név hephthalita fejleményének tekinthető, s az egész kifejezés nyilvánvaló jelentése „Tegin, Xorāsân királya”.

Baya tegin új dinasztiajának hatalomra kerülése tükröződött a pénzverésben is. A Nizuk királyok jellegzetes éremképét új királyi portré váltotta fel. A király a Nizuk dinasztiaétól eltérő új koronát visel, amelyet három holdsarló díszít. Ez visszatérést jelent a hephthalita hagyományokhoz²⁹ és a Toxaristān türk yabyuitól való függetlenség világos kinyilvánítását juttatja kifejezésre. Az első emissziókon a *nyčky MLK'* felirat értelmetlen maradványait még megtartották.³⁰ Később e feliratmaradványoknak már csak dekoratív funkciója volt.³¹ Végül az érméken baktériai abécében írt új felirat jelenik meg: *σπιο βαυο* „Őfelsége a király”.³² Így a király neve látszólag nem jelenik meg a feliratban. Bīrūnī tudósítása szerint azonban Baya tegin hatalomra kerülése után felvette a „Kābul királya (*šāhiya*)” címet. Így az éremfelirat egyszerűen mint „a Šāhi”-t azonosíthatta őt. Baya tegin — a baktériai felirattal ellátott emisszióval talán egyidejűleg — a *śrī šāhi* „Őfelsége a Šāhi (király)” brāhmī felirattal is veretett pénzt.³³

Baya tegint Kr. u. 719-ben fia, Tegin követte a Kāpiša-Gandhāra feletti uralomban. Trónra lépésekor Tegin felvette a nagyhatalmi igényt kifejező *Xorāsân šāh* „Xorāsân királya” címet. Ez szintén visszatérést jelentett a hephthalita hagyományokhoz, minthogy a két legjelentősebb hephthalita király, Lakhana és Jabula, ugyanezt a címet viselte. Tegin šāh folytatta apja pénzverését, amennyiben éremképében megtartotta a holdsarlókkal díszített koronát, azonban a díszítéshez még két szárnyat (a *farn*-ot, a királyi dicsőséget kifejező szimbólumot) is hozzátett, és pénzfelirataiban számításba vette királyságának különböző ethnikai elemeit. Legkorábbi emisszióján kizárólag pehlevi felirat szerepel, amelyet a következőképpen kell olvasnunk és értelmeznünk:

előlap	10 ^h	<i>GDH 'pzw</i>	„A dicsőség növekedett!
	2 ^h	<i>tkyn' bgy</i>	Tegin, a fenséges
		<i>hwtyp</i>	ur,
hátlap		<i>hwł's'n MLK'</i>	Xorāsân királya
	9 ^h	<i>TLYN</i>	második (évében verette)
	2 ^h	<i>z'włst'n</i>	Zāvulistānban.”

Figyelemre méltó jelenség, hogy ezt az emissziót Zāvulistānban verték, ami arra mutat, hogy Kāpiša-Gandhāra és Zābul viszonya ebben az időben barátságos volt. Az emisszió kibocsátásának időpontját Kr. u. 721-re lehet tenni.

A következő emissziót viszont Gandhārában verték. Felirata baktériai, pehlevi és brāhmī abécében baktériai (vagy hephthalita), középperzsa és szanszkrit nyelven íródott. Szövege a következő:

²⁹ *R. Göbl*: i. m. I. 155.

³⁰ *R. Göbl*: i. m. III. 225–231. emissziók.

³¹ *R. Göbl*: i. m. III. 232–234. emissziók.

³² *R. Göbl*: i. m. III. 236–237. emissziók.

³³ *R. Göbl*: i. m. III. 252. emisszió.

előlap	2 ^h	σρι ταγίνο βαυο	„Őfensége Tegin király
hátlap	3 ^h	w'y	Way(hindben)
	9 ^h	TLT'	harmadik (évében verette).
		a tüzoltár két oldalán	
	1)	śrīlā devī	A szépséges királynő,
	2)	Pīnaśrī	Pīnaśrī."

Ennek az emisszióknak különleges sajátossága a királynő nevének feltüntetése. Ez nyilvánvalóan gesztus volt Gandhāra ind lakossága irányában. A királynő ind eredetű volt, és magas társadalmi helyzetet foglalt el az ind társadalomban. Ezt világosan mutatják a „Gilgiti kéziratok” is, amelyekben a király mellett megemlíti a királynő nevét is. Másik különleges vonása ennek az emisszióknak, hogy Way(hind)ben verték, az ókori Udabhāṇḍapurában, Kābul Šāhi királyainak székhelyén. E város neve középind alakjában itt fordul elő első ízben.

Tegin šāh harmadik éremtípusát szintén Gandhārāban verték. A király koronája ezen különbözik a korábbi emisszióknak láthatótól. Felirata csak baktriai írásban és nyelven íródott, és a következőképpen olvasható és értelmezhető:

előlap	2 ^h	ταγίνο υορσανο βαυο	„Tegin, Xorāsān királya
hátlap	2 ^h	χρνο υφδ	(verette) a 494. éra-évben
	10 ^h	πορβαοορο	Puršavurban."

Puršavur az óind *Puruṣapura* városnév középind fejleménye, amely pontosan megegyezik a városnak az arab irodalomban használt *Puršāwar* és *Puršōr* nevével.³⁴ Nem kevésbé figyelemreméltó az emisszió keltezése. A dátumot a Kr. u. 231/232-ben kezdődő késői kušāna-érában³⁵ adták meg, amelynek 494. éve Kr. u. 725/726-nak felel meg, az emissziót tehát ekkor bocsátották ki.

Végül Tegin šāh negyedik éremtípusa az uralkodót ismét új koronával ábrázolja, amelyet három holdsarló vagy tridens, két szárny és egy állatfej díszít. A felirat az előlapon részben baktriai, részben brāhmī, a hátlapon pedig pehlevi ábécében íródott. Szövege a következő:

előlap	baktriai	σρι βαυο	„Őfensége a király”
	brāhmī	śrī hiḍibira kharalaca paramesvara śrī šahi tigina devakāritam	„Őfensége a hiḍibira, a Kharalaca, a legfőbb úr, őfensége Tegin šahi, a felség verette”.
hátlap	pehlevi	(a) tkyn' hwl's'n MLK'	„Tegin, Xorāsān királya
		(b) hpt' hpt't'	verette a 77. éra-évben”.

³⁴ J. Markwart: Wehrot und Arang. Leiden 1938. 109.

³⁵ J. Harmatta: i. m. 425.

Ennek az éremnek a felirata több érdekes problémát vet fel. Ami a keltezést illeti, a 77. év nyilvánvalóan a post-Yazdgird-érára³⁶ vonatkozik, amely Kr. u. 652-ben kezdődött. Így a 77. éra-év Kr. u. 728-nak felel meg. Más természetű problémát jelent a *hiđibira* szó. Ez a türk *ilteber* vagy *elteber* méltóságnévnek lehet az ind átírása, minthogy a cerebrális *đ* fonetikai szempontból alkalmas volt az *l* visszaadására is, amennyiben már a védikus nyelvben *l*-lel váltakozhatott, s az idegen nyelvű átírásokban *l*-lel írták át (vö. pl. szanszkrit *tađāga-* > arab *talāgu*). A török *ilteber* méltóságnévnek *iltber*, *ilber* változatai is vannak, mint ezt többek közt kínai *hsieh-li-fa* 頡利發 átírása is bizonyítja, amelynek északnyugati T'ang *χi(ɿ)-lji-pfvyɿ* alakja világosan **hiliber* türk alakra utal mint forrásra.³⁷ Ugyanennek a türk alakváltozatnak lehet az átírása a brāhmī ABC-ben *hiđibira*.

Az éremfelirat másik problematikus szava *kharalaca*, amelyben bizonyára nevet vagy címet kereshetünk. Valóban, ez a szó a dinasztia **Qarɣilači* alakban rekonstruált családnévvel azonosítható, ha feltesszük, hogy benne *-rɣ-* > *-r-*, illetve *-i-* > *-a-* hangváltozás ment végbe (**Qarɣilači* > **Qaralača*), amire az ótörökből számos példát ismerünk.³⁸

Ez a felismerés rendet teremthet abban a zűrzavarban is, amely mind a kínai forrásokban, mind pedig a tudományos irodalomban Zābulistān kínai *Ko-ta-lo-chih* ~ *Ko-lo-ta-chih* ~ *Ho-ta-lo-chih* névvel kapcsolatban uralkodik. A T'ang-shu szerint Zābulistān neve eredetileg *Ts'ao-chü-cha* (**Jaguda* < *Javula*) volt, 656 és 660 között *Ho-ta-lo-chih* névvel jelölték, majd Wu császárnő *Hsieh-yü* 謝麗-re (északnyugati T'ang *Zi-ivvyɿ* < **Ziβil*) változtatta a nevét. Régi, megrögzött tévedése a tudományos kutatásnak, hogy felületes fonetikai hasonlóság alapján azonosította az idézett névalakokat a *Ruxxaj* névvel, amely az arab földrajzi irodalomban az ókori Arachosia (középperzsa *Raxvad*) neveként használatos. Ez az azonosítás azonban több okból is lehetetlen.

Mindenekelőtt a *Ho-ta-lo-chih* nevet a T'ang udvar csak 656-tól 660-ig használta mint Zābulistān hivatalos nevét. Ezért lehetetlen, hogy a hivatalos *Hsieh-yü* helyett ezt használták volna egy olyan dokumentumban, amelyet a császári kancelláriában Kr. u. 718/719-ben írtak. Azután az arab *Ruxxaj* alakra nincs adatunk a Kr. u. 10. század előtt. Ez az alak a közép-iráni *Raxvad*-ból gutturális asszimiláció útján jött létre, azonban az eredeti iráni alakot Ibn Rusta és Maqdisī még a 10. században is használták. Továbbá az arabban a *g* > *ɟ* hangváltozás még nem ment végbe, mint ezt az arab nevek középperzsa átírásai bizonyítják. Következésképpen a *Ruxxaj* alak az arabban még nem létezhetett a 7. században, amikor a kínai *Ko-ta-lo-chih* név létrejött.

A kínai *Ko/Ho-ta-lo-chih* 葛/曷達羅支 névalakban a szókezdő *ko/ho* 葛/曷 (ókínai *kát/ɣát*) világosan idegen szókezdő **q-ra* utal. A név északnyugati T'ang alakja *káɿ-d'á(ɿ)-lá-tsi* volt, és ha *q—ɣ* > *q—d'* disszimilációval vagy a *hsia* 達 *ta* 退 jelek összetévesztésével számolunk, akkor a kínai *káɿ-d'á(ɿ)-lá-tsi* vagy *káɿ-ya-lá-tsi* alakokat az országnévvé vált türk királyi családnév — *Qarɣalači* — pontos átírásának tekinthetjük. Zābulistān esetében azt az érdekes kínai gyakorlatot figyelhetjük

³⁶ R. Göbl: i. m. I. 144.

³⁷ A türk *elteber* cím és a *hitivira* (ahogy ő a brāhmī *hiđibira* írásképet olvasta) alak hasonlósága nem került el már H. Humbach figyelmét sem, i. m. 60.

³⁸ Vö. pl. *qaruyy* 'karvaly' > *qaruy* és *balıq* 'hal' > *balag*, A. von Gabain: *Altürkische Grammatik*². Leipzig 1950. 49.

meg, hogy egy országot uralkodójának nevére vagy címére neveztek el. Ez a nomád népek nyelvhasználatára vezethető vissza, amely kimutatható a mongolokig. Zābulistān első kínai neve *Ts'ao-chü-cha* < **Jaguda* ~ **Jagula*, a *Javula* királyi cím és név hephthalita változata volt. Azután a nyugati türk *qaryalači* uralomra jutása után az ország neve *Ko-hsia-lo-chih* (**Qaryalači*) lett. Végül a Qaryalači-dinasztia két ágának elkülönülése és Gazniban a Zibil királyság létrejötte után a kínaiak az országot *Hsieh-yü-kuo*-nak, „a *Hsieh-yü* (**Zivil*) országá”-nak nevezték. Ezt a nevet a kínaiak meg is tartották a Kr. u. 8. század folyamán, minthogy Zābulistān valamennyi uralkodója a Zibil királyi címet viselte.

Mindebből természetesen következik, hogy Tegin šāh éremfeliratában a *hiḍibira kharalaca* szavak, csakúgy mint a kínai *Ko-ta-lo-chih hsieh-li-fa* és *Ko-ta-lo-chih t'ê-ch'in* kifejezések jelentése nem „Arachosia elteber-je” és „Arachosia tegin-je”, hanem egyszerűen a királyok családi, illetve dinasztikus nevét (*qaryalači* ~ *Qaralača*) és címeit (*elteber*, illetve *tegin*) jelzik.

Összefoglalva Tegin šāh pénzverésének jellegzetes vonásait megállapíthatjuk, hogy azok híven tükrözik Kāpiša-Gandhāra korabeli történeti helyzetét, gazdag kulturális hagyományait és lakosságának etnikai összetételét. A pénzfeliratokban megjelennek az ország összes jelentősebb nyelvei (baktriai, középperzsa, szanszkrit) és írásbeliségei (pehlevi, baktriai, brāhmī), és tartalmuk egyaránt utal a perzsa, hephthalita, türk és ind királyi ideológia hagyományaira. Ugyanez a művelődési szinkretizmus nyilvánult meg az érememissziók keltezésében. A kibocsátás időpontját uralkodási években, a késői kušāna-érában és a post-Yazdgird-érában tüntették fel. Az első keltezési mód az ország független királyság voltát hangsúlyozta, a második a helyi hagyományokhoz kapcsolódott, amelyek a királyi dinasztiát a késői kušāna-érától megkezdő III. Kaniskára vezették vissza, a harmadik pedig a Sāsānida-dinasztiától való eltávolodást érzékeltette, amely éppen ebben az időben tette utolsó erőfeszítéseit, hogy a Türgiš qaγan segítségével országát visszaszerezze.

Zābulistān

Tegin šāhkal egy időben unokaöccse Zābulistānban uralkodott Kr. u. 720-tól hozzávetőleg Kr. u. 738-ig. Nevét a T'ang-udvarban két különböző alakban jegyezték fel: *Shih-yü* és *Shih-k'ü*; azonban mindkét íráskép a zibil méltóságnév és személynév különböző változatait adja vissza. *Shih-yü* 誓屈 (északnyugati T'ang **Ži-ivvy*) pontosan tükrözi a Zibil ~ *Zivil* alakot, amelyet az arab források is használnak, míg a *Shih-k'ü* 誓屈 írásmód (északnyugati T'ang **Ži-k'ivvy*) egy **Zigil* alakot tükröz, amely a Zibil ~ *Zivil* méltóságnév hephthalita fejleménye.

Zābulistān függetlenségét, jelentőségét és hatalmát ebben a korszakban jól tükrözi pénzverése. Zibil ebben a tekintetben is független volt nagybátyjától, Tegin šāhtól, amennyiben olyan éremképet alakított ki, amely részben sāsānida hagyományokra, részben az arab kormányzók pénzverésére támaszkodott. Olyan jelenség ez, amely híven tükrözi nyugati orientációját, míg indiai kapcsolatait csak egy rövid brāhmī felirat érzékelteti. Pénzeinek felirata a következő:

előlap, pehlevi	1 ^h	<i>yypwl hwtyp</i>	„Žibul király
	11 ^h	<i>GDH</i>	dicsősége
	9 ^h	<i>'pzw</i>	növekedett!”

a peremen körben	1 ^h	<i>PWN ŠM Y yzt'</i>	„Isten nevében!
	3 ^h	<i>yypwł bgy hwtyp</i>	Ĵibul a fenséges király,
	6 ^h	<i>whm'n'n mlt'n</i>	bátor emberek
	9 ^h	<i>MLK'</i>	uralkodója!”
hátlap, pehlevi	1 ^h	<i>pncdh z'wlst'n</i>	„15. évében Zābulistānban (veretett)
	3 ^h	<i>'pl plm'n yzd'n</i>	az istenek parancsára.”
brāhmī	11 ^h	<i>śrī vakhudevaḥ</i>	„Őfensége a felséges király.”

Ĵibul ~ Zibil érememissziói ez ideig 2., 9., 10. és 15. uralkodási éveiből ismeretesek. Nagyon valószínű, hogy nem sokkal 15. uralkodási éve után, amely Kr. u. 735-nek felelt meg, meghalt, mert fia, *Ju-mo-fu-ta* 738-ban lépett trónra.³⁹ Bár az utóbbi neve a kínai átírásban látszólag teljesen különbözik apjától, Zābulistān új királya is a *Ĵibul* nevet vagy címet viselte. A kínai *Ju-mo-fu-ta* 如沒拂達 átírás északnyugati T'ang hangalakja ugyanis *Ĵi-mbu-ufvya-d'ā* volt, s ez világosan egy iráni **Ĵibul Pīrdar* „Idősb Ĵibul” névalakot tükröz, nyilvánvalóan megkülönböztetésül egy „Ifjabb Ĵibul”-tól.

Küzdelem a függetlenségért

Egy évvel később, Kr. u. 739-ben Tegin šāh lemondott Gandhāra trónjáról fia, *Fu-lin-chi-p'o* javára.⁴⁰ Ebben a névben *p'o* 婆 *so* 娑 jeltévesztéssel kell számolnunk, következésképpen helyes névalakja *Fu-lin-chi-so* 拂蒜闌娑 lesz, amelynek északnyugati T'ang *pfvy-lijum-kje-sā* hangalakja könnyen felismerhetővé teszi az új király **Frōm Kēsar* „Róma (= Bizánc) császára” nevét. Ez a név abban a történeti helyzetben arabellenes programot és propagandát jelentett, és Fromo Kēsaro (ez nevének baktriai alakja) a férfikorba lépésekor vehette fel türk szokás szerint *er at*-ként „férfi név”-ként Kr. u. 719-ben, amikor egy bizánci követség ment a kínai császárhoz Toxaristānon keresztül, és tájékoztatta Közép-Ázsia királyságait arról a nagy győzelemről, amelyet a bizánciak arattak Kr. u. 718-ban az arabok felett.⁴¹

Fromo Kēsaro pénzverése inkább a késői Sāsānidákéhoz és az arab helytartókéhoz, mint Tegin šāh éremtípusaihoz kapcsolódik. Pénzeinek feliratai csak baktriai és pehlevi írásban és nyelven készültek. Szövegük a következő:

előlap, pehlevi	11 ^h	1. <i>GDH</i>	„A dicsőség növekedett!”
		2. <i>'p<zwt></i>	
	2 ^h	1. <i>bg</i>	„Őfensége a király”
		2. <i>hwtyp</i>	

³⁹ E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux². Paris. 210. Mint Chavannes megjegyezte, *Shih-yü* (**Zivil*) halála és *Ju-mo-fu-ta* trónra lépése 4-5 évvel korábban is történhetett.

⁴⁰ E. Chavannes: i. m. 132.

⁴¹ J. Harmatta: i. m. 412.

a peremen körben baktriai	φρομο κησαρο βαγο χροαδηο
hátlap, pehlevi	„Fromo Kēsaro, a fenséges király (verette) 6. (évében) Hundban.” ⁴²
10 ^h ŠT'	
2 ^h hundy	

Ez Fromo Kēsaro-nak eddig ismert legkésőbbi emissziója, amelyet Hundban (Udabhāṇḍapurában) vertek.

Zābulistān és Kābul-Gandhāra királyainak pénzverése világosan tanúskodik e két ország gazdasági és politikai erejéről és jelentőségéről. Mindkét királyság képes volt megőrizni ethnikai és kulturális identitását, és sikeresen küzdött függetlenségéért az arab hódítók ellen. Míg az arab uralom Sīstānban, Baḡyēsben, Gōzgānban, Toxaristānban és Transoxaniában, sőt még Sindben is szilárdan megvetette lábát már a 8. század elején, Qutayba Kr. u. 710/711-ben Zābulistān ellen vezetett adóbehajtó expedíciója ellenére ez az ország és Kābul-Gandhāra mint szigetek álltak az arab rablóhadjáratok tengerében. Csak a 8. század vége felé ismerte el legalábbis formálisan mindkét ország al-Mahdī kalifa fennhatóságát, de Kābul valóságos meghódítása nem történt meg a 9. század vége előtt. A 8. század első felében Zābulistān és Kābul még sikeresen küzdöttek az arabok ellen. Egy, a közelmúltban tett felfedezés lehetővé teszi, hogy meglepő bepillantást nyerjünk e korszak eseményeibe. Több arab helytartó pénzein a peremre körben utólag rávert baktriai szöveget sikerült felfedezni,⁴³ amelynek szövegét következőképpen olvashatjuk:

Φρομο Κησαρο βαγο χροαδηο κιδο βο ταζικανο χοργο οδο σαιο βο σαβαγο ατο
ι μο βο γαινδο

„Fromo Kēsaro a fenséges király az, aki legyőzte az arabokat, és adót vetett ki rájuk. Így el is küldték azt.”

Ezek a pénzek az arabok által Fromo Kēsaro-nak fizetett adóként jutottak Gandhārába, ahol peremükre a fenti szöveget verették rá, hogy az arabok felett aratott győzelemről tájékoztassanak. Ez az esemény nyilvánvalóan Fromo Kēsaro uralkodása (Kr. u. 740–746) alatt történt, és lényegesen hozzájárulhatott ahhoz, hogy belőle a későbbi történeti hagyományban a tibeti nemzeti hős *Phrom Ge-sar* formálódott,⁴⁴ akinek alakja napjainkig él a régi Gandhāra területének folklórjában.

Az arab adófizetés emléke megőrződött a tibeti történeti hagyományban is, amely szerint két *Ta-zig* (= arab) király, *La-mer-mu* és *Hab-gdal* készséggel fogadták a tibeti parancsot, pontosan, hiánytalanul fizettek drágaköveikkel és gazdagságukkal.⁴⁵ A két *Ta-zig* király közül *La-mer-mu* Amr bn Muslim, míg *Hab-gdal* Abd allāh bn Umaīya, a 8. század első felében Kelet-Íránban működő arab hadvezér vagy helytartó emlékét őrizhette meg. Ezek az adatok jól illusztrálhatják Gandhāra népének sikeres ellenállását az arab hódítással szemben. A küzdelem azonban nem

⁴² E felfedezés *H. Humbach* érdeme: *New Coins of Fromo Kēsaro*. In: *India and the Ancient World*. Leuven 1987. 81 skk.

⁴³ *Cabinet des Médailles* 1965. 392.

⁴⁴ *J. Harmatta*: i. m. 409 skk.

⁴⁵ *F. W. Thomas*: *Tibetan Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkestan*. I. (London 1935) 273.

itt dőlt el, hanem a messze északon Talasnál, ahol az arabok és a melléjük állt türkök döntő győzelmet arattak a kínai hadsereg felett Kr. u. 751-ben.

A korábbi Hephthalita Királyság legjelentősebb utódállamai, mint Toxaristán, Kāpīša-Gandhāra és Zābulistān mellett több kisebb fejedelemség is figyelemre méltó történeti szerepet játszott az arab hódítás korszakában. Így Baḍyēs ugyan már elég korán meghódolt az araboknak, azonban uralkodója, Tīrek tarxān, egy türki származású energikus személyiség tovább folytatta az elkeseredett küzdelmet az arabok ellen Kr. u. 709-ben bekövetkezett haláláig. Sikereesebb volt Xuttal és Bāmiyān királyságok ellenállása, amelyek jelentősebb katonai erővel rendelkeztek. Xuttal királyai pénzt is verettek, ez az ország e tekintetben a késői hephthalita korba visszanyúló hagyománnyal rendelkezett. Hui Ch'ao kínai buddhista zarándok ottjártakor azonban már Xuttal is elismerte az arab fennhatóságot.

Gandhārától északra a kínai források szerint két kis területű, de stratégiai szempontból nagy jelentőségű állam, Nagy *Po-lü* és Kis *Po-lü* állott fenn. Az ezen a két országon keresztül vezetők utak egyaránt fontosak voltak a T'ang Kína és Tibet számára, és Xorāsān arab meghódításának következményeképpen az Indiát a Tarim-medencével közvetlenül összekötő, nehéz, hegyes terepen haladó selyemút létfontosságúvá vált. A kínai *Po-lü* 李律 (északnyugati T'ang *Bu-lü*) a helyi *Bolor* névalakot tükrözi (amelyet később Bīrūnī is feljegyzett). Ez az óind **Bhauttapura* „a Bhauttā városa” elnevezésre megy vissza, amelyben *Bhauttā*- a tibetiek ethnikai megjelölése a szanszkritban.⁴⁶ A két Bolör állam népessége azonban különböző ethnikai elemekből, tibetiekből, dardokból és burušaskikból állott. Érdemes megjegyezni, hogy *Gilgit* neve a kínai forrásokban ebben a korban fordul elő először. Az egyik kínai szövegben *Nieh-to* 孽多, a másikban pedig *Nieh-ho* 孽和 alakban jelenik meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a *to* 多 jelet nem lehet összetéveszteni a *ho* 和 írással, akkor csak arra gondolhatunk, hogy mindkét névalakból egy-egy jel hiányzik, és így a helyes kínai írásképp *Nieh-ho-to* 孽和多 alakban rekonstruálható. Ennek északnyugati T'ang hangalakja *gi-γ'á-tá* volt, s így eléggé pontos átírása (**Gilgat*) a *Gilgit* névnek.

A Gilgittel kapcsolatban a kínai és a tibeti érdekek közötti ellentét kiéleződése vezetett Kína híres katonai intervenciójához Kr. u. 747-ben. A koreai származású kínai tábornok, Kao Hsien-chih parancsnoksága alatt a kínai csapatok sikerrel keltek át a magas hegységeken át vezető rendkívül nehéz úton, amelynek nehézségei bizonyára meghaladták Hannibal és Suvarov csapatainak megpróbáltatásait az Alpok átkelésénél, és döntő győzelmet aratva a tibetiek felett biztosítani tudták Kína összeköttetését Xorāsānnal és Gandhārával.⁴⁷

A Kr. u. 650-től 750-ig terjedő időszak válságos kor volt Közép-Ázsia történetében. A Sāsānida Irán bukása, a Nyugati és az Északi Türk Birodalmak felbomlása, a Bizánci Birodalom válsága és a T'ang Kína lehanyatlása az egyik oldalon és az Arab Kalifátus és Tibet felemelkedése a másik oldalon világosan korszakalkotó történeti változásokat jeleznek. A régi nagy birodalmak romjain új világ volt keletkezőben, azonban a történeti fejlődés még jó néhány évszázadot igényelt ahhoz, hogy új, kiemelkedő kulturális teljesítményeket tudjon felmutatni.

⁴⁶ E. Chavannes: i. m. 149 sk., J. Markwart: i. m. 103 sk., W. Fuchs: i. m. 452 sk. (Xuttal), 443 (Nagy Bolor), 444 (Kis Bolor).

⁴⁷ Sir Aurel Stein: A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindukush, A. D. 747. Indian Antiquary 52 (1923) 173–177.

A GRÁL-LEGENDA IRÁNI FORRÁSAI

A Grál-legenda a középkori irodalomnak azok közé a témái közé tartozik, amelyek napjainkig újabb és újabb ösztönzéseket adnak irodalmi vagy általában művészi újjáalkotásukra. Így válhatott a Grál legutóbb központi témájává az „Indiana Jones and the Last Crusade” c. filmnek, amely szerint a szent Grált végül is Petrában, a Khaznat al-Faraun-ban találták meg. De a Grál-legenda történeti sorsa a vallás- és irodalomtörténeti kutatást is mindig újabb és újabb erőfeszítésekre készíti eredetének és formálódásának vizsgálatában.

A Grál-legendára vonatkozó tudományos irodalom szilárd megállapításának tekinthető, hogy több, különböző eredetű mondakörből vagy mondai elemből alakult ki.¹ Ezek közül a tulajdonképpeni Grál-legendán kívül a legfontosabb az Artûs királyról szóló mondakör, amelyhez más kelta eredetű mondai vagy mesemotívumok is kapcsolódtak. Ezekből a kelta eredetű mondai elemekből azonban, beleértve a bőségszaru kelta változatait is, a Grál képzete és a hozzákapcsolódó történetek nem magyarázhatók meg. Ezért jó másfélszáz év óta számos kísérlet történt arra, hogy a Grál ideáját legkorábbi és legjelentősebb feldolgozásaiban, Chrestien de Troyes „Li contes del Graal” (vagy „Perceval li Gallois”) és Wolfram von Eschenbach „Parzivâl” c. eposzaiban, a középkori Kelet kultúrájából származtassák.

Erre bizonyos alapot nyújtott az a tény, hogy Wolfram von Eschenbach szerint egyik fő forrása, az állítólagos Kyôt, provençal költő, a Grálra vonatkozó ismereteit egy *Flegetânîs* nevű pogány szerző Toledóban talált arab írásos arab (esetleg perzsa) nyelvű munkájából merítette.² Utóbbi nevében már másfél évszázada a perzsa *fâlâk-dan* 'asztronómus' szót ismerték fel.³ Így a kutatás elsősorban Irán felé fordult, és három irányban is kísérletet tett a Grál-legenda iráni forrásainak meghatározására.

Az első, de eredménytelen irányzat a Grál ideáját iráni, sőt indiai vallások képzetekben, a Hauma- és a Nap- és Hold-kultuszban akarta megtalálni.⁴ Ezek azonban igen távol állnak a Grál-legendától. A másik kutatási irány a Grál-templo-
mot a maga anyagi valóságában Iránban, Šizben, a Taxt-i Suleimānban vélte

¹ Ld. pl. A. Leitzman összefoglalását Wolfram von Eschenbach kiadásában: Wolfram von Eschenbach. Heft 2^a. Tübingen 1955. 91 skk., magyar nyelven pedig Győry János áttekintését: Világirodalmi lexikon. III. Budapest 1975. 716 sk., bibliográfia 719 sk.

² Wolfram von Eschenbach. Parzivâl. IX. 611 skk.

³ Elsőként J. Görres, l. legutóbb W. Hinz: Persisches im „Parzival”. AMI NF 2 (1969) 178 és 3. j.

⁴ L. v. Schröder: Die Wurzeln der Sage vom heiligen Graal. SWAW 166 (1910) 16 sk.

felfedezhetőnek.⁵ Csakhogy a régészeti kutatások nem igazolták ezt a feltevést. A harmadik irányzat a Grál-legenda névanyagát vette vizsgálat alá, s a nevek egy részének iráni eredetét igyekezett bizonyítani.⁶ Az idevágó javaslatok közül elfogadható *Gahmuret* (Parzivál apja) és *Gurzgrî* (Gurnemanz egyik fia) nevének iráni magyarázata. Új, helyesebb iráni magyarázata adható a *Parzivál*, *Kardeiz*, *Lohe-rangrîn*, *Gurnemanz* (Chrestiennél *Gornemant*), *Gáwân* (Chrestiennél *Gauvain*) neveknek. *Anfortas* javasolt iráni magyarázata (< **Amrtāt* 'Halhatatlanság') hangtani okokból elfogadhatatlan, míg *Condvirámûrs* (Parzivál felesége) nevének iráni etimológiája (< **Kondvîr-āmurz* 'Butaságot megbocsátó', Wolframnál Parzival mint „buta hős” jelenik meg, III. 1185 *Parzivál der tumbe*)⁷ hangtani szempontból nem kifogásolható ugyan, de e név nehezen választható el a *Flurdamûrs* és *Surdamûrs* női nevektől, amelyeknek ófrancia eredete és magyarázata (< **Flor d'amors* és **Sor d'amors*) nyilvánvaló.

A Grál-legenda legfontosabb szereplőinek, Parsivalnak és rokonságának iráni eredetű nevei a Grál ideájának iráni eredetét közvetlenül még nem bizonyítják, de azt kétségtelenné teszik, hogy Chrestien de Troyes-én kívül Wolfram még egy olyan másik forrást is használt, amelyben a Grál-legenda elbeszélésében ezek az iráni eredetű nevek szerepeltek. Ahhoz ugyanis nem férhet kétség, hogy ezeket a neveket sem Wolfram von Eschenbach, sem más korabeli európai költő nem találhatta ki. Wolfram ismeretei Iránról annyira gyengék voltak, hogy a *Persidâ* névalakot különválasztotta *Persiâ*-tól és városnévnek fogta fel.⁸ Forrása viszont olyan helynévalakokat tartalmazott, amelyek a korabeli európai irodalomban ismeretlenek voltak és csak keleti forrásból származhattak. Ilyen többek közt India *Tribalibot* neve, a *Tabronit* helynév vagy a *Zazamank* országnév.

Mindezt figyelembe véve nyilvánvalóan fel kell adnunk azt a régi kényelmes elméletet,⁹ amely Wolfram említett hivatkozását Kyotra, a provençal költőre egyszerű misztifikációnak tartotta arra való hivatkozással, hogy ilyen nevű költő a középkori irodalomban teljesen ismeretlen. Kétségtelen azonban, hogy Wolfram egy nem létező, kitalált költőről nem írhatta volna le a „Kyôt der meister wol bekant” sort s nem hivatkozhatott volna annak Chrestien de Troyes „Li contes del Graal”-járól mondott kritikájára, forrásának tehát irodalmi körökben jól ismertnek kellett lennie. Valóban J. Wackernagel már több mint egy évszázada rámutatott arra, hogy Wolfram *Kyôt* névalakja *Guiot de Provins* provençal költő nevének szabályszerű átírása,¹⁰ amely számos példával igazolható (pl. Chrestien *Guingueron* névalakja Wolframnál *Kingrun* formában jelenik meg). *Kyôt der Provançale* tehát egyszerűen *Guiot de Provins* nevének átírása Wolframnál, akiről valóban írhatta azt, hogy „der meister wol bekant”. *Guiot de Provins* a 12. század második felében

⁵ L.-I. Ringbom: Graltempel und Paradies — Beziehungen zwischen Iran und Europa im Mittelalter. Stockholm 1951. Vö. azonban J. Duchesne-Guillemin kritikáját: La religion de l'Iran ancien. Paris 1962. 275 sk.

⁶ F. Suhtscheck: Wolfram v. Eschenbach Pârswalnâmâ-Übersetzung. FuF 7 (1931) 139–140, továbbá Wolfram von Eschenbachs Reimbearbeitung des Pârswalnâmâ. Klio 25 (1932) 50–71, W. Hinz: i. m. AMI NF 2 (1969) 177–181.

⁷ *Condvirámûrs* nevének ez az iráni magyarázata W. Hinz-től származik: i. m. 179.

⁸ Vö. W. Hinz: i. m. 178.

⁹ Így pl. K. Pannier: Parzival. Leipzig é. n. I. 21.

¹⁰ Idézi K. Pannier: i. m. I. 20.

és a 13. század elején élt,¹¹ így kortársa volt Wolframnak. A *Parzivál* befejezéséből az is kiderül, hogy Guiot/Kyôt a Grál-legendát feldolgozó munkáját Chrestien „Li contes del Graal”-ja után írta és kritizálta benne Chrestien elbeszélését, amely szerint Perceval nem térhetett még egyszer vissza a Grál várába.¹² Guiot-nak csak két műve, a *Bible* és az *Armeure du Chevalier* maradt fenn, azonban Grál-eposzáinak tartalma most már Wolfram hivatkozásainak alapján nagy vonásokban rekonstruálhatóvá válik. Guiot valószínűleg a Szentföldön is járt, így nála érthető olyan keleti helynévalakok megjelenése, amelyeket egyébként más forrásokból nem ismerünk, de amelyek nyelvtörténetileg hitelesíthetők.

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy a Grál-legenda eredetének kérdésében tovább juthatunk-e. Wolfram utal arra, hogy a Grál-legenda ősforrása az a pogány munka, amelyet Kyôt/Guiot Toledóban talált, s amely egy a perzsa *Flegetánis* nevet¹³ viselő szerzőtől származik, aki asztronómiai vagy asztrológiai összefüggésben tárgyalta a Grál történetét, őrzőinek sorsát és a keresztényekhez való kerülését, őrzésének etikai értékrendjét. Wolfram elbeszéléséből arra lehet következtetni, hogy a Grál ideáját Kyôt/Guiot Flegetanis művéből vette, a kérdés csak az, hogy utóbbi milyen iráni hagyományból merítette ezt a képzetet.

Erre vonatkozóan a Grál-legenda iráni eredetű nevei adhatnak bizonyos utalást. *Gahmuret* (Parzivál apja) és *Gáwán* (Artús király unokaöccse) nevének iráni forrásai: **Gāhmurt* < *Gēhmurt* és **Gāven* < *Gaēvani*, a *Dādastān-i dēnīg* egyik helyén a lakott földrészt hét halhatatlan uralkodójának névsorában az első és az utolsó helyet foglalják el. A felsorolásban közöttük jelenik meg Kay Xusrō, a Kayanidák dinasztiájának legjelentősebb képviselője. Hasonló szerepet játszik Wolframnál Parzivál, akinek neve annyit jelent, hogy „Perzsa hős” (északnyugati-iráni **Pārsī val* < **Pārsī vard*, az -rd- > -l- hangváltozásra jó párhuzamot nyújt *Mīrdād* > *Mīlād*), azaz nem igazi név, hanem eredetileg mellékneve, jelzője egy hős nevének. Így valószínűnek látszik, hogy Parzivál a Grál-legendában az iráni epikus hagyomány Kay Xusrō alakját képviseli.

A Kayanidák az iráni hagyomány szerint részben pré-zoroasztriánus uralkodók voltak,¹⁴ akiknek neveit és *Kay* címét Pērōztól kezdve a sāsánida királyok is viselték. Így a mitikus Kay Xusrōnak volt egy történeti Kay Xusrō megfelelője is, a híres Xusrō Anōšruvān, s a későbbi epikus hagyományban az egyik bizonyos vonásait könnyen átvihették a másokra. Az iráni vallásos hagyomány szerint¹⁵ a Kayanidák egy csodálatos várban éltek, amelynek hét körfala aranyból, ezüstből, acélból, bronzból, vasból, kristályból és drágakövekből volt, s bennük a táplálék és a források vize az embereket halhatatlanná tette. Ha egy idős ember belépett a vár egyik kapuján, a másikon tizenöt éves ifjúként távozott. Az uralkodó vitézeivel boldogan, dicsőségben, hűségben és kegyességben élt ott, halhatatlan volt, és nem öregedett. E várban őrizték Kay Xusrō csodás erejű tálját, amelyben látni lehetett

¹¹ Guiot-ról l. J. Orr: Les oeuvres de Guiot de Provins. Paris 1915, bevezető tanulmányát.

¹² Parzivál. XVI. 1201–1211.

¹³ Újabban A. M. Mundó (Un possibile diploma visigotico adoperato nel Parzival. Palaeographica diplomatica at archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli. Roma 1979. 3–5) a *Flegetanis* nevet Egica nyugati gót királynak a *Liber iudiciorum*-ban megjelenő *Fl. Egica* névalakjából (*Fl|avii| Egicanis* > *Flegicanis* > *Flegitanis*) kísérelte meg magyarázni. E szellemes kísérlet nehézsége az, hogy Kyôt/Guiot a *Liber iudiciorum*-tól nehezen vehetett volna át a Grálra vonatkozó adatokat.

¹⁴ A. Christensen: Les Kayanides. København 1931.

¹⁵ Bundahišn, ed. Anklesaria. 210, 2–6 sor.

az egész világot, s amelynek csodatevő ereje mindig a tavaszi napéjegyenlőség napján újult meg.¹⁶ A jót és az igazat képviselő Kayanidáknak azonban a turániak személyében veszélyes ellenségeik voltak, akik mágiával építettek maguknak csodás várat, amelyet száz oszlop tartott, s olyan magas volt, mint ezer ember, s éjjel-nappal állandó fény világította meg.¹⁷

E rövid jellemzés alapján sem nehéz felismerni a hasonlóságot a Kayanidák vára, Kangdez és a Grál vára, Montsalvasch valamint a turániak mágikus erősítménye, Diz-i rōyīn (Rézvár) és Klinschor, a varázsló Chastelmarveil-je, a csodatevő Grál és Kay Xusrō csodás erejű tálja között. Az egyezések a két mondai hagyomány között még részletesebben is kidolgozhatók — különösen érdekes a párhuzam a fiatal Parzivál butasága és a fiatal Kay Xusrō színlelt együgyűsége között —, de bizonyára e nélkül sem tévedünk, ha feltesszük, hogy a Grál-legenda lényeges elemei a Kayanidák és a Xusrō-tál történetének irodalmi feldolgozására vezethetők vissza. Fletetānis műve ezt közvetíthette Kyōt/Guiotnak, akitől azután ez az anyag eljutott Wolframhoz.

A Grál-legenda szabad kezelése és nagyszámú változata a középkori irodalomban arra mutat, hogy nem állott mögötte tárgyi vagy kultikus valóság, hogy a Grál vára vagy Klinschor varázskastélya a középkori Franciaországban vagy az Ibérfélszigeten sohasem létezett. A Grál-legenda csak irodalmi témaként formálódott, még ha később egyre inkább vallásos szemlélet hatotta is át. Felvethető azonban az a kérdés, hogy a forrásul szolgáló iráni képzetek mögött nem állott-e valamilyen tárgyi valóság.

Párizsban, a Bibliothèque Nationale-ban őrzik Franciaország egyik legtiszteltebb nemzeti kincsét, az ún. Xusrō-tálat, amely a sāsānida nemesfémművesség legkiemelkedőbb alkotása. Ez egy 30 cm átmérőjű lapos arany tál, amelynek közepét nagy hegyi kristály díszíti, amelyre Xusrō Anōšruvān trónon ülő portréja van rásvésve, körülötte pedig 3 sorban 18-18-18 piros, fehér és zöld drágakövekkel berakott kerek áttörés helyezkedik el. Minthogy a 3 sorban elhelyezett 18-18-18 áttörés 6 körükre tagolja az edény felületét, amelyekhez hetedik felületi egységként a középre beillesztett, Xusrō Anōšruvān portréját tartalmazó hegyi kristály jön hozzá, a tálnak olyan felületi tagolódása jön létre, amely pontosan megfelel a 7 világrészt magában foglaló iráni világképnek.¹⁸ A tál nyilvánvalóan uralkodói szimbólum, amely a hét világrész felett uralkodó király (*haft kišvar xvadāy*)¹⁹ ideáját juttatja kifejezésre. A Saint-Denis-i apátság krónikái szerint a tálat Kopasz Károly karoling uralkodó adományozta az apátságnak 877-ben,²⁰ ennél az időpontnál tehát korábban kerülhetett a Karolingok birtokába.

A tál talpgyűrűjének belső oldalára feliratokat karcoltak be, és pedig 5 pehlevi (középperzsa), 1 hephthalita és 1 arab feliratot.²¹ Ezek segítségével tisztázni lehet a tál történetét.²² Készült Xusrō Anōšruvān számára s a sāsānida šāhān šāhok

¹⁶ Le livre des rois, par Abou 'l Kasim Firdousi. Traduit et commenté par J. Mohl. I–III. Paris 1876. 273–275.

¹⁷ Bundahišn, ed. Anklesaria, 79, 4. sor, 209, 9–10. sor.

¹⁸ J. Harmatta: La coupe de Xusrō et l'origine de la légende du Graal. CR UAI 66 (1992) 87.

¹⁹ A középperzsa cím pontos jelentése „hét világrész ura”.

²⁰ Les Grandes chroniques de France selon que elles sont conservées en l'Église de Saint-Denis en France. Publiées par M. Paulin. III. (Paris 1837) 66.

²¹ J. Harmatta: i. m. 84–86 és Fig. 2.

²² J. Harmatta: i. m. 86–87.

féltett kincsei közé tartozott, amelyet az utolsó sāsānida, III. Yazdgird az arabok elől menekülve is magával vitt keletre, Nišapurba, ahol az Ādur Burzēn Mihr szentélyének ajánlotta fel, de azután mégis magával vitte tovább Mervbe. Tragikus halála után a tál egy hephthalita előkelő, a török nevet viselő *Irk Ār* birtokába jutott, majd Badghēs, a hephthalita fejedelmi központ elfoglalásánál az arabok kezébe és a kalifa kincstárába került.²³ Így küldhette el Harun al-Rašīd kalifa valamelyik követségével Nagy Károlynak ajándékba.

Számos forrás bizonyítja, hogy a késő sāsānida uralkodók rendkívüli érdeklődéssel viseltettek az asztronómia és az asztrológia iránt.²⁴ Xusrō Aparvēz (II. Xusrō) trónját is a világot, a 7 világrészt, az égboltot, a zódiakust ábrázoló szimbólumokból állíttatta össze.²⁵ Ebben a szellemi közegben alakultak ki a Xusrō-tálhoz fűződő képzetek is, amelyek azután a Grál ideájához elvezettek. A Grál-legendának, pontosabban iráni forrásának tehát volt tárgyi háttere, a Xusrō-tál, amely azután Harun al-Rašīd kalifa ajándékaként eljutott Franciaországba. Lehet, hogy erről Flegetānisnak, a Toledóban talált írásmű szerzőjének tudomása volt, legalábbis azok a szavai, amelyek a Grál őrzését most már a kereszténység kötelességévé teszik, erre engednek következtetni. Úgy látszik azonban, hogy a tárgy és a hozzá fűződő legenda az arab hódítással Iránban elszakadt egymástól, s ha különböző utakon mindkettő el is jutott Franciaországba, ott sohasem kerültek többé kapcsolatba egymással.

²³ Ez az esemény 703–704-ben játszódott le.

²⁴ Így többek közt a Kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pābagān, Kedrénos, Ta ‘ālībī és Mas ‘ūdī tudósításai.

²⁵ Firdousi, ed. *Mohl*, VII. 206 sk.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

WESSETZKY VILMOS

A KÖNYVTÁRI ÉS LEVÉLTÁRI INTÉZMÉNY AZ ÓKORI EGYIPTOMBAN*

A művelődés alapvető tényezőjének, az írásnak külső formáját alakító íróanyagot elsősorban a természeti viszonyok határozták meg. Az ősi keleti kultúrák színhelyén: Kínában a selyem, Indiában a bambuszsnád, Mezopotámiában az agyag, Egyiptomban pedig a papiruszsás kínálkozott erre a célra. Az utóbbi egykor széles sásrengetegként borította a Nílus partját, és könnyen előállítható, tartós íróanyagot biztosított. A papiruszsásnak a mocsaras talaj feletti húsos szárát levágták, külső héját lehúzták, a szárát hosszában felvágták, majd szorosan egymás mellé fektetve arra keresztben még egy réteget helyeztek, és a kettőt ragasztóanyag nélkül egybekalapálták. Az elkészült papiruszlapot megszáritották, kisímitották, de a vertikális, illetve horizontális rostszálak láthatók maradtak. Ennek a technikai eljárásnak a következménye volt a *recto*, illetve a *verso* oldal felületének különbözősége.

Egy viszonylag nagyobb egységet képviselő írásműnek zárt formában való megjelenését fedi a könyv elnevezés. Ilyen értelemben nevezhetjük könyvnek a levágott papiruszszárból 20–40 cm magasságú, de az egyes lapokat ragasztással tetszőleges hosszúságra alakítható, általában pecséttel és átkötéssel ellátott papirusztekercset is. A középbirodalomtól kezdve ezen általánossá vált az írásnak az a módja, hogy a vertikális irányú sorok helyett a horizontális külső erezetű horizontális sorokban haladt az írás. Az írat-, illetve levélforma esetében azonban hosszanti irányú írást lehetővé tevő tekercselés helyett a vertikális irányba állított papiruszból levágtak egy megfelelő részt és az írás irányára keresztben álló külső erezetű lapra írtak.

A nagyobb egységet képviselő zárt tekercs, illetve a kisebb levélforma az írat megőrzésének a módját is meghatározta. A „könyv”-tekercset leggyakrabban hengeres vagy edényformájú bőr irattartókban tárolták, de használtak e célra egyszerű cserépkorsókat is. A különféle iratokat, okmányokat általában kisebb farudacsákra ragasztva tárolták. Az írományoknak és megőrzésüknek ez a megkülönböztetése — a történelem folyamán első ízben — a megőrző helyeknek, intézményeknek az elkülönülését is jelentette. A könyvtár, a „könyvek háza” (*pr md3t*), a levéltár az „iratok helyisége” (*jswt n(jw)t š'wt*) vagy az „írományok csarnoka” (*h3 n(jw) zšw*) nevet viselte. A könyvtáros a „könyvek háza írnoke” (*zš pr md3t*), a levéltáros az „írományok csarnokának írnoke” vagy „örzője” (*zš/z3wtj/ h3 n(jw) zšw*), illetve általánosan, egyszerűen „iratörző” (*z3wtj zšw*) néven szerepel.

Az egyiptomi könyvtártörténet problematikus kérdései közé tartozik annak a körülménynek a vizsgálata, hogy az írásszeretnek, az írás éltető erejében való hitnek, az írnokehivatás mindenek fölé helyezésének hazájában — a könyvtáraknak és tisztviselőiknek sokszoros említése és szerepeltetése mellett — az egyiptomi könyvtár régészeti leletei hiányoznak, illetve néhány esetben csak valószínűsíthetők. Az épületek, építménymaradványok hiányának legfőbb okát az építőanyagban kell keresnünk. A könyvtekercsek nagyobb részének elhelyezésére a templomok melléképületei szolgáltak, amelyeket, mint a lakóházak legnagyobb részét, vályogtéglából építettek, és az idők folyamán szinte nyomtalanul eltűntek. A kőből épült templomokban a mindennapi szertartásokhoz szükséges kézikönyvek számára kisebb könyvtár-részlegek szerepelhettek. Egy könyvtárnak a templomon belül való elhelyezésére legfőbb bizonyítékul egy antik forrás szolgál. Diodórosnak (I 47–49) Hekataiosra visszamenő, Osyman-

* Az Ókortudományi Társaság 1993. február 27-én tartott visegrádi konferenciáján elhangzott előadás.

dias síremlékéről szóló leírása pontosan illik (a görögösített uralkodói névalakban szereplő) II. Ramses halotti templomára, és teljes mértékben valószínűsíthető az abban említett könyvtár is. Szentély és könyvtár közvetlen kapcsolatát az edfui Horus-templom előcsarnokának „könyvtár”-feliratú és könyvtárkatalógust tartalmazó fülkéje, továbbá a philaei templom „könyvtár” feliratú (katalógus nélküli) részlege, valamint a Tod és Esna egyiptomi szentélyének falmaradványain fennmaradt könyvtári katalógustöredékek is igazolják.

Az egyiptomi könyvtárnak¹ mint intézménynek vizsgálatában fel kell vetnünk az egyiptomi Élet Háza² működésének a kérdését is. Különböző nézetekben megfogalmazott, mindmáig vitatott jellegének közös vonásaként jellemezhető, hogy egyiptomi értelemben vett, tehát vallási tudományos központ, amelynek tudós papi személyzete a kultikus teendők szolgálatában állt. Ilyen értelemben irodalmi jellegű szerkesztői munkásságuk mellett a jelöltek oktatásával is foglalkoztak. (Az egyiptomi kifejezés: „azoknak irányítása, akik belépnek a titkos helyiségekbe”). Az írásos emléanyagban többszörösen szereplő Élet Házának egyetlen régészeti azonosítását azok az „Élet Háza” hieroglif jegyével ellátott téglák teszik lehetővé, amelyeket IV. Amenophis amarnai székhelyén egy adminisztratív rendeltetésű épület maradványai közt találtak a félszázad előtti ásatások alkalmával. Az Élet Háza több vonatkozású feladatkörében elengedhetetlen volt egy helyben levő könyvtárnak az igénybevétele. Az amarnai Élet Házaként azonosítható épületben (vagy épületrészlegben) talált osztrakonokon szereplő írnoknevek is egy ilyen könyvtár vagy levéltár jelenlétét valószínűsíthetik. Egy-egy ilyen irattár a nagy templomi könyvtáraktól függetlenül működött.

Az egyiptomi levéltár önálló intézményi jellegének legfőbb bizonyítékául Tjaj királyi írnok 19. dinasztiai sírjának ábrázolása³ szolgál, amely „a fáraó iratainak helyét” mutatja be. Az épület bejáratát és az iratszekrényeket tartalmazó belső helyiségeket felülnézetben, az írással foglalkozó írkokok sorait oldalnézetben örökítette meg az ábrázolás. Könyvtáráépületről hasonló ábrázolás nem maradt fenn, annál gyakrabban találkozunk azonban különféle templomi könyvtárak használatának leírásával. Neferhotep fáraó (XIII. dinasztia) is felkeresi a könyvtárat, hogy Atum ősi könyveit tanulmányozhassa.⁴ A saisi dinasztia idején egy sírfelirat⁵ könyvtárosokról beszél, akik járatosak a könyvek kezelésében. A könyvtekercsek megóvása, esetleges sérüléseik kijavítása is a könyvtárosok feladata volt. Ennek a munkának fontosságát a Ptolemaios-kori memphisi főpap sírfelirata⁶ is kiemeli. Djeho (Teos) beszámol arról, hogy papi, oktatói feladata mellett a könyvtár könyveinek kijavítását is ellátta.

Az intézményi könyvtárak mellett léteztek magánkönyvtárak is, amelyek élén a fáraó házi könyvtára állt. Erre kétségtelen bizonyítékul szolgál az a III. Amenophis és felesége, Teje nevével ellátott fajansztáblácska,⁷ amely bizonyos fák leírásával foglalkozó könyvtekercset nevez meg, és nyilván egy könyvszekrény megjelölésére szolgált. Előkelő házak könyvvállományára is következtethetünk az irattartók rendkívül változatos formájából és az írkokok sokféle címéből, amelyek arra mutatnak, hogy az adminisztratív teendők mellett tudományos és irodalmi művek másolásával is foglalkoztak. Ilyen művek sírleltként is előfordulnak.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az egyiptomi könyvtárnak több fajtája is létezett, és hogy kétségtelen a könyvtárnak és a levéltárnak önálló intézményként való működése.

¹ Összefoglaló ismertetése: *Wessetzky V.*: Az óegyiptomi könyvtár. *Antik Tanulmányok* 5 (1958) 149–160. A téma újabb feldolgozása: *G. Burkard*: Bibliotheken im Alten Ägypten. *Bibliothek, Forschung und Praxis* 4 (1980) 79–115.

² Alapvető ismertetése és adatgyűjtés: *A. H. Gardiner*: The house of life. *Journal of Egyptian Archaeology* 24 (1938) 157–179.

³ *Vö. L. Borchardt*: Das Dienstgebäude des Auswärtigen Amtes unter der Ramessiden. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 44 (1907) 59–61.

⁴ *L. M. Pieper*: Die grosse Inschrift des Königs Neferhotep in Abydos. *Mitteilungen der Vorderasiat.-Ägypt. Gesellsch.* 32/2. H. Leipzig 1929.

⁵ Théba, 36. sz. sír.

⁶ *Kunsthistorisches Museum*, 162. sz. sztélé. *Vö. E. A. E. Reymond*: Alexandria und Memphis. *Orientalia* 46 (1977) 1–33.

⁷ *J. Capart*: Les Ex-Libris d'Amenophis III. *Chronique d'Égypte* 10 (1935) 23–25.

EGYIPTOMI *d3, *dn, *g3, *gn

Négy azonos alapjelentésű biliterális egyiptomi gyök kapcsolata adja e vizsgálat tárgyát. Ezek közül ismert a *d3 „kerek” gyök, melynek egy eddig nem tárgyalt származéka lehet az egyiptomi wd3 'ép, sértetlen' szó¹ is; a gyök számos egyiptomi szóból rekonstruálható, vö. d3d3.t 'tanács' (< 'kör'),² d3d3 'fej',³ d3d3w 'fazék',⁴ md3.t 'könyvtekeres',⁵ esetleg md3.t 'nád, szívócső',⁶ valamint a csupán egy helyen előforduló d3j 'fazék'.⁷

A *d3 'kerek' sémi megfelelője a 'kerek' alapjelentésű *gl biliterális gyök.⁸ A protosémi *gl bővített (trilaterális és reduplikált) származékai és az egyiptomi *d3 egyes fejleményei közti kapcsolatra már számos (többek közt hazai) kutató rámutatott, bár az egyiptomi oldalról történt megközelítésekben többnyire egy-egy kiemelt szó megfelelőit vizsgálták, és ritkábban utaltak több származék azonos eredetére.⁹ Ilyen az 'edény' jelentésű származékok esete. A *gl 'kerek' gyökre vezethető vissza a protosémi *gull- 'edény' alapszó is, vö. akkád gull- 'tál',¹⁰ héber gull- 'csésze',¹¹ arab ġull-at- 'kosár, (sportban) súlygolyó, bomba'.¹² Az egyiptomiban a biliterális gyök teljes reduplikálásával keletkezett a 'fazék' jelentésű megfelelő.

Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a szintén ismert egyiptomi *qd 'kerek' gyök esetében is, mely számos qd hangalakú szó kördeterminatívumán kívül a következő származékokból rekonstruálható: qd

¹ Wb I 399–401.

² Wb V 528–529. A „tanács” < „kör” jelentésfejlődésre l. *Cohen* 1947, 213. §; *Ember* 1930, 24. §a2; *D'jakonov* 1965, 50; *Vergote* 1945, 146: no. 13. A szóhoz gyakran kördeterminatívum járul.

³ Wb V 530–531. A 'kör' alapjelentéssel való kapcsolatára l. *Ember* 1930, 24. §a2 és *Cohen* 1947, 212. §. A *d3 gyökre l. még *Kákossy L.* 1979, 33.

⁴ Wb V 532.

⁵ Wb II 187–188.

⁶ Wb II 187, 3. Vö. még akkád gill- 'nád' (AHW 288).

⁷ Berlin 12635 sz. hieratikus osztrakon, vö. *Černý* 1976, 311. A d3j alak bizonyára a d3d3w 'fazék' késői ejtését tükrözi, vö. kopt (S) ⲁⲟ 'pohár' (*Westendorf* 1977, 413).

⁸ A *gl 'kerek' biliterális gyök rekonstruálására bővített származékaiból l. *Frajzyngier* 1979, 6; *Gray* 1933, 126: no. 18; *Conti* 1980, 69–71; *Zaborski* 1971, 62–63: no. 55; *Kaye-Daniels* 1992, 442.

⁹ Az egyiptomi d3d3 'fej' ~ protosémi *gulgul-(t)- 'koponya' megfelelésre l. *Cohen* 1947, 212. §; *Ember* 1930, 24. §a2; *Calice* 1936, 107. §; *Conti* 1980, 69, 4. j.; *Ember* 1911, 88, 91; *Vycichl* 1934, 63; *Hodge* 1990, 647 (ő a sémi *gll 'kerek' gyököt adja meg párhuzamként); *Vergote* 1945, 131: no. 29; az egyéb afroázsiai megfelelőkre vö. még *Greenberg* 1963, 57–58: no. 36. Az egyiptomi d3d3.t 'tanács' ~ protosémi *gVlgVl- 'kör' kapcsolatra l. *Cohen* 1947, 213. §; *Calice* 1936, 459. §; *D'jakonov* 1965, 50 (az egyiptomi alakot *girgír-t-/gurgur-t- formában rekonstruálja); *Vergote* 1945, 146: no. 13; *Conti* 1980, 69, 4. j. A md3.t 'könyvtekeres' ~ sémi *gll 'feltekerni, görgetni, körbe mozgatni' és *ma-gil-t- 'tekeres' párhuzamra l. *Calice* 1936, 419. §; *Vergote* 1945, 130: no. 14; *Ember* 1930, 3. §c13; *Vycichl* 1934, 63.

¹⁰ AHW 297.

¹¹ *Majzel* 1983, 162; vö. még ugariti gl 'serleg' (*Gordon* 1955, 251: no. 403).

¹² *Baranov* 1989, 132.

'fazekaskorongon fazekat formálni',¹³ qd 'fazék',¹⁴ (j)qdw 'fazekas, építő',¹⁵ qd 'körbejárni'¹⁶ és qd 'környék'.¹⁷ Ez a gyök más afroázsiai nyelvekben is létezett hasonló jelentésű származékokkal, pl. sémi *qdr 'fazekat korongon készíteni' (vö. arab qidr- és qidr-at- 'korsó');¹⁸ núb kadā 'kosár', gede 'kör, golyó' és kodē 'körbemenet'.¹⁹ Az egyiptomi d3d3 'fej' ~ protosémi *gulgul-(t)- 'koponya' reduplikációjához hasonlóan a protosémi *qadqad- 'fej' (vö. akkád qaqqad- 'ua.',²⁰ ugariti qdqd 'fej'²¹) a *qd 'kerek' biliterális gyök teljes reduplikálásával jött létre.

Érdemes volt áttekinteni az egyiptomi *d3 és *qd 'kerek' gyökök származékait és megfelelőit, melyeknek fényében lesz hasznos az alábbiakat megvizsgálni. Az egyiptomi *d3 'kerek' gyök mellett kimutatható még három azonos alapjelentésű variáns, melyekre még nem figyeltek fel. Ilyen a *dn gyök, ami szintén a sémi *gl 'kerek' megfelelője, vö. dnn.t 'koponya',²² dnj.t 'nagyobb korsófajta',²³ dn-jb 'edény'.²⁴ A *d3 ~ *dn alternációban a közismert egyiptomi 3 ~ n váltakozás (vö. d3g ~ dng 'törpe', g3f ~ gnf 'visszaautásítani', fg3 ~ fgn 'üriteni, székelni' stb.) jelentkezik, amire kielégítő magyarázat még nem született.²⁵

A *d3 történetét még érdekesebbé teszi, hogy a *d3 és *dn mellett léteznek az eredeti, nem palatalizált velárist megőrző változatok is az egyiptomi nyelvben: a *g3 és *gn gyökök azonos alapjelentéssel, vö. g3j 'csésze, tálka',²⁶ g3w.t 'köteg, csomó' (< 'feltekert', maga a g3w hieroglifa is egy feltekert köteget ábrázol, vö. sémi *gll 'feltekerni'),²⁷ *g3 'kerek korsóalátét';²⁸ gn 'alátét rituális edény számára',²⁹ gn.t 'edény (bor számára)',³⁰ gnng.t 'edény (tej számára)',³¹ 'gn 'karika',³² gn.t 'írásos emlék' (Pyr.) és gn.wt '(királyi) évkönyvek' (< 'tekeres').³³

Nemcsak a piramisszövegek nyelvén, hanem később is kimutathatók egyes bi- és trilaterális gyökök velárist, illetve palatálist (k, g — t, d) tartalmazó származékai.³⁴ Ez a jelenség figyelhető meg a

¹³ Faulkner 1962, 281 és Wb V 72, 8.

¹⁴ Faulkner 1962, 281 és Wb V 72, 7.

¹⁵ Wb V 74–75.

¹⁶ Faulkner 1962, 282.

¹⁷ Wb V 78, 10.

¹⁸ Baranov 1989, 624. Az egyiptomi qd 'fazék' sémi megfelelőire l. Calice 1936, 874. §; Cohen 1947, 226. §; Ember 1930, 26. §a20; Ember 1912, 88.

¹⁹ Abel 1933–1934, 304 és Zyhlarz 1934–1935, 173.

²⁰ AHW 899–900, egy alkalommal előfordul a qadqadu alak is. Hasonló asszimilációra és reduplikációra vö. akkád kakkab- 'csillag' < *kakkab-, l. Diakonoff 1970, 463.

²¹ Gordon 1955, 318: no. 1663.

²² Faulkner 1962, 322 és Wb V 576.

²³ Wb V 575, 11.

²⁴ Wb V 575, 3.

²⁵ L. Watson 1980, 41–54 és Westendorf 1962, 11–12. A középső és végső helyzetben levő afroázsiai *-l/-l# fonéma 3, illetve n reflexeire az egyiptomiban l. D'jakonov 1965, 24, 25, 8. j.; D'jakonov et al. 1987, 28; Majzel' 1983, 114; Bomhard 1988, 61–62; hasonló sémi–egyiptomi hangmegfelelésre l. Ember 1930, 3. §c és 11. §b; Hodge 1976, 8.

²⁶ Wb V 150.

²⁷ Wb V 153, 3; Gardiner 1927, 510: no. V 32 (Gardiner kissé másként határozza meg a g3w hieroglifát, mint Erman és Grapow).

²⁸ A szó a g jelölésére szolgáló hieroglifa (kerek korsóalátét, számos 'fazék' jelentésű szó determinatívuma) alapján rekonstruálható, vö. Wb V 149, 1 és Gardiner 1927, 513; no. W 11–13. Az eredeti *g3 hangalakhoz vö. q jel < q3(3) 'domb, halom', l. Gardiner 1927, 478: no. N 29; Zeidler 1984, 42, 13. j.

²⁹ Faulkner 1962, 290 és Wb V 174, 5–6.

³⁰ Wb V 173, 2.

³¹ Wb V 177, 11.

³² Wb I 236, 5–6. Az ^c-prefixumra az egyiptomiban l. Thausing 1941, 22–24; a sémi nyelvekben Moscati 1947, 127.

³³ Wb V 173, 5–15. A szavak 'tekeres' alapjelentésére és a sémi *gll 'feltekerni' gyökkel való kapcsolatára csupán Calice 1936, 885. § figyelt fel.

³⁴ Pl.: nk.t 'béklyó' (Újbírodalom, Wb II 348, 2) ~ ntt 'béklyó' (a Pyr. óta, Wb II 367, 9) < *nk 'megbéklyózni'; kff, var. kf3 'folyni' (orvosi és újbírodalmi varázsszövegek, Faulkner 1962, 285) ~ tf

*d3, *dn és *g3, *gn gyökök esetében is. Az eredeti (afroázsiai) veláris az egyiptomi nyelvben a rákövetkező magánhangzó (az i és esetleg az u) hatására válhatott palatálissá.³⁵

Így magyarázható az egyiptomi *d3, *dn, *g3, *gn variáns gyökök egyidejű létezése, melyeknek közös eredetére még nem figyeltek fel az irodalomban. Ehhez hasznos volt felidézni bevezetőül az egyiptomi *d3 gyök történetének ismert részeit is, melyekből már oly sok egyiptológus kapott ízelítőt Wessetzky tanár úr óráin.³⁶

IRODALOM

- Abel 1933–1934 = Abel, H.: Nubisch-ägyptisches Sprachgut.-Zeitschrift für Eingeborene Sprachen 24 (1933–1934) 303–306.
- AHW = von Soden, W.: Akkadisches Handwörterbuch. Band I–III. Wiesbaden 1965–1981.
- Baranov 1989 = Baranov, H. K.: Arabsko-russkij slovar'.⁷ Moskva 1989.
- Bomhard 1988 = Bomhard, A. R.: Rekonstrukcija prasemitskoj sistemy soglasnyh = Voprosy Jazykoznanija 5 (1988) 50–65.
- Calice 1936 = Calice, Fr.: Grundlagen der ägyptisch-semitischen Wortvergleichung. Eine kritische Diskussion der bisherigen Vergleichsmaterials. Wien 1936.
- Černý 1976 = Černý, J.: Coptic Etymological Dictionary. Cambridge 1976.
- Cohen 1947 = Cohen, M.: Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique. Paris 1947.
- Conti 1980 = Conti, G.: Studi sul Bilingualismo in Semitico e in Egiziano. 1. Il Tema Verbale N1212. Firenze 1980.
- Diakonoff 1970 = Diakonoff, I. M.: Problems of Root Structure in Proto-Semitic = ArOr 38 (1970) 453–480.
- Diakonoff 1984 = Diakonoff, I. M.: Letter to the Conference = Bynon, J. (ed.): Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics. Papers of the 3rd Intern. Hamito-Semitic Congress. Amsterdam/Philadelphia 1984.
- Diakonoff 1988 = Diakonoff, I. M.: Afrasian Languages. Moscow 1988.
- D'jakonov 1965 = D'jakonov, I. M.: Semitohamitskie jazyki. Opyt klassifikacii. Moskva 1965.
- D'jakonov et al. 1987 = D'jakonov, I. M.–Militarjov, A. Ju.–Porhomovskij, V. Ja.–Stolbova, O. V.: Obščefrazijskaja fonologičeskaja sistema = Porhomovskij, V. Ja. (ed.): Afrikanское istoričeskoe jazykoznanie. Problemy rekonstrukcii. Moskva 1987.
- Ember 1911 = Ember, A.: Semito-Egyptian Sound Changes = ZÄS 49 (1911) 87–92.
- Ember 1912 = Ember, A.: Notes on the Relation of Egyptian and Semitic = ZÄS 50 (1912) 86–90.
- Ember 1930 = Ember, A.: Egypto-Semitic Studies. Leipzig 1930.
- Faulkner 1962 = Faulkner, R. O.: A Concise Dictionary of Middle Egyptian. Oxford 1962.
- Frajzyngier 1979 = Frajzyngier, Z.: Notes on the R₁R₂R₂ Stems in Semitic = Journal of Semitic Studies 24 (1979) 1–12.
- Gardiner 1927 = Gardiner, A. H.: Egyptian Grammar.¹ Oxford 1927.
- Gordon 1955 = Gordon, C. H.: Ugaritic Manual. Roma 1955.
- Gray 1933 = Gray, L. H.: Notes étymologiques sur les „verbes faibles” en hébreu biblique = ArOr 5 (1933) 124–130.
- Greenberg 1963 = Greenberg, J. H.: The Languages of Africa = Internat. Journal of American Linguistics 29 (1963) 1–171.
- Hodge 1976 = Hodge, C. T.: An Egypto-Semitic Comparison = Folia Orientalia 17 (1976) 5–28.
- Hodge 1990 = Hodge, C. T.: The Role of Egyptian within Afroasiatic = Baldi, Ph. (ed.): Linguistic Change and Reconstruction Methodology. Berlin/New York 1990. pp. 639–659.

(folyadékkal kapcsolatos szó, Pyr. egy varázsszövege, Wb V 366, 11) < *kf 'folyni'; g3f 'sütni' (Újbírodalom, Wb V 155, 4), g3fg3f 'süteményfajta' (Újbírodalom, Wb V 155, 6) ~ d3f 'égetni, melegíteni, főzni' (az orvosi szövegek óta, Wb V 522, 8), d3fd3f 'égetni' (görög-római kor, Wb V 523, 2) < *g3f 'égetni'. A jelenségre vö. Westendorf 1962, 44: 69. §4, 70. §c.

³⁵ L. D'jakonov 1965, 24, 25, 11. j.; Diakonoff 1988, 39; Majzel' 1983, 114 és 117, 11. és 14. j. (a táblázatot Militarjov állította össze); Diakonoff 1984, 7, 14. j.; D'jakonov et al. 1987, 26.

³⁶ Wessetzky V., Antik Tanulmányok 5 (1958) 13–15.

- Kákossy L.* 1979 = *Kákossy L.*: Ré fiai. Bp. 1979.
- Kaye-Daniels* 1992 = *Kaye, A. S.-Daniels, P. T.*: Comparative Afroasiatic and General Genetic Linguistics = *Word* 43 (1992) 429-458.
- Majzel'* 1983 = *Majzel', S. S.*: Puti razvitija kornevogo fonda semitskih jazykov. Moskva 1983.
- Moscatti* 1947 = *Moscatti, S.*: Il Biconsonantismo nelle Lingue Semitiche = *Biblica* 28 (1947) 113-135.
- Thausing* 1941 = *Thausing, G.*: Ägyptische Confixe und die ägyptische Verbalkonstruktion = *WZKM* 68 (1941) 5-34.
- Vergote* 1945 = *Vergote, J.*: Phonétique historique de l'égyptien. Paris 1945.
- Vycichl* 1934 = *Vycichl, W.*: Hausa und Ägyptisch. Ein Beitrag zur historischen Hamistik = *Mitteilungen des Seminars für orient. Sprachen an der Universität Berlin* 37 (1934) 36-116.
- Watson* 1980 = *Watson, P. J.*: The Interchange of 3 with n in Ancient Egyptian = *GM* 37 (1980) 41-57.
- Wb* = *Erman, A.-Grapow, H.*: Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. Band I-V.² Berlin 1957-1971.
- Westendorf* 1962 = *Westendorf, W.*: Grundriss der Medizin der alten Ägypter. Band VIII. Berlin 1962.
- Westendorf* 1977 = *Westendorf, W.*: Koptisches Handwörterbuch. Heidelberg 1977.
- Zaborski* 1971 = *Zaborski, A.*: Biconsonantal Verbal Roots in Semitic = *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Językoznawcze* 35 (1971) 51-98.
- Zeidler* 1984 = *Zeidler, J.*: Nochmals zur Etymologie der Handhieroglyphe = *GM* 72 (1984) 39-47.
- Zyhlarz* 1934-1935 = *Zyhlarz, E.*: Die Sprachreste der unteräthiopischen Nachbarn Altägyptens = *Zeitschrift für Eingeborene Sprachen* 25 (1934-1935) 161-188 és 241-261.

A CATALEPTON EGY MOTÍVUMÁNAK TOVÁBBÉLÉSÉHEZ

Vannak, akik szerint az Appendix Vergiliana Cataleptonából nem bizonyítható egyetlen darab vergiliusi eredete sem. Az ő figyelmükbe ajánljuk az alábbi párhuzamokat.

A Catalepton VIII. darabja így kezdődik: *Villula, quae Sironis eras, et pauper agelle...*¹

A szerző nyilván ismerte Catullust (vö. Cat. 26.1 *Furi, villula nostra...*), őt viszont a szatíraíró Horatius ismerte (vö. Serm. I 6,71): *causa fuit pater his, qui macro pauper agello...*² Mindkettőjüket ismerte Ovidius, vö. Fasti V 499: *Forte senex Hyrieus angusti cultor agelli*, illetve V 515 *ut rediit animus, cultorem pauperis agri...*

Ovidius a motívumot a horatiusi ódaköltészet csúcsának, a római ódáknak (C. III 2,1) egy motívumával bővíti: *Angustam amice pauperiem pati...* Lényeges motívumról van tehát szó: lényegiségét Horatius és Vergilius költői találkozása adja. Horatius ugyanis éppen abban a szatírában imitálja a Catalepton-helyet, amelyben Vergilius a Maecenas-körbe bevezető barátként személyesen is szerepel. S végül az idézett hely közvetlen előzménye (Serm. I 6,70): *et vivo carus amicis*.

A fenti gondolatmenet szerintünk bizonyítja, hogy a kérdéses Catalepton-darab Vergilius műve.

¹ Folytatása (*verum illi domino tu quoque divitiae*) tanúskodik arról, hogy az epikureus *parva casa*-motívum jellemző előfordulásával van dolgunk, vö. ACD 16 (1980) 37 skk. Seirón ismert epikureus, s a „kicsiny ház” emlegetése az adott névvel az ugyancsak arra a vidékre lokalizálható Philodémos Piso-meghívását is idézi. Nem valamely kései hamisító tájékozottságát mutatja, annál jóval többet. Vergilius és Seirón kapcsolatához vö. még ACD 21 (1985) 101 skk.

² A hely átvétel-jellegű: a *pauper* mellett kissé erőltetett az abl. *limitationis*; a *macro* pedig szinte töltelékszó.

OMNIS HVMANITAS

Richard Reitzenstein alapvető monográfiájának¹ megjelenése óta számosan foglalkoztak az antik — jelesül a római — *humanitas* fogalmával általában,² illetőleg a római irodalom egy-egy nagyobb időszakának idevágó problémáival,³ továbbá egyes római szerzők, elsősorban Cicero⁴ és mások⁵ műveivel az adott összefüggésben.

Már Reitzenstein utalt rá, hogy Cicero és Varro után a *humanitas* fogalom társadalmi talajából, eredeti összefüggéséből kiszakadva árnyékszerűen élt csak tovább,⁶ azaz elvesztette addigi intellektuális, etikai és kulturális tartalmát, s általában gyakorlatiasabb, prózaibb jelentésben fordul elő. Így sajátos összefüggésben szerepel a *humanitas* szó két császárkori feliraton.

I. Az egykori latiumi Ficulea⁷ környékén került elő az alábbi felirat, egy fürdőnek — ahogy ma mondanánk — reklám-hirdetménye:

IN [HIS] · PRAEDIS · AVRE
LIAE · FAVSTINIANAE
BALINEVS · LAVAT · MO
RE · VRBICO · ET · OMNIS
HVMANITAS · PRAESTA
TVR⁸

¹ Werden und Wesen der Humanität im Altertum. Strassburg 1907.

² J. Heinemann: RE Suppl. V „Humanitas” 282–310; R. Harder: Nachträgliches zu *humanitas*. Herm. 69 (1934) 64–74. (= Kleine Schriften. München 1960, 401–412); H. Ruediger: Wesen und Wandlung des Humanismus. Hamburg 1936; F. Wehrli: Vom antiken Humanitas-Begriff. Zürich 1939; F. Arnaldi: *Humanitas „Romana”*. 1941; F. Klingner: Humanität und Humanitas. Godesberg 1947; L. A. Moritz: *Humanitas*. Cardiff 1962; J. Hellegouarc’h: Le vocabulaire des relations des partis politiques sous la république. Paris 1963, 267–271; F. Schulz-Falkenthal: Was ist Humanismus? Das Altertum 15 (1969) 237–252; W. Schadewaldt: *Humanitas Romana*. ANRW I,4 (1973) 43–62; G. Perl: Römischer Humanismus und Ausprägung des Humanitas-Begriffes. Philol. 117 (1973) 49–65.

³ S. Prete: „Humanismus” nella letteratura arcaica latina. Milano 1948; D. Gagliardi: Il concetto di *humanitas* da Terenzio a Cicerone. P e P 17 (1965) 187–198; R. Rieks: *Homo, humanus, humanitas*. München 1967.

⁴ Trencsényi-Waldapfel I.: Das Zeitalter der Scipionen in den Werken von Cicero. Acta Sessionis Ciceroniana. Warszawa 1960, 77–107; J. Schneider: Untersuchungen über das Verhältnis von Humanitas zu Recht und Gerechtigkeit bei Cicero. Diss. Freiburg 1964; J. E. Zetzel: Cicero and the Scipionic Circle. HSCIPh 76 (1972); Chr. Rothe: *Humanitas, fides* und Verwandtes in der römischen Provinzialpolitik. Untersuchungen zur politischen Funktion römischer Verhaltensnormen. Berlin 1978.

⁵ W. Hering: Der politische Inhalt des *humanitas*-Begriffes bei Caesar. Eirene 5 (1966) 67–77; G. Maurach: Senecas Humanismus. Gymn. 96 (1989) 366–375.

⁶ I. m., 6. l.

⁷ Ficulea Nomentum és Fidenae közelében, a via Nomentana mellett feküdt, Rómától mintegy 8 km-re. Atticusnak és Martialisnak volt itt birtoka.

⁸ CIL XIV 4015., G. Henzen olvasata.

A feliratot a kiadások⁹ lényegében azonos alakban közlik, csak Stajermannál olvasható két kisebb eltérés.¹⁰ Problematikusabb a *lavat* rövidítés feloldása, amit a kutatók részben *lavat(ur)*,¹¹ részben *lavat(io)*¹² alakra egészítenek ki. A *lavatur* változatot valószínűsíti a *sg. praestatur* alak, mivel a *lavatio* + *humanitas* esetében többes számot várnánk. Elfogadhatónak tűnik azonban a *lavatio* változat is, mivel a hirdetmény „kínálata” egyaránt vonatkozik a kulturált fürdési lehetőségre és a *humanitas*-ra, aminek mibenlétét az alábbiakban (3.) fogjuk vizsgálni. A *lavatio* alakot javallja a következőkben tárgyalandó felirat *balneum et humanitas praestatur* fogalmazása is, továbbá a *lavatio* sűrű előfordulása feliratokon.¹³

Egy hasonló rendeltetésű feliratot közölt R. Cagnat¹⁴:

IN HIS · PRAEDIIS · COMINIURUM
MONTANI · ET · FELICIANI IVN(IORIS)
ET · FELICIANI · PATRIS · EORVM
BALINEV(M) ET · OMNIS HVMANI
TAS · VRBICO MORE · PRAESTATVR

2. Figyelmet érdemel a két felirat *urbico more*, illetőleg *more urbico* kitétele két szempontból is. A megjelölés részint a *lavatio* (?), részint az *omnis humanitas* szavakhoz kapcsolódik, ám mindkét esetben nyilván a városi igényeknek megfelelő, kulturáltabb fürdési lehetőséget kívánja kifejezni.

Fontos az *urbico* jelző a feliratok datálása szempontjából is, ti. a szó a Kr. u. 1. századtól lép a korábban használatos *urbanus* melléknév helyébe.¹⁵

Valamivel közelebb visz a két felirat datálásához állítóiknak személye, neve. A ficuleai fürdő tulajdonosa vagy inkább bérlője egy Aurelia Faustina *libertina*-ja lehetett, aki az Antoninusok, esetleg Marcus Aurelius idejében kapta meg a római polgárjogot.¹⁶ A mauretaniai felirat datálásához kevesebb támpontunk van. Mindenesetre ismeretes egy Cominius, aki Marcus Aurelius és Lucius Verus idejében (161–169) Mauretania Caesariensisben a *praefectus a[lae] miliariae* tisztséget viselte.¹⁷

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a reklámfelirataink a Kr. u. 2. század második felére, illetőleg a 3. század első felére tehetők: az Aurelius *gentilicium* inkább már a 3. század első felére; viszont a Cominiusok a 2. század végétől ritkábban fordulnak elő.

3. Lássuk most a *humanitas*, illetőleg az *omnis humanitas* megjelölés értelmét, a fogalom mibenlétét! A *more urbico* kitétel alapján feltételezett értelmezéshez közelebb visz, illetőleg alátámasztja feltevéseinket egy harmadik felirat.

Bononia colonia,¹⁸ a mai Bologna közelében került elő a következő, a fentiekkel azonos rendeltetésű felirat.¹⁹

⁹ L. H. Dessau: ILS, nr. 5720; E. Diehl: Vulgärlateinische Inschriften. Bonn 1910, 1009; V. Pisani: Manuale storico della lingua latina III. (Torino 1950) nr. B. 142.

¹⁰ *Faustinae* — *Faustinianae* és *balineum* — *balineus* helyett. VDI 1955, 2,2. nr. 56.

¹¹ Dessau, i. h.; Diehl, i. h.; Pisani, i. h.; továbbá W. Ehlers, ThLL, s. v. Humanitas, 3083, p. II; Stajerman, i. h.

¹² M. Ihm: ThLL, s. v. Balneum, 1708.

¹³ L. pl. In *huius balinei lavatio*, CIL XI 720., vö. uo. V 5504. 6522. 5558. XI 5074 (= ILS 5671), 5075 (= CIL I² 1903 a e b) X 5682. 5074. XI 720. 6167 (= ILS 5673), XIV 2978. 2979 (= ILS 5672), 3015 (= ILS 6556), ill. D. 19.2.30.1.

¹⁴ A. E. 1933, nr. 49. L. még Stajerman, i. h. 57.

¹⁵ Először Suetoniusnál, Gelliusnál és Martialisnál fordul elő.

¹⁶ Az Antoninus-dinasztiában több személy viselte a Faustina melléknévet; vö. A. Stein: RE „Faustina” 2086, nr. 1.

¹⁷ CIL XII 672 (Arelate) = ILS 1432; vö. Stein, i. h. 609. nr. 17. Vö. CIL VIII 170. l.

¹⁸ A coloniát a triumvir Antonius alapította, Augustus új telepésekkel bővítette; 53-ban tűzvész pusztította, s Claudius állíttatta helyre. Vö. Dessau: CIL XI, p. 153; Lawrence-Keppie: Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47-14 B.C. Rome 1983, 187–188.

¹⁹ CIL XI 721., Bormann olvasata.

IN · PRAEDIS
C. LEGIANNI · VERI
(B)ALINEVM · MORE · VRBICO LAVAT [ET]²⁰
OMNIA · COMMODA · PRAESTANTVR

A felirat *omnia commoda* szavai az előbbieket *omnis humanitas* megjelölésének felelnek meg, s jelentésük 'minden, teljes kényelem'. A *more urbico*-val együtt mintegy a városi kényelem kifejezői, mint Ovidiusnál az *urbanae commoda vitae*.²¹

A felirat G. Susini szerint a 2/3. század fordulójára tehető;²² V. I. Kuziszin a Kr. u. 2. századra datálja.²³

A *humanitas* idevágó jelentésváltozása már korábban megkezdődött. Erre utal Caesar megfogalmazása, aki a belgák harciasságát azzal indokolja, *quod a cultu atque humanitate* (tehát az emberibb, emberhez méltóbb életkörülményektől) *provinciae* (sc. Narbonensis) *longissime absunt*.²⁴ — Vitruviusnál a *mansueta humanitas* a kellemesebb élet- és lakáskörülményekre vonatkozik.²⁵ — Később Cassiodorusnál nemegyszer 'élelem' értelemben szerepel a *humanitas* megjelölés;²⁶ sőt, egy alkalommal takarmányként, lóabrakként: ... *humanitatem subter annexam vel ad equos capitum definitum* ... *praestabit* ... (Var. VII 33).

Feliratunkhoz közelebbi értelemben szerepel végezetül a *humanitas* szó pl. Rufinusnál:²⁷ ... *senior in ianua* ... *adventantes recipiat, et omni humanitate refoveat* ...²⁸

²⁰ Dessau kiegészítése, ILS 5721; Vö. *Stajerman*, i. h. nr. 55.

²¹ *Pont*. I 8,29. Némileg eltérő Plinius (*ep.* II 17,26) megjegyzése: *balinea meritoria tria, magna commoditas*; ti. nem maga a fürdő, hanem az a tény a kényelem (*commoditas*), hogy a közelben van három nyilvános fürdő.

²² G. Susini-R. Pincelli: *Il lapidario greco e romano di Bologna* 1960, 134. l., nr. 151.

²³ Rimszkoje rabovlagyveljcseszkoje pomesztje II. v. do n. e. — I v. n. e. Moszkva 1973, 239.

²⁴ BG I 1,3., vö. Tac. *Agr.* 21,2. ironikus éllel.

²⁵ Vö. II 8,12: *humanitatis dulcedo* = a civilizált életmód vonzereje; IX pr. 2: *humanitatis mores* = a civilizált emberhez méltó életberendezkedés.

²⁶ Cassiodori Senatoris *Variae*. Rec. Th. Mommsen, MGH AA XII. II 31; III 42,2; VI 3,6; 6,4.

²⁷ *Historia monachorum* (PL XXI 288-) C. 17. (181): *De monasterio abbatis Isidori*.

²⁸ Vö. Szt. Benedek, *Regula*, c. 53, l. 3. 15–18.

VÁROSI FEJLŐDÉS EURÁZSIA ÓKORI ÉS KORA KÖZÉPKORI
NOMÁD KULTÚRÁIBAN

TÁLASI ISTVÁN EMLÉKÉNEK

Jól ismert tény, hogy mind a kínai, mind az ókori görög források az eurázsiai steppeöv lovasnomádjait olyan népeknek írják le, amelyek állandóan vizet és legelőt keresve vándorolnak méneseikkel, gulyáikkal és nyájaikkal.¹ Ennek az irodalmi közhelynek a hatása alatt alakult ki a tudományos irodalomban az a klasszikussá vált elképzelés, amely szerint a nomádok gazdasága kizárólag a folytonos vándorlást megkövetelő és az állandó lakhelyet és településeket lehetetlenné tevő legelőváltó állattartáson alapszik. Ugyanez az elgondolás szoros kapcsolatban állott azzal az elmélettel, amely a nomád pásztorkodás eredetét az ősi vadászközösségekre vezette vissza. Később azonban tisztázódott, hogy a nomád állattartás nem jöhetett létre a vadásztársadalmakban, hanem összetett, földművelő-pásztor közösségekben fejlődött ki.²

Ökológiai szempontból a steppeöv nyugati, európai része jelentékenyen különbözik a keleti, belső-ázsiai területétől. Az utóbbi száraz, fűsivatagos steppe, amelyen csak ritkán növvő fűvű legelők vannak, míg az utóbbi erdőkben és nedvességben gazdag, és termékenysége tízszer vagy még hússzor is nagyobb lehet, mint a belső-ázsiai legelők.³ Különbőség van azonban még a Dnyeper-medence és a Don–Volga-vidék, valamint Ciszkaukázia steppéi között is. A Don-folyótól keletre az évi eső mennyisége jelentősen csökken, és az Aral-tó vidékén már csak évi 100 mm körül mozog. A száraz steppéken a földművelés a folyóvölgyekre korlátozódott, ahol az öntözés lehetséges volt. Ennek az volt a következménye, hogy a földművelés és a külterjes állattartás területileg szétvált egymástól a száraz steppéken, míg a nedves, erdős steppe övezetében mindkét termelési ág lehetséges volt ugyanazon a területen.⁴

Így ökológiai szempontból könnyen érthető, hogy a lovas nomádság a Don–Volga–Kuban–Terek vidékén jelent meg először a Kr. e. II. évezred második felében.⁵ Pontosan ez a terület volt az, ahonnan az ősiráni törzsek vándorlása Transzkaukázia és Közép-Ázsia felé kiindultak. Az iráni törzsek nomád állattenyésztése azonban nem volt kizárólagos nomád pásztorkodás. Az északi és a keleti iráni törzsek földművelő termelést is folytattak, és a megtelepült életmódnak — mint ezt régészeti leleteik és idevágó nyelvi kifejezéseik (pl. *kanthā* 'település, város') bizonyítják — számos elemét ezután is megőrizték, amikor lovasnomádokká váltak. A lótenyésztés túlsúlya mindenekelőtt a szkíták királyi és harcostörzseinek volt a jellemző vonása, míg más szkíta törzsek földművelők maradtak, és gabonát és más mezőgazdasági termékeket termeltek.

¹ Vö. pl. B. A. Litvinskiy: The Ecology of the Ancient Nomads of Soviet Central Asia and Kazakhstan. Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World. Ed. by Gary Seaman. Los Angeles 1989, 61.

² L. S. I. Vainshtein: One of the Origins of Nomadism. Ecology and Empire. 75 skk. (a régebbi irodalommal). Az állattartás és a nomád pásztorkodás fejlődését helyesen ábrázolta már K. Jettmar: Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften. Archiv für Völkerkunde 3 (1948) 9 skk., 13–17.

³ Matolcsi János: A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei... Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tókei Ferenc. Budapest 1989, 287–290.

⁴ Földes László: „Telkek” és költözőkődő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. Nomád társadalmak és államalakulatok. 328 skk.

⁵ Vö. a statisztikai adatokat J. Harmatta: Le problème cimmérien. Arch. Ért. 7–8 (1948) 103–104.

Helyesen figyelték meg, hogy hatalmuk tetőpontján a lótenyésztés mint a főleg vagy kizárólag lovasokból álló hadsereg alapja uralkodó jellegűvé válik a harcos törzsek gazdasági életében.⁶ Így a szkíta király harcosaival együtt nomád életmódot folytatott, amint erre Skyles történetéből (Hérodotos IV 78–80) következtetni lehet. Érdemes azonban megjegyezni, hogy az írott források és az egykorú ábrázolások tanúbizonysága szerint a szkíta hadsereg részben gyalogosokból állott a Szkíta Királyság egész története folyamán. A szkíta hatalom lehanyatlása után már a Kr. e. 4. században számos települést és erődítményt építettek a Dnyeper vidékén és később a Krím félszigeten.⁷ E tényekből világosan kiderül, hogy ebben az időben már a harcos szkíta törzsi arisztokrácia is feladta a nomád pásztorkodást.

A Közép-Ázsiából Kelet-Európába bevándorló nomád iráni törzsek későbbi hullámai (szarmaták, roxolánok, iazygok, aorsok, sirakok, alánok) megjelenésükkel újra megnövelték a nomád pásztorkodás súlyát ezen a területen, azonban ez is csak félnomád gazdálkodás volt. Kétségtelen adatok bizonyítják ugyanis települések létezését ezeknél a lovasnomádoknál. Az iazygok magukkal hozták az észak/kelet-iráni településtípust és elnevezést a Nagy Alföldre (Ptolemaiosnál *Kandakon* < **Kandak* < *Kanthaka*-), a sirakok pedig felépítették a tipikus nomád erődítményt, *Uspet* (Tacitus, Ann. XII 16, < **Avaspā*), amely vesszőből font kettős fallal készült úgy, hogy a kettő közét földdel töltötték ki. Fontos megjegyezni, hogy ezt a nomád erődítménytípust a magyarok is használták egészen a 17. századig. Elnevezései *huszárvár* és *gógányvár* voltak. Az utóbbi elnevezésben *gógány* 'vesszőből font fal' keletiráni jövevényszó: < **gōgāni* < **gava-kāni* 'marhakarám'. (A magyar *vár* szó is iráni átvétel, vö. avesztai *vara*-). Ugyanezt az építésmódot Magyarországon ma is használják a külterjes állattartás szárnyékainál.

Az állattartás céljait szolgáló karámoknak hasonló, erődítményekké váló fejlődése figyelhető meg Xvázirzmban az ún. „lakhatófalú várak” erődítménytípusánál. Ezek a csak lakás céljára szolgáló folyosókat magukban foglaló várfalakból állottak, míg az általuk közbezárt kb. egy négyzetkilométer nagyságú teret beépítetlenül hagyták az állatállomány számára.⁸

A nomád vagy félnomád állattartásról a megtelepült életmódra való átmenetre nem hiányoznak az adatok a sakák, a *par excellence* iráni nomádok esetében sem. Ktésias tudósítása szerint (6. frg.) Zarina saka királynő több várost is építtetett. Valóban, az Arzannál feltárt kurgán monumentális temetkezési épülete egyben tanúskodik a sakák fejlett építészeti tudásáról is.⁹

Tovább haladva kelet felé a *hsziung-nu*-khoz, a kínai történetírás tipikus nomádjaihoz, az eddigiek után már nem lepnek meg bennünket a településeikről és földművelésükről tanúskodó írott források és régészeti adatok. A kínai források szerint *Chih-chih shan-yü* várat építtetett *K'ang-chü*-ben, a régészeti ásatások pedig több *hsziung-nu* települést és erődítményt tártak fel, amelyek leletei világosan tanúskodnak a *hsziung-nu*-k földműveléséről, kézművességéről, kereskedelméről és megtelepült állattartásáról. Mindezek alapján világos, hogy csak a *hsziung-nu* katonai arisztokrácia folytatott nomád vagy félnomád életmódot.¹⁰

Valóban, ha a nomád gazdasági életformának három változatát különböztetjük meg, és pedig 1.) az ún. „táborozó” nomadizmust, amelynél az egész népesség teljes évben nomád életmódot folytat, nincsenek állandó lakhelyei és nem időzik hosszabb ideig ugyanazon a helyen, 2.) az időleges nomadizmust, amelynél az egész népesség csak tavasztól ősziig folytat nomád életet, a telet azonban állandó jellegű téli szálláson tölti, 3.) a részleges nomadizmust, amelynél a népességnek csak egy része, többnyire a harcos törzsi arisztokrácia folytat nomád állattartást, míg a törzs másik része megtelepszik és földműveléssel foglalkozik,¹¹ akkor ez a harmadik változat nyilvánvalóan sokkal gyakoribb, mint a második, az első pedig az ókorban talán sohasem létezett, hanem csak az újkorban jelent meg torz ökológiai és

⁶ K. Jettmar: i. m. 17.

⁷ B. N. Grakov: Каменское городище на Днепре. МИА СССР No. 26. Moskva 1954, 45 skk.; A. P. Smirnov: Скифы. Moskva 1966, 116 skk., 120 skk., 129 sk.

⁸ A. P. Tolstov: Древний Хорезм. Moskva 1948, 77 skk.

⁹ Vö. A. H. Dani-V. M. Masson: History of Civilizations of Central Asia, I. (Paris 1992) 470–471.

¹⁰ A. V. Davydova: The Ivolga Gorodishche. A Monument of the Hsiung-nu Culture in the Trans-Baikal Region. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 239 skk.

¹¹ S. A. Pletneva: От кочевий к городам. Moskva 1967, 180.

történeti körülmények között, amikor a földművelő népek az állattartó törzseket a földművelésre alkalmatlan felsívatagos steppékre szorították vissza.

A nomád gazdasági életformának harmadik változata bizonyul érvényesnek a türkök esetében is. Tonyuquq felirata elmondja, hogy kezdetben a türk hadseregnek csak kétharmada volt lovas (*iki ülügi atlıy erti*), egyharmada azonban gyalogosokból állott (*bir ülügi yadağ erti*).¹² Ebből az elbeszélésből világosan kiderül, hogy a türkök még egy kisszámú hadsereg számára sem rendelkeztek elegendő lóval abban az időben.

A nomád pásztorkodásból a megtelepült életmódra való átmenetet a régészeti kutatás legvilágosabban és részletekbe menően a Donyec- és a Don-vidék népességének esetében tisztázta (Saltovo-i kultúra). Itt számos időleges nomád tábor nyomait lehetett megfigyelni, amelyek minden esetben egy folyó közelében feküdtek. A régészeti terepbejárások felderítették, hogy ezek a táborok téli szállások voltak, és a nomád pásztorkodás második vagy talán már a harmadik változatáról tanúskodnak. Ezeken az időleges táborokon kívül falvaknak, sőt, még két másik településformának, földváraknak és kőváraknak a maradványait is meg lehetett figyelni.¹³ Bár ezeknek a településeknek a létezése több mint egy évszázadot fog át, mégis úgy látszik, hogy különböző típusaik legalábbis részben párhuzamosan állottak fenn. Ha ez a következtetés helyesnek bizonyul, akkor a településeknek ez a rendszere kézenfekvővé teszi azt a feltevést, hogy az e területen élő lakosság nagy része már feladta a nomád gazdasági életformát, s falvakban és erődökké kiépített településeken lakott, és csak kis része folytatott nomád életmódot tavasztól ősziig. Mindebből az következik, hogy a Donyec vidékén a földművelés már a 9. században uralkodó jellegűvé vált. E terület ökológiai feltételei szemmel láthatólag lehetővé tették, hogy földművelés és állattartás ugyanabban a gazdasági szerkezetben összekapcsolódva együtt létezzen.

Hasonló ökológiai feltételek léteztek azon a területen is, ahol a régi magyarok a honfoglalás előtt éltek. Ezért aligha lehet kétséges, hogy gazdasági életformájuk hasonló lehetett a Saltovo-i kultúra népességéhez. Valóban, a honfoglalás után csak a magyar harcos törzsi arisztokrácia folytatott nomád életmódot legelőt keresve vándorolva a folyók mentén. Helynevek jelentős száma bizonyítja, hogy nomád vándorlásuk két végén állandó jellegű táborhelyeik voltak, amelyek később nagyobb településekké fejlődtek, és megőrizték régi tulajdonosaik nevét.¹⁴ Így Magyarországon a nomád gazdaságról a megtelepült életmódra való átmenet úgyszólván lépésről lépésre nyomon követhető. Éjszaka és télen a gulyát vagy a ménest emelkedéseken tartották, amelyek az állatok trágyájától bizonyos idő után a környező területeknél termékenyebbek lettek és rajtuk gazdagabb volt a vegetáció. Ezért később az ilyen gazdagon trágyázott parcellákat (*telek*) választották az állandó települések helyéül. E fejlődés következtében a nomád pásztorkodás csak a külterjes (rideg) állattartás formájában élt tovább és örízte meg a nomád életmód számos archaikus elemét.

¹² P. Aalto: Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. JSFOu 60 (1958) 31 (Tonyuquq feliratának nyugati oldala, 4. sor).

¹³ S. A. Pletneva: i. m. a nomád táborokról 13 sk., a falutelepülésekről 19 skk., a földvárakról 22 sk., a kővárakról 25 skk.

¹⁴ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendszere. Arch. Ért. 97 (1970) 191 skk. és: A magyar állam félnomád előzményei. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. 373 skk.

ADAMIK BÉLA

GALATEA

TENGERI NIMFÁBÓL — SZERELEMISTENNŐ

A Kr. u. 4. században keletkezett *Carmen contra paganos* (*Carmen codicis Parisini* 8084) 74 sk. soraiban:

*Quis Galatea potens iussit Iove prosata summo,
iudicio Paridis pulcrum sortita decorem*

nyilván Aphroditéről van szó; ezt bizonyítja a *iudicium Paridis* és a Zeustól való származás említése is. Miért nevezi az ismeretlen költő Aphroditét ezen a helyen Galateának?

Némelyek — látván e hely problematikusságát — különféle javításokkal kísérleteztek. Baehrens *Latoá*-val, Morel és Manganaro *Cythereia*-val próbálta felcserélni Galatea nevét, Shackleton Bailey pedig cruxok közé foglalta a 74. sor első két szavát.¹ A 6. századi kódexben azonban minden kétséget kizáróan Galatea áll, vagyis más utat kell keresnünk a probléma megoldásához. Vizsgáljuk meg tehát Galatea alakját az antik irodalmi források és képzőművészeti emlékek tükrében.

Galateáról már Homéros is említést tesz, mégpedig Néreus leányai között: ἀγαλκείτη Γαλάτεια (Il. XVIII 45). Hésiodos szintén a Néreisek között említi (Theog. 250): εὐειδὴς Γαλάτεια, akiről később az attikai flotta egyik hajója is a nevét kapta (IG. II/III² 1606, 14), és akinek a nevét a tenger tejfehér tajtékjával (γαλακτώχρως ἄφρός, Eustath. 1131,5 ad Hom. Il. XVIII 42) és a tejjel is kapcsolatba hozták.

A samosi Duris szerint Polyphémosz a nyáj tejbősége végett szentélyt épített Galateának az Etnánál, és amikor a kythérai Philoxenos ott tartózkodott, s nem értette a szentély felépülésének okát, arra gondolt, hogy Polyphémosz szerelmes volt Galateába. Duris megjegyzéséből úgy tetszik, hogy Galateát Sziciliában a nyájak védőistenségként tisztelték.²

Pietrina Anello ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy Natalis Comes tanúsága szerint Philoxenos előtt már Bakchylidész is érintette Polyphémosz és Galatea szerelmét: *Dicitur Polyphemos non modo amasse Galateam, sed etiam Galatum ex illa suscepisse, ut testatus est Bacchylides* (Myth. IX 8, 987). Szerinte nem lehet véletlen, hogy ez a két költő foglalkozott először a Polyphémosz–Galatea-mítoszsal, mivel mindkettő járt Sziciliában és ott megismerkedhetett a helyi legendával. Sziciliában létezett az

¹ E. Baehrens: Zur lateinischen Anthologie, XIII. Zu Gedicht 4. Rhein. Mus. 32 (1877) 218 sk.; Ch. Morel: Recherches sur un poème latin du IVe siècle retrouvé par M. L. Delisle. Rev. Arch. 18 (1868) 44 skk.; G. Manganaro: Il poemetto anonimo „Contra Paganos”. Nuovo Didaskaleion 11 (1961) 23 skk.; Shackleton Bailey kiadásában: Anthologia Latina (Stuttgart 1982) 17–23. A problémát G. Dobbelstein és O. Barkowski sem oldotta meg azzal, hogy az itt előforduló Galatea nevet egy mondatban Venus epithetonjának nyilvánították (Dobbelstein, G., De carmine christiano codicis Parisini 8084. Lovanii 1879. 40., Barkowski, O., De carmine adversus Falvianum anonymo. Regimonti 1912. 55.).

² Vö. F. Jacoby: FGHist. II A, Nr. 76, fr. 58. Duris szövege így hangzik (= Schol. in Theocr. Idyll. VI 7.): Δουρὶς φησι διὰ τὴν εὐβοσίαν τῶν θρεμμάτων καὶ τοῦ γάλακτος πολυπλήθειαν τὸν Πολύφημον ἰδρῶσασθαι ἱερὸν παρὰ τῇ Αἴγνῃ Γαλατείας. Φιλόξεον δὲ τὸν Κυθήριον ἐπιδημήσαντα καὶ μὴ δυνάμενον ἐπινοῆσαι τὴν αἰτίαν ἀναπλάσαι, ὥς ὅτι Πολύφημος ἦρα τῆς Γαλατείας. A lokális eredetet tartja valószínűnek Weicker is: RE „Galateia” 517 sk.

eredeti Polyphémós–Galatea-mítosz, amelyben Galatea szárazföldi, nyájvédő termékenység-istennő volt, akit azután görög hatásra, a könnyű asszociációs lehetőségeket kihasználva azonosítottak a Néreisssel.³ Az etnai Galatea-szentélyről viszont semmi biztosat nem tudunk, noha valószínűleg az erről szóló irodalmi tudósítások hatásának tulajdonítható a mesebeli tejtengerben úszó sajt-szigeti Galatea-szentély Lukianosnál (Vera hist. 2,3).

Natalis Comes szerint először Bakchylidész foglalkozott a kyklóps és a szépséges Néreis szerelmével, az összes antik forrás viszont egyöntetűen úgy véli, hogy a szépséges Galateába szerelmes, de visszautasított óriás alakját a kythérai Philoxenos vezette be az irodalomba.⁴ A kitharázó, vegetáriánus kyklópsot már Aristophanész is parodizálja.⁵

Arra a kérdésre, hogy a kythérai dithyrambosköltő miért hozta kapcsolatba Galateát Polyphémossal, az eresosi Phainias Durisétól eltérő választ ad. Valószínűtlen, de az utókornál nagy visszhangra találó története szerint Philoxenos megpróbált elcsábítani egy Galatea nevű leányt, I. Dionysios szirakúzi tyrannosz szeretőjét, és ezért az uralkodó a városi kőbányába záratta, majd bosszúból a költő egyik dithyrambosában Galateát tengeri nimfaként, Dionysioszt Polyphémósként, saját magát pedig a nimfát megszőktető Odysseusként jelenítette meg.⁶

Annyi bizonyos, hogy Philoxenos az Odysseiából jól ismert kyklóps-kalandba ágyazta be történetét. Ez olyan jól sikerült, hogy Athénban nemsokára egymásután háromszor is felléptették Galateát a színpadon a kyklóps mellett. Kr. e. 388 körül Nikocharész, Aristophanész kortársa, majd Antiphanész és Alexis dolgozta fel a népszerűvé vált témát.⁷

A hellenisztikus költők elsősorban Polyphémós reménytelen szerelmére koncentráltak, s verseikben a homérosi, durva és embertelen kyklóps alakja teljesen eltűnik. Erre legjobb példa Theokritos 6. és 11. idillje, ahol Polyphémós mint az Etna pásztora jelenik meg. Rajta kívül Bión is foglalkozott a témával, Kallimachos és Timaios pedig — felhasználva azt a szicíliai hagyományt, mely szerint Galatea egy Galatos nevű gyermeket szült Polyphémósnak — az akkoriban feltűnt kelta galaták őseinek tették meg a Néreist és a kyklópsot.⁸

Az antik hagyományban csak néhány szöveghely utal arra, hogy Galatea viszonzotta volna a kyklóps szerelmét. Nonnos Dionysziakájában Galatea, mikor meglátja, hogyan küzd Polyphémós Lyaio-sért az indiai háborúban, azért könyörög Aphroditéhez, hogy védje meg Poseidón fiát.⁹ Propertiusnál Galatea kíváncsian hallgatja a kyklópsot (III 2, 7–8). Talán Lukianosnál sem magyarázhatjuk mással azt, hogy Galatea megvédi Polyphémóست Dóris szidalmaitól, minthogy titokban szerelmes volt az általa férfias jelenségnek tartott kyklópsba (Dial. marin. 1).

A legnépszerűbb azonban mégis az a változat maradt az egész ókor folyamán, amelyben a kokettáló Galatea kineveti és elutasítja a reménytelenül szerelmes kyklópsot. Ez a motívum jelenik meg Philostratos híres képleírásában (Imag. 2,18), Silius Italicus Punicájában (XIV 221 skk.), Valerius

³ P. Anello: Polifemo e Galatea. Seia 1 (1984) 11 skk.

⁴ Vö. Scholia graeca in Aristoph. Plut. (Paris 1842) 341 sk.; Athén. I 6 E-F. (= C. Müller: FHG II 297, fr. 13.); Duris loc. cit. és Eusthat. ad Hom. Od. I. 247. A kyklóps szerelmének reménytelenségéről Synesios ír: Ep. 121.

⁵ Arist. Plut. 290 skk. (a scholionokkal). Timotheos egyik töredékében is találunk utalást a philoxenosi történetre (Poet. Mel. Gr. ed. Page, 780).

⁶ Phainias fr. 13. (= Athén. I 6 E-F). Erről tudósít Phainias alapján a schol. (341); Hermésianax is ezt a hagyományt követve említi, hogy Philoxenos szerelmes volt egy Galatea nevű leányba (Coll. Alex. ed. Powell, frg. 7, 69–74.)

⁷ A középkomédia ide vonatkozó töredékeinek tartalmáról l. H. Dörrie: Die schöne Galatea. München 1968, 17 skk.; és G. Schiassi: Parodia e travestimento mitico nella commedia attica di mezzo. Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Milano. LXXXVIII (1955) 99–120.

⁸ Bión, Epithalamium Achillis et Deidameiae, II 1–3 (és frg. 16,3). Egy ismeretlen költő (Moschos?) szerint Galatea Biónt választotta szeretőjének Polyphémós helyett, vö: Epitaph. Bionis 56 skk.; Kallimachos frg. 378–379 P. Timaioshoz vö: Etym. M. 220,5 (fr. 37 M): Γαλατία, χώρα, ὀνομάσθη, ὥς φησι Τίμαιος, ἀπὸ Γαλάτου, Κύκλωπος καὶ Γαλατείας υἱοῦ. Appianos is ezt a hagyományt követi (Illyr. 2.).

⁹ Nonnos XXXIX 257 skk., és G. R. Holland: De Polyphemo et Galatea. Leipziger Studien VII (1884) 139 skk.

I. kép. Galatea Polyphémós karjaiban. Falfestmény Pompeiiből.

Flaccus Argonauticájában (I 135 sk.), és a Kr. u. 12. századi bizánci költőnél, Nikétas Eugenianosnál is (VI 501 skk.). Az Ovidius-féle változat (Met. XIII 750–897), mely bevezeti Acis alakját, szintén ehhez a csoporthoz tartozik.

A római költőknél Galatea neve sokszor egy szeretett nőt takar (l. pl. Verg., Ecl. I 30 sk.; III 64 és 72; VII 37; Mart. VIII 55,17, vagy Hor., Carm. III 27,14.). Ez a névhasználat a szerelmében csalódott theokritosi kyklópsot juttathatja eszünkbe, akinek a helyébe képzeltek magukat e költők, s a hozzájuk vagy hőseikhez hűtlenné vált nőket nevezték el Galateának.

Miután Galatea alakja az irodalomban, főképpen Philoxenos munkássága nyomán kikristályosodott, megjelent a festészetben és más művészeti ágakban is.¹⁰ A legelterjedtebb változat azt mutatja be, hogy Polyphémós képtelen elnyerni a szépséges Galatea szerelmét. Ezeknek az ábrázolásoknak legnagyobb része hellenisztikus vagy római kori, és többnyire Pompeiiben vagy Herculaneumban került elő. A mítosznak ezt a változatát falfestményeken kívül mozaikon, reliefen, vázákon, gemmákon és terrakotta-diszítésekben is megfigyelhetjük.¹¹

¹⁰ A Galateára vonatkozó antik képzőművészeti ábrázolások legjobb feldolgozása: S. M. Subias: Galateia. LIMC V. add. 1000 skk.

¹¹ Subias: i. m. 1004.

Ezekre az ábrázolásokra leginkább egy jól körülírható mitológiai tájkép jellemző. A díszletként látható fák és sziklák előtt a juhászokodó vagy zenélő Polyphemos a tengerparton ül, ahol Galatea különféle tengeri állatokkal vagy a kíséretével játszik, deréktól fölfelé meztelenül. Mindezek az ábrázolások többnyire Theokritos nyomán készültek, de az ovidiusi történet is megjelenik egy pompeii falfestményen és néhány mozaikon.¹² A második, azaz a Néreis és Polyphemos közötti kölesönös szerelmet feltételező mítoszvariánshoz tartozó ábrázolások (pl. a turini relief és más festmények) a kyklópsot és Galateát egymásba karolva jelenítik meg (1. kép), a córdobai mozaik pedig egymás mellé helyezi őket.¹³ A képzőművészeti ábrázolások általában a nimfa szépségét, illetve a kyklóps otrombaságát állították szembe, miközben a Néreist többnyire tengeri környezettel, a kyklópsot pedig hegyekkel és vidéki tájjal társították.

Ezek után arra szeretnénk választ adni: mi indíthatta a *Carmen contra paganos* költőjét arra, hogy Galateát Aphroditéval azonosítsa.

Kerényi Károly Aphroditéhoz hasonló tengeristennőnek nevezi Galateát, Robert Gravesnél pedig azt olvashatjuk, hogy a Pygmaliónról készített szobrot, amelyet Aphrodité keltett életre, Galateának hívták.¹⁴ Ez a második adat igazolná anonim költőnk eljárásának jogosságát, de Graves állítását antik szöveg hagyomány nem támogatja, így ezt az adatot a Galatea–Aphrodité-azonosítás bizonyításához nem lehet felhasználni.¹⁵ Még sem kell olyan szkeptikus álláspontra helyezkednünk, mint H. Dörrie, aki szerint *in antiker Überlieferung fehlt jegliche Verbindung mit Aphrodite*.¹⁶

Ha eltekintünk attól a ténytől, hogy a *Carmen contra paganos* 74–75. sora éppen ezt a kapcsolatot bizonyítja, más érintkezési pontokat is találhatunk a szépséges Néreis és Aphrodité között. Galateát Sziciliában természetesség-istennőként tisztelték, és erről a Galateáról rögtön eszünkbe juthat *alma Venus*. De nemcsak Galatea hasonlított a szerelem istennőjéhez, hanem Aphrodité is a tengeri nimfához. Azonkívül, hogy mind Galatea, mind Aphrodité nevét kapcsolatba hozták a tenger tajtékjával, arra is felhívjuk a figyelmet, hogy Aphrodité tengeristennői vonásokkal rendelkezett: többek között a tengereken utazóknak biztosított szerencsés hajózást (Ἀφροδίτη Εὐπλοία vagy Ποντία). A római költők Galateának is tulajdonítottak ilyen funkciókat.¹⁷

Az Aphroditéval való azonosítást segíthette elő az is, hogy a római költők szívesen nevezték Galateának szerelmeiket, de nemcsak azért, mert kedveseik úgy játszadoztak velük, mint Néreus leánya a kyklópsossal, hanem azért is, mert észrevették az Aphrodité és Galatea között meglévő hasonlóságot, hiszen mindketten az utolérhetetlen szépség és szerelmi báj szimbólumai voltak, ráadásul a nimfába is szorult egy jó adag csalfaság és kokettáló hajlam, amiről rögtön eszünkbe juthat a szerelem istennője.¹⁸

Hathatott a vergiliusi reminiscenciáktól hemzsező *Carmen contra paganos* szerzőjére Vergilius harmadik eklogája is, ahol Damoetas és Menalcas így vetélkedik egymással (64 skk.):

¹² Theokritos XI. idilljének hatását a palatiumi falfestményen is ki lehet mutatni (a kyklóps úszni tanul), VI. idillje pedig a *Casa di Lucrezio* egyik falfestményére hatott (a versben a kyklóps abban reménykedik, hogy Galatea hírnököt fog küldeni neki, a festményen már jön is a levél Galateától); vö. *Subias*: i. m. 1001.

¹³ *Subias*: i. m. 1004 sk.

¹⁴ *Kerényi Károly*: Görög mitológia. Budapest 1977, 48; *R. Graves*: A görög mítoszok, I. Budapest 1970, 335.

¹⁵ *M. Brožek*: Pygmalion i Galatea? *Meander* 29 (1974) 243 skk. és *H. Dörrie* (i. m. 70 sk.) mutat rá arra, hogy Graves mitológiájába újkori forrásokból került be ez az adat. A 18. században Saint-Hyacinthe, majd J. J. Rousseau nevezte el az életre keltett szobrot Galathée-nek. L. még *M. Reinhold*: The naming of Pygmalion's animated statue. *The Classical Journal* LXVI (1971) 316–319.

¹⁶ *H. Dörrie*: i. m. 26.

¹⁷ Prop. I 8, 18; Ovid. *Amores* II 11, 34.

¹⁸ Galatea már az attikai középkomédiában is kokettáló kislánként jelenik meg (vö. *H. Dörrie*: i. m. 17.). Vergiliusnál *lasciva puella* (Ecl. III 64), Paulus Silentiarius pedig egy hetairát nevez Galateának (Anth. Gr. V 244). Galateának erről az arcáról akár Ἀφροδίτη ἑταίρα (Apollod. Hist. 17) is eszünkbe juthat.

- D. *Malo me GALATEA petit, lasciva puella,
et fugit ad salices, et se cupit ante videri.*
- M. *At mihi sese offert ultro meus ignis, Amyntas,
notior ut iam sit canibus non Delia nostris.*
- D. *Parta meae VENERI sunt munera...*

E sorokban különös módon keveredik isteni és emberi szféra: a 64–65. sorban Vergilius Theokritost „idézi”, s azzal, hogy Damoetas szerelmét Galateának nevezi, a kyklópszal játszadozó nimfát juttatja az olvasó eszébe. A 68. sorban a pásztor ugyanezt a szerelmét, akit előbb Galateának hívott, Venusának mondja. A költőnek ez az eljárása adhatott indítást a Galatea–Aphrodité-azonosításhoz. Itt nemcsak arról van szó, hogy Damoetas a szerelem istennőjének nevével illeti kedvesét, hanem arról is, hogy szerelmét csak Venus istennőhöz vagy Galatea nimfához tudja hasonlítani. Vergilius a VII. eklogában szintén Galateához hasonlítja — ezúttal — Corydon kedvesét:

*Nereine Galatea, thymo mihi dulcior Hyblae,
candidior cygnis, hedera formosior alba.* (30–31.)

Servius helyesen állapítja meg, hogy a *Nereine Galatea* megszólítás jelentése: *O amica, quae talis es, qualis fuit Galatea*, (in Verg. Buc. 4,37), azaz a leány oly szépséges, mint a Néreis. Vergilius a görög szavakkal és a nimfa szépségének fehér ragyogását festő jelzőkkel mellesleg itt is az elérhetetlen szépségre, Galateába reménytelenül szerelmes kyklópsot megéklő Theokritosra alludál.

Weicker is rámutat arra, hogy a késő ókor számára Galatea az elérhetetlen szerelmi báj megtestesítőjévé vált.¹⁹ Erre, a fentebb tárgyalt Vergilius-helyeken kívül, Alkiphrónnál és Philostratosnál is felfigyelhetünk,²⁰ majd a Kr. u. 4. századi híres rhétornál, Himeriosnál találunk rá utalást. Ez a nem sokkal anonim költőnk előtt működő szónok egyik beszédében a legnagyobb dicsérettel akarván elhalmozni a menyasszony szépségét, többek között Aphroditéhoz hasonlítja a gyönyörű leányt, szemének ragyogását pedig csak Galateához tudja mérni, és csak a nimfába szerelmes juhász (ti. a kyklóps) szavaival képes azt lefesteni (Or. IX 245). Innen már csak egy lépés van hátra a Galatea–Aphrodité-azonosításig, s ezt az utolsó lépést a *Carmen contra paganos* a mitológiát egyébként is szabadon kezelő költője teszi meg.²¹

Ennek a fejlődésnek az ókori végpontja tehát a *Carmen codicis Parisini 8084* fentebb idézett két sora. S hogy ez a fejlődés mennyire valószínű és elképzelhető, jól mutatja Galatea alakjának utólete a közép- és újkorban, amikor is azonos okokból ugyanaz a folyamat játszódik le még egyszer a reneszánsz, a barokk, majd a klasszicizmus korában, csak sokkal nagyobb hatásokkal és eredménnyel, mint az antik világban.

A reneszánsz és a barokk művészetében kevés mitológiai témát ábrázoltak szívesebben, mint Galatea alakját. Ennek a folyamatnak a kezdőpontjánál Raffaello áll, aki a Villa Farnesinában megfestett triumpháló Galateájával a téma egész utóéletét meghatározta (2. kép).²² A képpel szemben lévő falra a reneszánsz festőóriás Polyphém most is lefestette, ezt azonban nemsokára letörölték, így csak a Galateát ábrázoló festmény hatott az utókorra.²³ A nimfa alakját nem modellről, hanem a saját lelkében élő kép

¹⁹ Weicker: i. m. 518.

²⁰ Alkiphrón I 19 (= I 22; M. A. Schepers: Alciphronis rhetoris epistularum libri IV. Stuttgart 1969, 24.), és Philostr., Imag. 2,18.

²¹ Ezzel az azonosítással a pogány istenek erkölcselenségét ostromozó költő Aphroditéra is mérhette egy oldalvágást, ti. a Galatea elnevezéssel jól hangsúlyozhatta Aphrodité hetaira-vonásait (vö. 18. j.).

²² H. Dörrie Goethét követve úgy véli, hogy Philostratos ihlette meg Raffaellót (i. m. 49 sk.); E. H. Gombrich (A művészet története. Budapest 1983, 244.) pedig Angelo Poliziano egyik verséről feltételezi ugyanezt. Raffaello Galateájához l. még H. Weizsäcker: Raphaels Galatea im Lichte der antiken Überlieferung. Antike 14 (1938) 231–242., és K. Heinrich: Götter und Halbgötter der Renaissance. Eine Betrachtung am Beispiel der Galatea. in: Die Restauration der Götter, Antike Religion und Neo-Paganismus. R. Faber–R. Schleiser. Würzburg 1986. 153–182.

²³ H. Dörrie: i. m. 58.

2. kép. Raffaello: Galatea nimfa. Falfestmény a Villa Farnesinában, 1514 körül, Róma.

alapján festette meg,²⁴ s a tökéletes és ideális szépség ábrázolásával ismét megteremtődött a szerelem istennőjével, Venusszal való azonosítás lehetősége. Elősegítette ezt az is, hogy Raffaello képén Galatea az Aphrodité attribútumaként számontartott kagylóhintón utazik, és Erósok veszik körül.

²⁴ E. H. Gombrich: i. m. 246.

Raffaello festményét még több mint harminc ábrázolás követte: a triumpáló Galatea-téma megjelenik P. Tibaldi, N. Poussin, F. Albani és mások képein. Ezek közül nem egyet később Venus triumphusának vagy Venus születésének tartottak.²⁵

A festészet után Galatea alakja nemsokára az irodalomba és a zenébe is bekerült. A zenében főképpen az Acis-történet jelenik meg, mégpedig operettszerű daljátékokban; az irodalomra tett hatását pedig jól jelképezi, hogy maga Cervantes szentelt egy regényt a Galatea–Polyphemos-történetnek, melynek hatására Galatea a fehérbőrű szépség fogalmává vált. A következő lépésben a Pygmaliónról készített s Venustól életre keltett szobrot Saint-Hyacinthe, majd J. J. Rousseau a tengeri nimfáról nevezi el (vö. 15. j.), Goethénél pedig Galatea Venus helyét foglalja el, s legitim utódja lesz a szerelem istennőjének. Ez a jelenet zárja le a boszorkányszombatot (Faust II 2), ahol Nereus beszél:

*Im Farbenspiel von Venus' Muschelwagen
kommt Galatee, die schönste nun, getragen,
die, seit sich Kypris von uns abgekehrt,
in Paphos wird als Göttin nun verehrt.
Und so besitzt die Holde lange schon
Als Erbin Tempelstadt und Muschelthron.*

Miután áttekintettük, hogy Galatea alakja az idő múlásával hogyan módosult, végezetül még arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban a *Carmen contra paganos* két sora.

Biztos, hogy ezt a két sort a Galatea-alak antik fejlődésének végpontján kell elhelyeznünk, de a középkor- és újkori fejleményekre semmiféle hatást sem gyakorolhatott, mivel a középkor évszázadaiban a verset a feledés homálya borította. Csak a Heriger (10. századi lobbesi apát) által írt *Vita Ursmari*-ban feltételezhető a vers hatása, ezután pedig csak Salmasiusnál találkozunk a költemény néhány sorával (1620-ban), s a teljes verset először majd Delisle adja ki 1867-ben.²⁶

Tehát a közvetlen hatást kizárhatjuk, ez azonban nem azt jelenti, hogy e két sor Galatea alakjának formálódása szempontjából értéktelennek tekinthető, hanem csupán azt, hogy a későbbi fejlődésnek nem volt sem közvetlen kiváltó oka, sem katalizátora. Arra viszont jó példát mutat, hogy a mítoszban rejlő lehetőségek már az ókorban megközelítették fejlődésük végpontját, a Galatea–Aphrodité-azonosítást. A teljes kifejlődés azonban az ókorban már nem valósulhatott meg, úgyhogy Galatea alakjának végleges megformálása a reneszánszra s a későbbi korokra maradt.

²⁵ H. Dörrie: i. m. 82.; Galatea alakjának újkori pályafutását Dörrie monográfiája dolgozza fel a legszínvonalasabban.

²⁶ F. Dolbeau: Damase, le *Carmen contra paganos* et Hériger de Lobbes. Revue des Études Augustiniennes 27 (1981) 38 skk.; Salmasius szövegének kiadása: H. Meyer: Anth. veterum lat. epigr. et poem. I. (Leipzig 1835) 211 sk.; a teljes vers első kiadása: L. Delisle: Note sur le manuscrit de Prudence, no. 8084 du fonds latin de la Bibliothèque impériale. Bibl. de l'École des chartes 28 (1867) 297–303.

KÖNYVSZEMLE

PETER GREEN: ALEXANDER TO ACTIUM. (The Hellenistic Age.) London 1990. 970 l.

A több sikeres könyvéről ismert szerző (*Essays in Antiquity* – 1960, *The Shadow of the Parthenon* – 1972, *Alexander the Great* – 1974, *Classical Bearings* – 1989) ezúttal hatalmas vállalkozásba fogott. A hellénizmus politikai, gazdasági, tudományos, vallási és művészi teljesítményeit kívánta összefoglalni úgy, hogy a görög-makedón civilizáció elterjedésének hatásáról, korlátairól és természetéről egy eddig-nél realisabb képet rajzoljon meg. Mint műve elején kifejti, alkotás közben a következő főbb szempontokat tartotta szem előtt: 1. Noha újabban többen kétségbe vonják, ő meggyőződéssel vallja, hogy a hellénizmus három évszázadában igenis érvényesült a lineáris, diakronikus, evolúciós fejlődés. 2. Lényegesnek tartotta azt, hogy foglalkozzék a hellénisztikus kor kulturális fejlődésének minden fontos aspektusával, a filozófiától a vallásig, a képzőművészetektől az irodalomig, a matematikától az orvostudományig, és mindezeket a folyamatosan kialakuló új civilizációs egység nézőpontjából értékelje. 3. Elhatározta, hogy elkerüli „any unnecessary disruptive fragmentation of the interwoven elements that went to make up the Hellenistic plenum. This applied in particular to the political history... where any misguided attempt to deal separately and succesively with Ptolemies, Seleucids, Attalids, Antigonids, Greek *poleis*, and so on, not only made for hopeless confusion and irritating repetitions, but also, much worse kaleidoscopically distorted, to an acute degree, what was in fact an admittedly complex, but still unified and interdependent, Mediterranean scene” (p. XIX). 4. Fontosnak tartotta elkerülni azt, hogy a „fától ne lássa az erdőt”. Ez azt jelenti, hogy a források koronként és területenként eltérő mennyisége és minősége ellenére az egyes témák kiegyensúlyozott tárgyalására törekedett.

Már maga a könyv címe is elárulja, hogy a szerző határozottan egy véleményen van a történészek J. Kaersttől V. Ehrenbergig húzódó azon vonulatával, amely Nagy Sándor trónra lépésétől illetve halálától Octavianus Augustus hatalomra jutásáig számítja a hellénizmus korszakát.¹ A hellénisztikus világ térbeli kiterjedését illetően Green véleménye F. M. Heichelheiméhez áll közel, aki szerint ez a struktúráját tekintve *belső magra* és *külső peremre* oszló világ a Rajnától az Indusig és a Dunától Arábiáig terjed.² A hellénizmus fentiekben megállapított időbeli és térbeli határai alapján a szerző öt nagy fejezetben foglalta össze mondanivalóját: 1. Alexander's Funeral Games, 323–276 B. C.; 2. The Zenith Century, 276–222 B. C.; 3. Phalanx and Legion, 221–168 B. C.; 4. The Breaking of Nations, 167–116 B. C.; 5. Rome Triumphant, 116–30 B. C.

Olvasás közben érdekes és tanulságos kép bontakozik ki előttünk a hellénizmus világáról, kiváltképp e világ sokszínűségét sikerült Greennek frappánsan érzékeltetnie. Ám mint minden összefoglaló műnél, ezúttal is óhatatlanul találkozzunk pontatlanságokkal, vitatható megállapításokkal. A recenzius rendelkezésére álló hely szűkössége miatt a továbbiakban kénytelenek leszünk főképpen ezekkel foglalkozni.

A 3. oldaltól kezdve a szerző részletesen ismerteti a Nagy Sándor halálát közvetlenül követő politikai eseményeket. Ezekben meghatározó jelentőséget tulajdonít a makedón elitre és a köznépre állítólag jellemző *xenophobiának*. Szerinte a kardiai Eumenést emiatt árulják el katonái, és ez vezet

¹ R. Bichler: „Hellenismus”. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs. (Impulse der Forschung 41.) Darmstadt 1983, 124 sk., 140 sk.

² F. M. Heichelheim: An Ancient Economic History, Vol. III, Leyden 1970, 9 sk.

ahhoz, hogy még a félbolond Arrhidaios is szívesebben látják a trónon, mint Rhóxané gyermekét. Pedig az előbbi anyja csak egy „dancing girl” volt. Nem hiszem, hogy a makedónokra a *xenophobia* valóban jellemző lett volna. Ez a nép már kialakulása kezdetén keveredett thrák és illír elemekkel, vezértörzse a 7. században argosi görögök uralma alá került; I. Alexandros korában kifejezetten elősegítették a klasszikus görög területekről jött telepesek beolvadását; I. Amyntas a 6. század végén a perzsák egyik első szövetségese lett, leánya a perzsa főúr, Bubarés neje volt; II. Philippos feleségei közül csak kettő tartozott a makedón néphez, míg öten más nép gyermekei voltak, Audata dardán, Philinna és Nikésipolis thesszáliai, Olympias épeirosi, Médá pedig geta származású volt. A makedónokat a *xenophobiánál* sokkal inkább jellemezte a más népek értékei iránti nyitottság. A politikai érdekek mindig fontosabbak voltak számukra bármiféle etnikai előítéletnél. Ez egyébként II. Philippos és Philinna házasságára is érvényes. A Larissából származó feleség minden bizonnyal csak egy rosszindulatú pletyka szerint volt „dancing girl”.³ Ami pedig az Eumenésszel szembeni árulást illeti, annak okát aligha a *xenophobiában* kell keresni. Hiszen katonáik éppúgy elárulták Egyiptomban Perdikkast vagy Ipsosnál Antigonost. Noha ez utóbbiak „kékvérű” makedónok voltak.

A 121. oldalon a szerző látszólag frappáns megállapítást tesz: „The settlement made after Ipsus, like The Treaty of Versailles, might have been calculated to cause trouble later”. Ezzel kapcsolatban megjegyezném, hogy olcsó közhely arra utalni, minden háborúval kikényszerített béke magában hordozza a következő háború csíráját. Ez esetben sokkal érdekesebb az, hogy mekkora különbség volt az ellenséget megalázó és majdnem lehetetlen helyzetbe hozó modern béke és a „királyok csatáját” követő rendezés között. Hiszen a vesztes Démétrios kezén még mindig jelentékeny területek maradtak, ő maga nem sokkal később feleségül vette Ptolemaios leányát, míg néki Seleukos lett a veje. A hellénizmus politikai életét ugyanis az erős polarizálódás *hiánya* jellemezte.

A 168. és 351. oldalon egyaránt szó esik az athéni tradíciók hatásáról a pergamoni kulturális életre nézve. Elmélyültebb elemzéssel a szerző rámutathatott volna arra is, hogy az Attalidák részéről Pergamon Kis-Ázsia Athénjává történő emelésével nem csupán egy kulturális, hanem egy fontos politikai lépés is bekövetkezett.⁴ Egyébként sem lett volna érdektelen nagyobb súlyt helyezni a pergamoni Zeus-oltár politikai mondanivalójára.⁵ A pergamoni művészettel kapcsolatban fontosnak tartom a legújabb szakirodalom nézetét, amely szerint például a 339. oldalon említett és I. Attalos ajándékként számon tartott szoboroport, az ókori Athént díszítő pergamoni ajándékok legszebbike, nem I., hanem II. Attalos adománya volt.⁶ Ugyancsak érdekes fejlemény a Laokoón-csoport hozzákötése a pergamoni művészethez.⁷

A 177. oldalon Green az *Alexandra* szerzőjét azonosítja a khalkisi *Lykophrónnal*, és ezáltal e fontos mű keletkezését egy évszázaddal korábbra datálja, mint például K. Ziegler. Számomra egyáltalán nem meggyőző ez a datálás. Az eposz Kr. e. 2. századi születését bizonyítja szerintem az, hogy a „megbotlást előidéző Dionysos” neve *Dionysos Sphaleótas* formában egy Kr. e. 2. századi feliraton olvasható, míg az Alexandrában *Dionysos Sphallés* alakban fordul elő, mindkét esetben a mitikus pergamoni dinasztiaalapító, Télephos történetével kapcsolatban. Más írásos források egyáltalán nem említik ezt az istenséget.⁸

³ Philinnáról és általában II. Philippos házasságainak politikai összefüggéseiről l. N. G. L. Hammond–G. T. Griffith: *A History of Macedonia*, Vol. II. (550–336 B. C.), Oxford 1979, 225.; J. R. Ellis: *The assassination of Philip II. Ancient Macedonian Studies in Honor of Ch. Edson*. Thessaloniki 1981, 99 skk.; Elizabeth D. Carney: *Foreign Influence and the Changing Role of Royal Macedonian Women*. *Ancient Macedonia*. (Fifth International Symposium Vol. I.) Thessaloniki 1993, 313 skk.

⁴ Vö. H.-J. Schalles: *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im 3. Jh. v. Chr.* (Istanbuler Forschungen B. 36.) Tübingen 1985, 53 sk.; uő: *Der Pergamonaltar. Zwischen Bewertung und Verwertbarkeit.* (Kunststück.) Frankfurt am Main 1986, 34.

⁵ Vö. I. Kertész: *Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries*. *Oikumene* 3 (1982) 203 skk.; uő: *The Attalids of Pergamon and Macedonia*. *Ancient Macedonia*. (Fifth International Symposium Vol. I.) Thessaloniki 1993, 669 skk.

⁶ L. B. Andrae: *Laokoön und die Kunst von Pergamon. Die Hybris der Giganten.* (Kunststück.) Frankfurt am Main 1991, 51.

⁷ L. B. Andrae említett művét.

⁸ Vö. I. Kertész: *Sabazios-Kult im Pergamon*. *AUB sect. hist.* 22 (1982) 251 skk.

A recensens kisebb jelentőségű ellenvetései azonban egyáltalán nem csökkentik nagyrabecsülését Green teljesítményét illetően. Kétségtelen, hogy a hellénizmus szakirodalma jelentős művel lett gazdagabb.

KERTÉSZ ISTVÁN

PLAUTUS BARBARUS. Sechs Kapitel zur Originalität des Plautus. Script. Oralia 25. Altertumswissenschaftliche Reihe, 8. Tübingen 1991, 208 l.

A kötet ígéretes címe alapján egy Plautus eredetiségét vizsgáló, összefoglaló munkára számíthatna az ember, a kötet kézbevételekor azonban kiderül, hogy tanulmánygyűjteményről van szó. A címben jelzett hat fejezet hat tanulmányt jelent, amelyek mindegyike egy-egy Plautus-darabot vizsgál (*Asinaria*, *Curculio*, *Mostellaria*, *Persa*, *Stichus Truculentus*). A kötet szerzői: Gregor Vogt-Spira, Eckard Lefèvre és Ekkehard Stärk; mindegyikük két-két tanulmányt közöl. Az itt vizsgált hat Plautus-komédia kiválasztását az előszó azzal indokolja, hogy ezek a darabok a görög dráma szerkezetétől lényegesen különböznek. A tanulmányok mindegyike alapos vizsgálódás eredménye, mégis esetlegesnek tűnik az adott darabok kiválasztása. Szerencsésebb lett volna egy ilyen jellegű vizsgálódást a teljes plautusi anyagon elvégezni. A kötet a következőképpen tagolódik:

I. Gregor Vogt-Spira:

Asinaria oder *Maccus vortit Attice?*

Stichus oder Ein Parasit wird Hauptperson

II. Eckard Lefèvre:

Curculio oder Der Triumph der Edazität

Truculentus oder der Triumph der Weisheit

III. Ekkehard Stärk:

Mostellaria oder *turbare* statt *sedare*

Persa oder *Ex oriente fraus*

A kötet szerzőinek általános gyakorlata, hogy a címben jelzett darabot, annak szerkezetét, szereplőit, cselekményét, speciális dramaturgiai megoldásait részletesen elemzik; külön kiemelik az egyes színek jelentőségét. Vizsgálódásaik fő tengelyében a daraboknak a görög eredetihez vagy mintákhoz való viszonya áll. Minden tanulmányt a darabra vonatkozó bibliográfiai összeállítás követ.

G. Vogt-Spira az *Asinaria* c. darab vizsgálata kapcsán hosszasan kitér az *uxor dotata* kategóriára, amelynek a görögöknél nagy jelentősége volt, ugyanakkor az attikai jogi gyakorlatban a *servus dotalis*, illetve a *servus recepticius* nem fordul elő, ami Plautus eredetisége mellett szól. „Vizsgálódásunk arra az eredményre vezet, hogy az attikai jogtól alapvetően idegen a *servus dotalis* intézménye, az *Asinaria* c. darabban előforduló „Dotalsklave, Saurea nem vezethető vissza attikai előképre” — állapítja meg a szerző (26). Felmerül a lehetősége egy Attikán kívüli előképnek is. Spira szerint a darabnak nem volt meghatározott görög előképe, Plautus felhasználta bizonyos hagyományos elemeket az újkomédiából, de darabja végül is eredeti, önálló alkotás (64).

Jóllehet a Plautus-darabok megítélése változó jogtörténeti vonatkozásban, mégis egyre gyakrabban hivatkoznak rá jogtörténeti munkákban is. A *Persa* c. darab is említ egy idevágó jogi ügyletet, ahol is egy felelősségvállalás nélküli adás-vételi eljárásról esik szó. Részletesen kitér erre a bonyodalomra E. Stärk is. Plautus ebben a komédiában több helyütt utal római jogi szabályokra, az eljárást a római jogi gyakorlat szellemében bonyolítják le, továbbá sor kerül a mindennapok kereskedelmi gyakorlatának a kifigurázására is.¹

¹ A kérdéshez újabban l. *Jakab Éva*: Rabszolgavételek Rómában. Acta Univ. Szeged. Acta Juridica et Politica. 41 (1992) 253 skk.

A Plautus-darabok eredetiségét vizsgáló tanulmányok konklúziója lényegében hasonló: újból megerősíti azt, amit a Plautus-kutatók már korábban is észrevettek, hogy a vígjátékköltőt jelentősen befolyásolták a görög minták, főként az attikai újkomédia darabjai. Görög előképeivel azonban meglehetősen sajátos módon bánt Plautus, miszerint felhasználta azoknak bizonyos elemeit, beépítette saját darabjaiba, de mintáit nem követte szigorúan. Kitűnő arányérzékkel választotta meg, hogy mit és mennyit vigyen komédiáiba a görög eredetiből, és mit használjon fel a római színjátszás hagyományai-ból. Felismerte, hogy a görög újkomédia remekül megfelel a római hagyomány keretének, amit azután Plautus római aktualitásokkal tölthet meg. Közönségükre tanúsítja, hogy valóban megtalálta a legmegfelelőbb görög mintákat, amelyek vagy eleve olyan problémákat feszegettek, amelyek már a Plautus-korabeli Rómában is időszerűek voltak, vagy maga a történet volt alkalmas arra, hogy aktuális elemeket dolgozzon bele. Lényegében a darabok egyikéről sem állítható teljes bizonyossággal, hogy szerzője meghatározott görög előkép alapján dolgozott, vagy azt fordította, sőt az általa átvett motívumokat is különböző görög darabokból kölcsönözte.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Q. ORAZIO FLACCO: LE OPERE. I: LE ODI, IL CARME SECOLARE, GLI EPODI. Tomo primo: Introduzione di F. Della Corte, testo critico di P. Venini, trad. di L. Canali. Roma 1991, 449 l. — Tomo secondo: Commento di E. Romano. Roma 1991, 453–1019 l. (Antiquitas perennis. Collana diretta da Scevola Mariotti.)

Horatius halála kétezredik évfordulójának (1993-ban, nem 1992-ben!) „várakozó légkörében” az olasz ókortudomány nagyszabású vállalkozással, a költő életművének igényes kétnyelvű kiadásával örvendeztette meg a nemzetközi *res publica litteraria*-t. Ebből egyelőre az első kötet jelent meg (két részben): az ódák, a *carmen saeculare* és az epódoszok szövege, kritikai apparátussal, párhuzamos olasz fordítással és részletes kommentárral. A kötet élén (5–91 l.) eligazító jellegű tanulmányt olvashatunk a nemrégiben elhunyt, Horatius-kutatónak is kiváló Francesco Della Corte tollából („Orazio lirico”): az „új” Horatius az ő emlékének van szentelve. A pompás kiállítású, reprezentatív mű egyben a *princeps philologorum Italicorum* — Sc. Mariotti — szerkesztésében induló „Antiquitas perennis” c. sorozat kezdő-kötete.

Mivel nem közönséges luxus-vállalkozásról, hanem az olasz klasszika-filológia állását tükröző alapműről van szó, tartozunk a szövegkonstituáló Paola Venininek azzal, hogy munkájával tüzetesebben foglalkozunk. V. jó ismerője a költőnek, nyilván ezért bízták meg annak idején a két modern Teubner-Horatius kritikai ismertetésével (RFIC 115 [1987] 493 skk.). Érdemeit Mariotti a szerkesztői előszóban tömören így méltatja: (P. V.) „ha il merito di essersi tenuta parimenti lontana dagli eccessi — in senso rispettivamente conservativo e innovativo — di due edizioni recenti pubblicate in autorevoli collane straniere”. A megjelölés az én (Lipcsében, 1984-ben megjelent) „konzervatív” kiadásomra, illetve D. R. Shackleton Baileynek egy évvel későbbi (stuttgarti) „újító” (?) jellegű kiadványára vonatkozik. Venini (fentebb id. recenziójában) nem ilyen sarkítottan összegezte észrevételeit (495: „il B. ha fornito agli studiosi uno strumento di lavoro valido e aggiornato, complessivamente affidabile”, illetve Sh. B-ről 501: „La critica diviene sovente ipercritica e gli interventi in parecchi casi non rispondono a reali esigenze del testo. L'edizione dovrà essere usata con molta cautela e con l'occhio costantemente rivolto all'apparato”). Tekintettel a jelenlegi recensens érdekeltségére, illetőleg a kérdés fontosságára, hogy ti. „konzervatívan” járunk-e el klasszikusaink szövegének megállapításában, vagy inkább R. Bentley jelmondatát tűzzük-e zászlónkra a 20. század utolsó évtizedében is („*Nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt*”), személyes állásfoglalásunk hangoztatása helyett az elfogulatlan Horatius-szakértő, Ernst Doblhofer alaposan megfontolt kritikai véleményét idézzük (Horaz in der Forschung nach 1957, Darmstadt 1992, 15): „... Beide Editionen werden in Hinkunft kaum entbehrlich sein. Müsste aber unbedingt gewählt sein, so würde ich doch B. wegen der grösseren Sorgfalt der Textgestal-

tung, der Treue zur Überlieferung und des reicheren forschungsgeschichtlichen Informationsgehaltes den Vorzug geben.”¹

Hogy tartotta magát távol V. mindkét „túlzástól”? Bizonyos eklekticizmussal. Így — Shackleton Bailey-vel egyezően — elfogadja pl. a kiirthatatlanul öröklődő *Marsi* konjektúrát (C.I 2,39) a hagyományozott *Mauri* helyett; II 13,38 *laborem* a legalább annyira jó, csak merész *laborum* helyett; III 7,4 *fide* (metri causa? Horatius tudta, hogy miért nyújtja el a versus Glyconeus végszótágját a várva várt Gyges nevének említése előtt); IV 4,57 *tonsa* (mindenesetre az is haladás, hogy az app. crit.-ban ott szerepel az Ox. coll. Reg. P² *tunsa* olvasata); IV 6,21 *flexus* (a kellőképpen indokolható *victus* helyett); IV 9,31 *silebo* (*sileri* helyett); Ep. 2,18 *agris* (arvis helyett); Ep. 7,12 *numquam* (*umquam* helyett), stb. Ugyanakkor — gyakrabban! — a „konzervatív” kiadó szövegmegoldását teszi magáévá pl. C.I 15,36 *Iliacas* (tudomásul véve a Glyconeus kezdő trochaeusának „szabálytalanságát”, illetve Luc. X 61 és Stat. S. IV 6,100 döntő bizonyosságát); 20,5 *care Maecenas* (nem *clare*!); 23,5 *veris adventu* (igenis a tavasz lucretiusi epiphániájáról van szó, és fölösleges „költőiebbé” vagy nyelvtanilag „érthetőbbé” formálnunk a szöveget); 25,20 *Hebro* (nincs szükség az *Euro* „javításra”); 32,1 *poscimus* (nem *poscimur*); III 9,20 *reiectaeque* (nem *reieto*); 14,14 *eximet* (nem *exiget*); 24,4 *Tyrrhenum*... *Ponticum* (Sh. B. szövege — Palmer *et mare sublicis* konjektúrájának beiktatásával — cifra, de nem jó); stb. Ugyan hogy értette V. a *Poscimus*... óda (I 32) zárósorainak szerintem *crux*-okkal ellátandó szövegét: *mihi cumque salve rite vocanti?* (Sh. B. Lachmann *medicumque* konjektúráját fogadta el. Rejtély, hogy Sh. B. a IV 10. óda (*O crudelis adhuc*...) 2. sorában a „legénytoll” jelentésű *pluma* szót miért foglalta *crux*ok közé; V. a teljességgel fölösleges „javításokat” szerencsére az app. crit.-ba utalta. Arról persze vitatkozhatunk, hogy a III 20. óda 8. sorában *maior, an illi* olvasandó-e, amint a kódexekben olvasható, vagy Peerlkamp *illa*-ja a megoldás, vagy hogy a Nisbet—Hubbard-féle kommentárban ajánlott központozás (II 18,31 sk.: *manet. erum quid ultra tendis?*) megérdemli-e, hogy Sh. B. szövegében és V. apparátusában helyet kapjon; vagy a *Qualem ministrum*...-ódában (IV 4,17) *Raetis* és nem inkább a hagyományozott *Raeti*-e a helyes, és hogy a 16. epódosz 50 skk. sorait át kell-e „rendezni”.

Mindenesetre látjuk, hogy V. szövege általában véve gondos mérlegelés eredménye. (A korrigálás is gondosan történt: talán az egyetlen hiba: C. II 1,23 *cunta*.) Ami az *i-t*ővűek többes acc.-ában megfigyelhető „oszillációt” illeti, V. szövegében itt-ott némely következetlenségek maradtak (pl. C.III 18,13 sk. *audaces* — *agrestis*); C. III 8,14 *vigilis* alkalmasint sajtóhiba. Indokolt az *exsilis* írásmód (Ep. 17,52; Porph. félreértette), csakúgy, mint az *exsultim* adv. (C. III 11,10), viszont a következetesen alkalmazott *exsilium* vagy *exsul* írásmód keresetnek hat. Ha a C.III 11,46 *clemens* szavához az apparátus egy kódex *demens* olvasatát is feltünteteti, akkor a rec. azokra a kritikusra gondol, akik a kiadásában felsorakoztatott változatokat stb. szükségtelennek, sőt zavarónak ítélték. Ezzel kapcsolatban megint E. Doblhoferre (13,3) hivatkozom, aki szerint apparátusom korántsem „trivialitásokkal teljes” (Nisbet). A gyakori *cl/d*-tévesztés feltüntetése egyáltalán nem fölösleges: így tekinthetünk be a klasszikusaink hagyományozásának műhelygyakorlatába. Megismételhetjük: V. szövegére általában bízást hagyatkozhatunk.

Elisa Romano magyarázatait mestere, Sc. Mariotti az előszóban szép ajánlással vezeti be: „Al commento... ha dedicato passione e competenza una giovane filologa dell'Università di Palermo” —

¹ Doblhofer állásfoglalásának szemléltetéséül idézzük még 135,10. jegyzetét, amelyben a Bentley-hívő C. O. Brink négy — döntőnek szánt — példájáról (Epist. I 17,43 *sua* Btl., *suo* codd.; Sat. I 9,30; C. I 6,3 és I 23,5 sq.) nyilatkozik: „Der Mehrzahl der Herausgeber gelten an allen vier Stellen Bentleys Eingriffe heute als widerlegt; Shackleton Bailey folgt Bentley an allen diesen Stellen, während Borzsák hier überall an der Überlieferung festhält. Er (Borzák) zählt also für Housman und Brink zu den Böcken (Mt. 25,32 *sicut pastor segregat oves ab haedis*), ich (Doblh.) weiss ihn (Borzák) aber... sicher vor dem ewigen Feuer (*ibid.* 25,41), obwohl Brink das Urteil eines Gelehrten über Bentley zum Maßstab seiner wissenschaftlichen Qualifikation erhebt.” Ehhez vö. L. Romano kommentárját (*ad* C.I 23,5 sq.): „... Nonostante l'arditezza dell'espressione il testo trádito può essere mantenuto: correggendolo si elimina un'immagine suggestiva e altamente lirica, di cui sarebbe ingiusto defraudare il poeta.” — A két Teubner-kiadás nemzetközi fogadtatásáról és a magyar Horatius-filológia teljesítményének értékeléséről vö. Harmatta János „Horatius Noster — Magyar Horatius” c. tanulmányát: Magyar Tudomány 38 (1993) 1071 skk.

amiből a kötet tanulmányozója a „passione”-t készséggel elismeri. Saját tapasztalatunkból meg merjük állapítani, hogy egy klasszikus szövegének konstituálása és magyarázása elválaszthatatlan egymástól. Ha valaki egy bizonyos szöveg hagyományozásának történetét nem követte lépésről lépésre nyomon, az nem is értheti az illető szerző minden mondatát, és fordítva: aki a választott szerzővel nem birkózott meg mondatról mondatra, az ne merészeljen állást foglalni a szöveghagyományozás vitás kérdéseiben. E. Romano a Horatius-irodalmat szorgalmasan (e con passione) áttanulmányozta és abból mindazt, amit helyesnek vagy fontosnak érzett, a kommentárjában hasznosította. A következőkben annak töredékére korlátozódok, amivel — hitem szerint — Horatius jobb nyelvi megértéséhez hozzájárultam.

C. I 2,39: P. Venini átvette T. Faber konjektúráját (*Marsi peditis*); E. Romano a helyet ennek megfelelően kommentálta: „L'emendamento *Marsi* . . . dà un ottimo senso” stb. A „konzervatív” kiadó megpróbálta az eredeti (és egybehangzólag hagyományozott) *Mauri*-t értelmezni: T. Faber *Marsus*-a feltehetőleg az előző óda *Marsus aper-e* jóvoltából öltött a derék humanista agyába, és így került be Horatius későbbi kiadásaiba. — C. I 25,20: *Hebro* (recte), Venini (Shackleton Bailey ellenére) a hagyományozott olvasatot iktatta szövegébe, és E. Romano — érvelésemről függetlenül — ezt magyarázta („il testo tràdito . . . ci sembra accettabile”). — Az I. könyv záródódája (*Persicos odi* . . .) nyelvileg sem problémátlan minden részletében, R. azonban (bár idevágó kísérletemet idézi) sem a költemény „helyi értékét”, sem esetleges keleti („királyi”) célzásait nem említi kommentárjában, akárcsak az *Ezeqi monumentum* . . . feltehetően egyiptomi („piramidális”) vonatkozásait. — Ugyanígy idézi ugyan R. a IV 6. (*Dive, quem proles* . . .) ódával kapcsolatos megfigyeléseimet, de a 41. sorra vonatkozó megállapításaimat figyelmen kívül hagyja: *nupta nem* „una delle fanciulle del coro”, hanem az *egész* kar (a *pueri*-t is beleértve); a *nőnemű nupta* a 33. sor *Deliae tutela deae*-ától függ, tehát nemcsak a leányokra értendő, vagyis már Ronsard parafrázisa („Quand vous serez bien vieille . . .”) félreértésen alapszik, amely mind a mai napig öröklődik a kommentárokból. — Reménytelennek látszik a IV 4. óda 57. sorában egyedül értelmes *tunsa* olvasat elfogadtatása (pedig *ezt* még a Benteianus Nisbet is „a notable triumph”-ként aposztrofálta), mégis előrehaladásnak számít, hogy Venini ezt az olvasatot is feltüntette apparátusában; Romano nem vett róla tudomást.

Befejezésül említsük meg a Bodmerianus (olim Phillippsonianus) 10. századi librariusának naiv bejegyzését a nagy Maecenas-óda (III 29) 12. sorához (*fumum . . . strepitumque Romae*): *nam hiemps erat*. (Az óda tudvalevőleg *nyáron* született, amikor *Procyon furit et stella vesani Leonis*.) Az illető — nyilván „északi” ember — nem tudta elképzelni, hogy Róma háztartásaiban nemcsak télen égett a tűz. Nos: itt ugyanazt a különbséget (Nisbet, *Gnomon* 58 [1986] 611: „a fundamental difference of approach, probably of tradition”) tapinthatjuk ki, mint amelyet egy modern „kontinentális”, illetve „angolszász” Teubner-kiadás, vagy — ha úgy tetszik — egy „hyperboreus” és egy olasz Horatius-kommentár között észlelhetünk.

Summázásul: az itt-ott előkívánczozó fenntartások ellenére elismerésre méltó vállalkozással gazdagodhatunk, amelyért nemcsak a közreműködőknek, hanem a *spiritus rector* Scevola Mariottinak is köszönettel tartozunk. Bizalommal várjuk a folytatást.

BORZSÁK ISTVÁN

TACITUS: AGRICOLA. (Auctores Latini XXIII.) A szöveget gondozta, bev. és jegyz. Borzsák István. Budapest 1992, 136 l.

Új kötettel gyarapodott az „Auctores Latini”-sorozat, amelynek színvonalbeli különbözősége miatt a recensens nehéz helyzetben van. Ha ugyanis megállapítja, hogy a mű messze meghaladja a sorozat átlagszintjét, attól az még nem feltétlenül jó, hiszen — ahogy Horatius mondja — ha elkerültem a hibát, nem biztos, hogy dicséretet érdemlek. Amikor tehát eleve állítom, hogy Borzsák Agr.-kommentárja *jó*, ezen azt értem, hogy olyan kiválóságokkal rendelkezik, amelyek nemzetközi összehasonlításban is újszerűek.

A Bevezetés nagy értéke, hogy szerzője mer szubjektív lenni, s ifjonti őszinteséggel s a nagy öregek alázatával beismeri, hogy, bár gimnazista kora óta fürkészi a „hallgatag” Tacitus titkait, s ma már talán nem érzi annyira talányosnak, mégis „a *teljes* igazság Tacitus titka marad, az Agr. magyarázó-

ja legfeljebb közelebb kerülhet az író mondanivalójának megsejtéséhez, mint a korábbiak, akikről az örök fáklafutás stafétabotját átvette” (5). S hogy valóban közelebb került a titkokhoz, mint elődei, egyértelműen kitetszik pl. a *pax, lascivia, subiectus* stb. szavak kétértelműségének feltárásából: „mindez nem annyira az *imperium*-ra, mint a zsarnoki *imperator*-ra, nemesak a britekre, inkább a senatori ellenzékre értendő” (7). A Nagy Sándor-historiográfiában refrénszerűleg ismétlődő kifejezések és rekvizitumok „tudatos és következetes” alkalmazásának kimutatásával az Agr.-ban olyan forráscsoportra hívja fel a figyelmet, amelyet a legmodernebb kiadványok, például Ogilvie–Richmond angol (1970) és H. Heubner német kommentárjai (1984) sem hasznosítottak, a hellenisztikus („tragikus”) történetírás közhelyeinek bevonása pedig sok-sok tacitusi kifejezésnek ad új értelmet, mint például az antik tyrannus-sablon sokat tárgyalt témakörében: Tacitus szerint Domitianus még Nerónál is elvetemültebb volt, amennyiben nemcsak kifosztotta és megölette áldozatait, hanem végig is nézte haláltusájukat. E motívum forrását a „tragikus” történetírás zászlóvivőjénél, a samosi Durisnál találta meg (11).

A Bevezetést lezáró Bibliográfia (15–16) felsorolja a legújabb szövegkiadásokat, kommentárokat és az Agr.-val foglalkozó szakirodalmat. Erdeme, hogy a pusztá felsoroláson túl el is igazít rövid értékelő megjegyzéseivel, melyeknek hitelét garantálja az a tény, hogy Borzsák István e művek jó részéről elmélyült recenziókat készített. Külön kiemelendő, hogy a bibliográfiában az Agr.-val kapcsolatos magyar kutatásokat is értékeli, a múlt századiakat ugyanúgy (Télyf Iván, Ring Mihály), mint századunkéit (Wirth Gyula, Szabó Árpád). Eljárása példaképül szolgálhat az ifjabb kutatók számára, akik bizony gyakran megfellebbeznének magyar elődeikről, mintha Magyarországon a tudomány velük kezdődött volna.

Az Agr. latin szövegét B. hosszú és gondos tanulmányok után alakította ki. Szöveggondozói elveit, s azoknak szellemében foganatosított megoldásait az Antik Tanulmányokban ismertette: 32 (1985–86) 203–209. E tanulmányból és a szóban forgó kommentárhoz közölt latin szövegből nyilvánvaló, hogy legfontosabb szövegkonstituáló elve a hagyomány tisztelte: a 15. századi másolatok és az 1902-ben felfedezett jesi-i (*Aesinas*) kódex olvasatainak gondos mérlegelése ez alkalommal is. B. tartózkodik a merész konjektúráktól; a vitatott helyek problémáit akárhányszor új központoszással — egy-egy vessző vagy kettőspont kitételével vagy elhagyásával — oldotta meg. sikeresen; például (1,4): *At nunc narraturo mihi vitam defuncti hominis venia opus fuit, quam non petissem incusaturus: tam saeva et infesta virtutibus tempora*. E tagolás tökéletesen érthetővé teszi a hagyományozott szöveget és fölöslegessé tesz minden konjektúrát. Itt persze B.-nak nem kellett új megoldást kieszelnie, csak a sok próbálkozás közül kiválasztani a szöveg-hagyománnyal legjobban összehangba hozható megoldást, a jelen esetben Fr. C. Wexel (1852) (*Puteolanus ni cusaturus, Beatus Rhenanus ni incusaturus, Lipsius ni incusaturus* szöveg-változtatása helyett). Az Agr. szövegével foglalkozó szakirodalom gondos mérlegelése jól tükröződik pl. a 32,1–2. mondat szövegének alakításában. A modern kiadások többsége így közli a kérdéses helyet: *Metus ac terror sunt infirma vincla caritatis, quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient*. A kéziratokban viszont *metus ac terror est* található. Az *est-et* Beroaldus „javította” *sunt-ra*. B. így formálja a vitatott mondatot: *Metus ac terror est: infirma vincla caritatis, quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient*. Megoldását az Antik Tanulmányokban közzétett, már idézett cikkében így indokolta meg: „A hagyományozott szöveg helyes értelmét kellő nyomatókkal kell érzékeltetni: *nem fides et adfectus* köti őket — *fides et adfectus deest, at metus ac terror est*. Az pedig nem pozitív kötelék, csak a gyűlöletes zsarnokság eszköze (*oderint, dum metuant!*), ami a rettegés megszűntével gyűlöletet szül” (204).

B. szöveggondozásának nagy érdeme, hogy valóban *gondozza* a szöveg-hagyományt, és az eredeti olvasatok megtartását meg is tudja indokolni. Számol olyan fontos tényezőkkel is, hogy Tac. korának egyik legnagyobb szónoka volt (vö. például 45,3–5), és hogy az antik szerzők *hangos* olvasásra szánták műveiket, ezért a tagolás alapvető fontosságú e szövegek értelmezésében (például 14,1); továbbá hogy az Agr. Tac. első műve, és amikor az a bevezetésben mentegetőzik *incondita ac rudis vox-a* miatt (3,3), ez talán nem pusztá szerénykedési formula, hanem olykor a mondatfűzésben is érződik, ezért a latin anyanyelvi kompetenciával nem bíró olvasók számára „nehézkessék” tűnő mondatokat nem feltétlenül kell módosítani, hanem helyes tagolással, központoszással kell érthetővé tenni, megtartva a szöveg-hagyományt. Sikeresen alkalmazza például ezt a módszertani alapelvét a 16,4. mondat értelmezésében. Némelyek persze B. szöveggondozását túlságosan konzervatívnak fogják ítélni, én azonban — az antik irodalomkritika ismeretében — eljárását csak helyeselni tudom. Nem véletlen az, hogy az érett és nagy tapasztalatokkal rendelkező Cicero „Orator”-jában oly nagy teret szentel a helyes tagolásnak, s az sem,

hogy több mint négyszáz évvel később ugyanígy jár el az idős Augustinus „De doctrina Christiana” c. művének negyedik könyvében. Egyébként B. ezen eljárásával nem áll egyedül a magyar klasszika-filológiában: Révay József a Trimalchio lakomájának több értelmezhetetlen helyét ugyanígy (a helyes interpunkcióval) világította meg (vö. *Philologus* 134 [1990] 229–233).

Az Agr. szövegét kísérő kommentár több erényével is magára vonja az olvasó figyelmét. Első és legfontosabb erénye, hogy tökéletes összhangban van az Agr. fentebb értékelt szövegével és arányos. A szöveggel való összhang abban mutatkozik meg, hogy a kommentár az elfogadott szöveggel kapcsolatos minden problémára kitér és egyértelmű magyarázatot ad, még akkor is, ha történetesen a *crux desperatioris* mellett dönt; vö. 31,4; 33,4. A kommentár arányossága pedig azt jelenti, hogy a szerző magyarázó megjegyzései lehetőleg minden problémát és nehézséget megvilágítanak: a nyelvi, stilisztikai, történelmi, néprajzi stb. magyarázatok összhangban vannak egymással, egyik sem burjánzik túl a másik rovására. Egy kommentár akkor jó és hasznos, ha valóban segíti a szöveg megértését, nem pedig tovább nehezíti azt rejtvénytyszerű megjegyzéseivel. Az Auctores Latini kötetei között bizony vannak olyanok, amelyekben a történeti magyarázatok háttérbe szorítják a nyelvieket, s egyes kommentátorok inkább elterelik a latin szövegről az ifjúság figyelmét, mintsem odaédesgetnék értő és jóakaró segítségnyújtással. Ma, amikor kevesebb latin tudással érkeznek a diákok az egyetemre, mint ötven évvel ezelőtt, más jellegű kommentárokat kell írni, mint a század elején. B. Agr.-kommentárjában számon tartja ezt a változást, s az új helyzet igényeinek a lehető legteljesebb mértékben eleget tesz. Ennek a szemléletnek a jele például az, hogy több nehéz kifejezést nemcsak megmagyaráz, hanem — nagyon helyesen — le is fordít, és így a közölt párhuzamos hely tökéletesen találóvá válik; például: „*antiquitus usitatum* a part. perf. pass. a főnévként értendő inf.-os szerkezet (*facta . . . tradere*) kiegészítője (»a hajdankornak ezt a szokását«); vö. Germ. 31,1 *et aliis Germanorum populis usurpatum*” (17); — *fecit, ne . . . sensisset*, »fáradozásával elérte, hogy . . . már régen nem érzi”, a praet. perf. használatához l. Plin. Paneg. 40,3 *effecisti, ne malos principes habuissemus*, azaz Traianus feledtette, hogy valaha is voltak rossz princepszek” (31). A kommentárban egymás után sorakoznak a jobbnál jobb nyelvi és tárgyi megjegyzések egymást kiegészítve, segítve, például: „*degressus* előnyben részesítendő a *digressus* olvasattal szemben, mivel nem akármilyen távozásról, hanem a főváros felkereséséről van szó, márpedig Rómába akárhonnan lement az ember, Pestre viszont *feljövünk*” (29) stb.

Másik szembeötlő erénye B. Agr.-kommentárjának az a tény, hogy bár egyetemi segédkönyvnek készült, önálló tudományos kommentárrá kerekedett ki. Bár terjedelme szerény — a szöveggel együtt mindössze 107 lap, szemben H. Heubner 133 és R. M. Ogilvie 192 oldalával, mégis önálló és teljes. Az önállóság természetesen nem azt jelenti, hogy nem merített a korábbi kommentárokból, hanem egyszerűen azt, hogy sokszor vitatkozik velük (például 52., 59), és eredményeiket módosítja (például 60), másrészt azt, hogy több évtizedes Tacitus-kutatásainak és oktatásának sok-sok tapasztalatát hasznosította ebben a kommentárban, sőt más magyar kutatókét is, például Ábel Jenő mesterének, Ring Mihálynak több értelmezését (például 26., 39., 55. stb.). Igazi újdonsága azonban a korábbi mértékadó kommentárokkal szemben abban rejlik, hogy B. új forráscsoportot használt fel az Agr. szövegének jobb megértéséhez: a hellenisztikus (tragikus) történetírás hagyományos elemeit. Például: „*obstupefacti* vö. alább 25,2 *Britannos visa classis obstupefaciebat*. A régi jó Ernesti (1752) szerint Tac. Horatius Cocles liviusi ábrázolására (II 10,5 *ipso miraculo audaciae obstupefecit hostis*) gondolt; a modern magyarázók nem kommentálják. Pedig itt is Nagy Sándor »elképesztő« haditetteinek visszhangjával van dolgunk, vö. pl. Nearchos flottájának »bámuló« fogadtatásával: Jac. 133 F 1,20,2” (59); „*labor et periculum* (máshol többes számban: *labores et pericula*): már tudjuk, hogy nem holmi »szónoki formula« (Ogilvie), hanem a Nagy Sándor-hagyomány állandó rekvizituma” (60). — „*Quarta aestas . . . insumpta* dat.-szal, mint Dial. 9,1, vagyis Agr. 80 nyarat azoknak a területeknek rendszeres megszállására fordította, amelyeket korábban csak »végigszárguldozt« . . . Itt viszont a világhódítók ἀμύχων τάχος-áról (*celeritas Caesariana!*) van szó, mint pl. Curt. Ruf. IX 1,3 *cum totam Asiam percucurrisset*” (67–68). Hogy milyen nagy súllyal esnek a latba a Nagy Sándor-i reminiscenciák, ha a római szerzők egy hadvezér hadi dicsőségét kívánják felnagyítani, annak igazolására elég, ha Cicerót idézzük. Az „Orator”-ban a „De imperio Cn. Pompei” c. beszédéről ezt írja: *fuit orandus in Manilia lege Pompeius: temperata oratione orandi copiam persecuti sumus* (102). Tehát fel kellett dicsérnie Pompeius hadi dicsőségét, hogy az megkap hassa a Mithridatés elleni háború fővezerségét. S valóban, Cicero oldalakon keresztül magasztalja Pompeius hadvezéri virtusát, s az bizony emlékeztet Agricolára: *labor in negotiis, fortitudo in periculis, industria in agendo*,

celeritas in conficiendo, consilium in providendo (XI 29). Hihetetlen gyorsaságát többször is kiemeli: *Quis enim umquam aut obeundi negoti aut consequendi quaestus studio tam brevi tempore tot loca adire, tantos cursus conficere potuit, quam celeriter Cn. Pompeio duce tanti belli impetus navigavit?* (XII 34.) ... *Unde illum tantam celeritatem et tam incredibilem cursum inventum putatis?* (XIV 40.)

Végső értékelésként — úgy hiszem, — megállapíthatjuk, hogy Borzsák István szövegmagyarázó tevékenységére az Agr. kommentárjával tette fel a koronát.

ADAMIK TAMÁS

LEXICON RECENTIS LATINITATIS. Editum cura operis fundati cui nomen „Latinitas”. Volumen I: A-L. Libreria Editoria Vaticana. 1992, 456 lap.

Ez az újlatin szótár Antonius Bacci „Lexicon vocabulorum, quae difficilium Latine redduntur” c., sokat használt művét van hivatva helyettesíteni a „Latinitas” vatikáni alapítvány legjobb szándéka szerint. Az alapítványt évtizedek óta megjelenő azonos című folyóiratáról jól ismerjük.

Az újkori latinság ezen új szótára eddig megjelent első kötetének moderatora Carolus Egger, aki a mai fogalmak latinul való kifejezésének mestere. Olyan nem könnyű, érdekes fordítás is jellemzi széles körű munkásságát, mint a Walt Disney-produkcióból ismert s nyelvtanulási célra kiadott „Michael musculus et lapis sapientiae” c. képes mesekönyv (Recanati 1984).

A szótár összeállításban segítségére volt Adelaidis Maria Giannangeli, valamint mások, akiket — mind a tizennégyet — lelkiismeretesen fel is tüntetnek a szótár elején.

Ahogy Carolus Egger írja a szótár előszavában, elsősorban a klasszikus latin szóanyagra támaszkodtak a modern kori kifejezések megalkotásában, amihez hozzá kell tenni, hogy a klasszikus korszak határát a 7. század első felében húzták meg. Bőven merítettek a középkori és újkori latinság használat szavak közül is, ahogy nem hagyhatták ki a görög nyelvet sem.

Mivel a szótár a modern kifejezések latin megfelelőjét kívánja az olvasónak nyújtani, ezért természetesen e modern szavaknál kereshetők a latin kifejezések. Elsősorban, sőt nagyrészt olasz szavak, a modern világ jelenségeinek olasz nyelvi kifejezései vannak itt latinra fordítva, de nagyon sok egyéb „nemzetközi” szó latin megfelelője is megtalálható, persze e „nemzetközi” szavak túlnyomórésze angol, de található benne francia, görög, spanyol, német, japán stb. szó is éppen elég.

Egy-egy szónál a szerkesztő általában igyekszik a „klasszikus” megfelelőjét megtalálni, s ilyenkor idézi is a klasszikus helyet, ahol előfordul, ha pedig nem pontosan fedi a klasszikus latin szó a jelentést, akkor szinonimával él. Hogy példával éljek, a 'docciare' (a.m. 'zuhanyoz') olasz szó jelentését az 'aspergor' latin szóval adja vissza, de idézi Petroniustól a 'tusolás' klasszikus leírását: 'aquam poposcit ad manus et digitos paululum aspersos in capite pueri tersit', s megadja szinonimaként a 'deffuo' igét is.

Am az olyan latin-görög eredetű szavak „klasszikus” latin jelentését is megadja, mint amilyen a fideizmus. Ezt a 'fides rationi anteposita', illetve 'ratio fidei postposita' kifejezésekkel írja körül, de a 'hiszékenység' jelentésben már az 'absoluta fiducia', illetve a 'caeca fiducia' kifejezéseket ajánlja.

Igazi csemegéket talán azok a szavak adnak, amelyek nemzetközi kifejezések latin magyarázatául szolgálnak. Érdekes nyelvi jelenség a tisztán latin-görög eredetű szavakból álló AIDS (Acquired Immunity Deficiency Syndrome) kórmegnevezés latin fordítását a 'syndrome comparati defectus immunitatis' kifejezésben látni viszont, ahelyett hogy a 'syndroma acquisitae deficientiae immunitatis' tükörfordítását kapnánk. Persze senki sem tagadhatja, hogy a szótár javasolta fordítás stílusosabb, ahogy kétségtelenül szebb az 'Amnesty International' magyarázó lefordítása a 'societas internationalis ab amnestia' vagy a 'amnestia inter gentes' kifejezéssel. A hivatal jelentőségének sokszor szidott túlbecsülésére mi sem igen találunk jobb szót a bürokráciánál, de a szótár készítői sem tudnak mást javasolni, mint a görögből szedett 'grapheocratia' szót. Az olyan közkeletű szót, mint a 'kabala', egyszerűen csak meglatinosítják, s lesz 'cabbala', igaz azonban, hogy mellette zárójelben ott a jelentése: 'sacrorum librorum per figuras interpretatio'. További jelentéseit is hozzák a szónak, s lesz a 'jóslás' kifejezése a 'futura coniciendi ars', s a szó 'csel' értelmére pedig ott a jól ismert 'dolus'. Az olyan borzasztóan hangzó fogalom is, mint az 'információs csatorna' selymesebben szól a 'trames nuntiis praebendis' kifejezésbe öltöztöten. Érdemes

összehasonlítani a szótárunk és elődje gyakorlatát a 'harakiri' szó lefordításában. Szótárunk megadja latinositottan is *'harakirium'* formában, a *'mors voluntaria'* kifejezéssel meg is magyarázza, sőt a *'mors Iaponico more sibi conscita'* terjedelmes kifejezéssel a pontos meghatározását is adja, ami azonban már a Bacci szótára által megadott, s úgy idézett körülírással azonos. A magyarban sem szépen kifejezett *'sci-fi'* (*'commenticia scientia futurorum'*) szerintem közelebb állna az eredeti angol kifejezéshez ha *'ficta scientia futurorum'* lépne a helyébe. A pálinkát több kifejezéssel is illeti: az *'aqua vitae'* a szótárban *'stillaticia potio vitigena'*, s hasonló az ugyanezt jelentő olasz *'grappa'*, vagyis *'stillaticius sucus vitigenus'*. Mindkét kifejezés arra utal, hogy desztillálással nyert folyadékról van szó. Ezeknél egyszerűbben is kifejezhető szótárunk szerint, mégpedig a *'vinum adustum/sublimatum'* szavakkal, ami az égetett szeszessital kifejezésünknek felel meg, s közel áll ahhoz a magyarázathoz, amelyet Györkösy A. ad meg a szótárában a *'vinum e frumento factum/destillatum'* vagy *'vinum crematum'* kifejezésekkel.

A „h” betűvel kezdődő szavak — lévén a szótár alapnyelve a „h” hangot nem ejtő olasz — csupa idegen szóból áll. Találunk itt kifejezést a hamburgerre, ami *'isicium Hamburgense'* néven jelenik meg, vagy van kifejezés az angol 'hallo' szóra, ami köszöntésként latinosan *'eho(dum)'* vagy *'salve'* és *'ave'* szavakkal adható vissza, míg a telefonon történő bejelentkezés műszavaként egyértelműen az olasz megfelelőjét tekintették lefordítandónak, s lett az olasz 'pronto' hatására *'audiendo paratus sum'*.

Összefoglalva a szótárt forgatva szerzett tapasztalatokat, jó szívvel ajánlható mindenkinek, aki a mai világot latin szavakkal igyekszik érhetővé tenni maga és mások számára, s erre különösen azért alkalmas a szótárunk, mert szerkesztőik az újlatin szavakat inkább körülírással, magyarázattal, semmint tükörfordítással hozzák létre. Tőlük vett kifejezéssel élve ez a lexicon *'imperiose speciosum'*, sőt *'magnifica specie commovens'*, netán *'admirabile'*, vagyis köznapi szóval élve *impozáns*.

ÉRSZEGI GEZA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

HARMATTA JÁNOS

MEGEMLÉKEZÉS MORAVCSIK GYULÁRÓL*

Ha fel akarjuk eleveníteni Moravcsik Gyula emlékét és felidézni személyiségét, életét és tudományos életművét születésének százéves évfordulóján, akkor mindenekelőtt tudós egyéniségének egy sajátos vonására kell felfigyelnünk. Ő a tudósoknak ahhoz a ritka típusához tartozott, amely már pályafutása kezdetén képes meghatározni tudományos tevékenységének programját és kereteit. Egyetemi tanulmányait a Budapesti Egyetemen görög–latin–magyar szakon végezte 1910 és 1914 között, és képzettségét Rómában (1911), Párizsban az École Normale Supérieure-ben (1913) és Münchenben (1913) fejlesztette tovább. Moravcsik az Eötvös-Kollégiumnak, a magyar École Normale Supérieure-nek volt a tagja, ahol Gombocz Zoltán, a kiváló nyelvész működött tanárként ebben az időben. Gombocz 1912-ben tette közzé a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól írott híres monográfiáját, amely ösztönző hatást gyakorolt az egész magyar őstörténeti kutatásra és különösen Moravcsik Gyula tudós egyéniségének formálódására. Gombocz volt az, aki arra buzdította Moravcsikot, hogy gyűjtse össze és szótár formájában tegye közzé a bizánci forrásokban előforduló magyar és török neveket és kifejezéseket. Moravcsik világosan fel is ismerte ennek a feladatnak a jelentőségét és aktualitását s ennek megvalósítása töltötte ki azután egész életét.¹

A munkát két vonalon kezdte el. Egyrészt a csodaszarvas hun mondájával kezdve tanulmányozni kezdte a magyar őstörténet fontos kérdéseit,² másrészt hozzáfogott a Bizánc és a magyarság történeti kapcsolataira vonatkozó forrásanyag gyűjtéséhez. Alig megkezdett kutatómunkáját azonban félbeszakította az első világháború öt hosszú évre, és a hadifogság a távoli Krasnojarszkba és Irkutszkba sodorta. A világháború tragikus történeti esemény volt, ám a benne szerzett benyomások és tapasztalatok olykor gazdagították is, ösztönözték is nem egy tudós kutatómunkáját. Így tett mély benyomást Alföldi Andrásra a kozákok lovaglóművészete, s az ezzel kapcsolatos tapasztalatai ösztönözték a nomád népek, főleg a hunok és avarok kultúrájának és történetének tanulmányozására. Munkácsi Bernát „Blüten der ossetischen Volksdichtung”-jának, Beke Ödön nagy cseremiszi szótárának anyagát hadifogoly-táborokban gyűjtötte. A hadifogságban Moravcsik Gyula nyelvi környezetét arra használta, hogy megtanuljon oroszul, újjörögül és törökül. Bár Szibériából való kalandos menekülése sok nehézséggel járt (egy mozdonyvezető őt és több társát a gőzkazán két oldalán elhelyezett üres víztartályokban rejtette el, ahol azonban a mozdony kéményéből kitóduló szikrák állandóan ruhájukra csapódtak, s bár egész úton csapdosták a szikrákat, ruhájuk szitává égett, mire Szentpétervárra értek), ennek ellenére is hazahozta Szibériában összeállított török nyelvtanát és más tudós feljegyzéseit. Még jelentősebb volt az a benyomása, amelyet azok a tájak és népek tettek rá, ahol az ómagyar kultúra török összetevője formálódott. Bizonyára nem véletlenül történt, hogy végül is életművében a bizánci–magyar történeti viszony a bizánci–török kapcsolatok szélesebb keretében jelenik meg.

* Elhangzott 1992. május 20-án a Moravcsik Gyula születésének 100. évfordulója tiszteletére „Bizánc és szomszédai” címmel rendezett nemzetközi symposiumon.

¹ Az életrajzi adatokat Moravcsik Gyula rendelkezésemre bocsátott *curriculum vitae*-jéből és saját elbeszéléseiből merítettem.

² L. Die literarische Tätigkeit von Gy. Moravcsik. Zusammengestellt von R. Benedicty. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 295 skk.

A hadifogságból hazatérve tovább folytatta a bizánci-török és bizánci-magyar történeti kapcsolatok problémáinak tanulmányozását, s az ezekre vonatkozó történeti források összegyűjtését. Érdeklődése először a hunokra összpontosult (hadi taktikájukról, Attiláról és Budáról, Attila haláláról írt fontos tanulmányokat),³ de azután áttért az onogurok és más török népek (mint a besenyők, bolgárok, kazárok, kunok, oszmánli törökök) történetének kutatására, amelyek fontos szerepet játszottak a bizánci-magyar történeti kapcsolatokban.⁴ Figyelemre méltó tény, hogy tudós életművében az avarok nem játszottak lényeges szerepet. Ez nyilvánvalóan tudományos koncepciójának volt a következménye, amelynek középpontjában a bizánci-magyar kapcsolatok állottak, és amelybe csak azokat a török népeket foglalta bele, amelyek ezekre a kapcsolatokra hatást gyakoroltak. Különleges érdeklődése a hunok iránt valószínűleg a hun-magyar történeti kontinuitás középkori ideájának volt a következménye.

Tudományos programjának megvalósítása rendkívüli kutatómunkát igényelt. A bizánci történeti források kritikai kiadásának hiánya miatt a szövegek kéziratait neki magának kellett megvizsgálnia Európa nagy könyvtáiraiban abból a célból, hogy megbízható filológiai alapot teremtsen munkája számára. Bár tanári kötelezettségek terhelték, mégis már 1934-ben közzé tudta tenni „A magyar történet bizánci forrásai” c. kitűnő monográfiáját.⁵ Ezt hamarosan követte a „Byzantinoturcica” két kötetének megjelenése 1942–43-ban, amelyek közül az első a bizánci történeti források alfabetikus kézikönyve, a második pedig a bizánci szövegekben előforduló magyar kifejezések és nevek szótára volt.⁶ Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” c. munkájának — a magyar őstörténet e kétségtelenül legfontosabb bizánci forrásának — kritikai kiadása már szedésre készen állott ebben az időben, ám kiadása csak 1949-ben vált lehetővé, amikor Kossuth-díjából fedezni tudta a nyomdai költségeket.⁷ A következő évben meg tudta jelentetni a „De administrando imperio” magyar fordítását is⁸ és 1953-ban közzétette „Bizánc és a magyarság” c. könyvét,⁹ amely tömör formában életművének legfontosabb eredményeit foglalta össze.

Életének következő évtizedeit főbb műveinek revideálása, kiegészítése és második kiadásuk előkészítése töltötte ki. Így jelent meg a Byzantinoturcica I–II. bővített és revideált kiadása 1958-ban,¹⁰ a De administrando imperio javított kiadása pedig 1967-ben.¹¹ Legfontosabb tanulmányainak kötete „Studia Byzantina” címen ugyanebben az évben látott napvilágot,¹² míg a „Bizánc és a magyarság” angol változata 1970-ben került az olvasók kezébe.¹³ Közben azonban folyamatosan dolgozott a magyar történet bizánci forrásainak magyar fordításán. E nagy mű kézírata csaknem teljesen elkészült 1972-ben bekövetkezett haláláig, és 1984-ben „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” címen meg is jelent.¹⁴ Ezáltal életműve teljessé vált.

Szükségtelen beszélni a megbecsülés jeleiről és a kitüntetésekről, amelyekkel Moravcsik Gyulát itthon és külföldön elhangozták. Azt sem kell különösebben hangsúlyozni, hogy tudományos munkái nélkülözhetetlen elemeivé váltak mind a nemzetközi, mind a magyar bizantinológiai kutatásnak. De érdemes rámutatni életművének néhány olyan sajátos vonására és ideájára, amelynek ma is különleges időszerűsége lehet számunkra.

Így elsősorban meg kell említeni érdeklődését a bizánci görög népi kultúra, folklór és a népnyelv iránt. Ezzel kapcsolatban elég utalni a bizánci Charónnal, a kiterjesztett szárnyakkal lebegő sas motívum-

³ A 2. j.-ben i. m. 2, 26, 34, 36, 45 sz. tételek.

⁴ A 2. j.-ben i. m. 22, 38, 72, 76, 78, 86, 96, 101 etc. sz. tételek.

⁵ A 2. j.-ben i. m. 115 sz. tétel.

⁶ A 2. j.-ben i. m. 184 és 190 sz. tételek.

⁷ A 2. j.-ben i. m. 211 sz. tétel.

⁸ A 2. j.-ben i. m. 220 sz. tétel.

⁹ A 2. j.-ben i. m. 234 sz. tétel.

¹⁰ A 2. j.-ben i. m. 291 sz. tétel.

¹¹ Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek Text Edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks 1967. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. I.

¹² Gy. Moravcsik: Studia Byzantina. Budapest 1967.

¹³ Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970.

¹⁴ Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.

mával és a népnnyelven írt bizánci irodalmi művekkel foglalkozó tanulmányaira.¹⁵ Ezekből világosan, általános érvénnyel bontakozik ki a népi kultúra jelentősége, amely olykor észrevétlenül él a kifinomult magaskultúrák felszíne alatt, de az utóbbiak lehanyaglásakor a nemzeti újjászületés alapjává válhat, mint ezt a görögség története mutatja.

Tudományos munkásságának másik jelentős megfigyelése a bizánci kereszténység nagy szerepe általában Közép- és Kelet-Európa népeinek művelődéstörténetében s különösen a honfoglaló magyarok politikai, társadalmi és kulturális életében. Kitűnő tanulmányok egész sorában¹⁶ fejtette ki, hogy a honfoglaló magyarok már a honfoglalás előtt megismerkedtek a kereszténységgel, s hogy a bizánci kultúra befolyása a bizánci egyház missziós tevékenységében nyilvánult meg a leghatásosabban. Egy keresztény jellegű türk rovásírásos felirat felfedezése a bezdédi tarsolylemezen¹⁷ teljes mértékben igazolta erre vonatkozó feltevéseit.

A Szent Korona görög feliratainak magyarázatából levont történeti következtetései ugyancsak általános érvényűek. E feliratos szövegek alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a korona a magyar királyság szuverénitásának Bizánc részéről való hivatalos, okiratszerű elismerése és biztosítása”. . . . „A *corona Graeca* tehát annak a küzdelemnek egyik emléke, amelyet a Kelet és Nyugat vízvázlasztóján letelepült magyarság egész története folyamán hol a keleti támadások ellen Nyugatra, hol pedig a nemzeti létét veszélyeztető nyugati befolyások ellen Keletre támaszkodva vívott”.¹⁸ Moravcsik e mondatokat 1935-ben írta le, talán előre érezte e történeti látomás időszerszerűségét a 20. század végén.

Végül egyik utolsó tanulmányában a magyar honfoglalás néhány fontos kérdését vizsgálta meg.¹⁹ A történeti szakirodalomban különböző vélemények láttak napvilágot a Kárpát-medence keleti részének politikai helyzetéről a 9. század végén. Egyik felfogás szerint a Kárpát-medence középső része a Dunától keletre Nagy Moraviához tartozott, ugyanakkor egy másik elgondolás szerint az egész terület lakatlan pusztaság volt. Ezek szerint a Garam–Duna-vonaltól keletre a Kárpát-medencében politikai vákuum létezett a honfoglalás korában. Így ez az utóbbi nézet tagadja P. mester leírásának megbízhatóságát és történeti valóságát, amely szerint a magyarok számos ütközetet vívtak bolgár származású helyi fejedelmek ellen s hogy a honfoglalás során bolgár és bizánci segédcapatok felett is győzelmet arattak volna.

E véleménynel szemben Moravcsik meggyőzően bizonyította, hogy a *Gesta Hungarorum* adatai nem lehetnek pusztá kitalálások. A *Gesta* elbeszélése szerint a Duna és a Tisza folyók között elterülő vidékeket a Nagy Kean, a bolgárok *dux*-a foglalta el egészen a lengyel és a ruthén határokig. A *Gesta* szerint a Nagy Kean dédapja volt Salanus *dux*-nak, aki a magyar honfoglalás idején a Duna és a Tisza között fekvő területen uralkodott. Moravcsik bizánci és bolgár források segítségével igazolni tudta P. mester elbeszélését, és bebizonyította a *Gesta Hungarorum* azon állításának a valószerűségét, hogy Symeon bolgár cár Salanus *dux* segítségére sietett s hogy még a bizánci uralkodó is segédcapokat küldött a magyarok ellen, valamint hogy a Kárpát-medence keleti felében valóban uralkodtak bolgár fejedelmek a bizánci császár hozzájárulásával a bizánci kontinuitás-eszme szellemében. Ezek a fontos utalások értékes irányítást és ösztönzést adhatnak a magyar honfoglalás további tanulmányozására annak közelgő 1100. évfordulója alkalmából.

1942-ben, Európa lángban álló országai közepette a δόξα ἐν ὑπὸιστοῖς θεῶν καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνην ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία bibliai üzenetét küldte olvasóinak. Tizenhat évvel később, 1958-ban a Byzantinoturcica második kiadásában még mindig aktuálisnak tartotta ezt az üzenetet, és megismételte azt. Ha ma élne és közöttünk lenne, biztosan újra megismételné, ezzel is tanúbizonyságát adva annak, hogy az ἀνθρώποι εὐδοκίᾳ közé tartozott.

¹⁵ Il Caronte Bizantino. Studi Bizantini e Neoellenici 3 (1931) 43–68; Görög költemény a várnai csatáról. MGT 1. Budapest 1935; Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. Studia Byzantina 147–220.

¹⁶ Gy. Moravcsik: Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres. Oxford 1966, és Byzance et le christianisme hongrois du Moyen Âge. Corsi di cultura sull'arte ravennata e bizantina. Ravenna 1969, 313–341.

¹⁷ Harnatta J.: A magyarság őstörténete. Magyar Tudomány 35 (1990) 260.

¹⁸ Moravcsik Gy.: A magyar szent korona görög feliratai. Értekezések a Nyelv- és Széptud. Oszt. köréből. XXV, 5. Budapest 1935. 46–47.

¹⁹ Gy. Moravcsik: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. RÉSEE 7 (1969) 167 skk.

SOMOS RÓBERT

IVÁNKA ENDRE EMLÉKEZETE

A magyar ókortudomány — humanisztikus jellegének megfelelően — mindig súlyt fektetett az elődök munkásságának méltatására. E folyamatos reflexió legtöbbször nem csupán a tudományágon belül felvetődő kérdésekre irányul, hanem megvilágítja klasszika-filológiánk helyét a magyar szellemi életben és a nemzetközi tudományosságban általában véve is. A korábbi mesterek életművét vizsgáló tanulmányok közül mindeddig hiányzott a nagy hírű ókortudós, bizantinológus és középkorkutató Ivánka Endre munkásságával való számvetés. E hiány feltehetőleg az életút logikájából, az Ivánka által művelt diszciplínák jellegéből és magyarországi helyzetéből adódik.¹

Az egyetlen, személyes hangú megemlékezés Devecseri Gábor tollából származik, aki a Borzsák Istvánnal közösen szerkesztett kétnyelvű Horatius-kiadás utószavában (*Ars interpretandi*) ezt írta: „Huszti, Moravcsik, Ivánka, Kerényi, ki oly gyönyörűen látta meg és láttatta egged kéklő mezejét...”,² majd az „Ókortudós mesterek” című emlékezésében villantotta fel portréikat.³ A társakról azóta többen is írtak — maguk is kiváló tudósok —; Ivánkáról eddig nem.⁴ E hiány pótlására a következőkben felvázoljuk Ivánka életútját, munkásságát; részletesebben térünk ki a patrisztikai vonatkozásokra, végül közöljük bibliográfiáját.⁵

I.

Ivánka Endre 1902. szeptember 24-én született Budapesten, régi, Árpád-kori nemesi családból, melynek birtokai jórészt Nógrád megyében terültek el. Nagypapja, Ivánka Ödön kir. közjegyző volt, apja, Ivánka Imre parlamenti képviselő, aki 1901. febr. 10-én kötött házasságot Lotte Schaukallal, Richard von Schaukal osztrák költő (1874–1942) lányával Brünnbén, evangélikus szertartás szerint. Ivánka Endre születése után a család rövid ideig Maglódon élt, majd a házasság megromlása után

¹ Ivánka halála (1974) után egyetlen magyarországi nekrológ sem emlékezett meg róla, míg Ausztriában, ahol a II. világháború vége óta élt, többen is méltatták életművét: *H. Hunger*: Endre von Ivánka. Jahrb. d. österreich. Byzantinistik 24 (1975) 337–339; *F. F. Schwarz*: Endre von Ivánka. Gnomon 47 (1975) 430–432; *W. Krause*: Univ.-Prof. Dr. Endre von Ivánka. Religion — Wissenschaft — Kultur 24 (1974/75).

² Quinti Horati Flacci Opera Omnia. Bp. 1961, 622.

³ Műhely és varázs. (Bp. 1981) 326–343.

⁴ Kerényiről *Laczkó M.*: Ant. Tan. 25 (1978) 13–41; Szilágyi János Gy.: uo. 20 (1973) 200–211; majd a „Paradigmák” c. kötetben (Bp. 1982) 237–272; Kerényi főbb tanulmányainak kiadása (bibliográfiával): Halhatatlanság és Apollón-vallás. Válogatta Komoróczy G. és Szilágyi János Gy. (Bp. 1984). Moravcsik Gyuláról *Harmatta J.*: Magyar Tudomány 18 (1973) 683–686; *Marót K.*: Ant. Tan. 9 (1962) 109–112; *Mátrai L.*–*Harmatta J.*–*Ritoók Zs.*: MTA II. OK 21 (1972) 295–300; *Ritoók Zs.*: Theol. Szemle 16 (1973) 166–167; Huszti Józsefről *Moravcsik Gy.*: Ant. Tan. 1 (1954) 148–149; *Borzák I.*: Ant. Tan. 34 (1989/90) 86 skk.

⁵ Ivánka néhány rövidebb írása, továbbá grazi asszisztensének, Wolfgang Lacknernek kiadatlan nekrológja a „Specimina Nova” c. évkönyvben fog megjelenni (Aus Endre von Ivánka's Nachlass).

1907-ben Lotte Schaukal fiával együtt visszaköltözött Brünnebe szüleihez. Ivánka Endre alsófokú tanulmányait Brünneben folytatja, s anyja korai halála (1915. nov. 2.) után nagybátyjánál, Richard Schaukalnál nevelkedik, aki rengeteget olvas fel az egyébként magányos gyermeknek. Ivánka visszaemlékezései szerint nagybátyja Kanttal, E. Th. A. Hoffmannal, Spenglerrel ismertette meg.⁶ Középfokú tanulmányait a döblingi gimnáziumban kezdte, 1918 őszétől pedig a bécsi Schottengymnasiumban folytatta. Az egyébként nem kimondottan vallásos szellemben nevelt ifjú 1920-ban katolizál, sőt, nagybátyja tanácsa ellenére is vállalja a kolostori életet, s teológiát kezd tanulni. A noviciátus idején mestere a római Szent Anzelm Egyetemről Bécsbe helyezett P. Carl Jellouschek volt, akivel annak haláláig (1961) szoros barátságban állt. Ivánkának meghatározó élménye volt egy olaszországi tanulmányút (1922/23-ban), amikor is megismerkedett azzal a főleg francia és belga szerzetesekből álló társasággal, amelyből a katolicizmus egységét, Nyugat és Kelet összebékítését programul kitűző szellemi irányzat kinőtt. Amikor 1923 augusztusában visszatér Bécsbe, Jellouscheket reformelképzelései miatt már eltávolították; ez s az Ivánka számára kiábrándító noviciátus volt annak az oka, hogy kilépett és egyetemi tanulmányait a bécsi egyetem klasszika-filológia szakán kezdte meg. Mestere — Rademacher, Kretschmer, Hauler és Dopsch mellett — Hans von Arnim volt, akinek figyelme a hellenisztikus filozófia kutatása, a „Stoicorum Veterum Fragmenta” kötetének kiadása, továbbá a nyelvtisztítási kiindulópontú Platón-kronológiával kapcsolatos vizsgálódásai után épp ebben az időben fordult Aristotelés felé. Werner Jaeger úttörő, Aristotelést fejlődésében megragadni kívánó tanulmánya (1912), illetve könyve (1923) nyomán Arnim az aristotelési etikák és Politika keletkezéstörténetét állította kutatásainak centrumába. A berlini tudós következtetéseinek megkérdőjelezése egy szokatlanul éles polémia kezdetét jelentette. Ivánka első munkái e vita keretében értelmezendők. Arnim legkedvesebb tanítványa először egy skolasztikus módszerrel kimunkált szemináriumi dolgozattal (*De connexione virtutum*) vonta magára mestere figyelmét. Későbbi levelezésük állandó témája is az Aristotelés-filológia maradt.

Közben nem szakadt el teológiai tanulmányaitól sem: tudományos programul a tomista és a történeti arisztotelizmus viszonyának, továbbá a tomizmusban föllelhető platonista elemeknek vizsgálatát tűzi ki maga elé. Emellett részt vesz egy Slowitában (Lemberg és Przemyslan között) létesítendő bizánci-bencés-uniós kolostor tervének kimunkálásában.⁷

Ivánka 1926 júliusában doktorált Arnimnál „Die Rolle des Praktischen in der Philosophie des Aristoteles” c. disszertációjával. Ugyanebben az évben érte el nagykorúságát, s mivel nagyapja, Ivánka Ödön nem fiára, Imrére, hanem reá, unokájára hagyja a birtokot, így Magyarországra kerül. Ivánka Endre kötelességének tartotta a birtok irányítását. Visszaemlékezéseiben erről így ír: „... az élethelyzetből adódott feladatom nagyapám örökségének gondozása volt. Ezzel nem birtokosként kívántam élni, hanem a tőlem kényszerűen függő emberek iránti szociális felelősséggel mint keresztény kötelességgel.”

Ivánka gyermekkorától először 1925-ben látogatott szülőföldjére, majd 1926-ban a Nógrád megyei Kapagéczen telepedett le. 1927. jan. 12-én feleségül vette Görög Máriát, akitől két gyermeke született, Endre és Mária. A húszas évek végén birtokát nagy igyekezettel, de az akkori nehézségek közepette nem nagy sikerrel irányította, miközben későbbi publikációihoz gyűjtött anyagot. Bécsből hozta magával a Migne-féle háromkötetes Gregorius Nyssenus-kiadást — élete végéig legkedvesebb könyvét —, amelyet úgyszólván betéve tudott. 1930-ban Budapesten honosította doktorátusát, majd habilitációján dolgozott tovább Pauler Ákos — Hans von Arnim nagy tisztelője⁸ — és Hornyánszky Gyula támogatásával.⁹ 1933-ban habilitált a budapesti egyetemen. Ezzel kapcsolatban visszaemlékezéseiben a következőket írja: „Összel megtörtént habilitációm, és egy nagyon szerény fizetséget kaptam proszemináriumok vezetéséért. Ettől fogva minden héten két napra Budapestre kellett utaznom, aminek költségei felemésztették, sőt meg is haladták ezt az összeget.” Az egyetemen kívül a Bibliográfiái

⁶ Familienüberlieferung. Tisztázott gépirás, 143 lap (a család tulajdonában). Ehelyütt szeretném megköszönni dr. Endre von Ivánka és Maria Ivánka szíves segítségét.

⁷ Ide kapcsolható az 1924/25-ben készített „Aufgaben des Benediktenordens” című publikálatlan írása (9 számozatlan gépelt lap — a család tulajdonában).

⁸ Pauler saját filozófiájának kidolgozásában jócskán támaszkodott Aristotelésre; idevágó munkája: Aristoteles (Bp. 1922).

⁹ Hornyánszky szintű nagyra tartotta az 1931-ben elhunyt Arnimot; l. megemlékezését: Hans von Arnim. Athenaeum 17 (1931) 94–101.

Központban is működik tudományos munkatársként, ami már mindennapos fővárosi tartózkodást jelentett, s így a család Solymárra költözik. (Solymári otthonából Simonyi Dezső, az Akadémia tudós könyvtárnoka gyakran vitte magával a római utak rekognoszkálására a Pilisben.) 1938-tól a bizantinológus Moravcsik Gyula mellett dolgozik a Görög Filológiai Intézetben, majd a sikertelen pécsi és debreceni pályázatok után 1940-ben végre kinevezik a kolozsvári egyetem rendes tanárává. Ugyanez évtől a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Székfoglaló előadását 1940 decemberében tartotta „Szent Gellért püspök görög műveltségének problémája” címmel. Kolozsváron 1944 szeptemberéig tanított, de a román bevonulás elől az internálás veszélye miatt családjával Bécsbe menekült.

Tervezte, hogy hazajön Magyarországra, ez azonban nem valósulhatott meg. Eleinte Bécsben tanít vendégprofesszori minőségben, majd 1947-től 1969-ig, nyugdíjba vonulásáig Grazban professzor. Közben azért — baráti hívásra — egyszer haza is látogatott, és két emlékezetes előadást tartott az Akadémián: az egyiket magyarul, a másodikat már inkább németül. 1974. december 6-án hunyt el Bécsben.

II.

Az életút állomásait nem a Trianon utáni határviszonyok határozták meg, sokkal inkább az Osztrák–Magyar Monarchia geográfiai kontextusa. Ivánka apai ágon magyar, anyai ágon osztrák. A Monarchia minden ellentmondása és hibája ellenére meghatározó volt az újkonzervatív szellemiségű Ivánka számára, mindenekelőtt pedig a jogállamiság eszméjének hordozója.¹⁰ 24 évesen, elsőrendű szakmai felkészültséggel érkezik Magyarországra, ahol tudományos publikációival nemzetközi elismertséget szerez magának. A pálya látszólag tisztán filológiai indíttatású. A Jaeger-féle aristotelési fejlődés-rajz finomítása, a *De anima* kompozíciójával kapcsolatos kérdések állnak kutatásai előterében. Arnim és Ivánka szerint a berlini filológus koncepciója rendkívül nagy jelentőségű, ám bizonyos pontokon filológiai tényanyag nem támogatja, filozófiailag nem koherens, időnként a modern filozófia mértékével mér, továbbá indokolatlanul állítja szembe egymással a világnézetet (*Weltanschauung*) és tudományt (*Wissenschaft*).¹¹ Amíg azonban Arnim a filológiai részletkérdésekre koncentrál, addig Ivánka idézett tanulmányában programszerűen inkább a jaegeri összkoncepciót veszi bonckés alá. Arnim és Ivánka munkái hozzájárultak ahhoz, hogy az Aristotelés-fejlődésrajz a későbbiekben még differenciáltabb formát öltön.

Ivánka Aristotelés-dolgozatai főleg teológiai és antropológiai kérdésekre összpontosulnak, ezen belül kiemelt jelentőséggel bír az isten–lélek-viszony. Ez azonban sohasem jelent nála olyasfajta egyoldalú spiritualizmust, amely az anyagi, társadalmi vonatkozásoktól eltekint. Ivánka számára magától értetődő, hogy az eszmék a hétköznapi valóság szférájában jelennek meg, hogy a tartós kulturális érintkezés feltétele pl. a kialakult úthálózat, hogy a társadalmi berendezkedés és politikai eszmék között létezik egyfajta párhuzam.¹²

Nehéz elhelyezni Ivánka Aristotelés-tanulmányait a hazai magyar ókortudomány keretein belül. Itthon ez idő tájt Förster Aurél képviseli a szövegmegállapításra összpontosító filológiát, a negyvenes évektől a fordításirodmalt Szabó Miklós és Halasy-Nagy József, az átfogó Aristotelés-képet nyújtani kívánó, filozófiai igényekkel fellépő, de az újabb kutatásokat figyelmen kívül hagyó irányt a Pauler-tanítvány Halasy-Nagy József. Ivánka alapos recenziói mutatják, van mondandója mind a szövegkiadás és fordítás, mind az átfogó Aristotelés-kép igényével kapcsolatban, tanulmányai pedig az elvi

¹⁰ Erről: *Curriculum vitae*. (E. von Kuehnelt-Leddihn kérésére készült német nyelvű gépirat, a család tulajdonában.) A dualista rendszer genezisének elemzése a királyság-eszme szemszögéből: *Ivánka E.: Sacrum imperium és rex Christianus*. Theologia 7 (1940) 37–46.

¹¹ *Ivánka*: Die Behandlung der Metaphysik in Jaegers „Aristoteles”. Scholastik 7 (1932) 1–29. Ivánka különösen Jaegernek a kései Aristotelés „empiristaként” történő jellemzését utasítja el.

¹² Jól mutatja ezt a Magyar–Görög Tanulmányok c. sorozatban 1938-ban megjelent munkája: „Die aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike.” (Ne feledjük: a pilisi hegységekben is a római utakat kereste.)

kérdések előtérbe állítását, azok lehető legtömörebb, minden sallangtól mentes megválaszolását mutatják.

Az antik filozófia másik, az előbbinél folyamatosabban jelen lévő hagyományát a platonizmus jelenti. Ivánkát a Plátón–Aristotelész-viszonyon kívül mindenekelőtt a platonizmus alakváltozása, az újplatonizmus, illetve a kései platonizmusra építő patrisztikus teológia, sőt a platonista jegyeket felmutató bizánci és középkori filozófia érdekli. A neoplatonizmus, pontosabban a plótinosi filozófia eredetének kérdésében Ivánka elutasítja a századforduló idején eléggé elterjedt, a magyar szakirodalomban még 1934-ben is képviselt álláspontot,¹³ miszerint az orientális elemek súlya a görög filozófiai hatásokkal legalábbis egyenértékű. Ivánka Karl Reinhardt koncepciójával rokonszenvez, aki Schmekel, Arnim, Gronau és Norden kezdeményezései nyomán Poseidónioszt átfogó igénnyel interpretálta. Eszerint a középső sztoához sorozható Poseidónios platonista jegyeket is adaptáló egyetemes bölcsesete indirekt módon, de erős hatást gyakorolt a későbbi filozófiára, ezen belül az újplatonizmusra is. Ivánka többek között egy kisebb (latin nyelvű) közleményben mutat ki motívumegyezést Dante, Plótinos, Clemens Alexandrinus és Poseidónios között,¹⁴ ezak hatást mutat ki a platonista görög patrisztika Poseidónios-adaptációját illetően,¹⁵ s mindenütt hangsúlyozza Poseidóniosnak a későbbi platonizmusra gyakorolt befolyását, és ebben a plótinosi filozófia sztoikus elemeinek eredetét látja. Ezen a ponton az angolszász felfogás eltér Ivánkáétól, W. Theilerétől vagy F. Heinemannétól. Dodds, Kidd vagy Edelstein szerint Poseidónios nem hatott a későbbi platonizmusra; a plótinosi filozófia fő újdonságát a plátóni Parmenidész radikálisan teológiai olvasatában, illetve a középső platonizmusban az újpythagoreizmusban kellene keresni.¹⁶

Ivánka inkább azt hangsúlyozza, hogy míg a régi platonizmusban az ideák s a bennük részesedő dolgok, illetve általában a létezők egymás közötti viszonyát egyfajta statikus leképeződés jellemzi, addig Plótinosnál ez a fajta dualizmus, az Egyből kiinduló *proodos* megszűnik, s a feléje visszairányuló *epistrophé* ritmikus-dinamikus jelleget ad a rendszernek. A fény, a tűz s más anyagi valóságok metaforikus értelemben vett jelenléte, továbbá az Egytől mint középponttól fokozatosan távolodó és közeledő létszférák elmélete a plótinosi filozófiában hasonlóképpen a sztoikus bölcsélet hatását mutatja.

A kései platonizmusban, főleg Proklosnál a plótinosi értekezések dinamikus karaktere helyébe egy, inkább az Egy és a Sok között elhelyezkedő szellemi világ tovább differenciált hierarchikus rendszere lép. Ivánkát mindenekelőtt e hierarchia eredeti értelmének Ps.-Dionysios Areopagitánál történő megváltozása érdekli. Egyfelől a platonizmus alakváltozásainak vizsgálata vezeti a bizantinológiához, másfelől az az ifjúkori eszméje, miszerint Kelet és Nyugat szellemiségének jobb megértése hozzájárulhat ahhoz, hogy e két világ ne ellenségként tekintsen egymásra. Bizantinológiai kutatásainak folytatását elősegítette Moravcsik Gyula mellett folytatott tevékenysége, majd — immár Ausztriában — a megfelelő feltételek megléte. 1948-ban rövid könyvet adott ki a kora-bizánci teológiáról,¹⁷ majd szemelvényes fordításokat német nyelven Ps.-Dionysios Areopagitatól és Maximostól¹⁸ — az ilyen irányú tevékenység nem jellemző oeuvre-jére, korábban egyáltalán nem fordított. Grazi professzori működése lehetővé tette a „Byzantinische Geschichtsschreiber” című sorozat szerkesztését.¹⁹ A dominá-

¹³ *Techert Margit* a plótinosi lélektan forrását iráni elképzelésekkel rokonítja, s filológiaiilag megalapozatlan párhuzamokat mutat fel — egyébként jó bevezetőnek minősíthető — könyvében: A hellén újplatonizmus története, Bp. 1934.

¹⁴ Τὸ λεοντῶδες καὶ τὸ ποιικίλον θηρίον. EPHK 60 (1936) 55–57. Témája a dantei Inferno három fenevadának — antik értelemben vett — pszichológiai értelmezése. (Érdekes, hogy ez a kis tanulmány *együtt* jelent meg Simonyi Dezső Brigetio és Aquincum közti útbejárásának eredményeivel: uo. 44–55.)

¹⁵ Die Quelle von Ciceros: de natura deorum II. 45–60. EPHK 59 (1935) 10–21, — ez talán legtöbbet idézett tanulmánya.

¹⁶ Itt alapvető *Dodds* tanulmánya: The Parmenides of Plato and the Origin of the neoplatonic 'One'. The Classical Quarterly, 1928.

¹⁷ Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben. Wien.

¹⁸ Dionysius Areopagita. Von den Namen zum Unnennbaren. Einsiedeln, 1958; Maximos der Bekenner. All-Eins in Christus. Einsiedeln, 1961.

¹⁹ 11 kötet, az első kötetben Geórgios Sphrantzés „Nagy Krónikájából” részlet Ivánka fordításában: „Die letzten Tage von Konstantinopel” 1954. (1973-ig négy kiadásban.)

ló teológiai, filozófiai, eszmetörténeti érdeklődés mellett továbbél nála a kronológiai határokat nem ismerő vonzódás a történelem, irodalom, politikatörténet iránt. Az élete második szakaszában meghatározó súlyú bizantinológiai kutatásai az irodalmi műfajok, eszmetörténeti, történeti összefüggések széles spektrumát mutatják.

A nyugati középkornak mindenekelőtt vallási, teológiai és filozófiai szellemisége foglalkoztatta. Fontos tanulmányokat írt antik filozófiai motívumok továbbéléséről — elsősorban a misztika jelenségkörén belül. A filológiai részletkutatások itt is átfogó művelődéstörténeti összefüggések erőterében folynak. Politikum, egyház, „eretnekség”, individualizmus, modern filozófiák — ne feledjük, Ivánka figyelemre méltó Descartes-, Kant-, Szolovjov-, Heidegger-elemzéseket is készített, — sajátos (neokon-zervatív antropológiai-társadalomelméleti) nézőpont alapján nyernek értelmet, de mindig a tárgyilagos forráselemzés alapján. Ivánka nem volt szobatudós. 1945 utáni politikai publicisztikáján kívül mindenképpen megemlítendő egy 1934-ben készült polemikus írása: „Német nacionalizmus — ókori pogányság”,²⁰ amely mutatja, hogy szerzője már ekkor tisztában volt a nemzeti szocializmusnak mindent a kollektív egoizmusnak alávető természetével.

Jelentős publikációkat tett közzé a magyar középkorkutatás témakörén belül is. Ezek között első helyen kell említeni Szent Gellért „*Deliberatio*”-jával kapcsolatos dolgozatait, főleg a püspök görög műveltségéről szóló akadémiai székfoglaló előadását. Ebben cáfolja azt a korábbi felfogást, miszerint Szent Gellért Ps.-Dionysios Areopagitát kizárólag görög forrásból ismeri, és kimutatja, hogy Johannes Scotus Eriugena latin fordítását is használta. A tanulmány könyv(tár)történeti vizsgálódásokkal zárul. A könyvtárak — Magyarországon elsősorban a plébániai könyvtárak — anyaga jelenti a legfontosabb forrást arra vonatkozóan, milyen szellemi irányzatok voltak jelen hazánkban a középkorban. Hogy milyen módon használhatók fel a plébániai könyvtárak katalógusai forráselemzés céljára, jól mutatja Ivánkának egy később francia nyelven is megjelent munkája,²¹ amelyben a nagyszombati és a selmecbányai könyvtárak katalógusait értékeli.

III.

Külön kell szólnunk Ivánka patrisztikai kutatásairól, hisz ez az a terület, ahol munkásságának eredményei leginkább beépültek az egyetemes tudomány épületébe. A reprezentatív mű, a majd ötszáz oldalas, sűrűn nyomott „*Plato Christianus*” c. kötet (1964) a szakma egyöntetű elismerését vívta ki. Ekkor tudatosult, hogy a különböző szakfolyóiratokban publikált tanulmányok írója páratlan ismerője mind a hellén filozófiai hagyománynak, mind a görög egyházatyáknak. Sőt, a 8. fejezet kitekint a középkorra, a 9. pedig Bizánra is. A könyv mintegy összefoglalása korábbi publikációinak; az alcím („*Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*”) jelzi azt is, hogy olyan szerzőkről lesz szó részletesebben, akiknél a platonizmusnak a pusztá motívumfelhasználásnál mélyebb adaptációja történik meg. A téma tovább szűkül annyiban, hogy Ivánka az istenismeret problémájára koncentrált, ezáltal teszi egyszerre kezelhetővé az anyagot, és ad igazi, aktuális érvényességet mondandójának. Ennek az önkorlátozásnak „áldozatul esnek” olyan, a Gregorius Nyssenus-kutatásban alapvetőnek számító dolgozatok, mint a Poseidónios-hatást kimutató „*Die Quelle von Ciceros: de natura deorum II. 45–60*” (EPhK 1935) és „*Die Autorschaft der Homilien MPG 44, 257–297*” (Byz. Zeitschr. 1936), mert beemelésük a kitűzött cél elérése szempontjából nem szükséges. A kötet anyagát megalapozó tanulmányok a harmincas években születtek, amikor a katolikus patrisztika-kutatás is új utakon kezdett járni. A századforduló táján Németországban nagy lendülettel folyó görög patrisztikus szövegkiadások sora s ugyanott az Adolf Harnack nevével fémjelzett protestáns dogmatörténeti szintézisek élesen vetették fel a keresztény hagyomány érvényességének kérdését. A katolikus egyházon belül a tomizmussal, a misztikával kapcsolatos viták sokáig nem jutottak nyugvópontra. Az „új teológia” irányzata, a patrisz-

²⁰ Kath. Szemle 48 (1934) 754–6.

²¹ Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok 1938; Deux catalogues de bibliothèques de la Hongrie médiévale et ce qu'ils nous enseignent. Medieval and Renaissance Studies 1958.

tikus teológia fokozott megbecsülése a negyvenes években vált elfogadottá. A „Sources Chrétiennes”-sorozat 1943-ban indult; első kötete épp Gergely „*De opificio hominis*” c. művének fordítása, akit Ivánka bizonyos értelemben a modern egzisztencializmus előfutárának tart. (A kötet bevezetésében J. Danielou felhívja a figyelmet Ivánka kutatásainak jelentőségére.)

Ivánka koncepciója leegyszerűsítve a következő: A keresztény teológiai gondolkodás a hellén kultúrával találkozva megőrzi eredeti tartalmát, tehát nem olyasfajta szintézisre lép azzal, mintha két, egyenlő súlyú hagyomány találkozna, s egy valamiféle harmadik jönne létre. A görög gondolkodásnak nyelvi, fogalmi eszköztára épül be a kereszténységbe, a filozófia, ezen belül a kereszténységhez legközelebb állónak tekinthető platonizmus egyfajta formai konstituense a patrisztikus teológiának. A platonizmus sokszor egymásnak ellentmondó oldalai bukkannak fel motívumokként a görög atyáknál; mindegyiket külön kell elemezni, különös tekintettel arra a funkcióra, melyet azok a keresztény értelemben történő átfarmálás során betöltenek. Ilyen motívum lehet a lelkek preegzisztenciájának tana, az emanációs elvre építő szubordinalista szentháromságtan, vagy éppen a plótinosi Egy végtelenségének, észföltöltiségének és megragadhatatlanságának az eszméje. A platonizmus a legfőbb princípium és a lélek ontológiai azonosságát vagy legalábbis nagyon szoros kapcsolatát tételezi, szemben a keresztény tanítással, amely szerint teremtő és teremtmény között gyökeres ontológiai distancia érvényesül. Az újplatonizmusban nem létezik isten és teremtmény kettőssége, csupán isten és istentől való eltávolodás; az abszolútum s a tőle függő létező természete végső soron azonos.

E felfogás szerint a keresztény Isten-ember-viszonyt logikailag koherens módon nem lehet leírni, s nem lehet egységes tipológiát sem felállítani kereszténységre és platonizmusra. A kereszténység istene magát kinyilatkoztató, megváltást adó személyes isten, ami Isten és az ember legszorosabb kapcsolatát feltételezi, ugyanakkor mégis távolabb kerül egymástól Isten és ember, mint a neoplatonizmusban, amely isten és ember (illetve lélek) azonosságát tűzi ki elérendő célnak.

Ivánka elkerüli a rossz tipológiákat eredményező csapdákat, mert elemzései mindig konkrét szövegekből indulnak ki. Felfogása szerint a 2. századi apológiák teljesen tudatában vannak a jelzett kétféle istenfogalom különbségének. A platonista motívumokat a *logos*-spekulációkban viszonylag primitív módon alkalmazzák, ahogy az már Philónnál is történt. Clemens Alexandrinus is inkább szemléletképpen használja fel a platonista tanításokat; a szintézis Órigenésnél valósul meg. Ivánka rámutat arra, hogy a 40–50-es évek kutatása (H. de Lubac!) az „*Origenes interpres*” és „*Origenes dogmatista*” hibás hieronymusi szembeállítás helyébe olyan, szintén megtévesztő beállítást kínál, amely Órigenés dogmatikus teológiai tevékenységét háttérbe szorítja. Ivánka bizonyítja, hogy az órigenési szentírásmagyarázat *érvényesíti* azokat az ontológiai elképzeléseket, amelyek a lélek preegzisztenciája s az *apokatastasis* tanának platonikus, illetve sztoikus alapjait képezik. Ezek az elméletek a későbbi hivatalos keresztény teológiában eretnekségnek minősülnek.

Ivánka szerint az órigenési tanítás bizonyos elemeit megtartó kappadoki teológia — s kiváltképpen a nyssai Gergely²² — adaptálja úgy a görög filozófiát, hogy annak tanításait módosítva keresztény tartalmat ad motívumainak. Gergelynél a korai mű, a *De virginitate* még tisztán neoplatonikus értelemben beszél arról, hogy a lélek önmagába fordulása eredményez istenismeretet úgy, hogy a lélek tisztasága előfeltételévé válik a szemléletnek. A későbbi munkákban azonban a lélek tisztasága válik a szemlélet tárgyává, a lélek bensejébe történő fordulás Isten megismerhetetlenségének felismerését s a folytonos keresés előrehaladását, a szeretetben feloldódó elmélyedés misztikumát jelenti; ezen keresztül, nem természete alapján válhat a lélek hasonlóvá Istenhez. Ivánka a későbbi keresztény misztika úttörőjét látja Gergelyben; s elemzéseinek egyik fontos tanulsága az is, hogy dogmatika és misztika nem választható élesen ketté.

²² Ő az a gondolkodó, aki mindvégig jelen van Ivánkának az Aristoteléstől a késő bizánci szellemiségig kronológiailag előrehaladó érdeklődési centrumában. A Gergely-köteteket még egykori mesterétől, Jellouschektől kapta, ezeket sikerült magával vinnie a Kolozsvárról való menekülés közben. Utolsó írásai is a III. Gergely-konferencia anyagában találhatók, melynek kiadását már nem érhetette meg. E kötetet az ő és J. Danielou emlékének ajánlották a tudós kollégák: „*Hoc libro memoriam recolimus Jean Card. Deniélou, qui ante colloquium Leidense initum — Andre von Ivánka, qui post colloquium feliciter peractum — Viri vere Gregoriani in Domino mortui sunt.*”

A platonizmusnak ismét más motívumrendszere található meg Ps.-Dionysios Areopagitánál. A hagyományos elképzelés szerint nála a kereszténység teljes hellenizálása történik (emellett szól a *De divinis nominibus* kétségtelen függése Proklostól). Ivánka szerint azonban nem szabad leragadni a terminológiánál és kifejezésformáknál. Egyrészt azért nem, mert az Areopagitánál fellelhető platonista terminusok nagy részét már Philón, Clemens Alexandrinus, Órigenés és a nyssai Gergely is használta, másrészt pedig azért nem, mert ha csak a terminusokat tartjuk szem előtt, könnyen szem elől téveszthetjük magát a sajátos gondolati összefüggést, amelyben helye van a neoplatonizmus-ellenes polémianak is. Az Areopagita ugyanis határozottan elutasítja azt a felfogást, miszerint az isten és a teremtet világ között köztes lények, istenségek egyfajta emanációs sort képeznek. Ugyanígy az emanáció ismeretelméleti aspektusa, a „hierarchikus tudás” koncepciója sincs meg nála; a mennyei hierarchia magának a hierarchikus rend tényének szimbolikus bemutatása. E rend közvetíthet valamiféle istenismeretet, de megismerve a fölöttünk lévő fokot, nem juthatunk el a transzcendens Istenhez, mert Isten nincs „benne” az emanációs sorrendben olyan értelemben, mint ahogy a neoplatonista *proodos*-teóriában. Az Istenhez való eljutást a megismerésen túli szeretet eredményezheti, nem a dialektikai rendet követő gondolati folyamat.

A platonizmus jóval közvetettebb formában van jelen a későbbi teológusok műveiben, így a 7. századi Hitvalló Maximos munkásságában. Az ő esetében elsődlegesen az órigenési teológia átalakításáról, nem pedig élő filozófiai tradícióval való találkozásról beszélhetünk. Az órigenizmust megfosztva a preegzisztens lélek tanától, azt a kappadokiai gondolatokkal egyesítve már olyan teológiát alkot meg Maximos, amelyben a filozófiai hagyomány inkább csak nyomokban van jelen. Ivánka törekvéseit kora legmodernebb katolikus teológiai útkeresésével rokoníthatjuk és a patrisztikus szaktudomány élvonalához sorozhatjuk. Ennek ellenére nézetei, kutatási témái, módszerei a korabeli magyar teológusok körében nem találtak elismerésre. Még a szélesebb olvasóközönség igényeihez alkalmazkodó, magyar nyelvű tanulmányai sem arattak sikert. Jól mutatja ezt Artner Edgárnak²³ a *Theologia* c. folyóiratban megjelent bírálata,²⁴ amelyben hajlandó ugyan elismerni Ivánka „Konstantin császár kereszténysége újabb megvilágításban” c. tanulmányának erőit, mindazonáltal szemére veti azt, hogy Konstantin megtérésére vonatkozóan a pogány forrásoknak ad elsőbbséget Eusebioszal szemben, illetve hogy rekonstrukciója szerint Konstantinnak látomása után is sokáig holmi (keresztény és pogány-neoplatonista) szoláris monoteista elemekből álló szinkretikus istenképe volt. Ivánka — tárgyilagos hangnemben — két alkalommal is reflektált a kritikára.²⁵ Ezekből is nyilvánvaló, hogy a patrisztika az ő szemében ugyanúgy tudományos kritikai módszereket alkalmazó diszciplína, mint az ókortudomány más ágai. Artner tulajdonképpen azt mondja ki, hogy Ivánka, lévén nem teológus, nem is patrisztikus, „csak” filozófiatörténész.

Ezek után összefoglalhatjuk azokat az okokat, amelyek miatt Ivánka magyarországi munkássága — vitathatatlan egyetemes értékei ellenére — meglehetősen visszhangtalan maradt. Először is Ivánka csak mintegy húsz évet élt Magyarországon; másodszor: nem lakott Budapesten, így nem volt igazán jelen a kulturális életben; harmadszor: tevékenységét nem lehet egy vagy akár két diszciplínához kötni; negyedszer: mind Aristotelésszel, mind a neoplatonizmussal és a patrisztikával kapcsolatos munkáira áll az, hogy kevés kivételtől eltekintve²⁶ nem találtak értő fülekre itthon.*

²³ Ma is haszonnal forgatható könyvei: Ókeresztény egyház- és dogmatörténet a vallástörténet megvilágításában (Bp. 1946), A keresztény ókor régiségei (Bp. 1958).

²⁴ „Még egy-két szó Nagy Konstantin kereszténységéről.” 1940, 130–142. l.

²⁵ Uo. 143–144 l.; Egyháztörténet és eszmetörténet. *Theologia*, 1943.

²⁶ Kevés számú hallgatói közül megemlíthetjük Borzsák Istvánt, Devecseri Gábort, Szabó Árpádot, Szilágyi János Györgyöt, Kolozsvárról pedig Bodor Andrást, aki Gellért „*Deliberatio*”-jának fő forrását professzora útmutatásával kereste: *Századok* 77 (1943) 173–227.

* A tanulmány a Magyar Hitelbank „A magyar tudományért” alapítványának támogatásával készült.

Ivánka Endre műveinek bibliográfiája¹

- 1930 Sur la composition du „*de anima*” d'Aristote. Revue Néoscholastique de Philosophie 33, 77–83.
Isten megismerése Aristoteles szerint. Athenaeum 16, 132–141.
- 1931 La connaissance intuitive chez Kant et chez Aristote. Revue Néoscholastique de Philosophie 33, 381–389, 469–487.
A nógrádi múzeum 9-es számú kódexe. Nógrádi Hírlap 9, 27.
- 1932 Die Behandlung der Metaphysik in Jaegers Aristoteles. Scholastik 7, 1–29.
Orient et Occident. Une contribution au problème du schisme. Irénikon 9, 409–421.
- 1933 Zur Philosophie Wl. Solowjews. Russentum und Vätertheologie. Orientalia Christiana (Roma) 32, 159–167.
Das stoische *Fatum* und der scholastische *Ordo universi*. Theologie und Glaube 25, 15–23.
- 1934 Die Polemik gegen Platon im Aufbau der aristotelischen Metaphysik. Scholastik 9, 520–542.
Ein Wort Gregors von Nyssa über den Patriarchen Abraham. Studia Catholica 11 (1934/35) 45–47.
Német nacionalizmus — ókori pogányság. Katholikus Szemle 48, 754–756.
- 1935 Die Quelle von Ciceros: *de natura deorum* II. 45–60 (Poseidonios bei Gregor von Nyssa). EPhK 59, 10–21.
Kant istenfogalma az „*Opus Posthumum*” szerint. Athenaeum 21, 79–85.
Nyssai Szent Gergely, mint a keresztény misztika úttörője. Theologia 2, 239–46.
- 1936 Die Quelle von Aristoteles' Problemata XXVIII,4. Wiener Studien 53, 147–150.
Die Autorschaft der Homilien MPG 44, 257–297 (Poseidonios bei den kappadokischen Kirchenvätern). Byz. Zeitschr. 36, 46–57.
Vom Platonismus zur Theorie der Mystik. (Zur Erkenntnislehre Gregors von Nyssa). Scholastik 11, 163–195.
A nestorianizmus és a monophysitizmus szellemi-történeti háttere. Theologia 3, 28–42 és 125–137.
Kappadokia teológiai műveltségének gyökerei. Theologia 3, 327–336.
To leontódes kai to poikilon thérion. EPhK 60, 55–57.
Ismertetés: Egyetemes történet I. (szerk.): Kerényi K. Bp. 1935. Magyar Szemle. 23, 239–248.
Ism.: Halasy-Nagy J.: Az antik filozófia. Bp. 1934. EPhK 60, 384–387.
- 1937 Die Stellung des Cartesianismus in der Geschichte der Philosophie. Descartes-Festschrift der Mailänder Universität, Milano (Supplemento al volume XXIX. della Rivista di Filosofia Neoscholastica) 473–485.
A közvetlen Isten-megismerés Szent Ágostonnál. Bölcséleti Közl. 3, 24–34.
László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia 4, 216–226.
Mózes a középkori misztikusok és az ókori filozófusok megítélésében. Theologia 4, 150–160.
Ismertetés: M. Grabmann: Mittelalterliche Deutung und Umbildung der aristotelischen Lehre vom „*nus poiétikos*”. München, 1937. Athenaeum 23, 158–159.
Ism.: Orazio nella letteratura mondiale. Roma, 1936. EPhK 61, 427–431.
Ism.: Onasandri Strategicus. Edd.: E. Korzenszky–R. Vári. Bp. 1935. EPhK 61, 256–259.
- 1938 Die unmittelbare Gotteserkenntnis als Grundlage des natürlichen Erkennens und als Ziel des übernatürlichen Strebens bei Augustin. Scholastik 13, 521–543.

¹ A bibliográfia nem tartalmazza Ivánka Endre publicisztikai írásait, továbbá egészen rövid könyvismertetéseit.

Die aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Großen. Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Magyar-Görög Tanulmányok Nr. 4. Budapest. 52 lap.

Renaissance-kutatás és teológia. Theologia 5, 25–34.

Két sztoikus eredetű terminus története a középkorban. (*principale mentis, synderisis*). Bölcséleti Közl. 4, 25–35.

Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok 72, 137–166 és 320–334.

Iskolázás és népművelés. (Magyar művelődéstörténet, II. kötet Szerk.: Domanovszky S. stb.) 427–448.

A modern individualizmus és a történelmi protestantizmus. Theologia 5, 332–344.

Ismertetés: Sykoutris J.: Philologie et vie. Bp. 1938. (Magyar-Görög Tanulmányok 6.) EPhK 62, 420–421.

Ism.: M. Grabmann: Bearbeitungen und Auslegungen der aristotelischen Logik aus der Zeit von Peter Abaelard bis Petrus Hispanus. Berlin, 1937. Athenaeum 24, 239–240.

Ism.: Simon S.: Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. Bp. 1938. EPhK 62, 406–408.

Ism.: A.-J. Festugière: Contemplation et vie contemplative selon Platon. Paris, 1936. Scholastik 13, 412–415.

Ism.: M. Grabmann: Die *Introductiones in logicam* des Wilhelm von Shyreswood. München, 1937. Athenaeum 24, 239–40.

1939 Hugo de Balma. Theologia 6, 58–65; 112–123.

Aristotelismus und Platonismus im theologischen Denken. Westliche und östliche Theologie. Scholastik 14, 373–396.

Egy kassai kódex útja a XV. században. Magyar Könyvszemle 63, 180–183.

Konstantin császár kereszténysége újabb megvilágításban. Theologia 6, 312–321.

Ismertetés: Jeney J.: Cicero és Szent Ambrus erkölcsstana. A veszprémi piarista gimnázium értesítője, 10–39. EPhK 63, 375–6.

Ism.: M. Grabmann: Methoden und Hilfsmittel des Aristoteles-Studiums im Mittelalter. München, 1939. Athenaeum 25, 399–400.

Ism.: A. Lieske: Die Theologie der Logosmystik bei Origenes. Münster, 1938. Scholastik 14, 248–251.

Ism.: A. M. Frenkian: Études de philosophie présocratique. Paris, 1937. Scholastik 14, 111–112.

Ism.: A. Stolz: Anselm von Canterbury, sein Leben, seine Bedeutung, seine Hauptwerke. München, 1937. Athenaeum 35, 119–22.

1940 Der Aufbau der Schrift *De divinis nominibus* des Pseudo-Dionysios. Scholastik 15, 386–399.

„*Sacrum imperium*” és „*rex Christianus*”. Theologia 7, 37–46.

A trichotómius anthropológia a középkori és az ókori filozófiában. Theologia 7, 1–9.

Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Bölcséleti Közl. 6, 123–124.

Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére. EPhK 64, 211–217.

Ismertetés: G. Krüger: Einsicht und Leidenschaft. Das Wesen des platonischen Denkens. Frankfurt, 1938. Scholastik 15, 400–401.

Ism.: M. Gentile: La metafisica presofistica. Padova, 1939. Scholastik 15, 91–3.

Ism.: A. Stolz: *De sanctissima Trinitate*. Theologia 7, 161–164 („A keleti szentháromságtan és a görög filozófia” címmel).

Ism.: Gregor von Nyssa: Der versiegelte Quell. Übertragen und eingeleitet von H. U. von Balthasar. Salzburg, 1939. Scholastik 15, 247–250.

Válasz Artner E. „Még egy-két szó Nagy Konstantin kereszténységéről” c. tanulmányára. Theologia 7, 143–144.

1941 Keleti szellem és „orthodoxia”. Theologia 8, 109–116.

Arisztotelizmus. Athenaeum 27, 170–175.

Platonizmus. Hozzászólás Kerényi Károly vitaelőadásához. Athenaeum 27, 73–74.

- Az erdélyi dákó-román folytonosság elmélete az ókori történet szemszögéből nézve. Keleti Újság. 9,4.
- A keleti egyház Magyarországon. Jelenkor 3, 13. sz.
- Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az árpádkori Magyarországon. Erdélyi Tudósító 20, 77–78.
- A „szentistváni gondolat” és a keresztény királyság. Erdélyi Tudósító 20, 109–110.
- „Pax Romana”, kereszténység, európaiság. Erdélyi Tudósító. 20, 131–132.
- Die „heilige Krone” und das politische Weltbild des Mittelalters. Ungarn 2, 577–584.
- Ismertetés: A. Breckmann: Zur Entstehungsgeschichte des ungarischen Staates. Berlin, 1940. Donaeuropa 1, 434–436.
- 1942 Neoplatonikus volt-e Dionysius Areopagita? Theologia 9, 1–19.
- Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. Orientalia Christiana 8, 183–194.
- Kirchlich-nationale Probleme in Ostungarn. Donaeuropa 1, 447–452.
- Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben. Erdélyi Tudósító 20, 100–101.
- Arisztotelizmus. „A filozófia nagy rendszerei” c. kötetben (Bp. 1942) 62–78.
- Szent Gellért püspök görög műveltségének problémája. Ért. a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből. 26/3, 221–238.
- Szent Gellért *Deliberatio*-ja. Századok 76, 497–500.
- Die rumänischen Holzkirchen Siebenbürgens und das Malerbuch vom Berge Athos. Ungarn 2, 1–11.
- Keletmagyarország és a Balkán. Láthatár 10, 98–99. Magyarország és a Balkán. Bp. 1942, 53–57.
- A görög szertartású magyarság múltja. Magyar Sors Könyvei, I. Kolozsvár. 25–34.
- Az orthodoxia ideológiai alapjai. Erdélyi Tudósító 20, 154–5.
- Ismertetés: Révay J.: Ókori író, mai olvasó. Bp. 1942. Athenaeum 28, 103–104.
- Ism.: G. E. Zachariades: Tübingen und Konstantinopel. Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der griechisch-orthodoxen Kirche, 1941. Donaeuropa 2, 554–555.
- Ism.: Gábel A.: Magyarországi Jakab eretneksége a XIII. századi Franciaországban. Gödöllői premonstrei gimn. évkönyve 1941. EPhK 66, 234–235.
- 1943 A platonizmus és az arisztotelizmus szerepe a keleti és a nyugati szellemiség kialakulásában. Theologia 10, 61–70.
- Egyháztörténet és eszmetörténet. I.: Nagy Konstantin megtérésének kérdése. II.: A képprombolás és a képtisztelet szellemi háttere. Theologia 10, 210–219.
- Ismertetés: Aristoteles: Nichomachosi Ethika. Ford.: Szabó M. I–II. Bp. 1942. Bölcséleti Közl. 9, 202–204.
- Ism.: Sántha Gy.: A harcos szentek bizánci legendái. Bp. 1943. Donaeuropa 3, 903–905.
- Ism.: Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae. Ed.: Radó P. Bp. 1941. Századok 77, 483–484.
- Ism.: F. Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. Budapest, 1942. Donaeuropa 3, 903.
- 1944 Ostungarn und der Balkan. Ungarische Balkanforschung, Bp. 38–41.
- Deutsche Ostpolitik und ungarisches Königtum. Ungarn 5, 80–83.
- Altrussische und neurumänische orthodoxe Ideologie. Donaeuropa 4, 41–43.
- Osteuropa, Doneuropa, Karpateneuropa. Donaeuropa 4, 193–197.
- Ismertetés: *Aristotelis de sensu et de memoria libri*. Ed.: A. Förster. Bp. 1942. EPhK 68, 65–66.
- Ism.: Csizmadia P.: Nagy Szent Leó beszédei. Bp. 1942. EPhK 68, 68.
- Ism.: Alföldi A.: A kontorniát-érmek. Bp. 1943. EPhK 68, 69–70.
- 1947 Der Wahrheitsbegriff der Existenzphilosophie — verglichen mit der platonisch-aristotelisch-thomistischen. Geistige Strömungen der Gegenwart im Lichte des Katholizismus, 67–69.

- 1948 Abendland und Byzanz. Wissenschaft und Weltbild, 205–219.
Die Trias: Sophia–Dynamis–Eirene im neuplatonischen Denken und die Kirchengründung Konstantins des Großen. Résumés des Rapports et Communications du Sixième Congrès International d'Études Byzantines (Algir 1939). Paris, 102–104.
- 1949 La signification historique du *Corpus areopagiticum*. Recherches de Science Religieuse 36, 5–24.
Ungarn zwischen Byzanz und Rom. Blick nach Osten. 14 I.
Die neuplatonische Synthese. Scholastik 24, 30–38.
Rumanian Catholics of the byzantine Rite. The Eastern Churches Quarterly 8, 154–162.
„Geistkirche“ und „Gotträgervolk“. Zeitschrift für Kath. Theol. 71, 343–354.
Ismertetés: Gigon O.: Sokrates. Bern. 1947. Erasmus 2, 393–396.
Ism.: J. Danielou: Platonisme et théologie mystique. Paris, 1944. Zeitschrift für Kath. Theol. 71, 231–233.
- 1950 Väterphilosophie und Existentialismus. Wissenschaft und Weltbild 3, 105–110.
Humanismus und Latinität. Sodalitas Erasmiana I, 135–153.
An Interpretation of Eastern European Mentality. The Review of Religion, 339–366.
Berghirtentum und Staatenbildung im antiken und mittelalterlichen Balkan. Saeculum 1, 349–361.
Zur Motivanalyse des Platonismus. Zeitschrift für Phil. Forschung 4, 385–392.
Apex mentis. Wanderung und Wandlung eines stoischen Terminus. Zeitschrift für Kath. Theol. 72, 129–176.
Saeculum — semina de anime. Rivista di fil. class. 28, 193–203.
Die stoische Anthropologie in der lateinischen Literatur. Österreichische Akademie der Wissenschaften. 178–192.
Ismertetés: Constantinus Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek Text ed.: Gy. Moravcsik; Engl. Transl. R. J. H. Jenkins. Bp. 1949. Bulletin of the Byzantine Institute 2, 564–565.
- 1951 But et date de la composition du „*Corpus Areopagiticum*“. Actes du Septième Congrès International des Études Byzantines. Paris. 239–240.
Zur geistesgeschichtlichen Einordnung des Origenismus. Byz. Zeitschr. 44, 291–303.
Ismertetés: VIII. Internationaler Byzantinologenkongress. (Palermo 3–10. April.) Wissenschaft und Weltbild. 4, 279–282.
Ism.: P. Wilpert: Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre. Regensburg, 1949. Scholastik 26, 253–255.
- 1952 Der Zerfall der antiken Kulturwelt als geistesgeschichtlicher Vorgang. Saeculum 3, 237–254.
Was bleibt von Existenzphilosophie? Scholastik 27, 400–408.
Die Problematik des „Mensch-seins“ in der modernen Existenzanalyse und im Denken der Kirchenväter. Jahrbuch für Psychologie und Psychotherapie, Würzburg. 117–121.
Rurik und die Brüder des Augustus. Orientalia Christiana Periodica 18, 393–396.
Byzantinische Yogis? Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 102, 234–239.
Hesychasmus und Palamismus. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft 2, 23–34.
L'eredità del mondo antico e la polarità di Oriente e Occidente. Rivista di critica e di cultura. (N.S.) 1–4.
Ismertetés: L. Bréhier: Les institutions de l'empire byzantin. Paris, 1949. Bibliotheca Orientalis 9, 65–66.
- 1953 Stand und Aufgaben der Byzantinologie. Wissenschaft und Weltbild 6, 68–72.
„Teilhaben“, „Hervorgang“ und „Hierarchie“ bei Pseudo-Dionysios und bei Proklos. In: Actes du XI-ème Congrès International de Philosophie (Bruxelles, 20–26. Aout 1953). Vol. XII. Louvain. 153–158.
La Structure de l'âme selon S. Bernard. Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis IX. 202–208.

- Die philosophische und geistesgeschichtliche Bedeutung des Palamismus. Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini. Palermo 124–129.
 L'unité méditerranéenne et culture occidentale. Quaderni di Cultura 6. Palermo. 8 l.
 Ismertetés: M. P. Nilson: Cults, Myths, Oracles, and Politics in ancient Greece. Lund. 1951. (Bibliotheca orientalis, 10. 238. l.)
 Mittelmeerkongress in Palermo 15.–18. März. 1953. Wissenschaft und Weltbild 6. 186–187.
- 1954 Christliche und antike Geistesgrundlagen. Handbuch der Weltgeschichte, Olten 803–809.
 Der Fall Konstantinopels und das byzantinische Geschichtsdenken. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft, 3. 19–34.
 Kephalaia — eine byzantinische Literaturform und ihre antiken Wurzeln. Byz. Zeitschr. 47, 285–291.
 Römische Ideologie in der „Civitas Dei“. Augustinus Magister, Etudes Augustiennes, 3. Paris 411–417.
 Palamismus und Vätertradition. L'Église et les Églises. 29–46.
 Ismertetés: F. Dölger–A. M. Schneider: Byzanz. Bern, 1952. Bibliotheca orientalis 11, 1954. 30.
 Ism.: P. Moraux: Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote. Louvain, 1951. Anz. für Altertumswiss. 7, 230–231.
- 1955 Zur Problematik der aristotelischen Seelenlehre. Autour d'Aristote, 245–253.
 Natura e sviluppo storico della nazione austriaca. Humanitas 10, 339–358.
 Das „Volk Christi“ und der „Staat Gottes“. Theologie und Glaube 283–285.
 Byzantinische Theologumena und hellenische Philosophumena im zisterziensisch-bernhardinischen Denken. Bernhard von Clairvaux, Mönch und Mystiker, Internationaler Bernhardkongreß, Mainz 1953, Hrsg.: J. Lortz. Wiesbaden 168–175.
 Zur Überwindung des neuplatonischen Intellektualismus in der Deutung der Mystik: *intelligentia* oder *principalis affectio*. Scholastik 30, 185–194.
 Gerardus Moersanus, der Erzengel Uriel und die Bogomilen. Orientalia Christiana Periodica 21, 143–146.
 Le fondement patristique de la doctrine palamite. Akten des VIII. Byzantinologenkongresses, Saloniki. 127–132.
 Pensiero e pensatori austriaci. Humanitas 807–816.
 Ismertetés: Marót K.: A görög irodalom kezdetei. Bp. 1956. Acta Ant. Hung. 3, 338–340.
- 1956 Zum Problem des christlichen Neuplatonismus, I.: Was heißt eigentlich Christlicher Neuplatonismus? Scholastik 31, 31–40.
 Zum Problem des christlichen Neuplatonismus, II.: Inwieweit ist Pseudo-Dionysius Areopagita Neuplatoniker? Scholastik 31, 384–403.
 Naturaleza y desarrollo historico de la nacion Austriaca. Boletin del Seminario de Derecho Politico 53–73.
- 1957 Zur Selbstdeutung des römischen Imperiums. Saeculum 8, 17–31.
 Patristisches Erbe, aristotelische Methode und Scholastische Synthese. Jahrbuch der Wiener Kath. Akademie 1, 253–255.
 Pseudo-Dionysius und Julian. Wiener Studien 70, 168–178.
 Ismertetés: Aristotelés: Az athéni állam — Pseudo-Xenophon: Az athéni állam. Ford.: Ritoók Zs., bev.: Sarkady J. Bp. 1954. Jogtudományi Közlemények, 92–93.
 Ism.: H. Crouzel: Théologie de l'image de Dieu chez Origène. Paris, 1956. Anz. für die Altertumswiss. 10, 165.
- 1958 Dunkelheit, mystische. Reallexikon für Antike und Christentum 350–358.
 Vorwort: Die Wolke des Nichtwissens. Ein anonymes englisches Werk des 14. Jahrhundert. Sigillum 14 (Einsiedeln) 5–14.

- Europa als Einheit in Antike und Mittelalter. Vereintes Europa als Idee und Verwirklichung, Graz. 11–14.
 Deux Catalogues de bibliothèque de la Hongrie médiévale et ce qu'ils nous enseignent. Medieval and Renaissance Studies, 4, 146–162.
- 1959 Der philosophische Ertrag der Auseinandersetzung Maximus des Bekenners mit dem Origenismus. Jahrb. der Österreich. Byz. Ges. 7, 23–49.
 Haro, Haro! Studien zur Älteren Geschichte Osteuropas. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Red.: H. F. Schmid. Bd. III, 2. Teil. 162–165.
 Das „Corpus Areopagiticum“ bei Gerhard von Csanád. Traditio 205–222.
 Byzanz — Orient oder Europa? Orient und Occident in Vergangenheit und Gegenwart, Graz. 72–78.
- 1960 Der geistige Ort von „*Peri arkhōn*“ zwischen dem Neuplatonismus, der Gnosis und der christlichen Rechtgläubigkeit. Scholastik 35, 481–502.
 Der aristotelische Formbegriff. Gestalthaftes Sehen, Darmstadt, 205–210.
 Die europäische Verantwortung des klassischen Philologen. Die alten Sprachen in der modernen Schule, Graz, 14–17.
 Ism.: J. J. O'Meara: Porphyry's Philosophy from Oracles in Augustine. Paris, 1954. Anz. für die Altertumwiss. 13, 117–119.
- 1961 Der Kirchenbegriff der Orthodoxie historisch betrachtet. Sentire Ecclesiam, Wien, 83–121.
 Ismertetés: Ed.: P. Henry–P. Hadot: Marius Victorinus. Traités théologiques sur la trinité. 1–2. Paris. 1960. Theologische Lit.-zeitung 12, 925–7.
- 1962 Bisanzio e l'ideologia dell'ortodossismo Russo. L'unità della Chiesa, Milano, 83–121.
 Spätantikes Heidentum. Kairos 4, 83–90.
 Die antike Welt wird christlich. Kairos 4, 170–174.
 Platonismus und Neuplatonismus. Art. im Handbuch Theologischer Grundbegriffe. München, 324–334.
 Kants Begriffe der Urteilskraft und Goethe. Jahrbuch der Wiener Goethe-Vereins, 5–17.
Imperium Romanum, Libertas Christiana und Europäisches Einheitsbewusstsein. L'éducation de l'homme européen. Atti del VI. Convegno di Cultura Europea. Bolzano, 31–34.
 Ismertetés: Borzsák I.: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. Deutsche Lit.-zeitung 83, 1064–1066.
- 1963 Kaiser Konstantin und das ökumenische Konzil. In der Schriftenreihe d. Intern. Konstantinordens, Männedorf (Zürich). 3–11.
 Liturgisches und betrachtendes Gebet. Jahrb. der Österreich. Byz. Gesellschaft 11/12, 79–84.
- 1964 Vom Platonismus zur Theorie der Mystik. Altdeutsche und altniederdeutsche Mystik, Darmstadt. 35–71.
 Begegnung der Kulturen: Nivellierung und Gemeinschaft in Vernunft. L'avenir de l'homme, Actes de la VII-ème Rencontre Intern., Bolzano 35–39.
- 1965 Die Wurzeln des Fortschrittsglaubens in Antike und Mittelalter. Der Fortschrittsglaube — Sinn und Gefahren, Studien d. Wiener Kathol. Akademie. Festschrift für Kardinal König. 5. Bd., Graz–Wien–Köln. 13–23.
 Die rumänischen Holzkirchen in Siebenbürgen und das Malerbuch vom Berge Athos. Acta Historica (Bucureşti) 4, 69–78.
 Ismertetés: H.-J. Schulz: Die byzantinische Liturgie. Freiburg. 1964. Ostkirchliche Studien (Würzburg) 14, 213–215.

- 1966 Römische Weihnachtslegenden. Miscell. d. Studi dedicati a E. Várady. Modena. 3–6.
Die byzantinische Weltgeschichtsschreibung. Mensch und Weltgeschichte, Salzburg.
Ismertetés: W. Völker: Maximus Confessor als Meister des geistlichen Lebens. Wiesbaden, 1964.
Theologie und Philosophie 41, 613–4.
- 1967 Religion, Philosophie und Gnosis: Grenzfälle und Pseudomorphosen in Spätantike. Studies in the History of Religions, Suppl. to Numen XII. 318–322.
Gottesbeweise in heutiger Sicht. Salzbg. Jahrb. für Philosophie, 317–319.
Ismertetés: H. J. Krämer: Der Ursprung der Geistmetaphysik. Amsterdam, 1964. Anz. für Altertumswiss. 20, 225–227.
- 1968 Ismertetés: M. Csáky: Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/5. Graz–Wien–Köln, 1967. Österreichische Osthefte 10, 313–314.
- 1969 Le problème des „noms de Dieu” et de l’ineffabilité divine selon le Pseudo-Denys l’Areopagite. Le problème des noms de Dieu, Archivio di Filosofia (Roma) 201–205.
J. Karmiris–E. von Ivánka: Repertorium der Symbole und Bekenntnisschriften der griechisch-orthodoxen in lateinischen Übersetzungen 5–41. E. von Ivánka–J. Teiak–P. Wiertz: Handbuch der Ostkirchenkunde Bd. 1. Düsseldorf.
Ismertetés: Moravcsik Gy.: Studia Byzantina. Curavit: J. Harmatta. Bp. 1967, Vesztnyik Drevnej Isztorii. 1, 198–199.
H. Ditten: Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. Berlin, 1968. Erasmus 21, 372–373.
- 1970 Aufstieg und Wende. Zwei Aufbautypen im byzantinischen asketischen Schrifttum. Jahrbuch d. Österreich. Byzantinistik 19, 141–152.
Der Humanismus des bernhardinischen Jahrhunderts. Inst. Intern. d’Études Européennes, Bozen 85–89.
- 1971 Die Ausformung der Orthodoxie. E. von Ivánka–J. Teiak–P. Wiertz: Handbuch der Ostkirchenkunde. Düsseldorf, 19–49.
Die Aufgliederung der Orthodoxie. Uo. 79–96.
Zur hesychastischen Lichtvision. Kairos 13, 81–95.
Ismertetés: J. Kondrinewitsch: Die Orthodoxie in der Donaumonarchie und im Balkan von 1690 bis heute. Uo. 187–197.
- 1972 Mathematische Symbolik in den Schriften des Kaisers Theodoros II. Laskaris. Byz. Forschungen, IV. Amsterdam. 138–141.
Hellenisches im Hesychasmus. Das Antinomische der Energienlehre. Epektasis. Mélanges patristiques offerts au Card. J. Danielou. Paris. 491–500.
Ismertetés: Th. Spidlík: Grégoire de Nazianze. Roma, 1971. Byzantinoslavica 33, 73–74.
- 1973 Epischer Nachholbedarf. Jahrb. des Wiener Goethe-Vereins 77, 105–109.
Cristianismo anonimo e fede esplicita. Incontri Culturelli 135–136.
Ismertetés: P. Lemerle: Le premier humanisme byzantine. Paris, 1971. Byzantinoslavica 34, 57–60.
I. Boba: Moravia’s History Reconsidered. The Hague, 1971. Österreichische Osthefte 15, 101–102.
- 1976 Eine Frage zu „*de infantibus qui praemature abripiuntur*” (PG 46, 161–192.) Gregor von Nyssa und die Philosophie. II. internat. Kolloquium über Gregor von Nyssa, Freckenhorst bei Münster (18.–23. Sept. 1972), Leiden 79–82.
Gegenüberstellung von *De infantibus* 15,16–19,1–20,23. Acta Colloquii Gregoriani III. Leidensis, 1974, Leiden, 1976. 54–55.
Brief von Prof. E. von Ivánka vom 10. Okt. 1974. Uo. 82.

Könyvek:

Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben. Wien 1948, 130 l.

Plato Christianus. Einsiedeln, 1964.

Rhomäerreich und Gottesvolk. Freiburg, 1968.

Fordítások:

Dionysius Areopagita. Von den Namen zum Unnennbaren. Sigillum 7. (Einsiedeln, 1958) 112 l.

Maximos der Bekenner. All-Eins in Christus. Sigillum 19. (Einsiedeln, 1961).

Kiadások:

Byzantinische Geschichtsschreiber. Graz-Wien-Köln. 1-11. 1954/66. Benne fordítása: „Die letzten Tage von Konstantinopel.” 1954, 101 l. (2. kiadás: 1973.)

Seit neunhundert Jahren getrennte Christenheit. Wien, 1962. Ebben tanulmánya: Der Kirchenbegriff der Orthodoxie, 55-83.

Sakramentalmystik der Ostkirche, übersetzt von G. Hoch. Klosterneuburg, 1958.

Nikolaus Kabasilas. Das Buch vom Leben in Christus, übers. von G. Hoch. Wien-München, 1966.

Geist und Leben der Ostkirche. (4 kötet.) Graz-Wien-Köln, 1961/69.

E. v. Ivánka-J. Teiak-P. Wiertz: Handbuch der Ostkirchenkunde. Düsseldorf, 1969-1971.

EMLEKEZÉS OTTO WEINREICHRE

Ernesto Vogt
sezagenario

A müncheni Werner Suerbaum professzor nemrégiben azzal a kollegiális felhívással fordult hozzám, hogy vegyek részt a Gnomon szerkesztőjének, Ernst Vogtnak 60. születésnapjára tervezett közös vállalkozásban. Az írásban (kézírásban!) rögzítendő *oral history* címe „Erinnerungen an klassische Philologen” lenne, a résztvevők pedig a Mommsen-Gesellschaft tagjaiból, valamint a jubilánshoz közel álló barátokból és ismerősekből kerülnének ki. Örömmel csatlakoztam a jókívánságokhoz, abban a reményben, hogy személyes emlékezéseimmel illő formában rovom le hálámat a német klasszika-filológia zászlóvivőinek is, akiknek egyetemi éveim óta oly sokat köszönhettem.

Nehézséget csak a választás jelentett. Kire emlékezzem a sok mester közül? Gimnázista fejjel az akkori *princeps philologorum* Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffnak már csak a halálhíréről értesülhettem; egyetemi tanulmányaim megkezdésekor Kerényi Károlytól elsősorban Walter F. Ottórol és Franz Altheimről hallottam; az Eötvös Collegiumban az első könyv, melyet a kezembe vettem, a Gercke-Norden-féle „Einleitung in die Altertumswissenschaft” volt. Akkor még nem sejtettem, hogy Eduard Norden neve, egyénisége, életműve mit fog jelenteni számomra. Később figyeltem fel a magyarországi neohumanizmust is sok mindenben inspiráló göttingai *summus Heynius*-ra, akinek magyarországi kisugárzását több írásomban (pl. Budai Ézsaiásról szóló könyvemben) próbáltam tisztázni; majd — Horatius utókorának nyomozása közben — a *praeceptor Hungariae*-nak is mondható Melancthon felmérhetetlen jelentőségére. (Ebből nőtt ki Bornemisza-könyvem 1960-ban.)

Pályafutásom során sok német ókori kutatóval találkozhattam. Berlinben (1935 nyarán) még hallgathattam Werner Jaeger, Ludwig Deubner, Gerhart Rodenwaldt, a mellettük asszisztáló fiatal Erich Burckot; kapcsolatba kerültem K. Deichgräberrel és a senior R. Güngerichel, de pártfogó mesterem közvetve is az akkor már félreállított „Herr Geheimrat”, Eduard Norden maradt, akinek jóvoltából Alföldi Andrásról patronált disszertációm az ottani „Institut für Altertumswissenschaft”-ban tető alá hozhattam.

Mégis visszatérek első németországi tanulmányutamra, amely 1934-ben Tübingenbe vezetett. Választásomat az akkor *in floribus* lévő Kerényi Károly sugallta, aki nem is oly rég ott alapozta meg nemzetközi hírnevét az Otto Weinreich aktív közreműködésével Tübingenben kiadott merész kísérletével: „Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung” (1927). Ebben a Franz Bollnak szóló ajánlás után O. Weinreich nevét olvassuk, „akinek e könyv létrejöttét és megjelenését köszöni”, és aki a magyar anyanyelvű szerző német munkáját nyelvileg revideálta, kiegészítő megjegyzéseit pedig (Wch.) jelzéssel folyamatosan a szövegbe iktatta. A fiatal magántanár, aki az egyetemen (1932 őszén) a *ἐνα, ἀλλὰ λέοντα* szavakkal fogadott, könyvtárrendezés címén hamarosan otthonába is meginvitált és egyebek közt három Weinreich-művet is a kezembe nyomott („ezekről majd elbeszélgetünk”): Seneca Apocolocyntosisának fordítással kísért kommentárját (1923), a „Der Trug des Nektanebos”-téma változatainak korábbi (1911) feldolgozását, valamint a „Distichen des Catull” (1926) korrektúrapéldányát. De Kerényitől kaptam olvasásra valamivel később (1933 őszén) a „Menekrates Zeus und Salmoneus” c. újabb (1933) Weinreich-könyvet is, indulásom előtt pedig kellő humorral ajánlotta figyelmembe a priaposinak jellemzett Hans Hertert (vö. E. Vogt, Gnomon 60 [1988] 476) mint „tiefgelehrt” tübingai kollégát, valamint — különös rokonszenven és nála ritka elismeréssel — W. Uxkull-Gyllenband gróftól mint a George-körhöz közelálló ókori történetész. Volt tehát kiknél jelentkez-nem.

A fiatal Melanchthonra gondolva áhítattal léptem át az Alte Aula küszöbét, hogy elsőnek Weinreichnél tisztelegjek. Jellegzetes (előrehajló) alakját a leírások alapján messziről felismertem. A folyosóról a puritán egyszerűségű tanári szobába hívott és készséggel járult hozzá előadásainak látogatásához. A diskurzus kettőnk nevének nyelvi összehasonlításával folytatódott: kiderült, hogy mégsem vagyunk távoli névrokonok, mert a 'Weinreich' név nem a 'Wein'-nel függ össze, mint az enyémmé első tagja. Pontosabban: a 12–13. századtól kimutatható ugyan a 'wīnrich' név ('borban gazdag'), de a Weinreichék őseinek nem borból, hanem *barátból* volt sok ('wīnerich'). Mindenesetre derűsen vette tudomásul nevem etimológiáját, és felvilágosított, hogy a németországi könyvtártudománynak is van egy hasonló nevű képviselője, aki azonban nem *Wein*-, hanem csak *Milch*sack.

Alakjának felidézésében segít az azóta szintén elköltözött Hans Herter Gnomon-nekrológja (1973, 97 sk.): „hochgewachsen... trat er (als 80-jähriger Jubilar) mit einer Dankesrede hervor, die durch die Kraft der sonoren Stimme und die Herrschaft über Form und Gedanken die Hoffnung auf Erfüllung noch ausstehender Aufgaben rechtfertigte.” Az 1934-ben javakorabeli (48 éves) Weinreich az ámulva hallgató pannoniai stud. phil.-nak az otthoni élmények — az élőhalott Némethy Géza szenilitása, Hornyánszky Gyula gunyoros cinizmusa, Vári Rezső kiszikkadt érdektelensége, Heinlein István siránkozása, majd a rendteremtő Huszti József száraz gyakorlatiassága, másrésről az addigi mester: Kerényi Károly megrészegető profétizmusa — után valami újat, szépet, lelkesítőt adott: a főkéllégium témájához (Horatius római ódáihoz) illő ünnepélyességet, az előadó zengzetes orgánumának méltóságteljes megcsillogtatását, a történeti, nyelvi, esztétikai, metrikai megközelítés lenyűgöző példáját. Mindaz, amit Kerényitől (és Altheimtől) addig a *iustus et tenax propositi vir* rendíthetlenségéről, a félistenek számára elérhető *arces igneae*-ről, a köztük *purpureo ore* nektárt szűrőszőlő Augustusról hallottam vagy olvastam, Weinreich előadása nyomán élménnyé vált bennem. Ha több mint fél évszázadnyi távolságból visszatekintve elmondhatom, hogy azóta sok mindent teljesebb összefüggésben, talán mélyebben értek, Weinreich *akroama*-ja azóta is cseng-bong a fülemben.

Másik kollégiuma népes hallgatóságot vonzott az egész városból: a klasszikus ókor élő hagyományát tudatosította bennünk. Ez korántsem korlátozódott a Zielinski- vagy Immisch-féle Fortleben-kutatás adathalmazára, hanem a mindmáig valóban élő vagy életre kelthető, kézzel tapintható, szemünkkel látható hagyományelemeket varázsolta élénk. („So nah ist die Antike” c. könyve e „humanista városnéző séták”-ból nőtt ki 1970-ben.) Ha pályafutásom során az utókor vizsgálata oly meghatározó szerepet játszott, akkor ebben minden bizonnyal Weinreichnek is sokat köszönhetek.

Ha most az adott történeti háttérre, a náci Machtergreifung-ot követő eseményekre (a Röhm-puccsra, Dollfuss kancellár meggyilkolására stb.) gondolok, megjelenik előttem a katedrára fellépő és karját előírászerűleg Hitlergrussra lendítő Weinreich kényszeredett alakja. Évtizedekkel később hallottam az országsszerte ismert és népszerű konferanszié nyaktörő mutatóványáról, amint demonstratív karlendítésével és fintorával azt mutatta értetlenkedő hallgatóságának, hogy *mi* csap fel oly magasra Hitler Németországában. Ezt mutatta Weinreich is a maga választékos módján.

A Hertertől joggal kiemelt „zengzetes hang” nemcsak az egyetemi előadásokon csendült fel. Lényének eleve adott — zenész atyjától örökölt — „zenei összetevőjét” közelebbről is megismerhették azok a szerencsések, akiket az otthonában félevenként tartott „Musikabend”-jein vendégül látott. „Wäre er nicht Philologe geworden, so hätte er Musiker sein müssen, hierin verwandt seinem langjährigsten älteren Kollegen und Freunde Wilhelm Schmid” (Herter, 100) — akit öregkori magányában még szintén láthattam. Nem tudnám megmondani, életemben hányszor hallottam vagy láttam Verdi „Don Carlos”-át, de egy biztos: Fülöp király nagybátyjának hallatára azóta mindig tübingai mesterem jut az eszembe: „Sie hat mich nie geliebt... Schlaf find' ich erst, wenn man mich hat geschmückt zum letzten Gang...” Herter túl mértéktartóan fogalmazott, amikor (uo.) azt írta, hogy „előadásának *intelligenciájában* akárhány hivatásos énekest is felülmúlt”.

Hazai mesterem, Kerényi Károly tübingai időzése alatt is módját ejtette, hogy Weinreich és Uxkull-Gyllenband mellett engem is felkeressen. Régi ismerősként közlekedett a szemináriumban; sorra emelte le a könyveket a polcokról, hogy ő maga is tájékozódjék, engem pedig a maga sókratési módján vizsgáljon: használtam-e már a görög madárnév-lexikont? Mi a véleményem az öreg Wilhelm Schmid merész eljárásáról, amellyel irodalomtörténetének új kiadásában a Prométheust elvitatta, sőt külön tárgyalta Aischylostól? Felejtethetetlenek maradnak sétáink a Neckar-szigeten, még inkább azokon a síkatorokon, ahol az elborult elméjű Hölderlint (és nemcsak Hölderlint, hanem érthetetlen idiómánk

hállatára minket is) csúfolták a nyomunkba szegődő utcagyerekek. A mester hátrafordulva csak ennyit szólott: „Dumm seid ihr, Kinder, dumm!” Persze azért koromhoz illő sétapartnerem is akadt, akinek német nyelvkészségemet talán legelső sorban köszönhetem. Így andalogtunk ki a Wurmlinger Kapelle-hez („Da droben stehet die Kapelle . . .” — lakásom Uhland szülőházával szemben volt), Bebenhausenbe stb.; egy balti német barátommal kerékpáron az urachi várhoz vagy a reutlingeni szabadtéri színpad Wilhelm Tell-előadására. Ottani társaim közül csak Franz Christ nevével találkoztam később. (Die römische Weltherrschaft in der antiken Dichtung. Tübinger Beitr. 31, 1938.) Herter mosolyogva győződhetett meg róla, hogy az egyetemi fűvészkertben milyen szorgalmasan próbálom megtanulni a fenyőfélék nevét: Fichte, Föhre, Kiefer, Lärche, Tanne . . . Amikor pedig egyszer az Osiandersche Buchhandlungból a Nestle-féle — máig használt — bilingvis újtestamentummal a kezemben léptem ki nagy boldogan, Weinreich dicsérte meg buzgalmamat.

Tempi passati! Mégsem múltak el, mert ma is élnek bennem, és én — ὄφρ' ἂν ἔγωγε ζῶοισιν μετέω καὶ μοι φίλα γούνατ' ὀρώρη — hálásan melengetem Otto Weinreich emlékét.*

* Megemlékezésünk teljesebb (német) változata időközben — a többivel együtt — megjelent a bolognai egyetem klasszika-filológiai évkönyveinek (Eikasmos. Quaderni Bolognesi di Filologia Classica) IV. kötetében (Bologna 1993, 434 lap). Mivel ez a „Miscellanea di studi in onore di Ernst Vogt” nem közönséges tudománytörténeti dokumentumok gyűjteménye, helyénvalónak látszik Weinreich-emlékekhez kapcsolt ismertetése.

A K. Abeltől O. Zwierleinig terjedő Tabula gratulatoria, majd klasszikus latin (*Romuleis studiis et Graeis emolumenta qualia prodierint, Gnomonis umbra notat . . .*) és görög (Χαῖρ, Ἐρνέσθ, ἔκτιν τελέσας . . . δεκάδα . . .) üdvözlő versek után a vállalkozás mozgatója, W. Suerbaum vezeti be „Empirikus megfigyeléseivel” (Zu Nutz und Frommen erster und bemooster Semester) a két főrésze tagolt anyagot, az I.-ben (27–94) egyetemem, a II.-ban egyes tudósok szerint csoportosítva (97–404). A Vogt-emlékkönyv különlegesen egyedi voltából következik, hogy az egész kötetben holmi uniformizáltságnak nyoma sincs: természetes, hogy M. Gigante egészen másképp emlékezik vissza bonni tanulmányaira, mint — mondjuk — E. Burck a maga mestereinek (R. Heinze, A. Körte, E. Bethé) lipcei iskolájára. Dokumentumok váltakoznak anekdotákkal, és az olvasó nehezen nyilváníthatná az egyiket „fontosabbnak” a másikinál, tekintettel a magam fejezetében idézett Plutarchos-hely (Alex. 1) igazságára: „Egy-egy mondas vagy tréfás megjegyzés akárhányszor jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták stb. leírásai.”

A II. részben ábécérendben sorakoznak az emlékezések a mi Alföldi Andrásunktól (K. Schefold tollából) Ernst Zinnig (E. Heck–E. A. Schmidt). Itt is nehéz volna „fontossági” vagy „hasznossági” sorrendet megállapítani: ki-ki érdeklődése, ismeretségei stb. szerint dűskálhat a mindenképpen tanulságos anyagban. A kötet hazai vonatkozásai közül kiemeljük Köves-Zulauf Th. visszaemlékezéseit közös mesterünkre, Kerényi Károlyra, éppen csak nem a 30-as, hanem a 40-es évek Kerényijére. Üdítő színtelnek a tárgyilagosságra törekvő krónikák és szubjektív visszatekintések változatosságában az egyik legidősebb közreműködő, Viktor Pöschl jellegzetes történetei W. Jaeger-ről és E. Norden-ről vagy G. Pasqualiról, O. Regenbogen-ről. Tragikus idők tanújaként számol be G. Perl W. F. Otto königsbergi működéséről (akárcsak K. Bayer az 1945 utáni München-ről mint „Wallenstein táboráról”). Jellemző a szereplőknek a név-indexből leszűrhető frekvenciája: a tárgyalat mintegy másfél évszázad tudománytörténetének legtöbbet emlegetett prótagonistája még mindig Wilamowitz-Moellendorff, utána következik Ed. Norden, W. Jaeger és Ed. Fraenkel. Magyar névvel az említettek közül még eggyel találkozunk: Melanchthon mesterével (Johannes Ungarus). Bár csak egy futólagos utalás formájában, de örömmel fedeztük fel néhai jóbarátunk, K. Kumaniecki nevét, mint akihez még a nagy tekintélyű E. Zinn sem átalált *in rebus Ciceronianis* eligazításért fordulni.

Ha a kötet jelentőségét és használhatóságát egy mondatban össze lehetne foglalni, akkor azt mondhatnók, hogy tudományunk újabbkori történetének tanulmányozásához nélkülözhetetlen alapmű.

KÖZLEMÉNYEK

A II. OSZTÁLYOS KÖZÉPISKOLÁSOK, ILLETVE LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓ DIÁKOK TANULMÁNYI VERSENYÉRŐL AZ 1988/89—1992/93. TANÉVEKBEN*

Beszámolónk elején szomorú kötelességünknek teszünk eleget, amikor tanítványok és kollégák nevében *Berényiné Dr. Révész Mária* ny. egyetemi docenstól, mindannyiunk Mária nénijétől, a latin tanulmányi verseny létrehozójától és fáradhatatlan mozgatójától búcsúzunk. 1993-ban úgy távozott, hogy még utolsó szavaival is ösztönzött a verseny szervezésére. Haláláig lelkes, lelkesítő pedagógus, szeretetre méltó ember volt. *Requiescat in pace!*

Az Ókortudományi Társaság a Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék munkatársaival együtt 30 éve szervezi meg évenként latin tanulmányi versenyét a középiskolák II. osztályos tanulói számára. A verseny kétfordulós, az első forduló az iskolákban, a döntő az ELTE Bölcsészkarán zajlik. Erről az iskolák kezdetben külön-külön kaptak értesítést, az utóbbi években a Művelődési Közlönyben közzétett felhívás alapján jelentkezhetnek. A verseny mindkét fordulójáról készített értékelést a szervező bizottság minden évben elküldi az iskolák igazgatóinak, illetve szaktanárainak a versenyben helyezést elért tanulók névsorával együtt.

Jelen összefoglalónkban csak néhány lényeges pontot emelünk ki az öt év alatti tapasztalatokból. Közöljük a versenyszövegek címét, majd a díjazottak névsorát, a szaktanárok és az iskolák nevét.

Tekintettel arra, hogy az évenként Arpinóban megrendezésre kerülő latin versenyre az Ókortud. Társaság versenyén részt vevő, jól dolgozó diákok közül történik a válogatás, nagyon megfontolandó, milyen szöveget adjunk a versenyzők kezébe: ne haladja meg képességeiket sem témában, sem grammatikai nehézségi fokában. Az 1988/89. tanévben Cicero *Tusculanae disputationes* c. filozófiai művének egy ismert (enyhén átdolgozott) részletét, Diogenész találkozását Nagy Sándorral tűztük ki feladatul. E szöveg választásával szeretnénk volna meggyőződni arról, hogy másfél éves latintanulás után „*quid valeant umeri*”, és hogyan birkóznak meg a diákok az arpinói verseny válogatóján elvont filozófiai gondolatokat tartalmazó szöveg értelmezésével. A versenyzők találegkonyan próbálkoztak a valóban nem könnyű feladat megoldásával, de a szöveg szinte minden tanulónak okozott valamiféle nehézséget. Szaktanár kollégáink kérték, könnyítsük a szövegeket, mert ilyen nehézségű feladat riasztja még a legjobban felkészülteket is. Az 1989/90-es évtől kezdve a két éve latint tanuló diákok tudásszintjéhez próbáltuk igazítani a versenyfeladatokat. Eltekintve az ötéves ciklus első évének jelzett gondjától, a versenyek gördülékenyen zajlottak. Szaktanár kollégáink — a továbbjutásra kiválasztott dolgozatokkal együtt — megküldik észrevételeiket, javaslatukat; tájékoztatnak bennünket arról, miféle nehézségekkel küzdenek mind ők, mind pedig a diákok a latin nyelv tanítása, illetve tanulása folyamán.

Örömmel tapasztaltuk, hogy a megfelelő szövegválasztás (mesés feldolgozások; alkalmakhoz, évfordulókhoz való igazodás, pl. Mátyás király halála, Amerika felfedezése) lelkesítette a diákokat, és elgondolásainkkal egyetértettek a kollégák is. Az 1992/93. évi versenybeszámolónkban nagyon sok kolléga észrevételeit idéztük, dokumentálva azt, hogy valóban igyekezzünk hasznosítani tapasztalataikat, ugyanakkor hisszük, hogy a kollégák is mérlegelik közös ügyünk szolgálatában a mi kéréseinket, elfogadják a tovább nem könnyíthető szövegválasztásunkat. A verseny nem lehet riasztó, de tudnunk kell, hogy ki képes megbirkózni a tanultaknál kicsit nehezebb szöveggel, vagy legalább azt tudja a

* Vö. Ant. Tan. 36 (1992) 125 skk.

versenyző bizonyítani, hogy a megtanult nyelvtani jelenségeket ismeretlen szövegben is érti, a megtanultakat alkalmazza.

Évenkénti beszámolóinkban olvasható, de itt is hangsúlyozzuk, hogy nemcsak a nehezebb szerkezetek (acc. c. inf., abl. abs.) nem stabil tudása miatt „bukik” el a versenyző diák, hanem — sajnos jó néhány esetben — az alaktan legegyszerűbb ismeretének hiánya miatt. Néhány fontos és másfél évi nyelvtanulás után elvárható nyelvtani jelenségben való járatlanságra utalunk:

1. Különböző declinációkba tartozó (és különböző nemű) főneveket, melléneveket tévesztenek, egyeztetnek. Igeidőket, -módokat, sőt személyeket nem vesznek figyelembe.

2. Évek óta visszatérő gond a névmások felületes tudása, különös tekintettel az *ei* dat.-ra, amelyet sokszor indulatszóként fordítanak: „óh, jaj,” „ej, ej”, valamint az *ea* és a *quae* értelmezési lehetőségeinek figyelmen kívül hagyása.

3. A pass. mondatok fordítása szinte mindig gondot okoz. Fele cselekvő, fele szenvedő egy mondaton belül. Az abl. auct. cselekvő alannya alakítása is nehézséget jelent.

4. Felületesen szótároznak a diákok. Nemcsak rossz jelentést választanak, hanem figyelmen kívül hagyják declinációs csoportokat is. Főneveket, melléneveket rosszul egyeztetnek, ebből adódó bosszantó, de megmosolyogtató hibákkal. Így vált „szállóigévé” a következő fordítás a „vitész tücsök” történetéből. „*Forte cicada in pinu vicina canebat. . .*” A vitész (bátor, erős, kitartó) tücsök dalolgatott a fenyőfában lévő szomszédasszonynak”. Így került az „*in sole*” üldögélő *Diogenész* a „*nap*” helyett a „*föld*”-re, illetve maradt „*magányos*”-an, vagy talán a „legötletesebb” elképzelés szerint „*szandál*”-ban (*fortis*, e mn. *forte* adv., *sol*, *solis* m., *solum*, i, n., *solus*³, *solea*, ae, f. egyreमेग्य).

Szükség van a nyelvi igényességre, a jól megtanultak helyes alkalmazására. Mindannyiunknak öröm lesz, ha az egyre növekvő számú versenyző egyre jobb eredménnyel versenyez. Hisz az *utóbbi két évben háromszorosára* emelkedett a létszám (300 diák 5 éve, 1000 fölött az utóbbi két évben), régi iskolák újra bekapcsolódtak, újak csatlakoztak a II. gimn. osztály latin nyelvi versenyébe. Az öt éves versenyciklus áttekintésekor ebből az adatból is láthatjuk, hogy a lelkesedés nem csökkent. A versenyek érdekessége egyelőre, majd természetes része lesz, a „felnőtt” másodikokkal együtt induló „kicsi” másodikokosok részvétele: ők az egyre szaporodó számú nyolcosztályos gimnázium tanulói.

Végezetül munkatársainknak, szaktanár kollégáinknak mondunk köszönetet versenyre felkészítő munkájukért. Borzsák István prof.-nak külön köszönjük tizenöt évre visszamenőleg munkánk megértő támogatását. Tudják meg a versenyző tanulók is, hogy professzorunk másfél évtizede kíséri figyelemmel dolgozataikat, lehetőséget adva, hogy minél többen részt vehessenek a döntő fordulón.

A sok fáradozást ismételten megköszönve kívánunk Borzsák professzor úrnak töretlen erőt, jó egészséget és tisztelettel köszöntjük születésnapja alkalmából. Isten éltesse sokáig professzorunkat!

RIMÓCZI GÁBORNÉ HAMAR MÁRTA—MONOSTORI MARTINA

A VERSENYEK VÉGEREDMÉNYE*

1988/89-es tanév

- I. Nahlik Nárcisz, Bp., Kaffka Margit Gimn. (Csoknyai Ilona)
- II. Krispán Tamás, Bp., ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn. (Szőke Ágnes)
- III. Király Rita, Sopron, Széchenyi Gimn. (dr. Horváth József)

I. fokú dícséretben részesültek:

Dezső Csaba, Győr, Révai Miklós Gimn. (Horváth Antalné)
 Horváth Gabriella, Bp., ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn. (dr. Bede Gáborné)
 Nagy Zsuzsanna, Bp., Berzsényi Dániel Gimn. (dr. Tegye Imréné)
 Vági Eszter, Bp., Berzsényi Dániel Gimn. (dr. Tegye Imréné)
 Zsupán Edina, Zalaegerszeg, Zrínyi Miklós Gimn. (Óriné dr. Bilkei Irén)

* A felkészítő tanár neve a zárójelben olvasható.

II. fokú dicséretben részesültek:

Ébényi Anna, Bp., Steinmetz Miklós Gimn. (Pálvölgyi Gyuláné)
 Hardi Ádám, Bp., ELTE Ságvári Endre Gyak. Gimn. (dr. Keresztény Éva)
 Horváth Erzsébet, Sopron, Berzsényi Dániel Gimn. (Kozák Lajos)
 Kálmán Flóra, Bp., ELTE Ságvári Endre Gyak. Gimn. (dr. Keresztény Éva)
 Kerényi Zoltán, Pannonhalma, Bencés Gimn. (Németh Lőrinc)
 Kiséry Zsuzsa, Debrecen, Tóth Árpád Gimn. (dr. Németh Béláné)
 Megyik László, Orosháza, Táncsics Mihály Gimn. (Bánkiné dr. Borbély Mária)
 Odobina László, Kecskemét, Piarista Gimn. (Salánki István)
 Pap Félix, Bp., Berzsényi Dániel Gimn. (dr. Tegye Imréné)
 Szegezcky Zsófia, Bp., József Attila Gimn. (Pálmai József)
 Talián Csaba, Bp., ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn. (dr. Bede Gáborné)

1989/90-es tanév

- I. Kőnig Zsuzsa, ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn., Bp. (Szőke Ágnes)
- II. Vető Tamás, Piarista Gimn., Bp. (Molnár István)
- III. Nagypál Szabolcs, Piarista Gimn., Bp. (Molnár István)

I. fokú dicséretben részesültek:

Ábrahám Pál, ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Iskolája, Bp. (Nagy Piroska)
 Karacs Mária, Tóth Árpád Gimn., Debrecen (Losonczy Éva)
 Kárándi Diána (III. osztályos), Földes Ferenc Gimn., Miskolc (Havasiné Schultz Mária)
 Koppány Viktória, ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn., Bp. (Szőke Ágnes)
 Kustos Ferenc, Landler Jenő Gimn., Nagykanizsa (Krugné Fehér Magdolna)
 Nagy Janka, Patrona Hungariae Gimn., Bp. (Peller Beáta)
 Pócs Dániel, ELTE Ságvári Endre Gyak. Gimn., Bp. (Dr. Keresztény Éva)
 Samu János, ELTE Radnóti Miklós Gyak. Isk., Bp. (Nagy Piroska)
 Sági Mónika, ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn., Bp. (Szőke Ágnes)
 Schönhofen Péter, Berzsényi Dániel Gimn., Bp. (Székely Judit)
 Szepesházi Péter, Révai Miklós Gimn., Győr (Horváth Antalné)
 Török Márton Áron, Bencés Gimn., Pannonhalma (Németh Lőrinc)

II. fokú dicséretben részesültek:

Bohus Eszter, ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn., Bp. (Szőke Ágnes)
 Csikós Viktória, Révai Miklós Gimn., Győr (Horváth Antalné)
 Fogarasi András, Bencés Gimn., Pannonhalma (Bánhegyi Miksa)
 Hartmann Erika, ELTE Apáczai Csere János Gyak. Gimn., Bp. (Szőke Ágnes)
 Kovács Ágnes, Tóth Árpád Gimn., Debrecen (Dr. Németh Béláné)
 Kovács Ildikó, JATE Ságvári Endre Gyak. Gimn., Szeged (Szécsi Katalin)
 Krajcz Edina, Herman Ottó Gimn., Miskolc (Érseksanádi Istvánné)
 Szent-Miklóssy Andrea, Patrona Hungariae Gimn., Bp. (Peller Beáta)
 Szepey Imre, Bessenyei György Gimn., Kisvárd (Gondos Gyula)
 Szöllősi Melinda, ELTE Radnóti Miklós Gyak. Isk., Bp. (Nagy Piroska)
 Vajda Lőrinc, Bencés Gimn., Pannonhalma (Polán Hildebrand)

1990/91. tanév

- I. Rihmer Zoltán, Piarista Gimn., Bp. (Stéhlí Ferenc)
- II. Lengyel Péter, Gárdonyi Géza Gimn., Eger (Pető Zsigmondné)
- III. Bencze Ágnes, ELTE Radnóti Miklós Gyak. Gimn., Bp. (Nagy Piroska)

I. fokú dicséretben részesültek:

Árva János, Budapesti Evang. Gimn., Bp. (Csepregi Zoltán)
 Érszegi Márk Aurél, Bencés Gimn., Pannonhalma (Borián Elréd)
 Farkas Rita, Berzsényi Dániel Gimn., Sopron (Holpár Gabriella)

Gaul Réka, József Attila Gimn., Bp. (Sárkányiné Vári Ibolya)
 Gefferth Katalin, Főv. Fazekas Mihály Gyak. Gimn., Bp. (dr. Kelecsényi László)
 Labancz Zsolt, Piarista Gimn., Kecskemét (Bocsa József és Földes Ferenc)
 Román Katalin, Trefort Ágoston Gyak. Gimn., Bp. (dr. Keresztény Éva)
 Tokodi Péter, Bencés Gimn., Pannonhalma (Horváth Valér)
 Villangó Kinga, Szent László Gimn., Bp. (dr. Zelniczky Erzsébet)

II. fokú dícséretben részesültek:

Balogh Piroska, Patrona Hungariae Leánygimn., Bp. (Tordai Ágota)
 Horváth Orsolya, Széchenyi István Gimn., Sopron (dr. Horváth József)
 Jász Anikó, Martos Flóra Gimn., Bp. (Orbán Adorjáné)
 Józsi Mihály, Batthyány Lajos Gimn., Nagykanizsa (Krugné Fehér Magdolna)
 Kádár Gábor, Berzsényi Dániel Gimn., Bp. (dr. Tegye Imréné)
 Kiss Farkas Gábor, Nagy Lajos Gimn., Pécs (Dobayné Fenyvesi Ildikó)
 Kocsis Géza, Németh László Gimn., Bp. (Salamon Ágnes)
 Kósa Márk Szabolcs, Tóth Árpád Gimn., Debrecen (dr. Németh Béláné)
 Miltényi Zsófia, KLTE Gyak. Gimn., Debrecen (Szilágyi Ilona)
 Nagy Zsigmond, Berzsényi Dániel Gimn., Bp. (Székely Judit)
 Sepsi Mónika, Petőfi Sándor Gimn., Sárbogárd (Horváth László és Csonka István)
 Szirtes Gábor, Fazekas Mihály Főv. Gyak. Gimn., Bp. (Pély Ágota)
 Zsigmond Benedek, Piarista Gimn., Bp. (Stéhli Ferenc)
 Vida Mónika, KLTE Gyak. Gimn., Debrecen, (Szilágyi Ilona)

1991/92 tanév

- I. Csepregi Ildikó II. osztályos tanuló, Ref. Kollégium Gimn., Debrecen (Nagy Gábor)
- II. Répás László II. osztályos tanuló, Ref. Kollégium Gimn., Debrecen (Nagy Gábor)
- III. Takács Judit II. osztályos tanuló, Révai Miklós Gimn., Győr (Horváth Antalné)

I. fokú dícséretben részesültek:

Balogh Krisztina, II. oszt. tanuló, Lovassy László Gimn., Veszprém (Boda Margit)
 Bednaries Gábor, II. oszt. tanuló, Czuczor Gergely Bencés Gimn., Győr (Horváth Valér)
 Kállai András, II. oszt. tanuló, Nagy László Ált. Iskola és Gimn., Bp. (Orbán Rita)
 Paksy Nóra, II. oszt. tanuló, Madách Imre Gimn., Bp. (Tanos Katalin)
 Patakfalvi Rita, II. oszt. tanuló, Táncsics Mihály Gimn. és Szakközépisk., Orosháza (Bánkiné dr. Borbély Mária)
 Pethő Gergely, I. oszt. tanuló, Tóth Árpád Gimn., Debrecen (dr. Németh Béláné Horváth Margit)
 Siklósi Katalin, II. oszt. tanuló, Dózsa György Gimn., Bp. (Nagy Edit)
 Szöllősi Anna, II. oszt. tanuló, Szilágyi Erzsébet Gimn., Bp. (Baranyai Tiborné)

II. fokú dícséretben részesültek:

Bedő Judit, II. oszt. tanuló, Városmajori Gimn., Bp. (Boronkai Ágnes)
 Berta Ádám, III. oszt. tanuló, Bethlen Gábor Gimn., Hódmezővásárhely (Czeplédi Sándor)
 Czeplédi Krisztina, II. oszt. tanuló, Zrínyi Ilona Gimn., Miskolc (Iván Orsolya)
 Kádár Gábor, II. oszt. tanuló, Berzsényi Dániel Gimn., Bp. (dr. Tegye Imréné)
 Kozák Klára, II. oszt. tanuló, Tóth Árpád Gimn., Debrecen (dr. Németh Béláné)
 Papp Adám, II. oszt. tanuló, Bethlen Gábor Gimn., Hódmezővásárhely (Czeplédi Sándor)
 Tóth Norbert, III. oszt. tanuló, Bethlen Gábor Gimn., Hódmezővásárhely (Czeplédi Sándor)
 Vadász Kinga, II. oszt. tanuló, Révai Miklós Gimn., Győr (Horváth Antalné)

1992/1993. tanév (a második éve latint tanulók versenyének eredménye)

- I. Tóta Árpád, Bp., Trefort Gimn. (dr. Keresztény Éva)
- II. Matkó Márta, Debrecen, Ref. Kollégium (Nagy Gábor)
- III. Tordai Éva, Bp., Trefort Gimn. (Keresztény Éva)

I. fokú dícséretben részesültek:

Semsey Gábor, Bp., Piarista Gimn. (Orbán Adorjáné)
 Zöld Orsolya, Bp., Ref. Gimn. (Reviczky Dóra)
 Polgár Judit, Debrecen, Ref. Kollégium (Nagy Gábor)
 Blaskó Györgyi, Bp., Szinyei Gimn. (Pesti Sándor)
 Debreczeni Judit, Bp., Fazekas Gimn. (Péli Ágota)
 Sipőcz Brigitta, Szombathely, Kanizsai Dorottya Gimn. (Mészáros Gáborné)
 Dalloul Zaynab, Kecskemét, Katona József Gimn. (Kristóf Antónia)
 Petrikovits Balázs, Bp., Kaffka Margit Gimn. (Csoknyai Ilona)
 Antal Anetta, Pápa, Ref. Gimn. (Bükki Sándorné)
 Szabados Katalin, Bp., ELTE Radnóti M. Gyak. Gimn. (Nagy Piroska)
 Csurka Renáta, Kecskemét, Katona József Gimn. (Kristóf Antónia)
 Albu Gyöngyi, Gödöllő, Török István Gimn. (Kisfaludy Ferencné)
 Németh Krisztina, Sopron, Széchenyi Gimn. (Holpár Gabriella)
 Havas Katalin, Nagykanizsa, Batthyány Lajos Gimn. (Pécsi László)

II. fokú dícséretben részesültek:

Agárdi Anikó, Veszprém, Vetési Albert Gimn. (Kaiser Márta)
 Demus Gábor, Esztergom, Temesvári Pelbárt Ferences Gimn. (Varga Imre)
 Csupor Enikő, Sárospatak, Ref. Gimn. (Vinnainé Lakatos Éva)
 Feczko Tivadar, Veszprém, Vetési Albert Gimn. (Kaiser Márta)
 Hritz István, Pannonhalma, Bencés Gimn. (Horváth Dori Tamás)
 Horváth Anikó, Bp., Németh László Gimn. (Gloviczki Zoltán)
 Munkácsy Zsófia, Bp., Patrona Hungariae Gimn. (Peller M. Beáta)
 Nagy Katalin, Debrecen, KLTE Gyak. Gimn. (Szilágyi Ilona)
 Németh Hajnalka, Szolnok, Tiszaparti Gimn. (Dobos Ferencné)
 Németh Orsolya, Bp., Eötvös Gimn. (Imre Flóra)
 Pethő Gergely, Debrecen, Tóth Árpád Gimn. (Németh Béláné)
 Póta Andrea, Veszprém, Vetési Albert Gimn. (Szántai Erzsébet)
 Somfai Gábor, Bp., Trefort Gyak. Gimn. (Keresztény Éva)
 Szögédi Gabriella, Ózd, József Attila Gimn. (Bakos Vilmosné)
 Zalán Veronika, Szombathely, Kanizsai Dorottya Gimn. (Mészáros Gáborné)

Versenyszövegek az 1988/89–1992/93. tanévekben:

- 1988/89 1. „Földi ember kevéssel beéri, vágyait ha kevesebbre méri...” (Nagy Sándor és Diogenész találkozása)
 2. A Vezűv kitörése
- 1989/90 1. Vendéglátás Scipiónál
 2. Cicero olvasása Mátyás király udvarában
- 1990/91 1. Áldatlan jutalom (Midas királytól Bacchus kiváltja nevelőjét, Silenust)
 2. Appius Claudius Caecus hajthatatlansága
- 1991/92 1. Az Újvilág felfedezése (Columbus)
 2. A tücsök és a hangya
- 1992/93 1. Így múlik el a világ dicsősége, avagy Solón véleménye a boldogságról
 2. A tanítómesterről megfélekezni méltatlan dolog (Pericles politikusi gondjai közepette megfélekeznek mesteréről, Anaxagoraszról)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató

Budapest, 1994. — Nyomdai táskaszám: 22850

Felelős szerkesztő: Borzsák István

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 19.95 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0003—567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi János György</i> : Az antropomorf bronzszobrászat kezdetei Közép-Itáliában	1
<i>Németh György</i> : Mit szabad egy szentélyben? A Hekatompedon-felirat előírásai	13
<i>Karsai György</i> : Teiresias a „Hetén Thébai ellen” c. tragédiában	22
<i>Maróth Miklós</i> : Egy ismeretlen Xenokratés-testimonium	30
<i>Szabó Miklós</i> : Kelta harcosok Delphoi előtt és után	37
<i>Kertész István</i> : Zsoldosok a hellénisztikus Pergamonban	57
<i>Borzsák István</i> : <i>Lucubrationes Ennianae</i>	63
<i>Bollók János</i> : Horatius és az asztrológia	72
<i>Borzsák István</i> : <i>Laus Caesaris</i> . A Claudius britanniai triumphusára írott verseiklusz	81
<i>Ferenczi Attila</i> : Hagyomány és újítás. Valerius Flaccus Medeájáról	95
<i>Havas László</i> : <i>Corpus imperii</i>	104
<i>Szepeessy Tibor</i> : Az apokrif apostolakták és az antik regény	116
<i>Hajdu Péter</i> : Prudentius Psychomachiaja	140
<i>Harmatta János</i> : Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750)	149
<i>Harmatta János</i> : A Grál-legenda iráni forrásai	165

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Wessetzky Vilmos</i> : A könyvtári és levéltári intézmény az ókori Egyiptomban	170
<i>Takács Gábor</i> : Egyiptomi *d3, *dn, *g3, *gn	172
<i>Németh Béla</i> : A Catalepton egy motívumának továbbéléséhez	176
<i>Maróti Egon</i> : <i>Omnis humanitas</i>	177
<i>Harmatta János</i> : Városi fejlődés Eurázsia ókori és kora középkori nomád kultúráiban	180
<i>Adamik Béla</i> : Galatea. Tengeri nimfából — szerelemistennő	183

KÖNYVSZEMLE

<i>P. Green</i> : Alexander to Actium. London 1990, 970 l. (Ism.: <i>Kertész István</i>)	190
<i>Plautus barbarus</i> . Sechs Kapitel zur Originalität des Plautus. Tübingen 1991, 208 l. (Ism.: <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	192
<i>Q. Orazio Flacco</i> : Le opere. I: Le odi, il carme secolare, gli epodi. T. 1–2. Roma 1991, 1091 l. (Ism.: <i>Borzsák István</i>)	193
<i>Tacitus</i> : Agricola. (Auctores Latini XXIII.) A szöveget gondozta, bev. és jegyz. <i>Borzsák István</i> . Budapest 1992, 136. l. (Ism.: <i>Adamik Tamás</i>)	195
<i>Lexicon recentis Latinitatis</i> , vol. I. Ed. Vaticana 1992, 456 l. (Ism.: <i>Érszegi Géza</i>)	198

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Harmatta János</i> : Megemlékezés Moravcsik Gyuláról	200
<i>Somos Róbert</i> : Ivánka Endre emlékezete	203
<i>Borzsák István</i> : Emlékezés Otto Weinreichre	218

KÖZLEMÉNYEK

<i>Rimóczi Gáborné Hamar Márta—Monostori Martina</i> : A II. oszt. középiskolások, illetve latint második éve tanuló diákok tanulmányi versenyéről az 1988/89–1992/93. tanévekben	221
---	-----

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK MÉG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. Szilágyi János György: Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. Dobrovits Aladár: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép
8. Dobrovits Aladár: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. Kákosy László: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. Adamik Tamás: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. Maróth Miklós: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.
14. Maróth Miklós: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.
15. Szabó Miklós: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.
16. Szepessy Tibor: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta Devecseri Gábor. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta Muraközy Gyula, a bevezető tanulmányt írta Hegyi György. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta Ritoók Zsigmond. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta Adamik Tamás: Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklész: Antigoné. Ford. Révay József. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége Mócsy András vezetésével. A bevezető tanulmányt írta Bóna István. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.
8. Sophoklész Philoktétész Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Ritoók Zsigmond. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXV. kötet, 1951—1991.